makedonya'dan ortaasya'ya

ENVER PASA

CİLT II

1908-1914

ENVER PAŞA

(Binbaşı) Enver Bey
Hürriyet Kahramanı

Şevket Süreyya Aydemir

makedonya'dan ortaasya'ya
ENVER PAŞA

İkinci Cilt

(1908 — 1914)

4. Baskı

ISTANBUL
REMZİ KİTABEVİ
93, Ankara Caddesi, 93

Önsöz

Eserimizin ikinci cildini de sunuyoruz. Bu eserin adı gerçi "Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa"dır. Ama daha baştan açıkladığımız gibi burada da tekrar edeceğiz ki, eser aslında Enver Paşa konusu etrafında bir devrin hikâyesidir. Ve bu devir, Enver Paşa daha dünyaya gözlerini açmadan başlar.

Çünkü Enver Paşa, İkinci Meşrutiyetle beraber bir yıldız gibi parlar. Ama İkinci Meşrutiyet, Birinci Meşrutiyetin devamıdır. Birinci Meşrutiyet, yakın tarihimizde adına Genç Osmanlılar veya Yeni Osmanlılar hareketi denilen bir akıma bağlıdır. Bu hareketin kökleri 1860'lara kadar iner. Halbuki Enver Paşanın doğum tarihi 1880'dir. Ve tarih sahnesine ancak 1908 ihtilâliyle çıkar. Ama daha önceki ciltdimizde etrafıyle işlediğimiz gibi, bu 1860 ile 1908 arasında, her halkası birbirine bağlanan tam bir zincirlenme vardır. Bu halkalarda 1860-1908 arasındaki zaman fasılasının bütün oluşları, problemleri, şahsiyetleri birbirlerine kenetlenir. Hulâsa "Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa" ciltlerinde biz, Enver Paşa konusu etrafında, şartları, olayları ve şahsiyetleriyle bir devrin akışını izleriz.

Eserin birinci cildinde 1860-1908 arasındaki zaman fasılasını işlediğimizi tekrar edelim. Bu ciltte de, 1908-1914 arasındaki 6 yıllık devre ele alınır. Bu devre, imparatorluğun sonunu hazırlayan şartlar bakımından, kritik bir devredir. Bir *son*'un başlangıcıdır. Bütün ümitleriyle girilen bu devreyi biz bu ciltte, hem bu ümitleri, hem yenilgileri, hem zafer çabalarıyle izleriz. 1908'in Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey, işte bu kısa devrede Enver Paşa, daha doğrusu, imparatorluğun tek söz sahibi olur. Genç, inançlı, muhteris, daha doğrusu, hem *kaderci,* hem *kaderini yaratan adam* olarak sahnedir. Bahtının açık olduğuna ve bahtının kendini, belki de bir tahta çıkaracağına inanır. Bir küçük evde doğmuştur. Bir sarayda yerini alır. Girdiği sarayın kapısında bir gün, bir padişahlığın tahtına oturmak için çıkacağına dair, mistik inanışları vardır. Hulâsa bu devrede

o, seçtiği yolun basamak taşlarını, adım adım dizdiği, yerleştirdiği kanısı içindedir.

Ama ne var ki, bir imparatorluğun sonunun bütün hazırlayıcı şartları da bu devrede, taş taş üstüne konularak işlenir. Hulâsa Enver Paşa, iki ekstrem arasında, yani ümitleri, hayalleriyle büyük yenilgi arasında, ama daima cesur, daima dinamik, kendi talihiyle boğuşur. Ve son, ne yazık ki imparatorluğun sonu da olur.

Fakat Enver Paşa bu *son*'la sahneden çekilecek midir? Hayır! Çünkü o, 1908'den sonra artık, kendini *bütünüyle* terazinin gözüne atan adamdır. Kendini bütünüyle bir mücadeleye veren bu insan, son nefesini gene bir mücadele sahnesinde tamamlar. Enver Paşanın serüveni böylece, imparatorluğun çöküşünden sonra da devam eder. Ve bir gün bu hikâye bir Kurban Bayramı günü Ortaasya'da, Dünyanın Damı denilen Pamir yaylalarının eteğinde kendisinin de kurban oluşu ile biter...

İşte şimdi biz onun, 1908-1914 arasında vermeye çalıştığımız hayat hikâyesini, daha sonraki cildimizde, 1914-1922 arasında izleyeceğiz. Yani böylece Enver Paşanın temmuz 1908'de Makedonya dağlarında parlayan yıldızı, 1922 ağustosunda Tacikistan'ın Pamir eteklerinde sönecektir. Ve tarih, kendi kucağında yarattığı Enver Paşa isimli bir kahramanını da, böylece o topraklarda, gene kendi sinesine çekecektir. Gerçi 1914'ten sonra Enver Paşa, bu gök kubbe altında, artık son kozunu oynayan, inandığı bahtını arayan, ama bir *yalnız adam*'dır. Fakat yalnızlık, umumî tarihte bu gibi talih arayıcıları için, çevreleri ihtişamla sarılı oldukları zamanlarda bile, ayrılamadıkları, içinde yaşadıkları bir dramdır. Yani her kahraman aslında, hatta en ihtişamlı devrinde bile, bir yalnız adamdır... (1).

Bahçelievler-Ankara
Ş. S. AYDEMİR

---

(1) Eserimizin birinci cildinin önsözünde, ikinci cilt için planımıza değinirken, bu ciltte 1908-1918 devresini ele alacağımızı belirtmiştik. Fakat bu devrede en büyük olayları kapsayan Birinci Dünya Harbini ve elimizdeki vesikaları bu cilde sığdırmak güçlüğü, o bahsi üçüncü cilde bırakmanın daha faydalı olacağını düşündürdü. İlk işaret ettiğimiz planı bu cilt için, böylece değiştirdik. Sanıyoruz ki bu şekil, daha toplu ve rasyonel oldu...

BİRİNCİ KISIM

Kaderci
ve
Kaderini Yaratan Adam!

Kader biz miyiz? Yoksa biz, önceden yazılmış bir alın yazısının esiri, yani bu yazıyı yazanın elinde birer oyuncak mıyız?

Çağımızda bu soru, çağdaş insana anlamsız gibi görünür. Ama bütün çağlar boyunca insanlar, gene de bu bilmecenin düğümünü çözmek için uğraştılar.

Enver Paşaya gelince o, bütün ömrü boyunca bu muammanın içinde savaştı. Çünkü hem **Kaderci**, hem de kendi kaderini kendi yaratabileceğine inanan adamdı...

I

İÇİMİZDEKİ SAVAŞ:

Enver Paşanın ruh âleminin, sanıyorum ki en doğru teşhisi şudur: Kaderine teslim olmakla, kaderini kendi yaratmak arasında geçen, sonu gelmez savaş! Bu savaş, Enver Paşanın bilinci ile bilinçaltı arasında çocukluğundan beri sürer. Ve bu gökkubbe altında onun, son nefesini verişine kadar devam eder. Enver Paşanın serüveni, onun iç âleminde baştan sona sürüp giden bu boğuşmanın hikâyesidir denilebilir.

Enver Paşa bir taraftan *kaderci*'dir. Mütevekkil, başa geleceği önceden yazılmış alın yazısının kaçınılmaz hükmü olarak kabul eden bir insandır. Fanatik, yani müteassıp bir dindar değilse de, kaderine daima hükmedeceğine inandığı Tanrı'ya bütün hayatı boyunca inanır. İçten gelen bir teslimiyetle bağlanır. Bu teslimiyet onda, yalnız mistik bir ruh hali olarak kalmaz. Bütün yaşantısına hükmettiğine inandığı Tanrı'ya, kulluğu ile de inancını gösterir. Hele hayatının buhranlı günlerinde dua ve ibadet, onda Tanrı'ya ruhtan gelen bir kendini veriştir.

Daha mektep yaşlarında imtihanlara girerken Tanrı'ya yakarır. Ona tevekkül eder. Kurmay Okulunda tevkif edilip, padişah sarayındaki o duygusuz köleler divanına götürülürken, ümidi ve teslimiyeti gene Tanrı'yadır. Okul bitince ordu saflarına gene bu teslimiyet içinde katılır. Geri hizmetlerde, kurmay bürolarında ömür tüketmektense, Makedonya dağlarında kanlı çete savaşlarına, bu ruh hali içinde ve kendi isteği ile katılır. Bu savaşlarda, her taşının, her çalısının ardında bin bir tehlike gizlenen, her esen rüzgârında bin bir hile sezilen Makedonya dağlarındaki her önemli adımına, bir besmele, bir iman andı ile başlar. Bu dağlara çıkarken:

— Ben artık bir hiç'im, kimbilir nerede ve hangi kurşunla öleceğim, cesedim bir asi gibi bir köşeye atılacak, ama belki bir gün ruhuma bir fatiha okuyan bulunur,

dediği anda da, gene mistik bir teslimiyet içindedir. İnanır ki, omuzunda onu koruyan bir el vardır. Ve bu el onun alınyazısını nasıl yazmışsa, herşey öyle olacaktır.

Ama bu Kadercilik onda; olaylara kayıtsız şartsız, yani pasif bir teslimiyet demek değildir. Ve işte bu noktada Enver'in kaderciliği ile, kaderini aramak, kaderini kendi yaratmak arasında, ömrü boyunca süren iç savaş başlar. İman ve teslimiyetinin yanında bir de, kendi kaderini kendi tayin etmek, olaylara hayatı pahasına da olsa müdahale ederek onlara istikamet vermek kararlılığı, onun ruhî karakterinin diğer bir vasfıdır. Yani evvelâ Tanrı'ya, sonra da kendine inanmak, onun özel ve güçlü bir vasfıdır. Böylece Enver Paşa bütün hayatı boyunca yolunu, bir taraftan Tanrı'dan gelen alınyazısına bağlayarak, ama diğer taraftan kendi varlığını bütünü ile terazinin gözüne atarak, kendisi tayin etmiştir. Bu karar gücü daima yerinde mi kullanıldı? Seçilen yol, daima isabetli miydi? Ve sonra bu kararlar, Enver Paşanın yalnız kendi kaderini mi, yoksa bazen yüz binlerin, milyonların, hatta bir ülkenin, bir devletin sonunu mu tayin ediyordu? Bu sorulara Tarihçi cevap verebilir. Ama Tarihî Şahsiyet, yani bu olayları, bu Son'u yaratan insan cevap veremez. Çünkü Tarihî Şahsiyeti kendi yolunda, yalnız kendi iradesi değil, çok defa kendi yarattığı, ama kendisinin de hâkim olamadığı şartların akışı da etkiler. Hatta onu şu veya bu yöne şartlar ve olaylarla beraber, kendisinin, çevresinin veya toplumun ruh âleminde esen rüzgârlar da sürükler. Yani Tarihî Şahsiyette aklın emri ve şartların objektif gerekleri ile beraber, ruhunu saran ihtiraslarla, havada esen rüzgârların itici güçleri de etkilerini yaparlar. Din duygusu, vatan duygusu, şan duygusu, tarihte nam ve nişan bırakmak duygusu, hatta bazen sadece şahsî haysiyet veya utanç duygusu ile daha başka duygular, Kahramanın kanatlarını harekete getiren güçlü rüzgârlar olurlar.

Hatta fallar, kehanetler, gelecekten haber veren mistik seziler, istikbalin hazinesinde kendisini beklediğine inanılan Tac ve Taht hulyaları, Tarihî Şahsiyetin veya bir ihtiras adamının mukadderatına müdahale edebilirler.

Biz bunları Enver Paşanın hayatında adım adım izleyeceğiz. Kısacası Kahraman:

— *Ya hep, ya hiç!*

diyebilen insandır. Enver Paşa, bu insanlardan biriydi.

O halde şimdi onun serüvenini, bıraktığımız noktadan alarak onunla beraber yaşamaya çalışalım. Bu bıraktığımız nokta, 11 temmuz 1908 tarihi idi. Sahneyi biliyoruz: 10 temmuzda Makedonya'nın Köprülü Hükümet Konağı önünde Meşrutiyeti ilân eden Binbaşı Enver Bey, 11 temmuz 1908'de, onbinlerce insanın onu görmek için meydanları, yolları doldurdukları, alkışların, yaşasın çığlıklarının gökyüzünü çınlattığı Selânik İstasyonuna iniyordu. Henüz 27 yaşındadır.

Enver Beyin Kader zincirinde işte bu 11 temmuz 1908, önemli bir halka teşkil eder. O güne hatta, onun hayat hikâyesinde bir Dönüm Noktası da diyebiliriz. Bu Dönüm Noktasının önemi üzerinde biraz durmalıyız. Çünkü o gün Enver Bey, önünde çatallaşan, ama bütün hayatı için mukadderat tayin edici olacak *İki Yol Ağzında*'dır.

Bu iki yol ağzını biz, biraz anlamaya çalışmalıyız...

***

İKİ YOLUN AĞZINDA !

Bu sahneyi tekrar hatırlatalım:

Binbaşı Enver Beyin halk önünde ilk konuşması, 10 temmuz 1908'de (23 temmuz) Makedonya'nın Köprülü Hükümet Konağı önünde, Meşrutiyeti ilân eden Nutku olmuştu. Bu sahnenin aynı gün Manastır'da şehir meydanında, Binbaşı Vehip Beyin (Paşa) bir Top Arabası üstünde okuduğu Nutukla ve ufukları inleten top sesleri arasında tekrarlandığını biliyoruz. Yalnız Manastır'daki Törenin çok göz alıcı olmasına ve Vehip Beyin Nutkunun, dinleyenler tarafından anlaşılmamış olsa bile,

Osmanlıcanın en ağdalı kelimeleri ve üslûbu ile yazılmış bulunmasına karşılık, Köprülü Töreni biraz gösterişsizdi. Enver Beyin Nutku, açık ve sadeydi. Vehip Beyin Nutkunda onun duyguları değil, şekil ve üslûp konuşuyordu. Köprülü Nutkunda ise dile gelen, Enver Beyin kendisiydi. Meselâ şu sözlerini tekrarlayalım:

«Arkadaşlar!

İşte beni görüyorsunuz. Binbaşıydım... Anam, Babam, Kardaşlarım var. Hepsini bıraktım. Ben bu iş için çalışacağım. Siz de benimle beraber, ölünceye kadar çalışacağınıza söz verir misiniz? Eğer içinizde sözünü tutmayan olursa bu rüvelver, bu hançerle öldürülürse, kanınızı helâl eder misiniz?»

Bu sözleri memleketin hali, padişahın kötü idaresi, memlekete getirilmesi gereken Kanun-u Esâsi gibi konular, aynı açıklıkla izliyordu. Bunları konuşan ve o gün orada Hürriyeti, Meşrutiyete dönüşü ilân eden Kurmay Binbaşı Enver Bey, henüz 27 yaşındaydı...

Bu nutkunu verirken de bütün konuşmalarında olduğu gibiydi. Hareketlerinde yapmacık jestler, sözlerinde heyecan yoktu. Kıyafeti de sadeydi. Yalnız fesine beyaz bir Ay işareti işlenmişti. Üzerinde basit bir avcı subayı elbisesi vardı. Ama nişanları, üniforma ve rütbe işaretleri yoktu. Silâhlar, bombalar taşımıyordu. Tabancası, hançeri de açıkta görünmüyordu. Yalnız mütevazi değil, hatta biraz da mahcup ve çekingendi. Böyle tarihî bir hareketa atılmış, yarın bütün ülkeye yayılacak bir rejim değişikliğine Önder olmuş bir insanın, kendini gösteren, herkesin önünde ve başında görünmek istercesine pozları yoktu. Meselâ Ondan sonra orada konuşan Bulgar Papazı, Enver Beye bakarak, daha çok heyecan yarattı. Enver ise sözlerini bitirir bitirmez, Hükümet önünde saf tutan ileri gelenlerin, önlerinde ve ortalarında bile değil, yanda daha kenarda, kendine biraz da güçlükle yer bulabildi. Gerçi bu kadarı da fazlaydı.

Meselâ şimdi önümde, o gün, o merasim sırasında, orada

çekilmiş ve artık solmuş, renksizleşmiş bir grup resmi var. Anlatmaya çalıştığım hali hem bütün hatları, hem de o günün havasıyle ortaya seriyor gibidir:

Köprülü ileri gelenleri, Hükümet Konağı önünde bir yarım daire şeklinde sıralanmışlardı. İlk göze çarpan, biraz sıkışıklıktır. Ortada Kaymakam Münif Bey vardır. Edepli, merasimli, tam bir Osmanlı memuru. İki yanını Kaymakamlığın ileri gelenleri ile bölgenin kumandanı ve kasabanın Hıristiyan, Müslüman Eşrâfı almıştır. Ama asıl göze çarpanlar, çoğu dağlarda yaşayan, dağlardan inen Bulgar eşkıyasıdır. Başlarında alçak kalpakları, göğüslerinde birbirlerine karışan gümüş saat kordonları ile fişeklikler, bellerinde deri silâhlıklar, şalvarlı, poturlu Bulgar çetecileri, bu grupta günün Fatihleri gibi görünürler.

Enver Bey bunlardan birinin, ama en iriyarı, en kaba görünüşlü olanının yanına zorla sıkışmışa benzer. Çünkü bu Voyvoda, öyle şişinir, öyle kendini gösterir ki, aslında ufak tefek, alçak boylu bir insan olan Enver Bey, onun şöylece bir dirsek itişi ile sanki arkaya itilmiş gibidir. Biraz başını ileriye çıkararak şöylece yandan görünen yüzünde, biraz da hiddet ifadesi vardır.

Köprülü'den Selânik'e gelince ise, Selânik'teki arkadaşlarının, daha doğrusu pratik zekâsı ile başta Talât Beyin (Talât Paşa) onun için hazırladıkları ve hemen bütün Selânik halkını ayağa kaldıran karşılama törenini biliyoruz (1). Talât Beyin onu o gün Selânik İstasyonunda ve meraklıların, hayranların tıklım tıklım doldurdukları bir vagonun kompartımanından güç belâ sürükleyip, bu vagonun kapısından etrafı saran binlerce halka nasıl:

— *Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey yaşasın,*

diye ilk defa bir kahraman olarak tanıttığını da biliyoruz. İstasyondan arkadaşlarının zorlukla bir faytona atıp getirdikleri En-

(1) ***Makedonya'dan Orta Asya'ya — Enver Paşa:*** Cilt I. s. 551 - 600.

ver Beyi şehir bahçesinde Rumeli Umumî Müfettişi, Vali, Kumandanlar, yüksek Memurlar ve bütün ileri gelenler nasıl saygıyla karşılamışlardı.

11 temmuzun bu sahnelerini, o gün orada olup bitenlerin görgü şahidi ve aynı zamanda hem Makedonya'daki gizli İhtilâl Cemiyetinin kurucu ve yöneticilerinden biri, hem de Umumî Müfettişliğin ve Ordu Karargâhının önemli bir Görevlisi olan bir dostumdan, bütün havası ve renkleri ile dinlemişimdir. Bu dostum Kâzım Nami Duru'ydu. Anlatılanlar heyecan vericiydi. Ama bunları dinlerken de farkediyordum ki, Enver Bey Hayatının yeni yoluna asıl adımını o günlerde ve bu hava içinde atmıştır. Bu yol, onun artık bir daha ayrılamayacağı *siyaset yolu*'dur. Daha doğrusu Enver artık, aslında birbiriyle çatışan, birbiri ile çatallaşan iki Yol'un ağzındadır: *Askerlik* ve *Siyaset?*

Öyle sanıyorum ki işte o gün veya o günlerde Enver Bey, kışlaya dönülecek dönemeci artık aşmıştı. Önünde açılan yol artık, *Dönüşü olmayan yol*'du.

Enver Bey gazetelere ilk beyanatını da 11 temmuzda ve orada verdi. Köprülü Hükümet Balkonundan halka hitap edişi, bir İhtilâl daveti idi. Artık herşeyin açığa vurulduğu, herşeyin bütünü ile teraziye atıldığı, yarının, hatta bu davetin yapıldığı dakikaların bile nasıl biteceği, neler getireceği bilinmeyen anlarda yaşanıyordu.

Onun için Enver Beyin Köprülü'deki konuşması içten, bütünü ile ve kendini vererek yapılan bir konuşmaydı. Basit, sade, yapmacıksız, ama manalıydı. Fakat şimdi Selânik Şehir Bahçesinde ondan ve bir Hürriyet Kahramanının sözleri olarak yarın gazetelerde çıkacak Beyanat isteniyordu. Kendini toplayamadı. Şimdi o «bilmediği, görmediği» insanlara hitap edecekti. Bu, ruhun dile gelmesi değil, bir şekil konuşması olacaktı. Onun için bu Beyanatta içini dile getiremedi. Şekle ve o eski Osmanlıcanm gösterişli, ama kof, ruhsuz kelimelerine sığındı. Beyanatı kısa ve biraz da resmî oldu. Şimdi önümde olan ve bu Beyanatı taşıyan gazeteden şu satırları okuyorum:

«Vatandaşlar!.

Hakkımda lütfen gösterilen eser-i muhabbete teşekkür ederim. Ben buna layık olmak için bir şey yapmadım. Her Osmanlının seve seve ifaya koşacağı bir vazife, bir talih eseri olarak bana verildi. Eğer bunu hakkıyle ifa edebildiysem, bu mükâfat kâfidir.

Hamdolsun Meşrutiyeti istihsal ettik. Hürriyetimizi aldık. Fakat bununla vazifemizi bitmiş saymayalım. Asıl müşkülât, bundan sonra başlıyor. Terakki yolunda attığımız bu ilk adımı muvaffakiyetle ilerletmek için, çok çalışmak ve dikkat etmek lâzımdır. Mamafih bundan böyle, Müslim, gayri Müslim (İslâm olanlar ve olmayanlar) bütün vatandaşlar elbirliği ile çalışarak, hür milletimizi, vatanımızı, daima yükselmeye sevkedeceğiz.

Yaşasın millet! Yaşasın vatan!..»

Bu gerçi bir heyecan nutku değildir. Ama Enver Bey, dışarıya vurmayan iç âlemi içinde heyecan dalgaları yaşar. Nutkundan sonra olup bitenleri şöyle anlatır:

«Benim konuşmamdan sonra umum halk, benim Yaşasın! avâzelerimi tekrar ettiler. Belediye Reisi Adil Bey, halk namına bana teşekkür etti. Hazır edilen arabaya bindik. Cemal (Paşa) Faik, Fuat Beylerle beraberdik. Önde bir süvari takımı arabaya yol açıyordu. Hürriyet Meydanı üzerinden, Beyaz Kule (İttihat) meydanına ilerledik. Ben ağlıyordum...»

İşte Cemal Bey bu yolculuk sırasında ona:

— Enver, sen artık Napolyon oldun,

diyecek ve Enver bu benzetişi benimseyecektir. Onun etkisinden hiç bir zaman kurtulamayacaktır.

Görülüyor ki bu Beyanatta, Köprülü'deki Kader Tayin Edici anın sözlerindeki tabiîlik, sadelik, içtenlik yoktur.

Zaten Enver Paşa, bütün hayatı boyunca, Beyanat, Nutuk, Kürsü Adamı olamadı. Kuzey Afrika kıyılarındaki Çöl Adamları ile arasında, zaten Dil iştiraki yoktu. Orada edinebildiği

Arapça ile bu Çölün, çeşitli kabilelerinden gelen insanlarına Nutuklar değil, Emirler verdiğini kabul etmek doğrudur. Zaten Enver Paşanın, bu ciltleri teşkil eden hayat hikâyesinde Beyanata, Nutuklara rastlanmaz. Kısacası Enver Paşa, *Konuşan Adam* değildi. Zaman zaman şu veya bu vesile ile ağzından dökülecek sözler, Harbiye Nazırı, Başkumandan vekili olduğu zaman Makam Odasında veya askerî Karargâhlarda verdiği Emirler gibi kısa ve kesindir. Çok defa Tek veya birkaç kelimeden ibarettir.

Halbuki Hatıra yazılarında ve elde bulunan yüzlerce mektuplarında Enver Paşa, iç âlemi yaşayan bir Duygu Adamı'dır. Bunlarda içli bir insanın hayalleri, arzuları, ihtirasları dile gelir. Bunlarda hatta, Tek Aşkı da canlanır. Bir gün Eşi olarak hayatına karışan Naciye Sultana, meselâ Rus ovalarından veya Orta Asya sahralarından, Tacikistan Yaylalarından yazdığı mektuplarda biz, zaman zaman kıskançlık buhranlarının da alevlendiği derin bir arzunun, derin ve mutlak bağlılığın, kuvvetle duyulan, içten gelen ifadelerini bulacağız (1).

Enver Paşa, bazen iç âleminin taşkın duyguları içinde hatta Şairliğe özenir. Kuzey Afrika Savaşları sırasında günlük notlarını verirken ileride göreceğiz ki:

> — *Duyduklarımı anlatabilmek için, Şair olmak isterdim,*

diye yazacaktır...

Daha önce ve Enver Beyin Köprülü'de Meşrutiyeti ilân edip Selânik'e döndüğü zaman yaşadığı sahnelerden bahsederken, şunu belirtmiştik:

> — *Artık iki yolun ağzındaydı. Daha doğrusu önünde açılan yol, artık dönüşü olmayan yoldu.*

Evet, iki yolun ağzındaydı. Önünde birbiri ile çatışan, çatallaşan iki yol açılıyordu: Askerlik ve Siyaset! Enver Bey, bu çatallaşan yolda, Siyasete arkasını çeviremedi. Kışlaya dönebileceği Yolu tutmadı.

---

(1) Bu mektuplar üçüncü ciltte yer alacaktır.

Çünkü yalnız Selânik meydanlarındaki kalabalıklar değil, Toplum onu Üstün Adam, Önder Adam olarak kabul ediyordu. Ve o, bu kabulü benimsedi. İmparatorluğun göklerinde birden bir Yıldız gibi parladı...

Gerçi ta Mektep hayatından, Kurmay Okulundaki Tevkifi günlerinden başlayıp, Makedonya dağlarındaki Komite savaşlarında yaşadığı şartlar onu bir gün, memlekette hüküm süren geri ve cahil Despotizmi yıkmak için gizli bir İhtilâl Cemiyetinin ön saflarına atmıştı. Ama işte artık İhtilâl olmuştu. O, bu ihtilâlin önde gelen adamı, ilk davetçi ve icracılarından biri olarak vazifesini yapmıştı. Artık Kışlasına dönebilirdi. Ama dönebildi mi? Hayır! Kışlaya sapan yol kavşağının önünde bir dakika bocalamadan, şimdi önünde açılan ve artık Dönüşü Olmayan Yola, tereddütsüz yürüdü. Bu yürüyüşte, Selânik'teki Karşılama ve Kutlama günlerinin ruhundaki etkileri inkâr edilemez. Daha Selânik İstasyonuna ayak basıp ta, on binlerce insanın alkışları ve izdihamı arasında güç belâ kendilerini atabildikleri faytonda ve daha önce de belirttiğimiz gibi, Binbaşı Cemal Bey ona:

— *Enver, sen artık Napolyon oldun,*

dediği zaman, Enver Bey bu sözlerdeki benzetişi, galiba olduğu gibi benimsedi. Çünkü Enver Paşa, daha ilerideki hayat safhalarında Napolyon'dan ve bu benzetişlerden, zaman zaman bahsedecektir.

Hatta bir defasında, 1920'nin 1 Mayıs Bayramı günü Moskova'da Kızıl Meydandan akan yüzbinleri, Moskova nehri kıyısındaki Misafirler Konağının penceresinden izlerken, bir Napolyon Albümünün üzerine, kırmızı mürekkepli bir kalemle şunları yazacaktır (1):

— *Beni de Napolyon'a benzetmişlerdi; kabul etmem. Çünkü ben, İkinci Adam olamam!*

---

(1) Bu sahne, bu eserin üçüncü cildinde Enver Paşanın, o yıl Moskova'da düzenlediği «İslâm İhtilâl Cemiyetleri Kongresi» meseleleri işlenirken verilecektir. Bu yazının yazıldığı Napolyon Albümü sayfasının renkli fotokopisi de yayınlanacaktır.

Enver Bey, Kuzey Afrika'da İtalyanlarla çarpışırken Napolyon'un İtalya'daki Mantova zaferine özlemini de Not Defterine geçirecektir (1).

Enver Beyin Makedonya'da ve Gizli İhtilâl Cemiyetindeki ilk arkadaşlarından Kâzım Karabekir (Paşa) şöyle anlatır:

«Enver'le Manastır'daki arkadaşlığımız sırasında, onda şu kanaatı görmüştüm. Çarpışmalarda, vuruşmalarda ve gizli Cemiyet teşkilâtında fedakârlıklardan çekinmemiş bir Erkânıharp Zabiti Napolyon olabilir! Hatta hükümdarlara hitap olunan «Sir!» unvanı ile ilgilenirdi. Sir unvanı hakkında aramızda garip bir münakaşa dahi olmuştu (2). Meşrutiyetin ilânında tehlikesiz ve basit bir rol ifa etmesine rağmen, Hürriyet Kahramanı sıfatıyle ortaya çıkması ve Balkan Harbi sonlarında yapılan Babıâli baskınında baş rol oynaması (3) ve artık İttihat ve Terakki Cemiyetinin onu Ordunun başına geçirmek arzusunu göstermesi, Onu, mukadderatında Napolyon *olmak istidadı olduğuna inandırmıştı...*

Balkan Harbinden sonra Beşiktaş'taki evinde kendisini ziyarete gittiğim bir gün, orada, tanımadığım bir Alman da gördüm. Altkattaki bekleme odasında bu Almanla yalnızdım. Duvarda bir Napolyon resmi, masanın üstünde bir Napolyon heykeli vardı. Alman bana bunları göstererek dedi ki:

— Burada Napolyon! Orada Napolyon!

Ve eliyle yukarı katı işaret etti:

— Orada Napolyon!..

Bu hatıramı yazdığımın sebebi, Enver'de Napolyon olmak duygusunun, hadiselerin yardımı ile pek çabuk yük-

---

(1) Bu ciltte Enver Beyin Trablus savaşları naklolunurken, bu notlar verilecektir.

(2) Kâzım Karabekir: *Cihan Harbine Niçin Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik.* s. 270-271. Basılış 1938.

(3) Bu baskın, bu cildin «Enver Bey sahnede» kısmında verilmektedir.

selmesi dolayısıyle de artık bir İdeal haline gelmiş olduğunu, Almanların da bunu bildiğini göstermektir...»

Kâzım Karabekir'in bu satırlarında, Enver'in ileride bazı karar ve davranışlarını anlamaya yarayacak manalar vardır.

Ama biz şimdi gene, şu Genç Türkler İhtilâlinde Enver Beyin bir Yıldız gibi parladığı, ama daha ilk adımda, önünde iki yolun çatallaştığı Yolağzına dönelim...

***

1908 İhtilâli muzaffer olup ta Enver Bey İmparatorluğun semalarında, hatta dünya basınında bir şöhret oluverince, önünde açılan ve birbirleri ile çatallaşan bu yollardan hangisini seçmeliydi? Siyaseti mi, Askerliği mi? Kışlaya mı dönmeliydi, yoksa Dönüşü olmayan Yola mı yürümeliydi?

Bu soruları cevaplandırmaya çalışmak manasız, hatta gülünç olur. Çünkü böyle bir Soruya başkaları değil, aslında o Yolcunun kendisi bile cevap veremez. Çünkü böyle olağanüstü bir şan halesi içinde doğan bir Karar karşısında kalan Adamın, İrade ve Mantığı değil, ona ve çevresine hâkim olan *hava* konuşur. Enver Beyin o Selânik'e dönüş günlerinde ve onu izleyen rüya âlemi içinde ise, böyle bir havanın üstüne çıkacak Mantık Gücü, herkese nasip olan bir kismet değildir.

Kaldı ki biz şimdi bu Sorular, bu istifham işaretleri karşısında bir şeyler ararken, hayatını bu seçimde teraziye atacak olan Adamın, yani Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Beyin Ruh yapısını, artık az çok biliyoruz.

Biliyoruz ki Binbaşı Enver Bey, sessiz, sakin, hatta çekingen olarak tanıdığımız Dış görünüşünün altında, sükûn bulmaz bir ihtiras adamıdır. Sonu tehlikeli ve belki de hayatına malolabilecek ilk zaferini de kazanmıştır. O halde asıl hayatı yeni başlıyor demektir.

Bu önüne açılan, yahut önünde çatallaşan yollardan hangisini seçmeliydi sorusu, daha önce de işaret ettiğimiz gibi bizim için gülünç ve manasızdır ama, hangi yolu seçecekti sorusuna, hepimiz kolaylıkla cevap verebiliriz. Seçeceği yol el-

bette ki, önüne açılan yoldu. Vazifesini sona ermiş değil, yeni başlamış sayacaktı. Evet, normal yollarda terfiler, mesleğinin en yüksek rütbeleri ve vazifeleri onu bekler. Ama o, bir kader kısmet adamı olduğu kadar, kaderini kendi yaratan adamdır. O halde kaderi ile boğuşacaktır. Ona bir Napolyon mu oldun dediler. Pek iyi niçin olmasın? Ona bir Cihangir mi olacaksın dediler. Pek iyi niçin olmasın? Napolyon'luğa, Cihangirliğe çıkan basamak taşları ise, kanunlarla terfi sistemleri ile düzenlenmez? Bunlar ancak muhayyilede yaşatılabilen, hayale hitabeden, adı, cinsi ve tarifi de olmayan baş döndürücü ihtiraslardır. Şanlara, şereflere, tac ve tahtlara ulaşmak için önünüzde çatallaşan yollardan, ancak çetini, tehlikelisi, sonu belirsizi seçilir. Böyle bir yol çatallaşmasının karşısında kalanlar için atalarımız, bunun formülünü bile vermişlerdir:

«Ya Devlet başa, ya kuzgun leşe!»

Şimdi Enver Bey için de tutulacak yol buydu. Bu yolu seçti. Bu seçiş, ne doğrudur, ne de yanlış! Bu seçiş, önlerinde böyle yollar açılan bu tür insanlar için, tabiîdir, kaçınılamazdır. Yani *Mukadder*'dir. Çünkü onların hayatına artık, *Mantık* değil, *Kader* hükmeder. Kader diyoruz. Buna insanlar başka bir ad bulamadıkları için... Ama buna ambisyon, *İhtiras* da diyebiliriz. Yahut ta bu tür insanların gelecekte, kendi baht ve talihlerinin yüceliğine olan *mistik* inanışları!..

Kaldı ki Enver Beyin tahayyüllerini besleyen, iç âlemini dalgalandıran, kolay kolay açığa vurulamayan, bir bakışta saçma, ama insanoğlunun tarihinde bir Müessese olarak yaşayan, mistik bir içgüdü de var: Fal, yahut gelecekten haber veriş! Ve bir küçük beyazlık?..

***

BİR KÜÇÜK BEYAZLIK!

İlkçağda kâhinlerin, yani bilinmeyen gelecekten haber verenlerin kutsal görevleri malumdur. Kâhin, yani Oracle, yani gelecekten haber verici, İlkçağda Krallardan üstün sayılırdı. Mermer tapınaklarda Kâhinin yeri, kutsal ve muhteşemdi. Çün-

kü Oracle, insanlardan üstündü ve Tanrılarla ilişkideydi. Tanrı'dan sesler alırdı. İnsanlara gaipten, bilinmeyenden daha doğrusu Tanrı'dan haberler verirdi.

İlkçağ uygarlıklarında Kâhinlik, güçlü bir müesseseydi. Krallar talihlerini onlara danışırlardı. Ve Kâhine sorulmadan savaşa, hatta yola çıkılmazdı. İlkçağa bu Müessesenin daha ilkel toplumlardan, hatta arkaik insan toplumcuklarından, ilkel kabile nizamlarından geçtiği bilinir. Çünkü tarih öncesi kazılarda ne kadar derine gidersek, orada Saraylardan önce Tapınak kalıntılarına rastlarız. İlkel hayatta tapınak, en başta Rahibin varlığı demektir. O devrede Rahip, henüz dinler tam anlamı ile teşekkül etmedikleri için, aslında Sihirbaz, Falcı, daha doğrusu her sıkılanın kendisine başvurduğu Kâhin demekti. Bugün de dünyanın ilkel hayat süren bölge ve toplumlarında durum böyledir.

Çağımızda Kâhinlik bir Müessese olmak vasfını ve kutsal gücünü yitirdi. Ama, bilinmeyen sırları dile getirenlere, hele gaipten haber verenlere şimdi de her memlekette rastlanır. Hatta en ileri ülkelerde bu iş, şimdi gelirli bir meslek veya sanat halini almıştır. Yani Falcı, bugün de sahnede ve itibardadır. Tarih içinde nice Cihangirlerin, Serdarların, yahut ta her cinsten insanların, Falcıların dediklerine göre hayatlarından nasip beklediklerini, kitaplarda okuruz.

Falcı kimdir? Neyi dile getirir? Hangi insanüstü güç veya vasıflar ona gaipten haber vermek kudretlerini sağlar? Bu verilen haberlerin gerçeklik değeri nedir? Bu soruları eleştirmek elbette ki bu kitabın çerçevesi dışına çıkar. Biz Falcıyı aramayan, fallara inanmayan insanlar olabiliriz. Ama eğer araştırmalarımıza konu olan insanın iç âleminde böyle bir inanışın yeri ve hayatında bunun etkisi varsa, onu belirtmek, o insanı her yönü ile tanıtmak için şarttır. Netekim bu eserimizin Kahramanı olan Enver Paşayı da, iç âlemi ve inançları bakımından, gelecekten verilmiş bir habere, değer vermiş biri olarak görüyoruz. Bu İnanış onun kişiliğini, ne alçaltır, ne yüceltir.

Öyle görülüyor ki Enver Paşanın da kendi yaşantısında veya kendi hayatını kendine göre hesaplayışında, bir Falcının

yeri vardır. Bir Falcının, veya istikbalden haber veren başka birinin kendisine verdiği müjdelere Enver Paşanın bağlılığı olduğu görülüyor. Gerçi onun ruh âlemini buraya kadar çeşitli yönleri ile işlerken, Enver Paşanın çocukluğundan beri, müteassıp olmasa da mümin, yani Tanrısal kudretlere inanıcı olduğunu gördük. Onun Kaderci, yani mistik bir ruh karakterine sahip olduğunu biliyoruz. Böylé mistik bir ruh, geleceğe ve gaipten verilecek haberlere karşı da insanın iç âleminde, müsait bir kabul zemini yaratabilir. Netekim Enver Paşa da bu ruh istidadı vardır.

Bunu çeşitli belirtilerden sezebiliriz. Daha önce de hatıralarından Enver Paşayla ilgili bazı satırlar naklettiğimiz Kâzım Karabekir şöyle yazar (1):

«1914'te Dünya Harbine girdikten ve Cihâd-ı Ekberi de (Kutsal Savaş) ilân ettikten sonra Enver Paşanın bana mahrem olarak bildirdiği şu iki mesele, Almanların onu mütemadi surette ve muhtelif kanallardan işleye işleye nelere kadar muvaffak olduklarını gösterir:

— Enver Paşanın kaşındaki beyazlık, *Cihangirlik alameti imiş!*

— Anadolu'ya Alman göçmenler getirilmesi, bizim menfaatımıza uygunmuş!..

Enver Paşanın, Kutsal Savaş ilânının ertesi günü kendisine fortrağımı verirken bana bunlardan şöyle bahsetti:

— Kâzım, Kaşımdaki Beyazlığın *bir Cihangirlik alâmeti olduğunu söylüyorlar! Sen ne dersin?*

Enver Paşa temiz bir vicdana sahipti. Mukadderata inanırdı. Manastır'da beraber çalıştığımız yedi sekiz yıl evvelki zamanlarda, ruhlar âlemine dair bahisler açardı. Ben bu hususta bazı eserler okumuş olduğumdan, ona bunlardan hadiseler anlatırdım. Büyük memnunlukla ve alaka ile dinlerdi. Fakat hiç hatırıma gelmezdi ki Enver

(1) Kâzım Karabekir: *Cihan Harbine Niçin Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik?* s. 271-272. 1938.

günün birinde, kaşındaki bir santimetrelik beyaz kılların, bir Cihangirlik alâmeti olduğuna inansın! Bu yolda söyleneni benimsesin.»

«Enver Paşanın etrafında Mısır'dan, Fas'tan, Hind'ten, Afgan'dan çeşit çeşit insanlar vardı. Bunların içinde, Almanlardan aldıkları ilhamlarla, gaipten, gelecekten haber verenler de bulunacaktı! Bundan başka, avuç çizgileri ile Fala bakan Falcılar da bulunabilirdi!»

Kâzım Karabekir Paşa bu konuda uzun uzadıya durur. Onun kuşkusu, bu duygu ve inanışların Enver Paşaya, belki de Almanlar tarafından ve maksatlı olarak telkin ettirilmiş olmasındadır.

Ama Enver Paşanın daha Harp Okulu ve Kurmay Okulunda sınıf arkadaşlarından olan Orgeneral Fahrettin Altay hatıralarında ve Enver Paşa hakkında çeşitli anılarını naklederken, Enver'in kaşındaki bu beyazlık hikâyesine de dokunur. Ve öyle anlaşılır ki bu beyazlık, daha mektep sıralarında da çocukların dillerindedir. Ona takılırlar. Onun Büyük Adam olacağından söz ederler. Enver hoş bir Rumeli şivesiyle onlara çıkışır:

— A be ne istersiniz benden be...

Ama Fahrettin Altay, daha sonraki gelişmelerden ve Enver Paşanın «Tek Söz Sahibi» olarak sivrildiği günlerden bahsederken şunları da yazar:

«Bütün hükümet kudreti, Enver Paşanın eline geçirildi. Kimseye bir şey sormaya lüzum hissetmeden istediğini yapıyordu. Bu milleti kurtarmak için, Allah tarafından tayin edildiğini, hürmet ettiği bir zata söylediği de sonraları işitilmiştir.» (1).

Evet, bir küçük beyazlık! Kaşın ortasında küçük bir yuvarlakta kıllar beyazdır. O halde bunlar, Enver Paşanın geleceğinden haber veren kutsal alâmetlerdir. Mademki kaşın or-

(1) **Fahrettin Altay:** *10 Yıl Savaş 1912-1922 Ve Sonrası.* 1970. İnsel Yayınevi.

tasında bu yuvarlak Beyazlık vardır, o halde Enver Paşa bir gün Cihangir, yani Dünyalar Hâkimi, yahut ta hiç değilse meselâ bir Padişah olacaktır!

Bu Falcı kimdir? Kesin bilinmez. Belki Aksaraylı Hatice hanım? Devrin ünlü falcılarından biri? Belki de bir başkası? Ama Falcının kimliğinin ne önemi var. Eski Yunan veya İyonya Kâhinleri, hatta kişilikleri bile karanlıkta kalan adsız habercilerdi. Ama ne var ki onların her sözü, hatta birden manalandırılması kabil olmayan sırlı bilmeceleri, söylediklerinden bir süre sonra Yunanistan ve İyonya'ya, hatta Doğu Akdeniz'de birbirine bağlanan üç kıtaya, hızla yayılıyorlardı...

Enver Paşada bu kehânet, bu fal haberleri, bu gelecekten müjde veren sözler etki yapmışlar mıdır? Sanıyorum ki evet! Kaldı ki Falcının kehânetlerini de, Paşanın onlara kuvvetle inanmış olması ihtimalini de yadırgamamak lâzım. Çünkü bir zaman Orta Asya'nın Tacikistan Beylerinden Enver Paşaya gelen, Ferman biçimi yazılarla ve Farsça yazılmış mektuplar gördüm ki, bunlarda ona «Kadir ve kıymeti üstün, şan ve şöhreti cihandeğer, büyük ve ulu Padişahımız» diye hitabediliyordu. Bu Mektup veya arizaları, bu eserin Üçüncü cildinde fotokopileri ile göreceğiz. Gerçi bu Beylerin, bu Derebeylerinin hepsi bir ayrı oyun peşindeydi. Ama ne var ki Enver Paşa, hayatının en büyük çilelerini yaşadığı o günlerde, Şarklı mubalaga ve riyaları ile dolu bu yazılarda, Padişah diye sıfatlandırılıyordu. Dünya tarihine Gazneli Mahmut gibi, Timur gibi, Bâbür gibi Padişahlar veren bu Asya yaylalarında ve o günün başsızlığı içinde, ufuklardan bir Hudâvend, bir Padişah beklenilen o şartlar altında bir insan, hele kendisine böyle Padişah diye de başeğilir gibi olunca, niçin Cihangirlik rüyaları görmesin?..

Şimdi biz gene, şu İki Yol Ağzı'na dönelim.

***

ENVER BEY AKTİF SİYASETÇİ!

İki yol ağzında Enver Bey ikinci yolu seçti. Yani 10 temmuz zaferinden sonra önünde çatallaşan yollardan, o Kışlaya

dönülene değil, Siyasî Hayatı sürdüren yola yöneldi. Hürriyet Kahramanı Niyazi Beyi az sonra köyüne, kasabasına çıkaran ve orada ilkokul işleri veya benzeri şeylerle doyuran hayat tarzı Enver'in, ne mizacına, ne ihtirasına uyardı. O kendini yeni giriştiği işin henüz başında görüyordu.

Gerçi Köprülü'de Hürriyeti ilân ederken:

— *Hastayı tedavi ettik,*

demişti. Ve Rusyalar Çarı İkinci Nikola'nın daha 1853'de Osmanlı İmparatorluğuna yaraştırdığı «Hasta Adam» sözünü, kendince ona iade etmiş oluyordu ama, aslında Hasta Adam, gene de Hastaydı. O halde Hastanın başucunda kalmalıydı ve onun nabzını, elden bırakmamalıydı.

Enver Bey de öyle yaptı. 10 temmuzdan önce zaten Selânik Merkez Heyetinin aktif üyesiydi. 10 temmuzda Meşrutiyet ilân edilip bu dar, küçük ve tabiatıyle güçsüz Cemiyet Teşkilâtının önüne İmparatorluğun bütün meseleleri yığılınca ve bu Merkez Heyeti de fiilen bütün teşebbüs gücünü kendi elinde toplayınca, şimdi olaylar ve gelişmelerle boğuşmaya, hakikaten cesur, karar sahibi insanlar gerekti. Enver Bey kendini daha ilk günden bu Merkezin ve bu işlerin ortasında, hatta ön safında buldu. Ve orada kaldı. İşte o günden sonradır ki Enver Bey, yahut geleceğin Enver Paşası, bu İdare ve karar teşekkülü ile onun sorumluluklarından, fiilen ve hiç bir zaman ayrılmadı. Hatta bir aralık Almanya'da ve Almanya ile Alman Ordusunu tanıma stajı olan Berlin Ataşemiliterliğinde, yahut Trablus-Bingazi muharebelerinde cephe teşkilâtçılığı ve savaş sıralarında Merkezden ayrılmış olsa bile, Cemiyetin içinde Siyasî mevki ve itibarı daima sürdü gitti. Dışarılarda olmadığı zamanlarda, kısacası bütün 1908-1918 arasında hatta sıfatı resmen Genel Merkez Azası olmasa bile, Cemiyetin en sözü geçer ve en aktif insanı, elbette ki Enver Paşaydı...

10 temmuzdan önce gizli teşkilât «Terakki ve İttihat Cemiyeti» altında çalışırken, Enver Beyin bu teşkilâtın Selânik Merkezinde ve «Suâvi» takma ismi altında Merkez Heyeti Üyesi olarak aktif çalışmalar içinde olduğunu biliyoruz. İhti-

lâlden sonra Cemiyet açığa çıkınca, Merkez Heyeti Üyelerinin isimleri gene açıklanmadı. Fakat Cemiyet 10 ağustos (23 ağustos) 1908'de, yani Meşrutiyetin ilânından bir ay sonra, Terakki ve İttihat ismini terkederek «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti» adını alınca, artık sonuna kadar bu yeni isim altında yürüyecek olan Cemiyetin İdare Heyetinde de Binbaşı Enver Bey gene üyeydi. Bu vaziyet, yani aslında o güne kadar Müteşebbis Merkez halinde çalışan, yani bir topluluk tarafından seçilmeyen Merkez teşekkülü, bu şekli ile 5 eylül 1908'e kadar çalıştı. Kasım ayında Cemiyet Birinci Kongresini topladı (1908 Kongresi). Bu Kongrede askerlerle siviller bir aradaydı. Cemiyetten, yani Siyasî Faaliyetten askerlerin çekilmesi yolunda ve 1909 kongresinde yürütülecek olan mücadele, henüz başlamamıştı.

Eylül 1908 Kongresi Selânik'te toplandı. Konuşmalar gizli yapıldı. Reis belli değildi. Kongre bir de Program kabul etti. Cemiyet bu Kongrede başlıca 13 madde ve bu maddelerin iç bölümleri ile 21 maddelik bir *program* kabul etmişti. Bu Program, yeniden yürürlüğe giren 1876 Kanun-u Esâsisinin Temel hükümlerinin tekrar ve teyidi mahiyetindeydi. İktisadî kalkınma birkaç yuvarlak kelime ile tanımlanıyordu. Ama 13'üncü maddede her nasılsa Patron-Amele ilişkileri ile, 14'üncü maddede, Çiftçilerin topraklandırılması yollarının aranacağı da yer alıyordu.

Bir İdare Komitesi de seçildi. Komiteye şunlar giriyorlardı: Hüseyin Kadri Bey (asker), Mithat Şükrü Bey (sivil), Talât (sivil), Ahmet Rıza (sivil), Enver (asker), İpekli İbrahim Hoca (sarıklı, din adamı).

Görünüyor ki Enver Bey, gene işlerin merkezinde, yani aktif Siyasetin içindeydi. Ve artık onun bu yoldan ayrılması mümkün değildir. Ordudaki vazifesi ise gene devam eder. Ve o günlerde Selânik'te görevli olarak görünür. Çünkü onun yükseliş yolu, Ordudan geçecektir. Siyaset ise, bu yükselişi destekleyecektir.

İttihadın daha sonraki kongrelerinde de gizlilik ruhu devam eder. Reis açıklanmaz. Bunun sebebi İttihat ve Terakkinin hiç

bir zaman kurtulamadığı Komitecilik ruhudur. Ama bu sebebin yeterli olmaması mümkündür. Öyle sanıyorum ki Cemiyet fiilen açığa çıktıktan sonra da Reis ve İdareci isimlerinin gizlenmesinde, açığa vurulacak isim ve şahsiyetlerin kamu efkârında yadırganması, küçük görülmesi ve böylece Cemiyetin hayallerde yüceltilen varlığının, prestijinin zedelenmesi kayguları daha etkili olsa gerektir.

Çünkü o günlerde bütün memleket efkârının kendisine yöneldiği, kendisinden büyük ve mucizeli hizmetler beklenen, dünyanın da dikkati kendi üzerinde toplanan bir Cemiyetin bir gün ve hem de gidişata elkoyacak olduğu bir zamanda Reisinin, işinden çıkarılmış bir Posta memuru, üyelerinin hastahane memuru, işsiz bir sarıklı Hoca, ve nihayet hiç birisinin rütbesi Binbaşılığı aşmayan birkaç Subay olduğunun duyulması, elbette şaşkınlık uyandıracaktı. Gerçi bunların içinde Avrupa'ya kaçmadan önce, yani 20 yıl evvel vazifesi Bursa Maarif Müdürlüğü olan bir de Ahmet Rıza Bey vardı. Ama, 20 yıldır Türkiye'de olmayan bu zatın hüviyet ve şahsiyeti hakkında şimdi kamu efkârına doyurucu bilgiler vermek, onu hararetle kabul ettirecek etkiler sağlamak ta herhalde güç olacaktı...

Birinci Kongreyi diğerleri takibetti. Bunların içinde bilhassa 1911 Kongresi, üzerinde durulmaya değer bazı özellikler arzeder. Biz, gerek bu Kongrenin, gerek diğer Kongrelerin manalarını daha ileride, değerlendirmeye çalışacağız. 10 temmuzu takibeden devrenin asıl önemli konusu da, elbette ki Parlamentoya yöneliş ve dolayısıyle *seçimler*'dir. Seçimler yapılacak, Parlamento açılacak, fakat bir gün, 31 mart 1909'da (13 nisan 1909) Istanbul'da patlayan bir karşı ihtilâl, bir aralık herşeyin kaybolduğu gibi heyecanlar da yaratacaktır.

Fakat bu konulara geçmeden önce ve Enver Paşanın Ruh yapısını, yani hem Kaderciliğini, hem Kaderi arayışını belirtmeye çalışan bu bahsi, bir Başka Kahramanın karakteri ile karşılaştırarak tamamlamak istiyoruz. Bu bize şunu da gösterecektir ki, her Kahraman aynı hamurdan yoğurulmamıştır.

*
* *

İKİ KAHRAMAN VARDI?

Meşrutiyetin ilânı günlerinde Meşrutiyet mücadelesi için dağa çıkanlardan iki Subayın isimleri, diğerleri arasından sivrilerek, birden parlar: Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey ve Hürriyet Kahramanı Kolağası (Önyüzbaşı) Niyazi Bey...

Bunlar aynı Ordunun, aynı üniformayı giyen iki askeridir. Aynı davaya baş koymuşlardır. Fakat mizaç ve ruh yapıları itibarıyle iki *ayrı* insandırlar. Bu mizac ve ruh ayrılığı onları zaten kısa bir süre sonra, bu beraber çıktıkları emel yolculuğunda da birbirlerinden ayıracaktır. Kısa bir süre sonra yollar ayrılacaktır. Bu yolculardan herbiri, kendi seçtikleri istikamette, iki yabancı insan gibi birbirlerinden ayrılacaklardır.

Onların Meşrutiyet öncesindeki hizmetleri ile kimlikleri hakkında, eserin birinci cildinde gereği kadar bilgi verildiği için, burada o konulara tekrar dönmeyeceğiz. Ama büyük hikâyemize devam ederken burada, onların biraz da mizaç ve ruh yapıları üzerinde duracağız. Çünkü onları bu bakımdan tanımak, bilhassa Enver Beyin, olayların akışı içinde yarın alacağı yeri sezmek için bize ayrıca ışık tutacaktır.

Hürriyetin ilânından sonra Enver ve Niyazi Beylerin şöhretleri, bir süre beraber yürüdü. Adları beraber anıldı. Resimleri beraber yayınlandı. Şarkılarda, türkülerde isimleri beraber geçti. Memleketin dört bucağında doğan çocukların bir çoğuna, ya Enver, ya Niyazi adları verildi. Onların hatıralarını yaşatmak ve ebedileştirmek için her çareye başvuruldu. Bu arada meselâ, Enver ve Niyazi adlarını taşıyacak iki Zırhlı, iki büyük Harp Gemisi için ianeler toplanmasına başlandı. Bu ianeye Sultan Abdülhamit bile 5000 altınla katıldı. Bunlar, memleketin göklerinde, artık iki yıldızdı. İki Baht ve Şeref yıldızı... Öyle sanıldı ki, talihleri de beraber yürüyecektir.

Ama hiç te öyle olmadı.

Zaten hiç bir toplulukta beraber bulunmadılar. Hiç bir Törende halk önünde, içten gelen bir yakınlıkla kucaklaştıkları görülmedi. Enver dağdan Selânik'e dönünce, orada Niyazi'ye pek te ifadeli sayılmayan şu telgrafı çekti:

Hürriyet kahramanı Kolağası (Önyüzbaşı) Niyazi Bey

«Manastırda Niyaziye,

«Kardaşım tebrik ederim. Yaşasın Vatan, Yaşasın Millet, Yaşasın Hürriyet!..»

12 temmuz 1324
Enver

Niyazi ise Hatıratında Enver Beyden«sebeb-i feyz-i rifatim» yani «benim yetişmemin, yükselmemin sebebi» şeklinde ve saygılı bir dille bahseder.

Şöhretlerinin bir süre beraber gittiğini kaydettiğimiz Enver ve Niyazi'nin, şansları beraber yürümedi. Bunun sebepleri çoktur. Ama Baş Sebep, Meşrutiyet mücadelesinde aynı yolun iki yolcusu olan bu iki fedainin, ruh ve mizaç yapıları bakımından tamamen ayrı iki insan oluşlarıdır. Bu ayrılığı belirten başlıca duygu ve karakter farklarını burada sıralamak, hem ele aldığımız devrin bu ilk adımda parlayan iki yıldızını tanımak, hem de, asıl konumuz olan Enver Paşa üzerinde daha bazı işaretler vermek bakımından gereklidir. Çünkü burada ve bu vesile ile biz, biri tez zamanda sahneden silindiği halde, diğeri bu eserin bütün safhalarında ve hayatının sonuna kadar sahnede kalacak olan bir şahsiyetin, yani Enver Paşanın ruh yapısı üzerinde biraz daha durmak vesilesini bulacağız. Gerçi ileride bu konu ile bütün olaylar ve gelişmeler boyunca daima karşılaşacağız.

Şimdi burada ve daha ziyade Hürriyetin ilânından sonra Enver'in hesabına çalışan ve onun şansını teşkil eden bazı şartları belirtelim:

— Enver Bey, daha İhtilâlden önce Selânik Merkez Heyeti kadrosunun aktif ve yönetici üyelerindendir. Bu sıfatla ve ayrıca, Manastır Teşkilâtında da söz sahibidir. Netekim Hatıralarında, Manastır Teşkilâtının ilk çekirdeğini kendisinin kurduğundan bahseder (1).

— Makedonya'nın İdare Merkezi ve en büyük şehri

(1) ***Makedonya'dan Orta Asya'ya — Enver Paşa.*** **Cilt. I. s. 513-557.**

Selânik'tir. Ordu Merkezi de Selânik'teydi. Selânik yalnız İdare ve Askerlikçe değil, Siyasî bakımdan da, İktisatça da Makedonya'nın en hareketli şehriydi.

— Bu son şartların etkisi ile olacaktır ki, gizli İhtilâl Partisinin Selânik Merkez Heyeti İhtilâlden sonra açık çalışma safhasına geçince, Meşrutiyet hareketinin birden Öncüsü ve en yetkili söz sahibi durumuna geldi. Böylece 10 temmuzdan sonra Selânik Merkezi, henüz Partileşmemiş olsa da İhtilâli yapan Cemiyetin Genel Karargâhı halini aldı. Bütün müracaatların mercii ve en yetkili karar sahibi oldu. Zaten Paris'teki Genç Türklerle de en yakın ilişki kuran bu Merkezdi. Çünkü Paris'ten gizlice Türkiye'ye gelip çalışmalarına memleket içinde devam eden Dr. Nazım Bey, Selânik Heyetinin fiilen üyesi haline geldi.

— Nihayet Selânik Merkezinde, Talât Bey (Paşa) gibi pratik bir zekâ, Öncü bir şahsiyet vardı. Ve Makedonya'daki başarılarından sonra hemen Selânik'e davet ettiği Binbaşı Enver Beyi Selânik İstasyonunda ilk defa halkın karşısına çıkaran oydu. Ondan sonra bu Talât-Enver ikilisi, İmparatorluğun çöküşüne kadar sahnede ve ön planda kalacaktır. Niyazi Bey ise böyle bir destekten daima yoksundu.

Hulâsa 10 temmuzdan sonra bütün kumanda, örgütlenme ve Propoganda işleri, Selânik Merkezince yürütüldü. Bütün karar ve icraatta ise, Selânik Merkezinin veya fiilen Genel Merkezin en aktif üyesi olarak Binbaşı Enver Beyin oy ve müdahaleleri tamdı. Daha aşağıda vereceğimiz Cemiyet Kongrelerinin gerek davet ve teşebbüs, gerek toplanmaları Selânik'te yürüyeceği için, Selânik dışı merkezlerin ve bu arada Manastır Merkezinin arka plana itilişi, tabiî bir netice oldu. Bu böyle olunca da, Manastır Merkezinin mensubu ve yıldızı olan Niyazi Beyin, şöhreti devam etmekle beraber, ön planda ve aktif kadroda yer alması şansı azaldı, hatta koyboldu.

— Kaldıki bütün bu şartlara ve sebeplere bu iki kah-

raman, yani Enver Bey ve Niyazi Bey arasındaki mizaç ve karakter ayrılığını da eklemeliyiz. Şöyleki:

— Niyazi Bey mazbut, cesur, idealist, ama geniş ihtirasları olmayan sade, babacan bir Subaydı. Dağa çıkarken yaptığı işin, Ordu disiplinine aykırı olduğunu biliyordu. Fakat bu dağa çıkışı Ordudaki vazifesinden daha üstün bir memleket hizmeti olarak yapıyordu. Bunun cezasını da haklı ve tabiî bularak, tam bir soğukkanlılıkla göze alıyordu. Netekim önceden kararı, bu vazifesinde başarı sağlar ve hayatta da kalırsa, Ordudan istifa etmekti. Hatta bir Heyet veya Mahkeme huzurunda hesabını verdikten sonra bir cezaya çarptırılırsa, onu da tam bir teslimiyetle çekmekti.

Netekim Meşrutiyetin ilânından ve ilk günlerin coşkunlukları yatıştıktan sonra ilk işi, giriştiği hareketi bütün safhaları ve teferruatı ile bir Hatıra şeklinde yazmak oldu. Bu eserde anlatılanların ve verilen Belgelerin doğruluğunu Manastır Merkez Heyetine de tasdik ettirdi. Hatıratını, bu Heyetin de Protokolü ile Halk Efkârına yayınladı (1).

Bu Hatıratta baştan sona, hem kendi nefsi, hem Ordu ve çevresi ile, hem de istikbalin doğurabileceği bütün mukadder sualleri de ihmal etmeyerek, tam ve açık bir hesaplaşma *vardır.*

Ondan sonra biz Niyazi Beyi, biraz da ortadan silinmiş, kendi kasabasına çekilerek orada İlkokul yaptırmak ve çevresine faydalı olmaya çalışmakla meşgul görürüz. Kaldı ki kısa bir süre sonra da Ordudan ayrılır. Ne seçimlere karışır. Ne Mebusluğa adaylığını kor. Aktif hayattan çekilir (2). Yeni rejimden şahsı için bir dilekte bulunamaz.

— Enver Beye gelince; o daha önce de işaret ettiğimiz gibi, kendini bütünü ile teraziye atan adamdır. O ar-

(1) *Hâtırat-ı Niyazi:* 1325 (1909) Istanbul.

(2) Niyazi Bey Hürriyetin ilânından sonra, bir defa Meşruti-

tık «ya hep, ya hiç» olacaktır. O bir ihtiras adamıdır. O da kendi misyonu saydığı aksiyonlara kendini verecek ve bu aksiyonların bedelini de isteyecektir. Şanları, şerefleri ve bunlarla taclanacak olan yüksek kumanda mevkilerini, belki de tahtları, tacları kendi hakkı sayacaktır. Gerçi bütün ihtiras adamları gibi, onun da sonu nereye varır, bilinmezdi.

Ama Enver de, hem bir kaderci, *hem de* kaderini yaratan insan *olarak seçtiği yoldan, artık istese de dönemeyecektir. Nitekim Enver Paşanın, gerek kendi hakkında kendi bıraktığı belgelerden, gerekse onun hakkındaki hatıra ve nakillerden görüyoruz ki, Enver'in emel ve ihtiraslarına, hakikaten sınır yoktu.*

Meselâ daha önce de işaret ettiğimiz, şu kaşındaki beyazlığın tılsımına, bu tılsımın manasına göre bir gün bir cihangir, bir hükümdar, bir dünyalar hâkimi olacağını ona bir falcı mı haber verdi. Yoksa bu, mektep arkadaşlarının bir şakası mıydı, bunun hiç önemi yok. Önemli olan onun ihtiraslarına ve kaderine hükmeden bu tılsıma, bu tılsımın müjdelediği geleceğe, Enver Paşanın yürekten inanmasıdır. Bu işareti bir gerçek ve istikbalden nişan veren bir işaret saymasıdır.

Okul sicilindeki kayıtlara göre bu «alçak boylu» ufak tefek insanın içinde yaşayan Napolyon kompleksi de böyle bir içgüdüdür. Daha evvel de işaret ettiğimiz gibi, bir gün, hem de hayatının en karışık günlerinde Moskova'da, bir Napolyon albümü üzerine elyazısı ile şunları yazacaktır:

— Beni de Napolyon'a benzetenler olmuştu, kabul etmem, çünkü ben, İkinci Adam *olamam...*

Bir ambisyon, yani bir ihtiras adamı için bütün bunlar, yadırganacak şeyler değildir. Çünkü bir ihtiras adamı için ve bu

---

yetin tanıtılması için tertibedilen bir gezi dolayısıyle Istanbul'a davet edilmiş, fakat bu gezi yarıda durdurulmuştur.

Bundan başka olarak Niyazi Beyin bir Istanbul'a gelişi de, 31 Mart İsyanı dolayısıyle ve Hereket Ordusu ile birliktedir.

İhtiras Mantık ölçüleri ile de dizginlenmezse, onun hayal ufkuna hakikaten sınır çizilmez. Biz, bu eserin sonunda Enver Paşanın şahsiyeti ile ruh yapısını ayrıca işlediğimiz zaman göreceğiz ki, Enver Paşa böyle bir ihtiras adamıydı. Onun bu ciltlerde hayatının her safhası perde perde açılacak ve hem iç âlemi, hem de aktif serüveni, bütün attığı adımlarla önümüzde baştan sona açıklanmış olacaktır. Bu serüveni sayfa sayfa izleyebilmek için şimdi, gene şu 11 temmuz 1908 günlerine dönelim. Ve olayların akışını görelim...

Sahipsiz Bir İhtilâl!

1908 İhtilâli ile Meşrutiyete dönüş, aynı zamanda Mithat Paşaya ve onun hatırasına dönüş gibi de oldu. Çünkü 1908 Meşrutiyetinin hukukî temeli, 1876 Kanun-u Esâsisi idi. Bu Kanun-u Esasi ise, kanunlaşmadan önce tadiller görmekle beraber, Mithat Paşanın eseriydi.

Ama ortada garip bir vaziyet de vardı: Gerçi İhtilâl başarılmıştı. Kanun-u Esâsi yürürlüğe girmişti. Ama vaktiyle hem bu kanunu kaldıran, hem onun getirdiği nizamın kurucusu Mithat Paşayı ölüme veren Padişah, gene tahtında kalıyordu. Ve padişahın adamları, gene tam kadroyla hükümetteydiler...

II

MİTHAT PAŞAYA DÖNÜŞ :

XIX. yüzyıl, İhtilâller asrıdır. Bizim 1908 İhtilâlimiz ve onun yeniden getirdiği Meşrutiyet Rejimi, acaba bu ihtilâllerden hangisinin. İdeolojik prensiplerini yansıtır? Bu sualin cevabı basittir: 1908 ihtilâlimiz ve bunun hedef olarak aldığı Meşrutiyet Rejimi hiç şüphe yok ki, Avrupa'da 1848 İhtilâllerinin ruhunu ve prensiplerini aksettirir. Çünkü 1848 İhtilâllerinde de, Tanrısal hukuka dayatılan Saltanat hakları, yani Hükümdarın *Mutlak* İktidarı yerine, Halkın İdareye iştiraki ve İcrayı kendi Temsilcileri yolu ile denetleyerek kanunlarda söz ve karar sahibi olması esası başta gelir. Yani iktidarda gerçi gene bir Hükümdar vardır. Ama bu Hükümdarın Saltanatı *Mutlak* değildir. Bu ise, genel anlamı ile Meşrutiyet Nizamı demektir.

1848 İhtilâllerinin ise, 1789 İnkılâbının ana fikirlerinin bir devamcısı olduğunu, tabiî ayrıca hatırlatmalıyız.

İşe bu açıdan baktığımız zaman, Genç Türkler hareketinin ta baştan beri ülkü edindiği 1876 Kanun-u Esâsisi ile ona önder olan Mithat Paşanın önemi, kafamızda tekrar canlanır. Çünkü Mithat Paşa, hatta 1839'dan beri devam eden Tanzimat çabalarına rağmen (1) bütün yapısı ile *Mutlak* bir Saltanat rejimi sürdüren ve katıksız bir Şark ülkesi olarak kalan Osmanlı mülkünde, 1848 İhtilâlinin prensiplerini, ondan oldukça kısa bir süre sonra yürürlüğe sokmayı düşünmek ve bunu başar-

---

(1) Tanzimatın Saltanatta Halk denetimini nasıl yadırgadığına çok canlı bir misal olmak üzere, bu hareketin Baş Temsilcilerinden Sadrazam Fuat Paşanın, Sultan Aziz'e yazdığı bir mektup, bu kitabın birinci cildinde verilmiştir.

makla, bizde hatta İkinci Meşrutiyette bile samimî olarak benimsenmeyen bir nizamı devlete temel kılmış oluyordu. Ve düşünmeli ki bu nizam o zaman, hatta Birinci Petro'yu bir tarafa bıraksak bile (1) hiç olmazsa Aleksandr I'den, yani Napolyon devrinden beri Batı'ya yönelen, hele kültür alanında Batı Müesseselerini geniş ölçüde kabul eden Rus İmparatorluğunda bile yoktu. Yani 1876 Meşrutiyeti eğer yaşamış ve çağın en ağır zulümleri içinde boğdurulan Mithat Paşa eğer hizmetlerine devam etmiş olsaydı, 1908'de Osmanlı Meşrutiyeti 33 yaşma basmış bulunacaktı (2). Bu ise onun, artık doğum ağrılarını tamamlamış, müesseselerini vermiş ve yerleşmiş olması demekti.

Evet, eğer bu şartlar kazanılmış ve Birinci Meşrutiyet nizamı sürdürülmüş olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu, Mithat Paşanın öncülüğünü yaptığı bu hareket ve daha da öncülüğünü yapabileceği çağdaş hareketlerle, XIX. yüzyılda daha ileri bütün imparatorluklar gibi elbette, ama normal gelişmelerle değişikliklere, gelişmelere uğrayacaktı.

---

(1) Birinci Petro: Rusya Çarı (1689-1725). Rusya'ya Batı tekniğini, Orduya Batı nizamını ve yüksek tabakaya Batı hayat tarzını sokan adam.

(2) Mithat Paşanın hayatı, icraatı ve sonu, bu kitabın birinci cildinde etrafıyle verilmiştir. Ondan kurtulmak için İkinci Abdülhamit'in giriştiği teşebbüslerle, nihayet Mithat Paşayı Abdülaziz'i öldürmekle suçlayarak düzenlediği mahkeme sahneleri ve bu sahnelerin tertipliliği için şu eserlere müracaat edilebilir:

a — *Mirât-ı Hakikat:* Mithat Paşanın hatıraları. Yayınlayan Ali Haydar Mithat.

b — *Mithat Paşanın Yıldız Muhakemesi:* Yayınlayan Türk Tarih Kurumu. 1968.

c — *İbretnümâ:* Sultan Aziz'in Baş Mabeyncisi ve Yıldız Mahkemesinde idama mahkûm olup, Hicaz'daki Taif zindanında 29 yıl mahpus kalan Fahri Beyin Hatıraları. Yayınlayan: Türk Tarih Kurumu. 1968.

Birinci Ciltte üzerinde durmak istemediğimiz, çünkü bir padişahın bu meselede hakikaten çok çirkin tertip ve davranışlarını açığa vuran bu eserleri, Mithat Paşa ve arkadaşlarının dramında bütün gerçekleri ile fikir sahibi olmak isteyenlere ve birinci ciltte bildirdiğimiz diğer eserlerle beraber tavsiye etmek isteriz.

Fakat araya giren Abdülhamit İstibdadı, yani İkinci Abdülhamit'in *Mutlak* ve ancak çöküntü şartlarını besleyen saltanatı, İmparatorluğu bu şansından yoksun bıraktı. Yani bu saltanat süresinde İmparatorluk, son tarihî şansını da kaybetti. Tanzimat beklenenleri vermediği gibi, İkinci Abdülhamit İdaresi de İmparatorluğun mukadderatında son ümitleri mahvetti. Ve Devlet kendinden sonraki Rejime, yani İkinci Meşrutiyete, sayılması imkânsız zaaflar ve illetlerle girdi.

Ama her şeye rağmen bir şeyler başarmak ve Devleti kurtarmaya çalışmak lâzımdı. Yapılacak ilk iş ise, Mithat Paşanın bıraktığı yerden başlamaktı. Mithat Paşa Kanun-u Esâsisine sarılmak, yani Mithat Paşaya dönmek olacaktı. Netekim öyle oldu. 10 temmuz 1908'de Rumeli'de, 11 temmuz 1908'de ve bu sefer artık, Padişahın da Fermanı ile bütün İmparatorlukta Meşrutiyet ilân edilince her yer, Mithat Paşanın ve bu ihtilâli başaran nesilde Vatan fikrinin önderi olan Namık Kemal'in resimleriyle donandı. Kaldı ki Namık Kemal, Birinci Meşrutiyet Kanun-u Esâsisinin hazırlanışında da Mithat Paşanın yardımcısıydı.

Mithat Paşaya dönüş, 1908'de Kanun-u Esâsisi yeniden yayınlanırken, şekil bakımından da kendini gösterir. Şöyle ki; 1876 Anayasası resmen yürürlükten kaldırılmış değildi. Her yıl yayınlanan Devlet Salnâmesinde (yıllık) bu kanunun metni aynen basılırdı (1). Ama bu şeklen mevcut Anayasadan bahsetmek yasaktı. Hatta ona taraftarlığından şüphe edilenler bile en ağır cezalara çarptırılırlardı. İmparatorluğun Orta Afrika, Yemen, Kürdistan gibi en uzak köşelerine sürülürlerdi. Hulâsa İkinci Abdülhamit'in saltanat süresinde Meşrutiyet Kanun-u Esâsisinin, hem trajik, hem komik bir yürürlüğü vardı.

Kaldı ki o devrede bu Anayasa Devlet Salnâmelerinde yayınlanırken, bu Anayasanın başında bulunan ve vaktiyle Sadrazam Mithat Paşaya hitabeden Fermândan, Mithat Paşanın adı

(1) Bu Anayasanın bütünü, bu eserin Birinci cildinin sonunda, 2 numaralı EK olarak ve eski dilinde değişiklik yapılmadan verilmiştir.

çıkarılmıştı. Aslında «Vezir-i meâlisemirim Mithat Paşa» olarak yazılmış olan Fermân başlığı, Devlet yıllıklarında sadece «Vezîr-i Meâlisemirim» olarak yayınlanırdı. Mithat Paşanın adı anılmazdı. Halbuki bu Ferman, Kanun-u Esâsinin gerekçesiydi. Ona bağlı ve onun metninden bir parçaydı.

İşte 1908'de bu 1876 Kanun-u Esâsisi yeniden ortalığa çıkınca, bunun metninde de, Mithat Paşaya dönüldü. Yeniden yayınlanan Kanun-u Esâsi metnine aslında olduğu gibi, Mithat Paşanın adı da girdi. Mithat Paşaya dönüş böylece, şekil bakımından da tamamlandı.

***

PADİŞAH BAĞLANIYOR!

1908 İhtilâlinin Hukukî ve İdeolojik temelinin 1876 Kanun-u Esâsisi olduğunu böylece belirtmiş oluyoruz. Bu temel ise, Avrupa'da 1848 İhtilâllerinin yönetici fikirlerine, bunlar da 1789 Fransız İhtilâlinin temel prensiplerine dayanıyordu. Nitekim 10 temmuz 1908'de (1) Makedonya şehirlerinde Meşrutiyetin fiilen ilânından sonra Padişah, 10/11 temmuz 1908 gecesi Meşrutiyetin iadesi zorunda kaldıktan ve 11 temmuz günü de Sadrazam Sait Paşa imzasıyle Vilâyetlere bu yolda tebliğler yapıldıktan sonra, İkinci Abdülhamit Sadrazamına ilgi çekici bir Ferman daha gönderir. Bu ferman 20 temmuz 1324 (1908) tarihini taşır.

Böyle bir fermana lûzum vardı. Çünkü Padişahın tutumuna pek inanılmıyordu. Hava öyle gelişti ki, büyük bir Halk kalabalığı 15 temmuz 1908'de Şeyhülislâm kapısma (2) yürüdü. Halk, Meşrutiyet hakkında ve o zaman devletin en yüksek dinî

(1) Bugün kullandığımız takvim sistemine göre, burada verilen ve o zaman kullanılan tarihleri 13 gün ilâvesi ile almak gereğini, bu ciltte de bu vesile ile hatırlatırız.

(2) Tanzimattan sonra Osmanlı Devletinde bazı yeni kuruluşlarla beraber Teokratik, yani Din-Şeriat esasına dayanan düzen de kanunlaştı. Bu Dinî Müessese ve hizmetlerin başında ise Şeyhülislâmlık makamı vardı. Şeyhülislâm Kabineye dahildi. Kabinede Sadrazamdan sonra gelirdi.

makamı sayılan Şeyhülislâmdan da teminat almak istiyordu. Bu vaziyeti önceden sezen veya vaktinde davranan Şeyhülislâm hazırlıklı bulunuyordu. Daha önce Padişaha varmış ve ondan, kutsal kitap olan Kur'ana el basarak, Kanun-u Esâsiye sadakat yemini almıştı. Buna göredir ki binlerce kişilik kalabalık Şeyhülislâm kapısı bahçesini ve çevresini doldurunca, Şeyhülislâm Mehmet Cemalettin Efendi (1) gözalıcı kıyafeti ve heybetli hareketleri ile halkın karşısına çıktı. Halka Sultan İkinci Abdülhamit'in, kendi önünde Kur'ana elbasarak Kanun-u Esâsiye ve Meşrutiyete sadık kalacağına yemin ettiğini ilân etti.

Sahne tesirliydi. Olay, geleneklerimiz bakımından önemliydi. Padişah şimdi en büyük Din Adamının şahitliği ve dinin dönülmez ahdi olan yeminle, yeni Rejime bağlanmış oluyordu...

Gerçi Abdülhamit, Birinci Meşrutiyet ilân olunurken de, hem de daha saltanata getirilmeden önce, Meşrutiyete sadık kalacağına dair Mithat Paşaya yemin vermişti. Bunu bir tarafa bıraksak bile, tahta geçip te Meşrutiyet ilân edildikten sonra Umumî Meclis (Mebusan-Ayân müşterek toplantısı) açılırken Meclisin önünde, Meşrutiyete sadakat yeminini tekrarlamıştı. Ama sonraki gelişmeler malumdur.

Fakat bu yeni sahne, ne de olsa önemliydi. Kaldı ki Sait Paşa daha başka bir garanti peşindeydi. İşte bu Garanti de, yukarıda işaret ettiğimiz 20 temmuz 1908 tarihli ferman oldu.

Bu Ferman, üzerinde durulmaya değer. Çünkü Ferman yalnız Kanun-u Esâsinin yürürlüğünü ve hükümlerini yeniden kabul etmekle kalmaz. Aynı zamanda Meşrutiyetin ve Kanun-u Esâsinin sağladığı ve hepsi de Fransız İhtilâli ile 1848 İhtilâllerinin temel fikirlerine dayanan bazı prensipleri de teyit eder. Ferman 4 Recep 1326 olarak Arap ve 20 temmuz 1324 olarak Rumî tarihleri taşır. Ve usule göre Sadrazama «Vezir-i

(1) İlmiye sınıfından, aynı din adamlarından olan Mehmet Cemalettin Efendi aslında, Meşrutiyetçi bir zat değildi. Abdülhamit'e 19 yıl Şeyhülislâm olarak hizmet etti. Ama oldukça müsamahalı bir insandı. Burada bahsedilen Yemin verdirme ve bunu halka ilân etme işi ise, bittabi günün icap ve zorunluklarına uyularak yürütüldü.

meâlisemirim Sait Paşa» yani «Benim yüksek vasıflara sahip olan Vezirim» şeklinde hitabedilir. Fermanın giriş satırları, 1876'da Mithat Paşaya yazılan Fermandaki ifadelerin aynıdır. Yani bu Fermanda da, Babası Sultan Mecit'in Gülhane Hattı olarak anılan Tanzimat-Fermanının getirdiği iyiliklerden ve dayandığı iyi niyetlerden bahsedilir. Irk, Din ve cinsleri ne olursa olsun bütün Osmanlıların aynı eşit vatandaşlık hakları içinde muamele görerek mutluluğa eriştirilmeleri lüzumundan ve benzeri genel şartlardan bahseder. Sonra asıl konuya girilir. Ve temel haklar sayılmaya başlanır.

Tabiî evvelâ her Osmanlının hangi Din ve Mezhepten olursa olsun *Hürriyet* hakkı en başta gelir. İnsan Hakları Beyannamesine göre de hür doğmak ve hür ölmek, insanın ilk ve temel hakkı sayılır. Hiç kimsenin Kanun hükmü dışında cezalandırılamayacağı bildirilir. Sonra Yargı teminatı, Konut dokunulmazlığı, Kanun kayıtları dışında takibata uğramamak, Seyahat hürriyeti, Basın hürriyeti, Eğitim hürriyeti ve hakkı, hiç kimsenin cebren bir işe tayin olunamayacağı gibi İnsan hakları sıra ile sayılır. Bunların hepsi 1789 devriminin prensipleridir.

Ama Abdülhamit bu Fermanla bir kaçamak ta yapmak ister. Kanun-u Esâside Kabine teşkil olunurken Sadrazam ve Şeyhülislâmdan başka Kabine azalarının Sadrazam tarafından teklifi ve sonra bütün Kabine azasının memuriyetlerinin Padişah tarafından tastiki kaydı varken, Abdülhamit bu Fermanda Harbiye ve Bahriye Nazırlarının intihap ve tayinini kendi hakkı olarak benimser. Ve Fermanını da aynı gün Başkâtibi Nuri Paşaya, Kabinenin toplandığı Babıâli binası önünde ve halka karşı okutturur.

Bu hareket tepki ile karşılanır. İyi tesir bırakmaz. Şüpheler canlanır ve güçlenir. Kaldı ki bu tayin sistemi pek uygulanamaz. Ama Abdülhamit'in bu davranışı, onun hâlâ birtakım manevralar ve oyunlar peşinde koştuğu endişesini haklı olarak uyandırır.

Hulâsa Abdülhamit'in Meşrutiyete sadakatı, Şeyhülislâmın halka ilân ettiği kutsal yeminine rağmen hâlâ gölgelidir. Ve

bu gölge ileride, çeşitli vesilelerle artacaktır. Ama bir taraftan da seçim hazırlıkları yürür. Ve aşağıda göreceğimiz gibi, 4 kasım 1908'de Ayân ve Mebusan Meclisleri açılacak, Meşrutiyet Nizamı, Müesseseleşmiş olacaktır. Fakat biz o güne gelmeden önce biraz, şu Meşrutiyetin ilk günlerinin havası üstünde duralım.

***

HEYECAN SARHOŞLUĞU BAŞKA, ŞUURLU HEYECAN GENE BAŞKADIR!

Makedonya'da Meşrutiyetin ilânı gününün 10 temmuz 1908 olduğunu ve bu ilânın, Padişahın iradesi olmadan, yani Padişaha karşı yapıldığını biliyoruz. 10 temmuz hareketine bir *ihtilâl* manası verdiren nitelik budur. O günün havasını canlandırmaya çalışırken, Makedonya'nın en sert Çetecilerini yetiştiren, en çetin Çete savaşlarına sahne olan Köprülü ilçesinin Hükümet Konağı önünde, Kurmay Binbaşı Enver Beyin ve Manastır şehir meydanında da Kurmay Binbaşı Vehip Beyin nutuklarını nakletmiştik. Bu olayları aynı gün Selânik'te ve bütün diğer Makedonya şehirlerinde Hürriyetin ilânı izledi. Edirne'de, Istanbul'da ve İmparatorluğun bütün diğer şehir ve kasabalarında ise Meşrutiyetin halka bildirilişi, Padişahın 11 temmuzda yayınlanan iradesi ile olmuştu.

10 temmuzdan önce ve Makedonya'da vaziyet en kritik noktasına ulaşırken Sadrazam, Ferit Paşaydı. Ferit Paşa Arnavuttu. Adriyatik kıyılarında Avlunya'dan ve Arnavutluk'un en tanınmış ailelerinden, Velora'lardandı. Mazbut, aynı zamanda Padişaha sadık bir Osmanlıydı. Fakat gelişen olaylar, onun görüş ufkunu aşıyordu. Bu şartlar içinde daha tecrübeli ve bilhassa Padişahı, istense de, istenmese de artık bir karara sevketmekte etkili olabilecek bir başka şahsiyete ihtiyaç vardı. 9 temmuz 1908'de Ferit Paşa ve Serasker Rıza Paşa Kabineden çekildiler. Sadrazamlığa, yedinci defa olarak gene Sait Paşa getirildi. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genel Kurmay Başkanı) Ömer Rüştü Paşa Harbiye Nazırlığına tayin olundu. Ve Sait

Paşanın bir nevi rakibi durumunda olan Kâmil Paşa da Kabineye alındı.

Sait Paşa ile Kâmil Paşanın o günlere ait Hatıralarında yazdıkları, birbirleri ile biraz çelişir. Ama her ikisinde de mutabık olan şudur ki, Rumeli artık kontroldan çıkmıştır. Hele daha 24 haziranda Manastır'da, Padişahın en çok güvendiği Birinci Ferik (Korgeneral) Şemsi Paşanın, cesur bir Mülâzım (Teğmen Atıf) tarafından öldürülüşü, sarayı zaten dize getirmiştir. 10 temmuzda yeni Kabine Sarayda bu şartlar içinde toplanır. Ve bildiğimiz gibi Meşrutiyet idaresine dönüş kararı, 11 temmuz tarihli gazetelerde yayınlanır. Resmî tebliğ bütün Vilâyetlere ve benzeri İdare Merkezlerine bildirilir (1).

Hulâsa artık Meşrutiyet ilân olunmuştur. Bizim yakın tarihimizde, siyasî edebiyatımızda ve halkın dilinde bu hareket, *Hürriyetin İlânı* olarak anılır. Bu son ifadede, Meşrutiyetin İadesi sözlerine bakarak daha sürükleyici bir hava taşır. Nitekim Hürriyetin İlânı, bütün ülkede, önceden tahmin edilmeyen, günlerce sürüp giden coşkun, heyecanlı gösterilere yol açar. Bilhassa şehirlerle başlıca kasabalarda Halk, sanki 33 yıl kapalı tutulduğu bir kafesten, yahut bağlı bulunduğu zincirlerden boşanmış gibi çılgın taşkınlıklar içindedir. Aslında ne olduğu, neyin değiştiği ve neyin geleceği pek bilinmez. Hürriyetin, Meşrutiyetin ne manalara geldiği pek anlaşılmaz. Ama yıllar yılı sinen, uyuşturulan halk yığınlarının, birgün ellerini kollarını bağlayan kayıtlar böylece boşalınca birden silkinmesinden ve aklına nasıl eserse o türlü gösterilere, taşkınlıklara kendini vermesinden daha tabiî bir şey olamazdı...

Bu heyecan şuurlu muydu? Bu bir Sosyal *şevk*, bir gerçek Antuzyazm mıydı? Elbette hayır! Çünkü Ruhtan gelen *Şevk*, yahut gerçek Antuzyazm, şuuruna varılmış, bütün şartları ile kavranmış, benimsenmiş bir heyecanın içimizde veya toplumda zirve noktasına varışıdır. Bir ruh çoşkunluğunun doruğuna

(1) Bu gelişmelere ait tafsilât, Birinci cildin son bahsında etrafıyle işlendiği için, bu konular üzerinde burada ayrıca durmuyoruz.

Avlonyalı Ferit Paşa

ulaşmasıdır. Böyle bir heyecan doruğuna ulaşan insan veya toplum, onun şartlarını, nedenlerini kavrar. Bunları, hem kendine, hem dışarıya karşı izah edebilir.

Halbuki Hürriyetin İlânının uyandırdığı heyecan, havada esen rüzgâr gibiydi. İnsanlar bu rüzgâra değil, Rüzgârlar İnsanlara ve yığınlara hâkimdi. Daha doğrusu İnsanlar ve yığınlar, bu rüzgârlara kapılmış, sürüklenmiş gibiydiler...

Bu rüzgârı estiren neydi? Bu rüzgârları estirenler kimlerdi? Bunlara cevap vermek güçtür. Çünkü ortada ne önder, ne de yönetici teşkilât vardı. Gerçi Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey, Hürriyet Kahramanı Kolağası (Önyüzbaşı) Niyazi Beylerin isimleri ve resimleri etrafı dolduruyordu. Bu resimlerde, ya dağ kıyafetleri, yahut ta resmî subay üniformaları içinde görülen bu yakışıklı insanların, herkes tesirleri altında kalıyordu. Şarkılar, türküler onlar için düzülüyordu. Yeni doğan çocuklara her tarafta, onların isimleri veriliyordu. Bu arada «Yaşasın İttihat ve Terakki Cemiyeti» şeklindeki haykırışlar da alkış topluyordu. Sokaklarda, hemen günün her saatında, her köşede bir hatip görülebiliyordu. Bu hatipler nutuklarına, hemen aynı sözlerle başlıyorlardı:

— 33 yıldan beri, milleti inim inim inleten zulüm ve istibdat idaresi...

Ama bütün bunlar tekrar edilip te, bu nutukları dinleyenler hep bir ağızdan:

— Kahrolsun, yere batsın,

diye haykırırlarken, bu 33 yıllık zulüm ve istibdat idaresinin başı, yani büyük zalim sayılan İkinci Abdülhamit, gene sarayında oturuyordu. O halde kahrolacak kimdi? Bu lanetler kimin içindi?

Bazen daha garip sahneler de oluyordu. Bir taraftan bu mitingler, nutuklar, gösteriler sürdürülürken, diğer taraftan, ya bu mitinglerin ön saflarında hürriyet sarhoşu birtakım insanların ellerinde padişahın, hatta sadrazamın resimlerini taşıdıkları, bunları baştacı ederek gene de:

Hürriyet kahramanı Binbaşı Enver Bey (1908)
Hürriyet kahramanı Enver Bey de kendini, ilk Meşrutiyet günlerinde hayallerine vermişti...

— Yaşasın Hürriyet, kahrolsun İstibdat,

diye avaz avaz haykırdıkları görülüyordu. Hulâsa sokaklarda, meydanlarda esen yalnız bir rüzgâr değildi. Her dalgası bir yönden esip, her esen rüzgâra göre her istikamette yalpalar veren başıboş bir sarhoşluktu. Bu rüzgârlar bir gün dinecek, bu sarhoşluk elbette ki geçecekti. İşte o zaman gerçeklerin soğuk ve asık yüzü, bu sokakları dolduran insanlarda elbette ki hayal kırıklıkları yaratacaktı...

İşte bizde Meşrutiyetin çarkları bu hava içinde dönmeye ve olaylar, bu hava içinde gelişmeye başladı. Şimdi bu olayları izleyelim.

***

SAHİPSİZ İHTİLÂL:

Evet, gerçi İhtilâl başarılmıştı. Ama Kabine, bir İhtilâl Kabinesi değildi. Zaten İhtilâli yapanların, yahut idare edenlerin de nerede ve kimler olduğu bilinmiyordu. Ortada adları duyulan iki subay, yani Binbaşı Enver Beyle Önyüzbaşı Niyazi Bey, herhalde İhtilâlin bütün Kadrosu demek olamazdı.

Kabineye gelince, bu Kabine bütün heyeti ile, eski İstibdat devri kabinelerinden biri gibiydi. İçinde Sadrazam Sait Paşadan başka, daha önce Sadrazamlık yapmış Kâmil Paşa, Ferit Paşa gibi iki eski Başvezir de vardı. Ve bu Ferit Paşa idi ki İhtilâlden az önce Manastır Valisi Hıfzı Paşaya, Dağa çıkan Subayları en ağır sözlerle kötüleyen ve Makedonya'da alevlenen Hürriyet mücadelelerini en ağır ifadelerle töhmetleyen, bunlar karşısında ürktüğü için de Valiyi en ağır şekilde azarlayan telgraflar çekmişti. (1). Şimdi bu zat yeni Kabinede Dahiliye Nazırlığına getiriliyordu. Bütün Valilere Meşrutiyetin müdafaa ve muhafazası için o emir verecekti! Gene eski Sadrazamlardan ve yeni kabinede yer alan Kâmil Paşanın Hürriyet ve Meşrutiyetçiliği yolunda da hiç bir delil yoktur. Nitekim kısa bir süre sonra tekrar Sadrazamlığa da getirilecek olan Kâ-

(1) Bu telgrafın metni, Birinci cildin son bahsında verilmiştir.

mil Paşa açılacak Mebusan Meclisinde, Anayasaya aykırı görülen bir hareketi için düşürülecektir. Şeyhülislâm, gene aynı Şeyhülislâmdı. Diğer Nazırların da hepsi eski devrin ve kabinelerin şahsiyetlerindendiler.

Sait Paşanın Meşrutiyetin iadesi hakkında 11 temmuzda gazetelerde çıkan tebliği de kısa, soğuk ve ruhsuzdu. Bunu bugünkü dile çevirmeye çalışarak aşağıda veriyoruz:

«Hilâfetin sığınağı olan Halifemizin kutsal bir teşis olarak kurduğu Kanun-u Esâsinin hükümleri yürürlükte olup, hatta Devlet Yıllığında da devamlı olarak yayınlanması yüce tacdarımızın yüksek iradeleri arasındadır. Ancak nasıl teşkil edileceği bu Kanunda yazılı olan Mebusan Meclisi, zamanın nedenlerine uyularak ve memleketin icapları korunarak, muvakkaten (yani geçici olarak) toplantıya çağırılmamıştı (1). Bu defa, adı geçen Meclis açılmak üzere ve adı geçen Kanunda belirtilen vasıfları haiz üyelerin seçilmesi işi, Nazırlar Meclisinin kararı üzerine yüce Halifemizin iradeleri ile, bütün vilâyetlere ve benzeri idarî bölgelere (sancaklara) birer genelge ile bildirilmiştir. Bu kararın Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinde de ilânı tebliğ olunur.»

24 temmuz 1908 (Batılı takvime göre) *11 temmuz 1324 (Cuma)* *26 Cemâziyelahır 1326 (Arap tarihine göre)*

Sadrazam
Sait

Bu bildiri elbette ki samimiyetsizdir. Bu Bildiri veya Genelgede, isteksizce boyun eğilen bir olup bitti karşısındaki hınçlı teslimiyetin havası esiyordu. Zaten yeni Kabine, İhtilâle paralel olarak ve sadece seçimlerin yapılması tebliğinden başka herhangi bir işe elatmıyordu. Halbuki İhtilâlin daha ilk günden ele alınmasını gerektirdiği yığınlarla meseleler vardı. Meselâ, mademki İhtilâl kötü bir idareye karşı yapılmıştı. O halde or-

(1) Bu kapanış 30 sene sürmüştü.

tada kötülükler ve bunları yapan kötü insanlar vardı. Bu kötü insanların birtakım sorumlulukları olması lâzımdı. Halbuki hiç kimseye dokunulmamıştı. Hiç kimse tevkif edilmemişti. Ve bu fırsattan faydalanaraktır ki saltanat devrinin bazı suçluları kolayca memleketten kaçabiliyorlardı. Meselâ Suriye asıllı ve Yabancılarla olan İmtiyaz muamelelerinin düzenleyicilerinden biri olduğu bilinen Selim Melhama Paşa, 16 temmuzda ve bütün ailesi fertleri ile beraber Türkiye dışına kaçtı. Aynı suretle ve son İstibdat yıllarında sarayın habis ruhu sayılan İkinci Kâtip Arap İzzet Paşa da, 18 temmuzda Türkiye'den kaçtı. Hulâsa Sait Paşa Kabinesi, İdarede bazı şahıs değişiklikleri veya yer değiştirmeleri yapmakla beraber esaslı tasfiyelere atılamıyordu.

Zaten Kabine itibarını çabuk kaybetti. Netekim 23 temmuz 1908'de, yani İhtilâlin zaferinden 13 gün sonra, Sait Paşa istifaya mecbur kaldı. Yerine gene aynı nesilden, eski Sadrazamlardan Kâmil Paşa geçti. Kabineye girenlerin hepsi, gene eski neslin adamlarıydı.

***

İşte bu günlerde Makedonya'dan Istanbul'a İhtilâlcilerden ilk temsilciler geldiler. Heyet şunlardan teşekkül ediyordu: Kurmay Binbaşı Hafız Hakkı (daha sonra Paşa) Kurmay Binbaşı Cemal (Paşa) gene subaylardan Mustafa Necip (1913'de Babıâli baskınında öldürüldü) ve Hüseyin Beylerle Talât (daha sonra Nazır ve Sadrazam Talât Paşa) Rahmi (daha sonra İzmir Valisi) ve Cavit Beyler (Maliye Nazırı).

Heyet Istanbul'a biraz sessiz sadasız ayak bastı. Hallerinde biraz ürkeklik ve yabancılık var gibiydi. İttihat ve Terakki ise Istanbul'da, İhtilâl öncesinde hemen hiç bir teşkilât yaratamamıştı. Istanbul'da Meşrutiyeti bekleyenler çok, fakat Makedonya'dan İhtilâl bekleyenler yoktu.

Gelen Heyetin Sadrazam tarafından kabulü de merasimsiz oldu. Sait Paşa Hatıratında bu ziyarete ait bazı tafsilât verir. Gelenler, daima adını duydukları bu ufak tefek adamla pek

candan kaynaşamadılar. Lakin Sait Paşa nazik davrandı. Heyetin sözcüsü Hafız Hakkı Bey görünüyordu. Ama anlaşıldığına göre Posta Memuru Talât Bey asıl söz sahibiydi. Ve onda, pek te çevresini yadırgayan bir hal yoktu. Sanki öyle davranıyordu ki o daha şimdiden, bu ayak bastığı yerleri benimsemiştir. Avrupa'daki İttihatçılardan ise o sıralarda henüz haber yoktu.

Bu ziyaretten sonra Terakki ve İttihat Cemiyeti, yahut az sonra benimseyeceği isimle İttihat ve Terakki, Istanbul'da bir Merkez kurdu. Ama Genel Merkez gene Selânik'te kalıyordu. Cemiyetin Sözcüsü olarak görünen ilk gazete İstanbul'da, bu sırada yayınlanmaya başladı. Hüseyin Cahit Bey Siyasî hayata, 19 temmuzda çıkarılmaya başlanan bu *Tanin* gazetesi ile girdi. Bu sırada eskilerden bazı tevkifler de oldu.

Makedonya'dan gelen Elçilerin Sadrazamdan neler istedikleri hakkında fazla bilgi yoktur. Hürriyetin ilânından sonra ve eski devir hakkında hiç bir soruşturma yapılmadığına ve bir Mahkeme açılmadığına göre, onların birtakım cezalandırma ve korkutma isteklerinde olmadıkları da söylenebilir. Gerçi birkaç gün sonra Sadrazam Sait Paşa düşüp, Kâmil Paşa Sadarete gelince bazı Tevkifler yapıldı. Ama bunlar da kısa süreli ve geçici oldu. Kimse ceza görmedi. Bunu da tabiî saymak icabeder. Çünkü eski devirde ne yapılmışsa, Padişahın bilgisi dahilinde yapılmış olmak gerekti. Çünkü kurulan Jurnalcılık sistemi ile uçan kuştan bile haberi olan Abdülhamit'in, bu fenalıkları görmemesine, bilmemesine imkân yoktu. Abdülhamit ise, gene tahtında oturuyordu. O halde başkalarına sorulacak pek bir şey kalmıyordu...

Ama yukarıda da işaret ettiğimiz gibi bu sırada geçici bazı tevkifler yapıldı. 23 temmuzda eski Nazırlardan Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Tophane Müşiri Zeki, Sarayın eski Başkâtibi Tahsin, eski Harbiye Nazırı Rıza, eski Dahiliye Nazırı Memduh, eski Şehremini (Istanbul Belediye Reisi) Reşit Paşalarla, Padişahın yakınlarından Ragıp ve Abdülhamit çevresinin en etkili insanlarından biri olan, fakat Şeyh mi, Hoca mı, Büyücü mü olduğu bir türlü anlaşılamayan Ebülhüdâ ile oğlu Hasan ve saray memurlarından Kâmil, kısa bir süre sonra

serbest bırakılmak üzere tevkif edildiler. Padişahın yakınlarından İsmet Beyin oğlu ve bir zaman İstanbul'u haraca kesen, sefih bir çapkın olan Fehim Paşa, son zamanda sürgün edildiği Bursa'dan kaçmak isterken Yenişehir'de, 23 temmuz günü halk tarafından linç edildi. İhtilâlin saray çevresinden ve halk eliyle aldığı tek kurban bu oldu. Kâmil Paşa sadaretinin uzunca bir süre tek göze çarpan icraatı da, valiliklerde, kumandanlıklarda ve idare hizmetlerinde bir sıra değiştirmeler veya yer değiştirmelerden ibaret kaldı. Ama olayların akışını daha ileriye doğru izlemeden önce biz, gene ihtilâlin ilk günlerden, daha ilk adımda ortaya attığı bir sıra meseleleri de belirtmeliyiz. Bu meselelere değinirken, toplumun bu yeni nizam için hazırlıksızlığı biraz daha meydana çıkacaktır.

***

ÇÖZÜM BEKLEYEN SORULAR!

Eğer Genç Osmanlılardan, yani Suâviler, Namık Kemaller ve Ziya Beylerden (Paşa) başlayarak, daha sonra Genç Türklerin yurtdışında çıkarılan gazetelerde yayınlanan *genel* görüş ve eleştirme makalelerini bir tarafa bırakırsak, 1908 İhtilâlinin *fikir* temeli, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, 1876 Kanun-u Esâsisinden ibaret kalır. Gerek Genç Osmanlılar, gerek Genç Türkler bu temele, yapıcı anlamda hiç bir harç katmamışlardır denilebilir. Şu bakımdan ki, gerek bu Kanun-u Esâsi, gerekse onun kapsamına giren ilk gerekçe ile diğer aslî fikirlerin derinleştirilmesi, incelenmesi yolunda bu iki nesil, bu aslî temele katkıda bulunacak hiç bir çalışma eseri vermediler. Yani bu savundukları anayasanın uygulanacağı Osmanlı İmparatorluğunun sosyal, ekonomik, politik problemleri ile, bu temele dayandırılacak Osmanlı Meşrutiyetinin sosyal, ekonomik, politik dava ve müesseseleri üzerinde, ne Genç Osmanlılar ve Genç Türkler tarafından herhangi bilimsel bir araştırma yapılmış değildi. Hele imparatorluktan başlayan Millî Hareketler ve bunların çözüm şekilleri üzerine kimse eğilmedi.

Gerçi bu arada Sabahattin Beyin «Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsî» formülü ile ifadeye çalıştığı «Meslek-i İcti-

ami»sini ve bu konudaki makale ve yazılarını ayrıca kaydetmek bir hakbilirlik borcudur. Bu borcumuzu, daha önceki ciltlerimizde de oldukça geniş ölçüde yerine getirmeye çalıştık.

Ama onun da, Bebek'teki sarayının pencerelerinden görülen Çamlıca ufuklarından başka, memleketin hiç bir yerini görmemiş ve memleketin gerçek yapısı üzerinde hiç bir araştırmaya inememiş olması, kendisinin fikir ve prensiplerini tabiatıyle köksüz, sübjektif bırakıyordu. Kaldı ki bu fikir veya görüşler de aslında, derinliğine işlenmemiş ve makaleler çerçevesini pek te aşmayan dar, havada temenniler halindeydi.

Böylece aşağı yukarı 50 yıla varan bir zaman süresince, Meşrutiyet özlemi veya mücadelesi üzerinde, gerek Genç Osmanlılar, gerek Genç Türkler tarafından içeride ve dışarıda *tek* bir eserin dahi yayınlanmamış olması, hazin bir gerçektir. Bu kadar kısır bir bilânço, XIX. yüzyılda millî veya içtimaî bir inkılâp için gizli veya açık mücadeleye girişen diğer ihtilâl kadrolarmda görülmez. Bu Genç Osmanlılar ve Genç Türkler için tam bir kültür zaafı ve gayretsizlikti. Bu gerçeği, maddî sıkıntılar ve imkânsızlıklarla izah etmeye de pek imkân yoktur. Çünkü bu bakımdan meselâ Namık Kemal ve arkadaşları, yani Genç Osmanlıların Avrupa'daki kadrosu, orada hatta aşırı denebilecek bir refah içinde yaşıyorlardı (1). Kaldıki gene Namık Kemal, hele Magosa sürgünü sırasında, yani asıl çetin hayat şartları içinde, pekâlâ büyük eserler verebildiğine göre, demek ki Avrupa'da onların sıkıntıları değil, refahları verimliliklerini önlüyordu.

Hemen hepsi Paris, Cenevre gibi ileri kültür merkezlerinde kalan ve çoğu zaman birtakım dış memuriyetlere veya kaynağı gölgeli maaşlara kavuşan Genç Türkler için de vaziyet aynıdır (2). Halbuki Polonyalı, Rus, Bulgar gibi gerçek ihtilâlciler asıl ve büyük eserlerini, bu Avrupa sürgünlükleri, maddî sefalet ve yoksulluğun en sert şartları içinde veriyorlardı. Hatta

(1) ***Makedonya'dan Orta Asya'ya-Enver Paşa:*** Cilt. I. Genç Osmanlılar Avrupa'da.

(2) ***Makedonya'dan Orta Asya'ya-Enver Paşa:*** Cilt. I: Birinci Meşrutiyetten İkinci Meşrutiyete.

bunların genç yaşta olanları, o şartlar içinde ve oralarda tahsillerini de tamamlıyorlardı. Hulâsa Osmanlı ülkesi ve aydınları, Meşrutiyetin iadesi hareketine hazırlıksız girdiler. Kamu efkârı ise temmuz günlerinin sokakları dolduran taşkın kalabalıklarına, coşkunluk ve heyecan rüzgârlarına rağmen, başlayan devrin manasını ve getireceği müesseseleri bilmiyordu.

Yani Meşrutiyet neydi, neyi getirecekti? Osmanlı Türkiyesi hangi meselelerle karşı karşıyaydı? Yeni nizamın sosyal yapısı, iktisadî yapısı, siyasî yapısı ne olacaktı? Ziraat, sanayi, ulaştırma, eğitim, maliye ve diğer alanlarda siyaseti neler olmalıydı? Milliyetler, azınlıklar meselesi nasıl halledilecekti? Kapitülasyonlar, düyûn-u umumiye (devlet borçları) yabancı imtiyazlar ve genellikle dış siyaset bahsında Osmanlı Meşrutiyetinin prensipleri ve hedefleri nelerdi? Kaldıki sorular bu kadarla da kalmıyordu:

Padişah ne olacaktı? Meşrutiyeti iade için zorla dize getirilen padişahın gizli veya dolaylı yollardan çıkarabileceği engellere karşı, yeni idarenin savunma gücü neydi? Ve bunu hangi siyasî organlar destekleyecekti?

Kısacası, Meşrutiyetin sahibi kimdi. Onu kimler ve hangi güçler koruyacaktı. İhtilâli yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidara ve ihtilâlin gelişmelerine nasıl hâkim olacaktı. Daha doğrusu bu cemiyet neydi ve programında neler vardı, kadrosu kimlerdi ve lideri kimdi? Bunlar bilinmiyordu.

Sonra ihtilâlin ardından; ya Avrupa'da yurtdışı mücahit, yahut ta Fizan'dan, Trablus'tan Yemen'e, Irak'a ve Doğu'nun içerlek vilâyetlerine kadar dağılmış binlerce sürgün, yani hepsi de kendilerini istibdada karşı savaşçı, Abdülhamit'in kurbanı ve dolayısıyle ihtilâlde hak ve sözsahibi sayan binlerce insan Meşrutiyetin kucağına döndükleri ve hepsi de:

— Artık biz geldik, kaybettiklerimizi ödeyin ve zaferden payımızı verin, gösterin bize yerimizi,

dedikleri zaman, ne olacaktı? O insanlar ki, yıllar yılı rüyalarında hep bu günü yaşatmışlardı. O insanlar ki, ihtilâlin nimetlerini hak sayıyorlardı. Ve bu yeni nizamın onlara kucağını açması lâzımdı. Hem bu kucak açılsaydı belki de sürgünlerde,

zındanlarda yıpranmış, çok çileler çekmiş, yahut ta memleket dışında, çoğunun neticeleri parlak olmasa da birtakım karakter imtihanları geçirmiş olan bu Genç Türkler arasında belki de yeni devrin saflarına alacağı değerler elbette bulunabilirdi. Hatta bunların bir kısmı şeref mevkilerinde veya açılacak parlamentoda bulundurularak, eski nesil ve eski halka ile bağıntı pekâlâ devam ettirilebilirdi. Halbuki Rumeli'den gelenlerin bu yolda hiç bir gayret serfetmediklerini ve eski devrin hemen bütün mağdurlarını topyekûn unuttuklarını hatırlatmakta hata olmasa gerektir.

Bunların hepsi mi değersizdiler? Hepsi mi asiydiler? Elbette ki hayır! Bunlar da elbette ki ve haklı olarak, vaktiyle ülkü edindikleri ve şimdi başlayan Meşrutiyet devrinde yerlerini bulmak isterdiler. Bu arada ve 10 temmuzun parlattığı yeni insanlara karşı bir direnişleri de yoktu. Bu hususta yalnız bir misal vermek istiyoruz. Ama bu misali, eski Genç Türklerin en uyuşmaz mizaçta görünen bir şahsiyetinden alacağız. Bu şahsiyet, Dr. Abdullah Cevdet'tir.

Dr. Abdullah Cevdet, Batı manası ile, kendi neslinin en aydınıdır. 1889'da Istanbul Askerî Tıbbiyesinde istibdata karşı ilk gizli Mücadele Teşkilâtını kuranlardan biridir. Bu suretle de Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin asıl, ilk ve fiili kurucularından sayılır. Zamanında zulüm görmüş, tevkif edilmiş-hapsedilmiş, sürgün edilmiştir. Meselâ daha sonra İttihat ve Terakkinin fikir adamı olarak sivrilecek olan Ziya Beyi (Gökalp) bu sürgün sırasında Diyarbakır'da bulan, işleyen, uyandıran odur. Meşrutiyetin iadesinden önce gurbette, gerek teşkilât, gerek yazı alanlarında aktif bir unsurdur. 10 temmuzdan sonra büyük bir ümitle memleketine döndü. Yeni yıldızları da, hatta coşkun bir saygıyla kabul etti. Meselâ daha memlekete dönmeden, 1908'de Mısır'da tercüme ve neşrettiği «İstibdat» isimli eserine yazdığı önsözünden, aşağıda bazı satırlar veriyoruz. Bu eser, İtalyan düşünürlerinden Alfiyeri'nindir. Kitabın aslı İtalya'da 1801'de yazılmıştı. İşte bu çevirinin önsözünden Dr. Abdullah Cevdet'in şu satırlarını okuyalım (1):

(1) Bugünkü dile göre.

«Mithat Paşa! Niyazi Bey! Enver Bey!

Ey altın hürriyetimizin üç esası (Ekânim-i Selâse) olan büyük ruhlar! Bu eserin yeni yayınını, sizlerin masum, kutsal, büyük (muazzam) namlarınıza adayarak, çevirimi, cennet şereflerine mazhar ediyorum.

Niyazi! Enver!
Siz şairin:
«Adaletin ordusu yıldırımlarla silâhlanmıştır,
Bunlar karşısında zalimin, zulme dayanan kudreti yıkılır»

ilhamına ulaştırınız.

Alfiyeri askerin, yani ordunun, istibdadın mayası olduğunu söylüyor. Bunu red etmeye hacet yok. Çünkü cehaleti ve kötü idaresi ile vatanımızı otuz üç seneden beri en amansız bir muhasara ve tahrip altında bulunduran da, müstebidin dayandığı bir askerî kudretti. Erzurum ayaklanmalarını bastıran, müstebidin elindeki askerdi. İran'da ve Tebriz şehrinde hürriyet için ayaklanan insanları da şahın askeri ezdi.

Asker bir kılıçtır. Her elde kesici gücünü muhafaza eder. Ama ey Enver, ey Niyazi! Bu kılıç sizin ve hamiyetli arkadaşlarınızın, kardaşlarınızın elinde, zalimleri mahveden bir kutsal silâh oldu.

Ordumuz artık, duygusuz bir baskı ve zulüm vasıtası olmayacak. Ordumuz ve askerimiz artık, içeriye ve dışarıya karşı hürriyeti, bağımsızlığı muhafaza için çekilmiş bir kılıç, yaşayan bir idrak olacaktır.»

Hulâsa 1876'nın Mithat Paşa Kanun-u Esâsisine dönülmüştü. Ama ortada bir *Mithat Paşa* yoktu. Ve öyle görünüyor ki, olmayacaktı da. Bu böyle olunca da, memlekette bir otorite buhranının hüküm sürmesi ve ergeç bir *karşı hareket*, elbette ki mukadderdi.

*
* *

OTORİTE BUHRANI:

Her ihtilâl bir *dikta* rejimidir. Ve bir *otoriter* nizam getirir. Yani ihtilâl, artık yıpranmış, kudret ve hayatiyeti bitmiş, böylece iktidar gücünü yitirmiş ve meşruluğunu da kaybetmiş bir idareye karşı, daha zinde kuvvetlerin ayaklanması; ve bu idareyi devirerek, onun yerine yeni ve daha zinde bir kuvvetin geçirilmesi demektir. Bu yeni iktidar elbette ki, geçici bir süre için de olsa bütün idare ve kumanda gücünü kendi elinde toplayacaktır. Yani bu idare, bir *dikta* idaresi olacaktır. Bunun için de ortaya güçlü bir kadro, güçlü örgütler ve hiç şüphe yok ki bir de *lider* atacaktır. Olayları en iyi değerlendiren, en ileriyi gören ve gelişmelere *yön* tayin edecek olan bu lider, memlekette *otorite*'yi temsil ve tesis eyleyecektir.

1908'de rejim değişikliği, gerçi Makedonya'da bir ihtilâl patlaması ile oldu. Ama ortada ne lider, ne de kadro olmadığı, yeni bir ihtilâlci güç idareye el koymadığı için, devlet otoritesi *boşlukta* kaldı. İşte otorite buhranı, devlet otoritesinin, bu boşlukta kalışı demektir. 10 temmuzdan sonra memleket, böyle bir otorite buhranı içine düştü.

Bu böyle olunca otoritesizlik, İhtilâl sonrasına hâkim oldu. Türkiye her ihtilâlin getirmesi tabiî olan tek irade ve dikta rejimi yerine, bir idaresizlik, bir başıboşluk içine sürüklendi. 10 temmuzda ve padişahtan emir almadan Meşrutiyetin ilânı, bu harekete bir ihtilâl niteliği veriyordu ama, arkadan ihtilâlci bir gücün idareye elkoymaması onu, karşı ihtilâlin patlamalarına gebe kılıyordu. Sokaklar, kahveler, medreseler, tekkeler, camiler, kışlalar, mektepler, kiliseler ve sanki yerden biter gibi türeyen çeşitli kulüpler, hatta ordu, hulâsa o günkü toplumun şuur ve hareketlerine sahne olan alanların, merkezlerin hepsi, kendi bildiğince, kendi havasına göre kaynıyordu. Arabistan, Kürdistan, Arnavutluk, Havran (Suriye'de Dürziler bölgesi) Yemen gibi yerler ise, gene kendi asî başıboşluklarını yaşıyorlardı. Gerçi *mutlak* iktidarı devrinde memleketin en uzak köşelerine kadar kendi casus ve jurnalcı ağlarını geren, uçan kuştan, esen rüzgârdan dakikasında haber alan, her ta-

rafı, herkesi sindiren saray baskısı ortadan kalkmıştı. Ama onun yerini güçlü, emir ve idareye kudretli, ne yapmak istediğini bilir bir mekanizma almamıştı. İttihat ve Terakkinin ise ortada henüz, ancak adı dolaşıyordu.

Bu hal, ya yeniden bir saray despotizmine, ya karşı hareketlere, ya parti kavgalarına, hatta iç savaşlara ve parçalanmalara yol açabilirdi.

Hürriyetin ilânı üzerine sürgün yerlerinden, hapis ve kalebentliklerinden (1) dönen nice nice insanlar, gerçi bazen davul zurnalarla karşılanıyorlardı. Ama iki üç gün sonra bunlar kendi başlarına sokaklarda kalıyorlardı. Bütün hayat düzenleri yıkılmıştı. Çoğu her türlü geçim vasıtasından yoksun bu insanların derin hayal kırıklıkları da, yarın elbette ölçüsüz muhalefet kavgalarının patlamasına meydan verecekti. Yeni Meclisin seçim işleri de bir meseleydi. Gerçi her 50.000 erkek nüfus için Meclise bir mebus gönderilecekti. Ve bu mebus, aslında kendini intihap eden dairenin değil, bütün Osmanlıların vekili niteliğinde sayılacaktı. Ama okuma yazma nispeti belki de ancak % 1'e varan bir ülkede bu mebusların seçmenler tarafından yazılı, yahut basılı seçim pusulaları ile seçilmesine elbette ki imkân yoktu. Ortada seçimi denetleyecek çeşitli partiler de mevcut değildi. Mebus İntihabı Kanununa göre seçimler, sancaklar (2) itibarıyle olacaktı. Ve kanuna göre seçmenlerin adlarını derleyen Seçim Defterleri düzenlenecekti. Seçim Kanununun 4. 5. 6. 7. 8. 9. maddeleri bu hususta bilgiler veriyordu. Seçmenler bu maddelere ve onu tamamlayıcı olan diğer kanunî kayıtlara göre oylarını sandıklara, görevli memurlar önünde atacaklardı. Fakat o günkü şartlar altında ve ilk seçimlerde bunların tamamen uygulanabilmesi tabiî kabil olmayacaktı. Netekim seçimler hemen her yerde, mahallî yüksek mülkiye amirleri-

(1) Kalebentlik, memleketin uzak köşelerindeki eski kalelere veya kale tertibi cezaevlerine gönderilerek orada hapsedilmek anlamına gelen ceza sistemi. Bu sistemde cezalılara, zincir, pranga vurulduğu da olurdu. Meselâ Suriye'de (şimdi İsrail'de) Akka Kalesi, bu sürgün yerlerinden biriydi.

(2) Vilâyet ve İlçe arasında bir idarî birim.

İttihat ve Terakki Partisinin ilk kurucularından Dr. İbrahim Temo

1889'da İttihat ve Terakki'nin Tıbbiyedeki ilk ve aktif kurucularındandı. Bundan başka Rumeli'de ve bilhassa Tuna kıyılarıyla Makedonya'da ilk parti nüvelerini, yani çekirdek merkez ve teşekküllerini meydana getirdi. Aktif, aydın bir inkılâpçıydı. Fakat Hürriyetin ilânından sonra Selânik Umumî Merkezinden ve Cemiyet kadrosundan, o da ilgi görmedi. Evvelâ Ahrar Fırkasında çalıştı. Sonra memleketi terk etti. Cemiyetin kazanmayı bilemediği eski mücahitlerin, en değerlilerinden biriydi...

nin, mahallî eşraf ve ulema, yani mahallin ileri gelenleri ile yaptıkları temas ve danışmalar sonucu olarak şekle bağlandı. Yani ilk seçimlerde siyasî mücadeleler görülmedi. Bu mücadeleler daha sonra ve çeşitli partiler yerlerini aldıktan sonra meydan alacaktı.

Bu sebeple, aslında önemli bir mesele olan seçim işleri görünüşte, sükûnet içinde yürüyordu. Ama Meclisin de aynı sükûnet içinde vazifesini yapabileceği şüpheliydi. Netekim göreceğiz ki, bu sükûnet sağlanamayacaktır.

Kaldı ki işler Rumeli'de ve bizzat ihtilâlci gruplar içinde de iyi gitmiyordu. Evvelâ Terakki ve İttihat, yahut İttihat ve Terakki Cemiyetinin Avrupa'daki Merkez ve Üyeleri ile Rumeli'deki teşekküller arasında 10 temmuzdan sonra, sıkı ve dostça münasebetler kurulamadı. Rumeli'de «herşeyi biz yaptık» havası esiyordu. Bu yüzden hatta Paris Teşkilâtının lideri Ahmet Rıza Bey bile, derhal Türkiye'ye dönmedi. Ahmet Rıza Bey Istanbul'a ihtilâlden iki aydan fazla bir zaman sonra, 25 eylül 1908'de döndü. Avrupa'da Genç Türkler hareketinin diğer bir grubunun başında bulunan Prens Sabahattin Bey de, Avrupa'da ölen babası Damat Mahmut Paşanın kemiklerini de beraberinde getirerek Istanbul'a geldi. Halktan büyük gösterilerle karşılandı. Fakat onun da bir aralık İttihatçılarla temaslar kurmak istemesine rağmen durumu, tam bir arkaya itiliş ve hareketlerin dışında kalış oldu.

Hatta Rumeli'deki İttihat Merkezleri ve İttihatçılar arasında da ciddî ve samimî ilişkiler kurulamadı. Meselâ bu örgütlerin en aktif ve en intizamlı çalışan Manastır Merkez Heyeti, Selânik'te hızla merkezleşen ve daha pratik davranışlı insanların eline geçen umumî merkez önünde çabuk gölgelendi ve âdeta sahneden silindi. Bu merkezin bütün şanı, kendisine bağlı üyelerden olan Kolağası Niyazi Beyin, bir süre şöhretinin yaşatılabilmesinden ibaret kaldı.

Daha ileride, İttihat ve Terakkinin durumu ve ilk kongreleri bahis konusu olurken, bu cemiyet içi çatışmalar üzerinde ayrıca duracağız.

Böylece, 10 temmuzda Hürriyetin ilânından sonra bir süre için, ülkede bir otorite buhranının hüküm sürdüğü ve devlet iktidarının bir nevi boşlukta kaldığı, doğru olarak ifade edilebilir. Gerçi bu arada ve ilk günlerde, hele bir genel af ta çıkarıldığı için, dağlardan şehre inen eşkıya ile, o güne kadar onların peşinden koşan kuvvetler sarmaş dolaş olmuşlardı. Balkanlar'da çete kovalayan subaylarla, onlarla kıyasıya savaşan Bulgar, Rum, Sırp, Arnavut çetecileri şehir meydanlarında kucaklaşmışlar, elele, omuz omuza resimler çıkartmışlardı. Hele namlı çete reisleri, kaptanlar, voyvodalar Selânik, Manastır, Üsküp gibi şehirlerle bütün Makedonya kasabalarında, en itibarlı misafirler olarak ağırlandılar. Baştan ayağa silâhlı, üstleri başları küçük birer cephanelik halindeki bu insanlar, bir süre Rumeli şehir ve kasabalarının, âdeta süsleri, ziynetleri gibi dolaştılar. Meselâ burada verdiğimiz bir resim, Hürriyet Kahramanı Niyazi Beyle, namlı bir Rum kaptanını elele gösterir. Bu arada hocalarla papazlar, hahamlar, her tarafta kolkola resim çıkarttılar. Komiteci her yerde hatta evsahiplerinden bile ileri sayılıyordu. Meselâ daha 10 temmuz 1908'de Enver Beyin, hürriyeti ilân ettiği Köprülü Hükümet Konağı önünde ön sırayı tutan Bulgar komitecileri arasında, biraz da arka plana itilmiş gibi görünen bir fotoğrafından daha önce bahsetmiştik.

Hulâsa o günler öyle günlerdir ki, tarihin kurdelası böyle günleri pek nadir aksettirir. Ama bu çok nadir olan günlerin ömrü de, ne çare ki daima kısadır. Nitekim 10 temmuzdan sonra da öyle oldu. Ve kısa bir süre geçince birbirini kovalayan olaylar, havayı hızla bulandırdı. Hem ihtilâlciler, hem bütün Türkler bu hava içinde, pek çabuk yalnız kaldılar. Ve bir sıra hazin sürprizlerle karşılaştılar. Memlekete ve havaya hâkim olan otorite buhranı ise, bir karşı ihtilâle kadar sürdü gitti. Evet, toplumun içinde çeşitli birikmeler oluyordu. Ve bu biriken hınçların, bir gün patlaması kaçınılmazdı. Ama biz bu patlayışa geçmeden önce, evvelâ, 1908 İhtilâlinin yaşandığı günlerin milletlerarası durumu ve dış olaylar üzerinde biraz durmalıyız...

Avrupa'daki Siyasî Gelişmeler ve İkinci Meşrutiyet

Osmanlı İmparatorluğu, en az İkinci Mahmut devrinden beri artık kendi kaderini kendi tayin eden bir ülke olmaktan çıkmıştı. İkinci Abdülhamit saltanatı boyunca ise bu devlete, hatta bağımsız bile denemezdi. Devletin varlığı ancak; Türkiye üzerinde ve yabancı devletler arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden devam edebiliyordu.

III

ÖNDE GELEN FAKTÖR: DIŞ ETKEN!

İkinci Meşrutiyetin 10 temmuz 1908'de Makedonya'da ilânı olayının; çok daha öncelerden ve hatta Birinci Meşrutiyetin tasfiyesinden beri (13 şubat 1878) gelişen şartların bir neticesi olduğunu biliyoruz. Bu ihtilâle son işareti veren olayın dış meselelerde meydana gelen bir gelişme olduğunu da ayrıca işlemiştik. Bu olay, 8-9 haziran 1908'de Reval'da, İngiltere kralı ile Rus çarı arasındaki buluşmaydı. Bu buluşma ve konuşmalar dünya efkârına, Rusya ile İngiltere arasında XIX. yüzyılın ilk yarısından beri devam eden çatışmaların çözümlenmesi şeklinde aksetti. Asya'ya ait meseleler üzerinde 1907'de bir anlaşmaya varıldığı gibi, şimdi de Avrupa ve Balkanlar'a ilişkin davalarda görüş birliğine ulaşıldığı duyuldu.

Bu haber Türkiye'de, bilhassa Makedonya'daki askerler çevresine İngiltere ile Rusya arasında *Türkiye'nin taksimi* üzerinde artık kesin karara varıldığı şeklinde aksetti. Ve gizli ihtilâl cemiyeti kendi fedailerini dağlara salarak, yahut bu fedailer kendilerinden dağa çıkarak, Makedonya'da isyan bayrağı açılmış oldu. Bu isyanın kısa bir zamanda sarayın dize gelişi ve Meşrutiyetin ilânı ile sona erdiği malûmdur (1). Bu suretle dış etken, bizim yakın tarihimizin en önemli dönüm noktasının oluşumunda da, önde gelen bir faktör oluyordu.

Bunda şaşılacak bir cihet olmasa gerektir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu, daha Karlofça Andlaşmasından (1699) başlayarak Avrupa'dan hızla çekilmeye ve bu suretle de Avrupa'daki güçlerin üstünlüğünü kabule mecbur olmuştu. Bundan sonra kendisini yenileyecek yollara da baş vuramayınca, devletin Av-

(1) Bu konular, bu eserin birinci cildinde etrafıyle işlenmişti.

rupa manzumesinde ve dolayısıyle dünya siyasetinde arka plana itilişi, hızla gelişti. Bu itiliş; İkinci Mahmut devrinde ve o sırada isyan eden Mısır Valisine bağlı kuvvetlerin ta Kütahya'ya kadar gelerek Istanbul'u tehdit etmesi üzerine, padişahın Rusya'dan himaye istemesi ve böylece askerî birliklerini Boğaziçi, ne (Beykoz'a) gönderen Rusya'yla geçici bir Himaye Andlaşması imzalanması ile, zirve noktasına vardı (1). İngiltere'nin Rusya ile Türkiye siyasetinde karşı karşıya gelmesinde bu olay, önemli bir safhadır.

1854-1856 Kırım Harbinde Osmanlı imparatorluğunun İngiltere, Fransa ve Piemonte ile, Rusya'ya karşı aynı safta harbe girişinin, devleti bir süre Avrupa devletleri manzumesi içine sokmuş gibi olması ise, olumlu sonuçlar vermedi. Sultan Abdülmecit'in, gerek 1839 Tanzimat Fermanına, gerek 1856 Islahat Fermanına rağmen önemli bir terakki hamlesine girişememesi, bu manzume içinde imparatorluğun yerini tekrar arka plana itti. Çünkü iyi niyetli olsa bile, zayıf mizaçlı ve hasta bir insan olan Abdülmecit, bizim yakın tarihimizde dışarıya karşı *ölçüsüz* ve *hesapsız borçlanmalar* devrini de açan padişahtır. Gerçi bu borçlanma evvelâ, 1854'te ve Kırım Harbi masraflarını karşılamak için başladı. Ama arkası başka türlü geldi. Çünkü İkinci Mahmut zamanında ve o vaktin para ölçülerine göre 1000 keseyi aşmayan saray masrafı, Sultan Mecit zamanında 288.000 keseye varmıştı. Hemen hepsi dış borçlardan gelen bu paranın da 125.000 kesesi, Sultan Mecit'in karılarından birinin, Şerefsâz Hanımın israflarına gidiyordu. Tarihçi Cevdet Paşa bu kadının borçlarının ve masraflarının, Rumeli ordusunun masraflarından daha çok olduğunu yazar. Borçlanmaların getirdiği paraların hemen hepsi, saraylar inşaatına, sarayların süslenmesine ve dışarıdan alınan pahalı eşyalara ve benzeri süs ve ziynetlere gidiyordu. Kısacası Sultan Mecit, iradesiz bir insan ve israf hastasıydı. Bu hal ve şartlar ise, imparatorluğun dış ilişkilerinde en az, Karlofça ve Hünkâr İskelesi Andlaşmaları kadar zaaf ve itibarsızlık yarattı.

(1) Hünkâr İskelesi Andlaşması 1833.

Çünkü böylece, devlet her yıl dışarıdan dilenilen borçlarla yaşar hale gelince, o devletin dış ülkelere karşı haysiyetinin nerelere düşeceği kendiliğinden anlaşılır. Bu suretledir ki Kırım Harbi sırasında sağlanan nispî itibar, az sonra bütünü ile yitirildi. Ve devlet Avrupa siyasetinin dışına itildi. Avrupa siyasetinde söz sahibi olmak hakkını kaybetti.

Abdülaziz devrinde gidişat, gene böyleydi. Hemen bütün önemli üniteleri dışarıdan, pahalıya, borç para ile satın alınan, içeride yerli sanayi temeline dayanmayan bir donanma yaratmak, ordu teşkilâtında da genişlemeler, güçlenmeler kaydedilmekle beraber, bu işler de, saraylar inşaatı ve israflarla beraber yürüyen dış borçlanmalara dayandırıldı. Böyle olunca da, Avrupa manzumesi içinde ve Avrupa siyaseti bahsında devletin itibar, haysiyet sağlaması elbette bahis konusu olamazdı (1).

Nihayet 1881 Kararnamesi ile devletin iflâsı ilân edildi. Devlet Maliyesi, Düyün-u Umumiye İdaresiyle vesâyet altına alındı. Bundan sonraki safhalar ise, bu eserin birinci cildinde etrafıyle işlenmiştir. Gerçi Abdülhamit te borçlanmaya devam etmişti. Ama onun zamanında devlet fiilen iflâs halinde sayıldığı için, bu borçlanma imkânı elbette ki kısıtlıydı.

Böylece bir taraftan kapitülasyonlar, bir taraftan mali esaret ve diğer taraftan halk ekonomisinde mutlak halsizlik, sanayisizlik ve alt yapı sefaleti, XIX. yüzyılda kapitalist ekspan-

(1) Sultan Mecit tahta çıktığı zaman (1839) devletin dış borcu hiç yoktu. Abdülmecit tahta çıkışından iki sene sonra başlayarak ve her sene tekrarlanmak üzere durmadan borçlandı. Öldüğü zaman dış borçlar, muazzam yekûnlara varmıştı. Sultan Aziz de bu borç mekanizmasını muntazaman işletti. Her yıl yeni borçlar aldı. Şu rakamları verelim:

Yıl	Altın frank	Yıl	Altın frank
1862	200 Milyon	1868	555 Milyon
1863	150 »	1869	793 »
1864	50 »	1870	142 »
1865	900 »	1871	278 »
1866	150 »	1879	694 »
1867	150 »		

siyonun en yüksek noktalarına varan Avrupa ülkeleri karşısında Türkiye'nin, kendi mukadderatı üzerinde kendisinin söz sahibi olmasına imkân bırakmamıştı. Bu iktisadî güçsüzlükle askerî çöküntü (1) onu, Avrupa devletler manzumesinde *tâbi* yani bağımlı bir ülke haline getirmişti. Türkiye artık çağdaş anlamda özgür, bağımsız bir ülke değildi. Gazi Mustafa Kemal'in, 1922 İzmir İktisat Kongresinde ifade ettiği gibi, Osmanlı Türkiye'si son devrinde tam bir yarı sömürgeydi. Bir sömürge ve yarı sömürgenin ise, özgür bir dış siyaseti olamazdı.

Zaten daha 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbindeki yenilgi ve düşman Rus ordusunun Istanbul'a girebilecek durumda olması, imparatorluğu Avrupa siyasetinde büsbütün başkalarının karar ve iradelerine tâbi kılmıştı. Nitekim bu harbin nihaî anlaşması olan Berlin Muahedesinden sonra imparatorluğun, hatta önemli iç meseleleri (meselâ Balkanlar, Suriye ve Ermeni davaları ile demiryolları siyaseti) bile, yabancı devletlerin kendi aralarında kararlaştırılıp, Osmanlı hükümetine tebliğ edilen nota ve protokollerle yürüdü. İşte daha yukarıda değindiğimiz ve 1908'de Meşrutiyetin ilânı bahsında ihtilâlciler için bir işaret olan *Reval Buluşması* da, imparatorluğun kaderine etkisi olan bu dış etkenlerden biriydi...

***

XIX. yüzyıl, Avrupa devletleri arasında dünyamn taksimi asrıdır. XIX. yüzyılda Avrupa, dünyanın merkezi haline geldi: Europasentrizm, yani Avrupa'nın, dünyanın merkezi oluşu, Avrupa'nın dünya hâkimi haline gelişi, XIX. yüzyılda gerçekleşti. Daha XVIII. yüzyılın son çeyreğinde buharın sanayie uygulanması ile başlayan sanayi inkılâbı, ortaya attığı ucuz ve bol tüketim malları ile, dünyanın diğer ülkelerindeki yerli el ve tezgâh sanayiini, XIX. yüzyılda çökertti. Bu ülkeleri, Avrupa için alıcı açık pazarlar ve Avrupa için çalışan ham madde alan-

(1) Ş. S. Aydemir: ***Makedonya'dan Orta Asyaya - Enver Paşa.*** **Cilt: I. Ordunun Çöküşü, Donanmanın Çöküşü.**

ları haline getirdi. Avrupa'nın metropollük vasfı; yani dünyanın diğer bölgeleri için sanayi merkezi ve bu yoldan dünyanın efendisi olması, XIX. yüzyılda tamamlandı. Dünya sermayesinin Avrupa'da merkezleşmesi bu asırda sağlandı.

Çin, İran, Türkiye, bütün kendi el ve tezgâh sanatlarını böylece kaybederek Avrupa'nın iktisadî açık pazarları ve her bakımdan yarı sömürgeler haline geldiler. Hindistan, Çin Hindi, Birmanya, Malaya, Doğu Hint Denizi Adaları (Endonezya) ve bütün Afrika, tam anlamıyle sömürgeleştirildiler. Güney Amerika keza yarı sömürge halini aldı. Orta ve Doğu Asya, Rusya'nın sömürgeleri ve aynı zamanda Rus ve Ukraynalı İslavlar için kolonizasyon sahaları oldular. Bu gelişmede yalnız Japonya, Batı tekniğini ve kültürünü benimseyerek, çağdaş anlamda egemenliğini kurabildi. Ve 1905 Harbinde Çarlık Rusya'sını da mağlup edince, Japon İmparatoru Motso Hito bu zaferden sonra:

— *Asya Asyalılarındır,*

diyebildi.

XIX. yüzyılın bu genel gelişmeleri içinde Osmanlı İmparatorluğunun iktisaden nasıl çöktüğünü ve çökertildiğini, bu eserin birinci cildinde belirtmiş bulunuyoruz. Bu sebeple konuya yeniden girmeyeceğiz. Yalnız şu kadarını belirteceğiz ki, 1908 Meşrutiyeti ilân edildiği zaman, İmparatorluğun yarı sömürgelik vasfı zaten tamamlanmış olmakla kalmıyordu. Bu ülkenin hatta, dünya haritasında var olup olmaması da bahis konusuydu. İmparatorluğun parçalanması veya yabancı devletlerin nüfuz veya vesâyet bölgelerine bölünmesi ihtimalleri, her gün, daha da güçleniyordu.

Nitekim her vesile ile değindiğimiz gibi 1908 haziranında tertiplenen Reval mülâkatı, yahut Reval'deki krallar buluşması, imparatorluğun istikbali için bu bakımdan endişelere yol açmıştı. Çünkü 1908'de Reval'de bir araya gelen Rusya ve İngiltere hükümdarları, 1907'de İran'ı nüfuz bölgelerine ayırmışlar ve fiilen de işgal etmişlerdi. Ama şu da var ki, Osmanlı imparatorluğu topraklarında hem yağmacılar daha çoktu. Hem de ayrıca hak dava eden ve gittikçe güçlenen bir sıra komşular

da vardı. İmparatorluk İkinci Meşrutiyete, dış siyaset gelişmeleri bakımından, bu hava içinde girdi. Şimdi biz olayların akışını, bu gelişmeler açısından izlemeye çalışalım...

***

ÇARKLAR GENE DÖNÜYORLAR!

Belki de beklenmeyen bir zamanda Makedonya'da patlayan İhtilâlin, Türkiye toprakları üzerinde çeşitli maksatlar peşinde koşan ve tertipler alan devletler üzerinde, geçici bir şaşkınlık yarattığının belgeleri çoktur (1). Bu şaşkınlık onları kısa da olsa, bir duraklama ve bekleme safhasına soktu. Bilindiği gibi bu ihtilâl, bu devletlerin, bilhassa Makedonya üzerinde yeni tertipler için kararlara vardıkları zamana rastlar. İhtilâl kolay muvaffak olunca bu devletlerin ilk taktik değiştirmeleri, Makedonya'da çeşitli isimlerle bulundurdukları subay veya memurları geri çekmek ve Makedonya'da Islahat işini, Osmanlı hükümetine bırakmak oldu.

Zaten ihtilâlin ilgili devletler arasında uyandırdığı şaşkınlık, yahut biraz dinlenme, bekleme havası, Makedonya'da devletle mücadeleye girişmiş olan Bulgar, Rum, Sırp çete teşkilâtında da vardı. Böyle olunca, bu mücadelelerle yakından alâ-

(1) Bu konuda en ilgi çekici açıklamalar getiren vesikalar, İngiltere Hariciye Nezaretinin, üzerinden 20 yıl geçtikten sonra yayınlanmaları usulden olan gizli belgeleridir. Bunlar üzerinde Hikmet Bayur'un *Türk İnkılâbı Tarihi* eserinin birinci cildinde ele aldığımız devre için zengin misaller verilmiştir. Bu gizli belgelerin bir kısmı ayrıca ve Erol Ulubelen tarafından, aynı isim altında ve bir ayrı eser halinde yayınlanmıştır. 1917 İhtilâlinden sonra Sovyet Dışişleri Komiserliğinin açıkladığı ve yayınladığı *Türkiye'nin Taksimi* isimli çok ilgi çekici kitabı ve belgelerini ayrıca işaret etmeliyiz. Ve keza bu konuda ve zengin kaynak ar arasında, Bulgar Bilimler Akademisi tarafından yayınlanan 3 ciltlik *İstorya Balgarya-Bulgar Tarihi* isimli eserin II. ve III. ciltleri ayrıca faydalıdır. Bu arada Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan 8 ana ciltlik eserin 7 ve 8 ciltleri keza tavsiyeye değer. Nihayet, son sadrazamlardan Sait Paşanın, bir temel eser olan üç ana ciltlik hatıratı ile, gene son sadrazamlardan Kâmil Paşanın buna cevaplarını ve H. Kâmil Bayur'un, *Kâmil Paşa* isimli eserini ayrıca ve önemle işaret etmeliyiz.

kalı olan Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan devletleri de aynı hava içinde bulunuyorlardı. Bilhassa İngiltere ve Rusya Hariciye Nezaretleri, Meşrutiyetin iadesinden de memnun görünerek, Osmanlılara bir nefes payı bırakmak, hatta bir şans tanımak gibi bir davranış içindeydiler. Avusturya-Macaristan imparatorluğu daha tedirgindi. Zaten bekleyiş ve Meşrutiyeti benimser görünüş, aslında samimî de değildi. Meselâ ihtilâlden bir ay kadar sonra Babıâli'ye gelen Rus Sefareti temsilcisi «hakkıyla tatbik edilirse yeni rejimin Makedonya meselesini halledeceğini» söyler ve en dostça dileklerini sunar. Hatta 27 temmuz ve 7 ağustos tarihlerinde Rusya, büyük devletlere genelgeler göndererek, yeni Türkiye'ye karşı güvensizlik sayılacak hareketlerden kaçınılmasını ister. Ama Istanbul'daki Rus sefirinin kendisi diğer elçilere, bu görüş ve dileklerin tamamen aksini söyler. Nitekim İngiliz sefiri, Rus kolleginin bu sözlerini aynen kendi Hariciye Nezaretine aktarır. Çünkü Rusya «Türkiye'deki Meşrutiyet hareketinin, Rus idaresindeki Türkler için bir örnek olarak alınmasından endişeli» dir (1).

Avusturya Hariciye Nazırı Erental de 19.8.1908'de Nazırlar Kuruluna sunduğu yazılı beyanatında, böyle bir kuşkuya değinir:

> *«Türkiye'de Meşrutiyetin ilânı, şimdi bizim de, işgalimiz altında olan Bosna-Hersek'te, aynı işi yapmamızı icabettiriyor. Ama bunu yapmak için, Bosna-Hersek'i, devletimize kesin olarak ilhak etmeliyiz. Hem bu iş üzerinde Rusya bizi serbest bırakırsa, bizde onu Boğazlar üzerindeki istek ve teşebbüslerinde destekleriz.»*

Yani Erental, Bosna'da uyanacak tepkinin karşılığını da bulmuştur: İlhak! İngiltere görünüşe göre, Osmanlı Meşrutiyetine ve idaresine karşı en sıcak taraftarlık gösteren devletti. Hariciye Nazırı Grey, Istanbul'daki İngiliz sefirine yazdığı mektuplarda, dostça tavsiyelerde bulunur:

---

(1) H. Bayur: *Türk İnkılâbı Tarihi.* Cilt I. s. 233. İngiliz Hariciyesi Belgelerine göre.

«Genç Türkler acele etmemelidirler. Yoksa irtica baş gösterebilir. Şimdi esas mesele, hükümetin muktedir ve namuslu ellere geçmesidir. Diğer işler bunun arkasından gelir. Artık sağlam maliye esastır. Çünkü sağlam maliye, her işin temelidir. Genç Türkleri teşvik için elimizden geleni yapmalı ve birtakım istekler ileri sürerek onlara güçlükler çıkarmamalıyız. İngiliz sermayesine de, çalışmak için iyi fırsatlar verileceğini umarız. Mesela kilometre garantisi istenmeden demiryolu imtiyazları gibi.»

Ama İngiltere'nin Türk Meşrutiyetinden, gizli ürküntüleri de vardır. Meselâ Hariciye Nazırı E. Grey, Istanbul'daki İngiliz elçisine yazdığı 31 temmuz 1908 tarihli mektubunda şunları fısıldar:

«Şayet Türkiye gerçekten Meşrutiyeti kurar ve bunu yaşatıp kuvvetlendirirse, bunun sonuçları, şimdiden hiç birimizin tahmin edemeyeceğimiz derecede önemli olabilir. Bunun Mısır'da tesirleri müthiş *olur. Ta Hindistan'da dahi kendini duyurur, Şimdiye kadar Müslüman tebaamıza daima diyebildik ki, dinlerinin başkanı (halife) tarafından idare edilen ülkelerde, hiç te şefkatli olmayan (sert) bir istibdat idaresi vardır. Halbuki bizim istibdadımız yumuşak ve şefkatlidir.*

Fakat şimdi Türkiye'de Meclis açılırsa, Mısır'da da Meşrutiyet isteği çok kuvvetlenecek ve bizim bu isteğe direniş gücümüz çok azalacaktır. Ve orada Meşrutiyeti isteyeceklere karşı silâh kulanmamız, çok güçleşecektir» (1).

Ama İngiltere, bir taraftan Meşrutiyetin kendi Müslüman halkları arasındaki etkilerinden böyle telâşlı görünürken, diğer taraftan Türkiye'deki menfaat hesaplarını sükûnetle takibeder. İngiliz Hariciyesinin Istanbul'da, biraz da Türkiye uzmanı olarak sayılan Sefaret Baş Tercümanı Fiç Moris, Londra'da

(1) Aynı eser: sayfa 239. İngiliz Hariciyesi Gizli Belgelerine göre.

Hariciye Nazırı Grey'in kâtibine yazdığı 25.8.1908 tarihli mektubunda şöyle anlatır:

«Irak'ta sulama işlerine, Bağdat demiryolu oralara varmadan başlanılması için çalışılmaktadır. Musul'a kadar işlere İngilizlerce el atıldığı için, Alman demiryolu Basra Körfezine yaklaşmadan önce, Irak'ta İngiliz menfaatlarının yerleşeceği ümidindeyiz.»

Aynı mektupta şunlar da vardır:

«Yeni idare bazı meselelerde hakkını arayacaktır. Meselâ Girit, Mısır, Makedonya, Bosna, Aden, Lübnan davalarında ve belki de İngiltere'nin Irak'taki bazı teşebbüslerinde. Bu arada hatta kapitülasyonlar vesaire de bahis konusu olacaktır.»

Hulâsa İngiltere işleri evvelâ kendi açısından ve daha ilk günlerden değerlendirmeye başlar.

Ama asıl pazarlıklar, Rusya ile Avusturya arasındadır. Avusturya'nın davası, en başta Bosna-Hersek'in ilhakıdır. Çünkü 1878 Berlin Andlaşması ona bu vilâyetlerde sadece işgal hakkı vermiştir. Bu sebeple mesele, Berlin Andlaşmasma imza koyan bütün devletleri ilgilendirir. Onların ve özellikle Rusya'nın razılığını almak lâzımdır. Bu ise karşılıksız olmayacaktır. Pazarlığın ilk şartı ise malumdur: Rusya'nın Boğazlar üstündeki isteklerini desteklemek!

Böylece çarklar, daha ilk günden ve gene eskisi gibi dönmeye başlar. Pazarlığa konu olan da, Osmanlı İmparatorluğu, yani gene *Hasta Adam*'ın mirasıdır. Davanın bu safhasında Avusturya'yla Rusya arasındaki temaslar, yazışmalar ve nihayet Avusturya Hariciye Nazırı Erental ile, Rusya Hariciye Nazırı İzvolski arasında, Moravya'da bir şatodaki buluşma ve konuşmaların tafsilâtı, bugün artık bilinmektedir. Netice şu olur ki Rusya, Avusturya'nın Bosna-Hersek ilhakını kabul edecektir. Avusturya da, Rusya'nın Boğazlardaki isteklerini ve en başta Rus savaş gemilerinin bazı kayıtlarla Boğazlardan geçmek isteğini destekleyecektir. Bu arada, Bulgaristan'ın istiklâli hu-

susunda mutabakata varılır. Bu suretle Rusya, aslında İslav ırkından Bosniyak (Boşnak) ların yaşadığı Bosna-Hersek'in, aslında bir Cermen hakimiyeti olan Avusturya'ya ilhakını kabul eder. Bu arada Bulgaristan da istiklâline kavuşacaktır.

Rusya, Bulgarların kurtuluş hareketi ile Bulgar istiklâlinin, gerçi daima yardımcısı ve savunucusu gibi görünmüştür. Ama aslında müstakil ve güçlü bir Bulgaristan Rusya'ya Balkanlar üzerinden Istanbul'un yolunu kapadığı için, bu yardımcılık ve savunuculuğun ardında, daima bir hoşnutsuzluk duygusu da gizlidir. Nitekim 1885'te ve Bulgar Prensinin Şarkî Rumeli Vilâyetini ilhakı olayında Rusya el altından Bulgarların değil, hatta Abdülhamit'in destekçisi olmuş ve padişahın Rumeli'ye asker sevketmesini de istemişti. Bu isteğin ardında neler saklıydı, bu istekte ne kadar samimî idi bilinemez. Ama, o sıralarda Bulgaristan'a Rusya'nın, biraz da asi evlât gibi baktığını gösteren ve eserimizin birinci cildinin ilgili bahsında yeterince belirtilen olaylar vardır.

Hulâsa Avusturya Bosna-Hersek bahsında Rusya'yla anlaşır. İş, Berlin Andlaşmasına imza koyan diğer devletleri kazanmaya kalır. Çünkü Avusturya'nın hedefi, yalnız Bosna-Hersek'i ilhakından ibaret değildir. Gerçi onları hemen ortaya atmaz ama, bunlar zaten gizli olmayan çabalardır. Meselâ Hariciye Nazırı Erental'in yukarıda bazı parçalarını verdiğimiz ve Nazırlar Meclisine sunduğu yazısında şu satırlar da vardır:

> *«Arnavutluk'un istiklâli hedefimizdir. Sırbistan'ın bir parçası kendisine verilerek Bulgaristan büyütülmelidir. Bu sırada Sırbistan'ın kalan kısmı da Avusturya'ya katılmalıdır. Böylece Avusturya İslavları için Sırbistan, çekici bir kuvvet olmaktan çıkarılmalıdır.»*

Hem bu suretledir ki Avusturya Selânik'e ve Ege Denizine, Yeni Pazar'ın (1) dar geçidinden değil, Belgrat, Niş, Vardar tabiî yolu üzerinden inecektir.

---

(1) Yeni Pazar, Makedonya'nın kuzeyinde bir Osmanlı sancağıydı. 1878 Berlin Andlaşması ile Bosna-Hersek Avusturya işgaline

Hulâsa Avusturya, yani Avrupa'nın son imparatorluğu, o günkü sınırları içinde Cermen'den çok yabancı ırklar ve bilhassa İslavlar yaşattığı halde, bu sınırlar içerisine yeni yeni İslav unsurları katmak peşindedir

Avusturya bu uğurda başka güçlü devletlere de başkasının malından peşkeşler çekmek çabasındadır. Meselâ 12.8.1908 de Avusturya-Macaristan imparatoru ile İngiltere kralı arasında bir buluşma düzenlenir. Ve Avusturya Hariciye Nazırı Erental daha önce İngiltere Hariciye Nezaretinin daimî müsteşarı ile görüşerek İngiltere'yi Mısır'ın kesin olarak ilhakına teşvik eder. Hulâsa Avusturya, Meşrutiyet ihtilâlimizden sonra, bütün gücü ile ve aleyhimize olarak sahnededir.

***

Biraz da diğer devletlere göz atalım. Osmanlı devletinde Meşrutiyetin iadesi karşısında Fransa zahiren memnun görünür. Ona göre Türkiye, Fransa'nın kültür etkisi altındadır. Meşrutiyetin öncü ve icracıları olan Genç Türkler de, yıllar yılı Fransa'da barınmışlardır. Fransa'ya bağlılıkları tabiîdir. Suriye'de ise Fransa'nın, zaten manevî kültür hâkimiyeti vardır. Ve orada geleceğin hâkimi olarak kendisini görür. Yani yeni idare kapitülasyonlara, yabancı imtiyazlarına ve Fransa'nın Osmanlı ülkesindeki menfaatlarına dokunmadığı, borç taksitlerini muntazam ödediği müddetçe, onun Türkiye'den isteyeceği pek bir şey yoktur.

Almanya'ya gelince, bu devlet Abdülhamit'le en iyi anla-

---

terkedilirken, Avusturya'nın Yeni Pazar sançağında, Osmanlılarla müştereken asker bulundurması da kararlaştırıldı. Çünkü Yeni Pazar Sancağı, Sırbistan ve Karadağ toprakları arasında bir sahayı işgal ediyordu. Avusturya'nın da stratejik bakımdan hedefi, bu iki İslav devletinin arasında böylece bir bölge bulundurmaktı. Daha aşağıda görülecektir ki Avusturya Bosna-Hersek'in kesin ilhakını sağladıktan sonra Yeni Pazar sancağını Osmanlılara bırakacak ve buranın savunmasını onlardan bekleyecektir. Zaten Yeni Pazar Sancağı, Ege Denizi istikametinde Avusturya'nın kendisi için vadedilmiş topraklar olarak tasarladığı Belgrat-Niş-Selânik hattının dışında ve batısında bulunuyordu.

şabilen devletti. Alman imparatoru Hürriyetten önce Türkiye'yi iki defa ziyaret etmiş, bu arada bir nevi, Türkiye'nin koruyucusu sıfatını takınmıştı. Bağdat Hattı İmtiyazı, Almanya'nın elindeydi.

Gerçi şimdi Abdülhamit gene tahtta olmakla beraber, sarayın idare üstünde etkileri kısıtlanmıştı. Ama Türkiye'de genç subay ve kurmaylar da Alman askerliğinin hayranlığı içindeydiler. Son kurmaylar neslinin yetişmesinde Alman hocalarının ve askerî terbiyesinin büyük tesiri vardı. O halde mevcut hak ve imtiyazlara dokunulmadıkça yeni idareden ürkmeye sebep yoktu. Hatta şimdi tabiatıyle ordunun güçlenmesine gidileceği için, Türkiye'ye yeniden ordu mütehassısları gönderme yolları açılacaktı. Bu da Alman nüfuzunun, bilhassa orduda güçlenmesi demek olacaktı. Bir de Kayser, yani Alman imparatoru, eldeki İngiliz vesikalarına göre Osmanlı Meşrutiyetinin Mısır ve Hindistan'da yankılar yapacağından, oralarda .da Meşrutiyet çabalarına kuvvet vererek İngiltere'nin müşküllerle karşılaşacağından memnundu. Fakat Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ilhakı bahsında, elbette ki müttefiki Avusturya'nın yanında olacaktı. İtalya'nın hesapları başkaydı. Onun ilk hedefi Trablusgarp ve belki de aynı zamanda Arnavutluk olacaktı. Ama bunlar için meydana atılmaya henüz zaman vardı.

Balkan devletlerine ise, bunların sahneye çıkmaları sırası geldikçe, ayrı ayrı göz atacağız...

***

OLUPBİTTİLER SAHNEYE KONULUYOR!

Meşrutiyetin ilânından henüz üç ay geçmiştir. Hürriyetin bayram şenlikleri gerçi artık yatışmıştır. Ama yaşanılan heyecanların hatıraları henüz zindedir.

Fakat Hürriyetin ilânı günlerinde Makedonya şehirlerini dolduran çeteler, kaptanlar, voyvodalar artık ortadan silinmişlerdir. Silâhları, bombaları, tabancalarının yukarıdan aşağı sarkan meşin ve saatlarınm gümüş kordonları ile bir süre şehirlere, kasabalara renk veren bu asi ordu, şimdi gene köylerde,

dağlarda, mağaralardadır. Kimbilir hangi güne ve kimbilir neler için hazırlanırlar.

Osmanlı ihtilâlcilerine gelince, Hürriyet Kahramanı Enver ve Hürriyet Kahramanı Niyazi Beylerin adları, şöhretleri artık yerleşmiştir. Daha önce de değindiğimiz gibi şimdi, vatanın binbir köşesinde doğan çocukların niceleri, daha doğdukları gün, Enver, Niyazi adları ile adlandırılırlar. İttihat ve Terakki gerçi iktidarda değildir. Ama, örgütlerini gittikçe yayar. Cemiyet artık gizli teşkilât olmadığı için, şimdi kulüp örgütlerine kolayca ve merasimsiz girilir. Ve cemiyet, her şeyden önce, yaklaşan seçim için hazırlanmaktadır.

Ama bir taraftan muhalefet de baş gösterir. Ya eski Meşrutiyet mücadelecilerinden olan, fakat kalelerden, hapislerden kurtulup Istanbul'a dönünce aradıklarını bulamayan gayri memnunlar, yahut birer suretle sivrilmek, seslerini duyurmak, basın, politika alanlarında kolay şöhret yapmak isteyenler, yahut ta düpedüz Meşrutiyete karşı olup ta olduğu gibi görünemeyen, ama maskeli şekillerle olsa da direniş yolları arayan mürteciler, birer suretle meydana atılırlar. Ordu da rahat ve sakin değildir. Siyaset ve particilik ordunun damarlarına, gittikçe işler. Saray ise tam bir bekleyiş içindedir.

Biz, memleketin bu iç havasını ve iç olaylardaki gelişmeleri daha aşağıda ayrıca ele alacağız. Ama şimdi gene dış olaylara dönmeliyiz. Çünkü bu alanda yeniden 10 temmuzdan önceki havaya girilmiş gibidir. Çarklar gene o zamanki gizli diplomasinin bütün oyunları ile döner dururlar. Ve yeni olaylar artık sahneye konulmaya hazırdır.

Bu yeni kombinezonlar, imparatorluğun, Berlin Andlaşmasından sonraki devrinin en belirgin başlıca üç meselesi üzerinde patlak verecektir:

— Bulgaristan meselesi,
— Bosna-Hersek meselesi,
— Girit meselesi.

Bunlar zaten, daima sahnede meselelerdir. Ve Berlin Kongresinden beri de durmadan gelişmişlerdir. Daha doğrusu imparatorluğun bu meseleleri, hem vardır, hem yoktur. Çünkü

aslında Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit, bizden daha Berlin Andlaşması ile kopmuşlardır. Bu topraklar üzerinde bizim, zaten fiili bir müdahale gücümüz kalmamıştır. Hatta bu topraklarda idare, iktisadî hayat, toplum yaşantısı, zaten kendi düzenleri içinde gelişip gitmektedir.

İşe bu açıdan bakarsak, aslında ortada meseleler değil, birtakım diplomasi oyunları vardır. Asıl büyük devletler arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden bizim, bu bölgelerle devam ettirdiğimiz birtakım şeklî bağıntılar, daha doğrusu pamuk ipliği ile bağlantılar vardır. Ve işte şimdi sahneye konulacak olaylarla, bu pamuk ipliğiyle bağlantılar koparılacaktır.

Nitekim biz bu eserin birinci cildinde ve daha Berlin Andlaşması sonuçlarını incelerken, kâğıt üstünde bir imparatorluğa şeklen bağlı bırakılan bu toprakları, kaybedilen topraklar olarak göstermiştik. İşte şimdi, zaten kaybedilen bu toprakların, fiilî durumları belli edilecekti.

10 temmuzdan sonra ve daha yukarıda özetlediğimiz devletlerarası temaslar ve diplomasi oyunları ile tamamlanan hazırlıklar, 1908 ekiminde birden ve hemen aynı günlerde patlak verdi. Ama buna vesile veren önemsiz bir olayı da kaydedelim:

19 ağustos, padişahın doğum günüdür. Her yıl o gün, Istanbul'daki diplomatik kadroya bir ziyafet tertip edilir. Ziyafete davet edilecek Corp Diplomatique mensuplarını, yabancı sefirlerin en kıdemlisi (Doiene) belirtir. O sene Doayen, Avusturya Sefiri Marki Pallaviçni'dir. Davetli listeleri düzenlenir. Ama bu listeye, Bulgaristan temsilcisi (kapı kethüdası) Geşov konulmaz. Çünkü Avusturya sefirine göre Bulgaristan bir bağımsız devlet değil, Osmanlı imparatorluğuna bağlı bir emâret (prenslik) tir. Şu halde Bulgaristan kapı kethüdası da bir Osmanlı memuru sayılır. Diplomatik kadroya giremez.

Fakat Geşov ve hükümeti böyle düşünmez. İş siyasî bir mesele olarak alevlenir. Mümessil, hükümetinden aldığı emir üzerine Istanbul'u terkeder. 19 ağustos ziyafeti her yıl olduğu gibi geçer gider ama, Geşov meselesi sona ermez.

Bulgar Prensi Ferdinand harekete gelir. Birtakım dış temaslar da yapar. Nitekim bu ziyafetten sonra, 23 eylül 1908'de Ferdinand Avusturya imparatorunu ziyaret eder. Viyana'da bir hükümdar gibi karşılanır ve ağırlanır.

Hulâsa, nihayet vakit saat gelir. Ve Bulgar Prensi Ferdinand, 5 ekim 1908'de Tırnova'da, Bulgaristan'ın istiklâlini ve kendisinin de Bulgar krallığını ilân eder. 1878 Berlin Andlaşmasından sonra da Bulgar prensliği Tırnova'da ilân edilmişti. 1885'te ve Balkanlar'ın güney kısmını teşkil edip, prensliğe özel kayıtlarla bağlanan Şarkî Rumeli Vilâyetinin Bulgar prensliğine kayıtsız şartsız katılışı da gene orada ilân olunmuştu. 10 temmuzdan sonra sahneye konulan oyunun ilk tablosu böylece tamamlanır. İlhak, 6.10.1908'de bütün dünyaya bildirilir.

Fakat perde henüz kapanmamıştır. Daha Bulgar istiklâli sahnesi açılmadan bir gün önce İmparator, Bosna-Hersek'i Avusturya-Macaristan krallığına ilhakı fermanını imzalar. Ve bu gene aynı günkü tarihle bu konuda Rusya, Almanya, İtalya gibi devletlerin de muvafakatları alındığı ayrıca Fransa'ya bildirilir.

Lakin sahnede olayların henüz arkası gelmemiştir. Girit adasındaki mahallî Meclis te aynı gün, yani 6.10.1908'de, Girit'in Yunanistan krallığına katıldığını ilân eder. Böylece de, 1878'den beri imparatorluğa pamuk ipliği ile bağlı üç bölge, resmen Osmanlı devletinden ayrılmış olur...

Istanbul hükümeti tabiî derhal protestolara girişir, ilhakları ve Bulgar krallığını tanımayacağını açıklar. Ama bilir ki yapılabilecek bir şey yoktur. Mesele işi bir şekle bağlamak içindir. Nitekim aynı gün Babıâli, yani Osmanlı hükümeti, Berlin Andlaşmasını imzalayan bütün devletlere birer muhtıra vererek, bu meselelerin konuşulması için bir konferans toplanmasını ister. Bu teklif bir süre ortalıkta dolaşacak, temaslar, yazışmalar olacaktır. Ama tabiatıyle olumlu bir sonuca varılmadan, olup bittiler kabul edilecektir. Istanbul meydanlarında düzenlenen protesto gösterilerinin ve cılız bazı tedbirlerin üzerinde, ayrıca durmayacağız...

*
* *

Bu neticeleri kaydederken, bu toprakların daha çoktan beri ve fiilen imparatorluktan kopmuş olduğunu belirtmek, elbette ki yetersizdir. Şunu da ayrıca kaydetmelidir ki, bu topraklara biz, zaten sahip değildik. Yani oralarda, Osmanlı idaresinde iken de bakımsızlık ve sahipsizlik tamdı. Zaten gerek Bulgaristan sınırları içine alınan vilâyetlerde, gerek Bosna-Hersek, gerek Girit'te, ardı arası kesilmeyen isyanlar, tabiî nizam halini almıştı. Bu isyanlara karşı hükümetin tek tedbiri ise, onları bastırmak için asker göndermekten ibaretti. Ama bu isyanları doğuran şartlar ve nedenler, aynen baki kalıyordu. Ne idarede ıslahat, ne halkın yaşantısında bir düzeliş tedbiri, hükümetin aklına gelmiyordu. Yatırımlar yoktu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa, hele sanayi inkılâbı ve altyapıdaki gelişmelerin etkisi ile her gün bir başka kalkınma ve refah hamlesine yönelirken, Avrupa'nın veya Akdeniz'in bu bizden koparılan vilâyetleri bu safhada, bakımsızlığın, terkedilmişliğin ve hem idarî, hem iktisadî sefaletin en karanlık çukurlarına yuvarlanmış bulunuyordu. Hatta yalnız idare değil, ordu da sefil ve perişandı.

İşi bu noktadan görerektir ki Tuna valisi Mithat Paşa, bölgesindeki isyanlara yalnız askerî tedbirlerle çare bulunamayacağını anlamış tek devlet adamı olarak vilâyeti dahilinde, eserleri oralarda bugün bile devam eden eğitim ve iktisat ıslahatına girişmişti. Ama bu güzel teşebbüslerin nasıl baltalandığını ve son imparatorluğun en büyük devlet adamı olan Mithat Paşanın sonunu biliyoruz.

Aynı sefalet amilleri Bosna-Hersek'te de farksızdı. Ama orası bir Mithat Paşa da bulamamıştı. Meselâ daha 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden önce ve gene isyanlarla kavrulan Bosna-Hersek vilâyetlerinde resmî bir araştırmaya memur edilen Ziya Paşanın gördükleri hakkında yazdıklarından birkaç parça alalım:

«1862'de Bosna ve dolaylarını teftiş ettiğim sırada birçok ev halkı gördüm ki, herbirinin vatanlarında evleri, barkları, geçinecek malları varken, şimdi sokaklarda dile-

niyorlardı. Bunlar niçin göç ettirildi? Malik oldukları toprağı ve emlaki, maliye ve evkaf açık artırma ile kapatma yoluna gitmişlerdi.

Bu binlercè Müslüman ailesi hem göç ettirilmişler, hem de göç ederlerken, taşınabilir mallarını bile getirmekten alıkonulmuşlardı.»

Ziya Paşanın bu satırlarında Sultan Aziz devrinde ve Bosna'daki idarenin kaygusuzluğu açıklanır. Konu Karadağ havalisinden gelen göçmenler işidir. Ama devlet bu göçmenlere yardım edeceği yerde, onların mallarını, mülklerini yağmaya vermektedir. Ordunun hali de bir başka türlü acıklıdır. Şu satırları da okuyalım:

«Askerin aylığı 15-20 ve diğer memurların aylığı 8-10 ay gecikmelerle veriliyordu. Askerler, bazı yerlerde beden ölçülerine göre elbise bulamayıp, kışta kar yağarken beyaz don, pantalonla nöbet yerinde donmakta ve çok kere aç ve çıplak kalmakta olduklarından, içlerinden gizli gizli, avuç açıp dilenenler, hırsızlık edenler, yol kesenler bulunuyordu.

Çoluk çocuk sahibi devlet memurları için maaşsız geçinmek mümkün olmadığından, nice namus sahibi insanlar, kendilerine yakışmayacak hareketlere girişmek zorunda kalıyorlardı.

Orduda ve muharebelerde bulunan subayların, Istanbul'daki ailelerine havale ettikleri beşer onar kuruşluk maaşlarla, yaptırılmakta olan resmî binalar bedelleri vaktinde verilmediğinden, maliye hazinesi avlusunda her gün birkaç bin kadın ve çocuk ve fukara toplanarak bağırıp çağrışıyorlardı. Maliye nazırının yüzüne karşı, ağızlarına gelen küfürleri söylerlerdi. Kalabalıktan kol kırılır, göz çıkar ve kadınlar çocuklarını düşürürlerdi. Maliye Nazırı, daima karakol altında bulundurulan odasının gizli merdivenlerinden kaçıp gidebilirdi.»

Bu satırlar, Bosna'daki sivil ve askerî idare ile, onların bağlı olduğu Istanbul'daki idare sahnelerini tasvir etmek bakı-

mından çok önemlidir. Bosna-Hersek'te hal böyleyken, Avusturya ajanları bu hali, tabiî yakından izliyorlardı. Ve elbette ki günü gününe bağlı oldukları makamlara bildiriyorlardı. Yani Osmanlı idaresinin durumu günü gününe izleniyordu.

Istanbul'a gelince; Istanbul'da tasvir edilen haller, padişahın, çevresinin ve Istanbul'daki azınlıkların en israflı, en refahlı yıllarına rastlar. Dış borçlar saraya oluk gibi altın akıtmaktadır. Bu altınlardan ve sarayın israflarından faydalananlar, servet ve sefahat içindedir. Istanbul boyuna saraylarla süslenir. Sarayın çevresini teşkil eden mutlu azınlıkla, sarayın gölgesinde yaşayan sarraf ve tüccarlar; Boğaziçi'ni, Istanbul'un konaklar bölgesini, Kadıköy-Üsküdar arkasına doğru yayılan köşkler, konaklar sahasını, hesapsız altınlar dökerek süslerler.

Böyle bir idarenin, gerek merkezde, gerek vilâyet ve eyaletlerde nasıl hızla iflâsa, çöküntüye gittiğini tasavvur etmek güç değildir.

Bosna'da, Rumeli'de işler böyle olduğu gibi, Girit adasında da başka türlü değildi. Hatta orası, daha da kendi sefaletine terkedilmişti. Böylece son Osmanlı imparatorluğu, daha XVIII. yüzyılda iyice belirgin şekil almakla beraber, asıl XIX. yüzyılda hızlaşan büyük bir çöküntü içindeydi. Hele Berlin Andlaşmasından sonra imparatorluk fiilen tükenmişti. XX. yüzyıla bu şartlar içinde girildi. İkinci Abdülhamit 1908'de Genç Türklere, üç kıtaya yaygın, ama her tarafta aynı halsizlik ve perişanlık içinde böyle bir devlet devrediyordu. Haklı olarak sorulabilirdi:

> — *İkinci Meşrutiyet, acaba bir Cenîn-i Sâkıt, yani düşük bir çocuk muydu? Yoksa bu çocuğun yaşama gücü ve şansı olacak mıydı?*

Bu sorular ve bunların çözüm ihtimalleri ile biz, önümüzdeki bahislerde karşılaşacağız. Şimdi 10 temmuz sonrasının, Meşrutiyet nizamının temel yapısını teşkil eden en önemli müessesesine, yani Parlamentonun teşkili ile bu müeseseye vücut verecek *seçimlere* geçelim...

Parlamentoya Doğru!

Parlamenter rejim, demokrasinin bir şeklidir. Bir orta sınıf demokrasisidir. Bütün orta sınıf demokrasileri gibi, kendi ilerici müesseseleri yanında, kendi iç çelişmelerini de beraber getirir. Bu iç çelişmelerden biri, çok partili siyasî nizamdır.

Genç Türkler, Mutlakiyete karşı mücadelelerinde parlamentoyu daima düşünmüşlerdi ama, çok partili nizama ve muhalefet müessesesine hazırlanmış değillerdi...

IV

PARLAMENTO KURULUYOR:

Meşrutiyetin iadesi demek, tabiî parlamentonun kurulması demekti. Bunun yapısını tayin eden 1876 Kanun-u Esâsisi eldeydi. Ama 1876'da vilâyetlere yapılan tebliğlerle parlamento elde bir seçim kanunu bulunmadan toplandığı halde, şimdi Mebusan Meclisi için seçimler, elde mevcut bir İntihap Kanununa göre yürütülecekti. Çünkü 1876 Meclisi, ömrü kısa sürmekle beraber ortaya bir Mebus İntihabı, yani Seçim Kanunu çıkarabilmişti. Bu kanun 80 madde halinde tertiplenmişti. Seçimler iki dereceliydi. Yani seçmenlerin bu kanunda yazılı kayıtlar dahilinde seçtikleri kimseler müntehab-ı sâni, yani ikinci derecede seçilmiş adaylar sayılıyordu. Sonra bunlar kendi içlerinden, asıl mebusları seçeceklerdi (madde 45 ve devamı). Seçim sancaklar itibarıyle yapılıyordu. O vakitki sancaklar ise, şimdiki vilâyetler kadar genişti. Seçim hakkı yalnız erkeklere mahsustu. Yirmi beş yaşını doldurmuş her Osmanlı vatandaşı (erkek) seçime iştirak edebilirdi. Her 50.000 umum nüfus için bir mebus seçilecekti (madde 1 ve 2). Nüfus fazla ve eksiklikleri için çeşitli kayıtlar konulmuştu.

Türkiye'nin o zamanki nüfus miktarı hakkında ve bu eserin birinci cildinde gerekli rakamlar verilmiştir. 1908 mebus seçimi dolayısıyle de gazetelerde, mesela iktidarın sözcüsü olan Tanin gazetesinde bazı rakamlar verilmiştir. Fakat bunlar o kadar kaba tahminler şeklinde idi ki, bu rakamları buraya nakletmekte bir fayda görmüyoruz. Istanbul'da seçim ehliyetine sahip olarak gösterilenlerin erkek sayısını verebiliriz:

İslam	155.566
Rum	41.298

Ermeni	17.273
Musevi	6.348
Katolik	554
Süryâni	187

Fakat tekrar edelim ki bunlar 25 yaşını doldurmuş ve seçim hakkına sahip olan erkek nüfus tahminidir. Aşağıda göreceğimiz gibi, bu esasa göre seçimlerde Istanbul, 5'i İslam, 4'ü Hıristiyan 1'i Musevi olmak üzere 10 mebus çıkaracaktır. Bu arada Istanbul Rumları bir de gösteri düzenlediler. 22 kasım 1908'de Babıâli önüne toplu halde yürüyen 20.000 kadar Rum, seçimlerde seçmenlerden nüfus kâğıdı aranmamasını istediler. Demek ki Rum vatandaşlar arasında nüfus kâğıdı olmayan, yani vatandaşlık sıfatları belirsiz olan önemli sayıda insan vardı. Atina gazeteleri de Rumların isteklerini destekliyor ve Osmanlı ülkesinde Rumların 6.500.000'lik bir kütle teşkil ettiklerini yazıyorlardı. Nüfus kâğıdı göstermeden seçime gidilirse, bilhassa Istanbul ve İzmir gibi yerlerde yaşayan Yunan uyruklu Rumlar da seçime katılabilirlerdi. 6.500.000 Rum iddiaları ise yersizdi. Osmanlı ülkesinde Rum sayısı nihayet 2.500.000 kadardı. Ama Atina gazeteleri bu davaları ile, seçimden sonra Rum mebuslar ancak 2.500.000 nüfusa göre mebus çıkarabildikleri zaman, seçimlerde haksızlık, yolsuzluk yapıldığını iddia etmek içindi.

Seçimlere giderken ortada az çok teşkilâtlı görünen siyasî teşekkül, İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. Gerçi daha aşağıda göreceğimiz gibi, bu teşekkülün de cemiyet mi, parti mi olduğu belli değildi. Nitekim seçimler tamamlanıp Meclis açıldıktan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti kendisinin bir siyasî teşekkül değil, bir hayır ve kültür cemiyeti olduğunu, siyasî olan teşekkülün ise yalnız, Mebusan Meclisindeki İttihat ve Terakki mebusları grubundan ibaret bulunduğunu ısrarla savunacaktır. Ve bu garip dualizm, yahut ikililik şeklinde, yıllarca ısrar edecektir. Bu konuya ileride ayrıca değineceğiz.

İttihat ve Terakkiden başka, bir de Prens Sabahattin Beyin lideri göründüğü «Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet»

Ahmet Rıza Bey
İkinci Meşrutiyetin ilk Mebusan Meclisi Reisi

çi grup vardı. Ama bu grup ve cereyan, halka inemiyordu. Halk ta bu kelimelerden hiç bir şey anlayamıyordu. Kaldı ki İttihat ve Terakki, bütün siyasi hayatı boyunca yürüttüğü bir strateji, daha doğrusu bir taktikle, 10 ağustos 1908'de kendilerinin bu grupla birleşmiş olduklarım ilân ettiği için, Prens Sabahattin Grup veya cereyanının varlığı da şüphe altındaydı. Gerçi bu ilân yapılırken Prens Sabahattin Türkiye'ye henüz dönmemiş olduğundan, siyasî birleşme de ayrıca şüpheliydi. Ama Prens Sabahattin döndükten sonra da açık bir vaziyet alamadığı için, bu grup gerçekte, bir güç teşkil etmiyordu. Prensin yalnız bir defa ve Boğaziçi'ndeki Bebek Bahçesinde bir açık konuşması olmuştu. Ama bunun etki ve yankıları da olumlu sayılmıyordu. Çünkü Prens, bir halk ve kütle adamı olmadığı gibi, toplum ve yığın mücadelesi demek olan seçim kavgalarına karışacak mizaç ve eğilimde de değildi. Nitekim seçimden bir gün önce gazetecilere, bu ruh yapısını açıklayan garip bir beyanda da bulunmuştu. Adaylığını koyup koymayacağı ve seçimlere katılıp katılmayacağı yolundaki soruyu şöyle cevaplandırdı:

> «*Biz ne mebusluğa, ne memurluğa namzet (aday) olduk. Hiç bir beşerî kuvvetten (insanlar gücünden) şahsımız namına, hiç bir yardım istemedik. İstemiyoruz. Eski hükümete karşı ne kadar müstakil isek, gelecek hükümete karşı da, o kadar müstakiliz ve müstakil olacağız.*»

Hatta gene aynı günlerde ve kendisine bir parti teşkil etmeleri yolunda teklifte bulunan ve bazı aydınlar grubunu temsil eden Nurettin Ferruh Beye, daha garip bir cevap vermiş, kendisinin «siyasetle uğraşmadığını» söylemişti!

O halde hariçte yıllar yılı süren çabalar, katıldığı veya tertiplediği siyasî kongreler, çıkardığı siyasî mücadele gazeteleri ve nihayet Istanbul'a döndükten sonraki siyasî temasları, açık hava nutku, Rumeli'ye yaptığı seyahat, İttihat ve Terakki teşkilâtı ile temaslar ve nihayet Ahrar Fırkasını kurmak isteyenlere karşı yaptığı tavsiyeler, gösterdiği namzetler neydi? Bunlar siyasî faaliyet değil miydi?

Hulâsa Prens Sabahattin, Avrupa'da çalışan Genç Türkler

içinde, bu eserin birinci cildinde belirttiğimiz gibi, iyi kötü bir şeyler yazmış ve sınırları ile kavramları belli olmasa da bazı fikirler savunmuş olmasına rağmen, hiç bir zaman kendini ve Osmanlı toplumunda yerini bulamadı. İçine kapalı, alıngan ve her zaman küskün bir saray adamı olarak kaldı. Kışladan veya sokaktan gelen halk çocukları, yani İttihat ve Terakkinin atılgan, her zaman kararlı ve sahnede tuttukları yerleri kolay kolay kimseye kaptırmayan halk çocukları, onu kolayca kenara itmesini başardılar. O kadar ki, onun yolunu seçememesi ve ne istediğini bilememesi, Prens Sabahattin'in bir süre sonra ve ileride göreceğimiz gibi, tekrar Avrupa gurbetçiliğinin yoluna düşmesi ile neticelendi. Ve hayatta yerini hiç bir zaman bulamadı.

*
* *

İttihat ve Terakki teşekkülü ile Prens Sabahattin'in, yukarıda değinilen hareketleri dışında ve 1908 seçimleri öncesinde sahneye atılan partileşme teşebbüsü, yalnız *Ahrar* Fırkasından ibarettir.

Ahrar Fırkası 1 eylül 1908 (14 eylül 1908) de kuruldu. Kurucuların başında bulunan Nurettin Ferruh Bey, ilkönce Prens Sabahattin Beye müracaat ederek bir fırka kurulmasını istemiş, fakat ondan «Siyasetle uğraşmıyorum» cevabını almıştı. Sonra teşebbüsü kendi yürüttü. Sabahattin Bey ona yalnız, Celalettin Arif, Ahmet Fazlı Beyler gibi bazı tanıdıklarını tavsiye etmekle yetindi (1).

Ahrar Partisi bir bakışta, İttihat ve Terakkiye karşı bir ağırlık teşkil etmek üzere kuruldu. Fırkanın belli başlı bir başkanı yoktu. Zaten kendi fırka merkezinden başka bir şube de açamadı. Seçimlere bu şartlar altında girdi. Parti programında, Prens Sabahattin Beyin fikirlerinden esinlendiği söylenebilir. Tamamı 42 maddede ve bunların bölüntülerinde top-

(1) Fırkanın kurucuları şunlardı: Nurettin Ferruh Bey, Ahmet Fazlı (Genç Türklerden) Kıbrıslı Tevfik, Şevket, Nazım Beyler, Celalettin Arif Bey, Mahir Sait Bey (Genç Türklerden).

lanan programın 9. maddesi; vilâyetlerde «Tavsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezâif» yani vilâyetlerin selâhiyetlerinin genişletilmesi ve vazife organlarına ona göre daha geniş yetkiler verilmesi, Prens Sabahattin Beyin prensiplerinden esinlenme şeklinde görünür. Osmanlılık ve Osmanlı toplumunu teşkil eden unsurlar arasında kaynaşma, Ahrar Fırkasının da prensiplerinden biridir.

Seçim öncesinde Istanbul'da ve fırka mahiyetinde olmamak kaydı ile bazı siyasî ve kültürel teşekküller daha meydana geldi ise de, bunların seçimlerde teşkilâtlı etkileri olmadı.

Seçimlerin bütün Osmanlı ülkesinde ve aynı gün içinde yapılması mümkün olmayacağından, seçimler kasım-aralık içinde tamamlandı. Ahrar Fırkası yalnız Istanbul'da seçimlere katıldı. İttihat ve Terakki ise, kurduğu şubeler, kulüpler ve 10 temmuz hareketinin henüz yaygın olan etkileri yoluyla memleketin her tarafında faaliyette idi. Seçimlerin neticesi şu oldu: Mebusan Meclisinde bütün sandalyeleri İttihat ve Terakki Fırkası kazandı. 28 kasımda yapılan Istanbul seçimlerinde, Ahrar'ın adaylarından hiç birisi seçilemedi. Hatta önde gelen kurucular bile hiç oy alamadılar. Yalnız Mahir Sait Bey, kendi vilâyeti olan Ankara'da, kendi gayreti ile seçilebildi. Ahrar Fırkasının üyesi olmamakla beraber, parti listesinde serbest aday olan Kâmil Paşa, ikinci seçmenlerden, Istanbul'da ancak 18 oy alabilmişti. Zaten pek canlı da olmasa seçimler yalnız Istanbul'da iki cemiyet veya fırka arasında cereyan etti. Ve vilâyetin 10 mebusluğunun hepsini İttihat ve Terakki kazandı. Daha önce de kaydettiğimiz gibi, 10 Istanbul mebusunun yarısı İslâmlardan, yarısı da diğer dinler mensuplarından seçildi. Bunlar, toplamı 512 olan ikinci seçmenlerden şu oyları almışlardı Manyâsi zade Refik Bey 503, Mustafa Asım Bey 475, Ahmet Rıza Bey 427, Vitali Faraci 461, Halaçyan Efendi 455, Ahmet Nesimi Bey 425, Kirkor Zöhrap 392, Konstantin Konstantinidi 369, Hüseyin Cahit Bey 354, Kozmidi Efendi 340. Hem Meşrutiyet, hem Cumhuriyet devirlerinin parlamento ve basın hayatında, çok yaşlılık günlerine kadar aktif kalacak olan Hüseyin Cahit Bey, bu seçimler sonunda parlamento hayatına gir-

di. İttihat ve Terakkinin sözcüsü olan Tanin gazetesinin ise, Hürriyetin ilânından 9 gün sonra onun tarafından kurulduğunu daha önce kaydetmiştik.

Parlamentoya 266 mebus seçilmişti. Bunların 142'si Türk, 60'ı Arap, 25'i Arnavut, 23'ü Rum, 12'si Ermeni, 5'i Yahudi, 4'ü Bulgar, 3'ü Sırp, 1'i de Ulah'tı. Seçimleri padişahın yetkisi dahilinde olan Âyan Azalarının isimleri de, 3 aralıkta ilân olundu. Selânik'teki İttihat ve Terakki Merkez Heyetinden Talât Bey Edirne'den mebus seçilmişti. Diğer önde gelenlerin bir kısmı ile Manastır'dan Bursalı Tahir bey (asker) keza mebus oldular. Mebusan ve Ayan Meclisleri bugünkü tarihe göre 17 aralıkta açıldı. 27 aralıkta Mebusan Meclisi reisliğine Ahmet Rıza Bey, birinci reis vekilliğine Edirne Mebusu Talât Bey (Paşa) ikinci reis vekilliğine de İzmir Mebuslarından Aristidi Paşa intihap edildiler. İttihat ve Terakki Merkez teşkilâtında aktif vazife alan Enver Bey ile, bu merkez çevresindeki Cemal Bey (Paşa), İsmail Hakkı Bey (Paşa), İsmet Bey (İnönü) gibi askerler, Meclise girmediler. Orduda kontrolü ellerinde bulundurdular...

17 aralıkta Meclisler açıldı. Kâmil Paşa sadrazam bulunuyordu. Osmanlı Kanun-u Esâsisinde sadrazamların ve Kabine üyelerinin Meclis içinden seçilmesi kaydı bulunmadığı için, o gene vazifesine devam etti. Ve 13 ocakta hükümetin beyannamesini okutarak, güven oyu aldı. Fakat bu güven, ancak 26 ocak 1909 tarihine kadar devam edecektir. Bu suretle de İkinci Meşrutiyetin ilk kabine buhranı meydana gelecektir.

Hulâsa, Osmanlı İmparatorluğu böylece parlamenter rejime geçti. İttihat ve Terakki de bu suretle kendi elemanlarını parlamentoya sokmuş oldu. Mebusan Meclisi tamamen onun mensuplarından teşekkül ediyordu. Ama işte bu safhada İttihat ve Terakkinin büyük ve sonuna kadar süren zaafı yahut şekilsizliği başlamış oldu. Bu şekilsizlik şöyle ifade edilebilir:

— İttihat ve Terakki neydi? Cemiyet mi, yoksa parti miydi? Eğer cemiyetse, cemiyet nerede bitiyor ve parti nerede başlıyordu? Fakat bu takdirde de, kumanda merkezleri neredeydi ve lider kimdi veya liderler kimlerdi?

Çünkü İttihat ve Terakki, daha önce de kaydettiğimiz gibi, kendini parti veya siyasî teşekkül saymıyordu. 1908 Kongresinin de havasına göre bu teşekkül, bir hayır ve kültür cemiyeti olmak gerekti. Halbuki siyasî mücadelenin içinde ve başındaydı. Seçimlerde açık siyasî mücadele yapmıştı. Memleketteki bütün oyları kazanmış ve Meclise 266 mebustan 265'ini (1) getirecek kadar da güçlenmişti. Yani çevresinde bu kadar mebusu çekebilecek aydın veya seçkin insanlar toplanmıştı.

Nitekim şimdi Meclis seçilip mebuslar parlamentoda yerlerini alınca, elbette ki siyasî şahsiyetler olan bu insanların mensup oldukları siyasî teşekkülün bir adı veya niteliği olması lâzımdı. İşte o zaman İttihat ve Terakki, garip bir formül buldu. Mecliste toplanan ve orada tabiatıyle bir grup teşkil eden mebuslarını, siyasî parti olarak saydı. İttihat ve Terakki Siyasi Fırkası, Meclisteki 265 mebustu. Onun dışındaki örgütler, yani:

— İttihat ve Terakki Kongresi
— İttihat ve Terakki Umumî Merkezi
— İttihat ve Terakki Vilâyet veya taşra örgütleri
— İttihat ve Terakki Kulüpleri

bir hayır ve kültür cemiyeti olarak bu teşekkülün yapısını teşkil ediyordu!

İyi ama bir de İttihat ve Terakki Cemiyeti Siyasi Programı vardı. Bu program, tam bir parti programı niteliğindeydi. Siyasî mücadele, hem de bütün örgütlerce ve bütün memleket çapında, bu programa göre yürütülüyordu. Bu mücadeleyi de, Meclis dışındaki İttihat ve Terakki Umumî Merkezi yürütmekteydi. Meselâ Enver Bey, Talât Bey gibi önde gelenler, yani Mebusan Meclisinde yer almayan veya alan şahsiyetler, bu mücadelenin içinde ve başındaydılar. O halde bu *ikilik* veya *düalizm,* nasıl izah edilecekti. Daha doğrusu nasıl devam ede-

---

(1) Ahrar Fırkasından olup, Fırkanın teşkilâtı olmayan, aday da koymayan Ankara'dan kendi uğraşmaları ile mebus seçilen Mahir Sait Beyi, Meclisi teşkil eden 266 mebustan düşürüyoruz. Yani İttihat ve Terakki yekûnuna dahil etmiyoruz.

Kâmil Paşa
(Sadrazam)

cekti. Hele Kongrenin, bütün faaliyetlerin hâkimi ve program yapan umumî baş ve beyin olduğu da düşünülürse?..

Sonra bir soru daha vardı: Eğer İttihat ve Terakki örgütleri, yani Meclisteki siyasî grup veya parti dışında kalan örgütler ve örgütlenme, bütün memleketi saran teşekkül, bir siyasî organ değil de, bir hayır ve kültür cemiyeti ise, o halde bu cemiyetin kongreleri niçin *gizli* yapılıyordu? Ve umumî merkez niçin *gizli* idi? İşte bir sıra düğümler ki bunlar, İttihat ve Terakkinin zaafı ve şekilsizliği idi. Bu şekilsizlik, daha sonra değineceğimiz kongrelerde, İttihat ve Terakkinin kendisini *fırka* yani *parti* olarak ilân edeceği zamana kadar sürecek, fakat hakikatta parti değil, komite olmak veya komitecilik zihniyeti, hiç bir zaman değişmeyecektir.

Ancak şunu da belirtelim ki, bu düalizm, yani ikilik, aslında biraz da kanunlardan geliyordu. 1876 Mebusan Meclisi gerçi bir «Cemiyetler Kanunu»nu ele almıştı. Fakat bu kanun, siyasî partiler açısından yetersizdi.. Yani kanunda siyasî parti teşkil keyfiyeti ele alınmış değildi. Yeni Meclis ise bu eksikliği ancak, 3 ağustos 1909 ve 8 ağustos 1909 tadilleri ile ikmale çalışacaktı. Fakat ne var ki İttihat ve Terakki, bu tadillerden sonra da, *partileşmek* yolunda pek acele etmeyecek, daha doğrusu, fırka şekline girdiği zamanda da, merkezi idareye ve hatta örgütlere, komite zihniyeti hâkim kalacaktır. Zaten ileride göreceğiz ki, parti Meşrutiyetin ilânından bir süre sonra ve 1913 Babıâli baskınından itibaren, ta sonuna kadar tek parti sistemini hâkim kılacaktır. Eğer bu tek teşekküle parti demek tam anlamı ile doğru ise?

Şimdi biraz da, 10 temmuz 1908'de Hürriyet ilânından sonraki reaksiyonlara ve karşı direnişlere göz atalım. O direnişler ki, bir süre sonra yakın tarihimizde 31 mart isyanı veya irticaı olarak adlandırılan olaya varacaktır...

Reaksiyonlar!

Her hareket, kendi karşı hareketini de beraber getirir. Yani her hareket, bir direnişle beraber yürür. Ve bu direniş bazen, hareketi yenebilir.

Bu gerçek, hem tabiatta, hem toplumda hâkimdir. Her diyalektik gelişmenin antitezi olarak kaçınılmaz bir kanundur. Bu kanun İkinci Meşrutiyette de, gene böyle yürüdü.

V

TERS ESEN RÜZGARLAR...

Hürriyetin ilânından herkes, tabiî kendi görüş veya ölçülerine göre bir şeyler bekliyordu. Bu «bir şeyler» ilk heyecan günlerinde, bu umumî heyecan rüzgârları içinde pek su yüzüne çıkamıyordu. Hürriyetin her şeyi getireceğine herkes, gene kendi ölçüsüne göre inanıyordu. Yahut ta ters tepkiler de kendilerini açığa vuruyor, yani reaksiyonlar da bir taraftan patlak verebiliyorlardı.

Bu bahiste biz, bu birbirleri ile çatışan ruh akımları veya birbirleri ile çatışan rüzgârlar üzerinde biraz duracağız. Bu çatışmalar, bazen asker veya sivil yığınların, bütün tarih boyunca görüldüğü gibi, birtakım cahil demagogların peşlerine takılarak sokaklara düşmeleri şeklinde oldu. Bazen de aksine olarak bu yığınlar, gene birtakım başka türlü sürükleyicilerin ardında, başka türlü çığlıklarla çalkandı. Bunlar, olayların akışına karşı reaksiyonlardı. Çeşitli reaksiyonlar?..

Ama şu nokta üzerinde duralım. Meselâ her karşı ihtilâl bir reaksiyondur ama, her reaksiyon bir karşı ihtilâl değildir. Şahıslarda, toplumda öyle ruhî reaksiyonlar, öyle sosyal depresyonlar olur ki bunlar, mutlaka ihtilâl şeklini almazlar. Meselâ padişahtan maaşı kesilen bir aşiret beyinin veya Arap şeyhinin ayaklanması, bir ihtilâl manası taşımaz. Aynı suretle meselâ vaktinde terhis tezkeresini alamayan askerlerin, bazen toplu ayaklanışları, da ihtilâl demek değildir. Yahut medrese aylaklarının, medreselere, cami odalarına postu sermiş birtakım işsiz, güçsüz parazitlerin, yeni rejimin bazı disiplin tedbirlerinden şüphe edince «din elden gidiyor» diye kaynaşmaları da ihtilâl sayılmaz, Nitekim bizim tarihimizde bu türlü softa karışıklıkları, meselâ Celâli isyanları devrinde, bu softaların

silâhlanıp, dağları, yolları kesmelerine, köyleri, kasabaları basıp yağma etmelerine kadar varmıştır (1).

Hulâsa her karışıklık ihtilâl değildir. İhtilâl, sosyal yapıda belirli değişiklikleri hedef tutan, ya bir ideolojik yönde, yahut anayasal düzende değişiklikler isteyen, yahut ta hiç değilse bir hükümet düşmesini kapsayan kütle hareketleridir.

İşe bu yönden bakıldığı zaman, bizde İkinci Meşrutiyete geçişten sonra, ihtilâl veya karşı ihtilâl kapsamına girecek hareketler olmadı diyebiliriz. Hatta şu 31 mart irtica teşebbüsü de dahil olmak üzere. Ama ya Meşrutiyet aleyhinde, yahut ta İttihat ve Terakkinin tutum ve davranışlarına karşı reaksiyonlar oldu. Bunları iki gruba ayırabiliriz:

— Ayaklanmalar, yahut cehaletin şahlanışı,

— Siyasî veya ruhî reaksiyonlar.

Cehaletin şahlanışına, canlı misaller bulabiliriz. Meselâ 31 mart ayaklanması, bunlardan biridir. Ama göreceğiz ki, 31 marttan önce de meydana gelen, fakat bizim tarihî veya siyasî edebiyatımıza girmeyen diğer bir asker ayaklanması vardır. Bu, ordunun o günlerdeki iç durumu ve çeşitli istidatları bakımından çok ilgi çekicidir. Bunu aşağıda, hem de inanılır bir görgü şahidinden, yani İsmet İnönü'den dinleyeceğiz. İttihat ve Terakkinin tutum ve davranışlarına karşı ruhî reaksiyonları da:

— Siyasî direnişler, yani siyasî partilerin teşekkülü,

— İttihat ve Terakki düşmanlığı, yahut pasif direnişler.

olarak mütalâa etmek mümkündür. Ama biz şimdi evvelâ, padişaha sadakat ve bağlılıkla, istibdada ve müstebide lanet komplekslerinin, nasıl bir arada ve birbirine karıştığını gösteren bazı misaller verelim.

***

Edirne'deki İkinci Ordu merkezinde bir çarıklı kolağası (önyüzbaşı) vardı. Hürriyetin ilânından hemen sonra bedelini hayatı ile ödediği inanılmaz bir kuvvet gösterisini başardı.

---

(1) Prof. Mustafa Akdağ: *Celâli İsyanları*. Tarih-Coğrafya Fakültesi yayını 1963.

Hedefi padişaha bağlılığını ispat etmekti. Ve sloganı da iki kelimecikten ibaret: Babamızı göreceğiz!

Biz, çarıklı kolağasının hikâyesini vermeden evvel bu ve benzeri olayların cereyan ettiği atmosfere, yani o günlerde esen ve birbiri ile çelişen ters rüzgârlara kısaca göz atmalıyız.

Daha önce de değindiğimiz gibi, Hürriyetin ilânını takibeden günler, Osmanlı şehir ve kasabalarında, hele Rumeli'nin bütün köşe bucakları ile Istanbul'da, bizde benzerleri pek görülmemiş derecede heyecanlı halk gösterilerine sahne oluyordu. Hemen her meydanda, her köşebaşında, yerden bitercesine türeyen hatiplerin hemen hepsinin de konuşmalarının başı ve sonu aynıydı: «Vatandaşlar! 33 seneden beri hain bir idarenin, zalim bir istibdadın, kahrı altında inleyen...»

Ve hemen biriken «Muhterem Vatandaşlar»ın gürültülü heyecanları arasında süren konuşma da daima:

«— *Yaşasın Hürriyet, kahrolsun İstibdat! Yaşasın Niyaziler, Enverler!*»

çığlıkları ile bitiyordu. Bu gürültüde «Yaşasınlar» ve yaşayacaklar belliydi. Ama «Kahrolsun»larla lanetlenen, bu kahrolası istibdadın suçlusu, sahibi, ve müstebidi, elbette ki padişah Abdülhamit olmak lâzım gelirdi. Halbuki, daha önce de belirttiğimiz gibi, o gene padişahımızdı. Hatta bazen bu gösterilerin, hatta daha kalabalıkları «Padişahım Çok Yaşa!» haykırışları ile sona eriyordu. Bu hengâme, bu gürültü patırtı arasında, «Kahrolsun İstibdat, Müstebit yere batsın» diyenlerle «Padişahım Çok Yaşa» diye gökleri çınlatanlar da aynı halk kalabalığı idi. Ama bunda pek te şaşacak bir şey yoktu. Çünkü şuursuz sokak kalabalığı, *halk* demek değildir. Şuursuz sokak taşkınlıklarının da sosyal heyecan, yani *şevk*, yahut antuzyazm demek olmadığı gibi.

Hulâsa, o günlerin havasını böylece ve bu vesile ile de işaret ettikten sonra, şimdi şu «Padişahım çok yaşa»lara bir misal verelim. Bu vereceğimiz sahneden sonra, çarıklı kolağasının hikâyesini anlamak daha kolay olacaktır.

***

Istanbul'da Hürriyetin ilânı, 11 temmuz cuma gününe rastlar. Cuma günleri sarayda, cuma namazı selâmlığı günleridir. Fakat bu merasim pek dışarıya taşmaz. Çünkü selâmlık ya Yıldız, ya Hamidiye camilerinde yapılır. Bunlar ise, sarayın duvarları arasında gibidir. Merasim günü buraları askerlerle çevrilir. Bir kısım yabancılar bunu arabaları içinden izlemeye çalışırlar. Halkın buralara sokulması ise pek güçtür ve şüphe çekicidir. Onun için de halk bu merasime pek katılmaz.

Fakat 11 temmuz cuma gününü takibeden ertesi cuma günkü selâmlık resmî sırasında, Hamidiye camii ve çevresi mahşer yerine dönmüştü. O gün sanki Istanbul'da yer yerinden oynamış gibi oldu. Hele Beşiktaş'tan başlayarak yollar, neredeyse geçilmez hale gelmişti. Caminin yakını ve cami meydanı ile etrafında, askerlerin teşkil ettiği saflara ve binbir emniyet tedbirlerine rağmen halk, âdeta top olmuştu, birbirine kenetlenmişti. Öyleki padişah sarayından çıkıp, usulen arabasına binince, bu arabanın hareketi ve camiye yaklaşması, artık imkânsız görünüyordu. Halk ise birden dalgalanmıştı. Kalabalık gittikçe sıkıştı. Ve neredeyse arabasındaki Abdülhamit'le kucak kucağa olacaktı. Padişahın görünmesiyle beraber patlayan alkışlardan, haykırışlardan:

— *Padişahım çok yaşa!*

avâzelerinden, yer gök sarsılıyor gibiydi.

O günlerde padişahın başkâtipliği görevini yapan, yani daima padişahın yanında ve yakınında olan Ali Cevat Bey, yayınlanan Hatıratında (1) o günden ve bu sahneden bahseder. Daha padişah saraydan çıkmadan önce vaziyeti gören başkâtip durumu padişaha şöyle bildirir:

> «*Efendimiz, meydan, cami, hasılı her yer ahali ve askerle dolmuştur. Bugün nizam ve intizamdan eser yoktur. Bu kadar halkı dağıtmak ta mümkün olamaz. Tedbir de alınamaz. Bugün sizi, Allah muhafaza edecek ve Hazret-i*

(1) Ali Cevat Bey: *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve 31 Mart Hadisesi.* Türk Tarih Kurumu yayını. Sayfa: 9-10.

Cibril (1) kanatları altında camiye götürüp, yine inşallah öyle getirecektir. Ahali teşrif-i şahânenizi bekliyor. Gecikmekte mahzur vardır.»

Abdülhamit'in başkâtibinin o gün ve o saatta efendisine olan maruzatı budur.

Evet, artık Allah'a güvenmek ve Cebrail meleğin kanatlarına teslim olmaktan başka çare yoktur. Padişah ta öyle yapar. Saraydan çıkar. Arabasına biner. Sadrazamla, şehzadelerinden Burhanettin Efendiyi arabasında karşısına oturtur. Fakat araba daha ilk halk kalabalığına varınca, yolculuk sarpa sarar. Çünkü sıkışıklıktan, atların yürümesi, arabanın hareketi âdeta imkânsız hale gelir.

Halk ise gittikçe dalgalanır. Padişah arabasında ayağa kalkmak zorunda kalır. Belki etrafı daha iyi görmek için. Belki de halkın gösterilerine karşılık olsun diye. Arabanın bu sıkışıklıkta yol alabilmesi cidden zorlaşır. Halkın taşkınlığını ise Başkâtip Ali Cevat Bey, şu sözlerle anlatmaya çalışır:

«Halk, padişahlarını, kendilerinin arasında görmelerinden dolayı, cinnet ve meserret ile, derya gibi dalgalandı. Bu sırada zat-i şahane (padişah), yüzünü görmeye hasret olan milletine selâmlar vererek, ayakta camiye gidebildiler ve aynı suretle döndüler.»

Başkâtibin, halkın padişahı görünce gösterdiği meserret yani aşırı sevinç ve coşkunluğu, cinnet, yani delilik şeklinde anlatması dikkati çekicidir. Ve burada delilik, tabiî sevinç deliliği olacaktır. Hulâsa o gün, millet hasret olduğu padişahına ve padişah ta, hasret olduğu milletine kavuşmuş oluyordu! Padişahı, başkâtibinin duaları kabul olunarak, Tanrı'nın meleği Cebrail kanatlarına alarak camiye götürmüş ve aynı suretle saraya getirmiş olacaktı...

İşte Hürriyetin ilânının haftasında, Istanbul'da bir selâmlık alayının hikâyesi. O cuma günü veya o günlerdeki Istanbul'un dört bucağında ise ardı arası kesilmeyen mitinglerde, so-

(1) Ali Cevat Beyin aynı eserinden. s. 10.

kak veya meydan toplantıları ile mahalle kahvelerinde verilen nutuklarda hatipler, başka sözlerle konuşmalarına başlıyorlar ve konuşmalarını gene başka sözlerle bitiriyorlardı:

«— 33 seneden beri zalim bir idarenin, kahrolası bir istibdadın tazyiki altında yaşayan sevgili millet...

ve son şöyle bağlanıyordu:

— Kahrolsun istibdat, yere batsın müstebit ve yaşasın Hüriyet, yaşasın Niyaziler, Enverler!...»

Bu mitinglerde coşanlar, haykıranlarla, padişahın cuma selâmlığında;

«— Padişahım çok yaşa!»

diye «sevinç delilikleri» gösteren insanlar, tabiî aynı kalabalıklar, belki de aynı insanlardılar...

Kaldı ki aynı gösteriler daha ileride ve seçimlerden sonra Meclisler açılırken padişahın Yıldız sarayından ve Beyoğlu, Unkapanı, Vefa, Beyazıt yolu ile Ayasofya'daki Mebusan Meclisine gidiş gelişlerinde de görülecektir. Nitekim Başkâtip Ali Cevat Bey, bu gösterileri de «çılgınca sevinç» coşkunlukları olarak nakledecektir:

«Yıldız sarayından Meclis-i Mebusan dairesine kadar padişahın geçeceği yolların iki tarafında dizilmiş olan ihtiram kıtaları ile beraber, sayıları üç dört yüz bine varan ahali tarafından gösterilen büyük saygı gösterilerinden padişaha şevk-ü cinnetle karışık olan (yani çılgınca sevinç coşkunlukları ile dolu olan) halleri, hakikaten tarif olunamayacak, şaşkınlık ve hayret verecek derecede idi,»

Gerçi yığın psikolojisi bakımından bu hallerin izahı mümkündür. Çünkü sokak kalabalıkları, esen rüzgârlara göre dalgalanırlar. Sokak kalabalıkları şuurlu, yani bilinç güdüleri ile hareket etmezler. Sokak kalabalıkları, unutkan, kaypak, hem uysal, hem hiddetlidir. Ama bütün hallerinde, başında gördüğü efendiye, yani otoriteye baş eğmek hali, onun en güçlü içgüdülerinden biridir. O günlerde de görülüyordu ki, Abdülhamit

baştaydı. Efendiydi. Ordu onu selâmlıyordu. Vezirler, paşalar ardında yürüyorlardı. Demek ki söz onundu. O halde bu kalabalıklar da onu alkışlayacaklardı.

Ama yığın psikolojisinde çelişkiler, tezatlar da vardır. Bugün lanetlediğini; yarın baştacı edeceği gibi, bugün baştacı ettiğini de, yarın lanetle anabilir. Bu çelişkileri; zamana göre, şartlara göre, hulâsa esen rüzgârlara göre değerlendirmek en doğrusudur. Meselâ bir gün, Birinci Dünya Harbinin en sıkıntılı günlerinde ve Istanbul'da halkın, kıtlık, açlık çileleri içinde yaşadığı günlerde Abdülhamit ölüp te, cenazesi sokaklardan Türbe mezarlığına doğru geçirilirken, halkın onun ardından ağlamasını da bu ölçülerle izah edebiliriz...

Şimdi, şu çarıklı kolağasınm hikâyesine geçebiliriz. Hani onun bir gün:

«— *Babamızı isteriz, babamızı göreceğiz!*»

diye, koca bir ordu merkezinin, hemen bütün askerlerini peşine takıp Istanbul'a yürümesinin hikâyesine!..

***

ÇARIKLI KOLAĞASININ HİKÂYESİ:

Çarıklı kolağası kimdi? Bütün çarıklılardan biriydi. Çarıklı kolağası bir köylüydü. Bedel verip askerden kurtulamayan, muinsiz denilip adını askerlik defterinden çıkartamayan, her fakir, kimsesiz benzerleri gibi vakit gelince askere alman basit, cahil bir köylü. Bütün bu cins köy çocukları gibi o da asker ocağında kendini, bu hayatın akışına verdi. Anadolu'dan Arabistan'a, Arabistan'dan Kürdistan'a, Kürdistan'dan Arnavutluk'a, kısacası imparatorluğun neresinde bir çatışma varsa, bir uçtan bir uca koşturuldu durdu. Köyde zaten özlenecek bir şeyi yoktu. Asker ocağı ile çabuk kaynaştı. Yerine göre direnici, yerine göre uysal, adsız, fakat cesur Keloğlanlardan biriydi. Orduyu evi bildi. Dur dediler durdu. Yürü dediler yürüdü. Âmirlerinin gözüne girdi. Onbaşı oldu. Çavuş oldu, Başçavuş oldu. Nihayet, bir gün geldi, o zaman çok görüldüğü gibi belki beş, belki on sene sonra:

— *Haydi çavuş, vaktin geldi, terhis edildin, köyüne, evine döneceksin,*

denilip eline tezkeresini tutuşturdukları zaman, tezkeresini evvelâ öpüp başına koydu. Sonra onu tabur kumandanına uzattı:

— *Artık benim evim de, köyüm de asker ocağı! Tezkere terkediyorum, Allah devlete millete zeval vermesin,*

dedi. Sonra da dik bir hazırol vaziyeti alıp, üç defa:

— *Padişahım çok yaşa!*

diye bağırdı:

— *Öl derseniz ölürüm, kal derseniz kalırım!*

diye ekledi.

O zaman böyle bir usul vardı. Orduda terhis vakti gelenlerden isteyenler, terhis tezkerelerini almayıp orduda kalmak isterlerse, bu dilekleri kabul edilirdi. Buna «tezkere terketmek» derlerdi. Ondan sonra bunlar ordu içinde, hizmetlerine göre subaylığa geçerlerdi. Vakitleri geldikçe, yahut yararlık gösterdikçe derece derece terfi ederlerdi. Bunlara «alaylı zabit» denilirdi. Alaylı zabitlerin eğer kısmetleri varsa önleri açıktı. Bunlar yalnız teğmen, yüzbaşı, binbaşı olmakla da kalmazlardı. Eğer padişaha sadakatlarını göstermeye vesile bulurlarsa, yarbay, albay, hatta paşalığa, mareşalliğe (müşir) kadar yükselirlerdi. Abdülhamit'in ordusunda, hele onun çevresinde, tek kelime okuması yazması olmayan, ama müşirliğe kadar yükselen alaylılar vardı. Meselâ Beşiktaş Muhafızı Çankırılı Kel Hasan Paşa gibi (1).

İşte çarıklı kolağası da bu yolu seçti. Zaten 1908'de Meşrutiyet ilân edildiği zaman orduda 7000'i aşkın ve çeşitli rütbelerde alaylı zabit vardı. Bunlar hem köyden, hem askerin

---

(1) Gerçi Abdülhamit'in iradesi ile, hiç asker olmadan da paşalık, mareşallik mümkündü. Meselâ Abdülhamit'in tüfekçi denilen sivil, fakat kamalı, tabancalı saray muhafızlarının kumandanı Müşir Arnavut Tahir Paşa, kaldırımcılıktan gelmişti.

içinden geldikleri için askerlerle iyi kaynaşıyorlardı. Askerin huyuna, havasına uyan, onlarla haşır neşir olan insanlardı. Hele çarıklı kolağasına *çarıklı* denildiğine göre, belki de köydeki çobanlıktan gelen huylarını, âdetlerini hâlâ sürdürüyordu. Dağda belde belki de ayaklarına çarıklarını geçirip askerlerin önüne düşüyordu. Çarıklı kolağasının hayatı böylece sürüp gidiyordu. Ne derdi, ne de endişesi vardı. Bir gün «Hürriyetin ilânı» dedikleri beklenmedik olay, onu bu hava içinde buldu.

Buldu ama, çarıklı kolağası ne Hürriyeti, ne de Meşrutiyeti biliyordu. Onun çevresi hep askerler, onbaşılar, çavuşlardı. Onun subaylarla, hele mektepli subaylarla dostlukları, ilişkileri yoktu. Kışlada yaptırılan törenlerde askerleri kışla meydanında toplattırılıp, mektepli kumandanların bu işler için onlara anlattığı şeylerden de hiç bir şey anlamıyordu.

Ama bir anladığı vardı: Bu işleri yapan hep mektepli subaylardır. Şimdi söz, artık onlarındır. Bütün mektepli subaylar kollarına kırmızılı beyazlı Hürriyet kordelaları takmışlardır. Edirne Harbiyesinin öğrencileri her gün sahnededirler. Piyade, yahut atlı, sokakları dolaşıp, hemen her adımda «Yaşasın Hürriyet! Kahrolsun İstibdat, kahrolsun Müstebit!» diye bağırırlar, halk onlara uyar. İyi ama, bütün bunlar ne demektir? Hürriyet nedir? Müstebit kimdir? Kim yaşayacak, kim kahrolacaktır?

Çarıklı kolağası bunların cevabını bulamaz. Ama anlar ki, ortada bu «nektepli» lerin (1) bir oyunu vardır. Bu iş onların işidir. Bu iş «padişahımıza başkaldırmak» tır. Bu iş «padişah hayınlığı» dır. Ve işte bu hava içindedir ki kışlalarda bir haber dolaşır:

— *Con Türkler efendimizi öldürmüşler. Nekteplıler dinimizi, devletimizi gavurlaştıracaklarmış!*

Daha doğruşu, bu türlü sözlerin, dedikoduların birbirini tutan tutmayan binbir türlüsü kışlalara yayılır.

Edirne o zaman İkinci Ordu merkezidir. Piyade, süvari,

(1) Anadolulu askerler o zaman «mektepli» kelimesini, hep «nektepli» şeklinde söylerlerdi.

topçu kışlaları hep bir arada, Tunca nehrinin batısında, şehrin dışındadır. Bu kışlaları şehre Saraçhane köprüsü bağlar. Bu köprünün, Edirne'deki askerlik yaşantısında önemli yeri vardır. Eğer köprü kesilirse, ne kışlalardan şehre ne de şehirden kışlalara geçilemez. Nitekim zaman zaman köprü kesilir. Ne vakit terhislerde fazla bir gecikme olursa, yahut ne vakit askerin fazla bir derdi, şikâyeti varsa, bir de bakılır ki bir sabah erkenden köprü kesilmiştir. Başta çavuşların yönelttiği, el altından da alaylı zabitlerin kışkırttığı askerler, köprünün üstüne silâh çatarlar. Kışlalar tarafından kimseyi şehre bırakmazlar. Çoğu, şehirde evleri olan subayları, kumandanları, hatta ordu kumandanını da kışlalara geçirtmezler. Bu bir küçük isyandır. Ama ne olursa olsun gürültü çıkartmamak âdetinde olan padişah, hemen aynı gün işi tatlıya bağlar, saraya çekilen telgraflar cevaplandırılır. Meselâ askerlere tezkereleri verilir. Ve o gece kışla meydanında, mızıkalar çalınır. Oyunlar oynanır. Güreşler yapılır. Kumandanlarla askerler, «baba ve evlât» şefkatı, saygısı içinde görünürler. Her işi tatlıya bağlayan bu eğlencelerinden sonra ertesi gün, tezkereciler memleketlerine gönderilirler.

İşte Hürriyetin ilânından birkaç gün sonra, gene ne olduysa olur. Gene köprü tutulur. Ama bu sefer dava başkadır. İşin başında bir alaylı zabit vardır: Çarıklı kolağası! Çarıklı kolağası, çarıklarını ayaklarına çekmiştir. Parola şudur:

— *Babamızı isteriz, babamızı göreceğiz!*

Babaları padişahtır. Padişah, Istanbul'dadır. O halde İkinci Ordu askerleri Istanbul'a gideceklerdir. Nitekim giderler de...

Kışla meydanında herkes toplanınca çarıklı kolağası kumandayı çeker. Öne düşer. Arkasından onbaşıları, çavuşları, başçavuşları ile asker yığınları sel gibi akarlar. Karmakarışık kalabalık, Saraçhane Köprüsünü hızla geçer. Şehrin ana caddesinden hışımla ilerlenir. Ardı arası gelmeyen bu akının ne olduğunu halk anlayamaz. Ama yolların iki tarafına sinip onları seyrederler. Kafilelerden arasıra boğuk sesler yükselir:

— *Babamızı isteriz, babamızı göreceğiz, padişahım çok yaşa!*

Bu padişahım çok yaşa seslerine, daha arkalardan dalga dalga daha boğuk sesler karışır:

— *Padişahım çok yaşa!..*

İstasyona varınca kafileler gene karma karışık; yolları, peronları kaplarlar. Memurlar, makinistler zorla işe sürülür. Vagonlar, lokomotifler zorla raylara dizdirilir. Trenler, katarlar tertiplenir. Askerler üstüste vagonlara dolarlar. Söz çarıklı kolağasınmdır. Ve onun etrafında en gözüpek çavuşlar; padişahlarının sayesinde sanki daha şimdiden zabitliğe atanmış, yüzbaşılığa, binbaşılığa yükseltilmiş gibi, gösterişli jestler içinde vagonlara, yükleyebildikleri kadar asker yüklerler. Bu olayların görgü şahidi olan o zamanki Teğmen Rahmi Bey (Apak. Sonra Mebus, sefir ve askerî yazar) canlı bir serüven olan «Yetmişlik bir Subayın Hatıratı» isimli eserinde, günün çok renkli sahnelerini verir. Arada kendisi de kovalanır. Tehlikeler atlatır. Fakat istasyonda herşeyi göze alarak ortaya atılan bir mektepli yüzbaşı, ortalığa biraz çeki düzen vermeye muvaffak olur. Edirne'den Istanbul'a, hiç olmazsa bütün askerlerin değil de, her birlikten bir kısmının gitmesini sağlar. Alaylılardan biri olan Memduh Paşa ise bu karışıklığı istasyonda, göğüs bağrı açık, bir sandalyeye kurulup, kıs kıs gülerek seyreder. Ama asıl kumanda, daima çarıklı kolağasınmdır...

Yolda artık tren tarifesi kaldırılmıştır. Yollardaki trenler nerede bulunuyorsa oralarda durdurulurlar. Edirne'den yola çıkan İkinci Ordu askerleri için, bütün yollar açılmıştır...

***

Bu olay, Sait Paşanın sadrazamlığı zamanında, galiba 16-20 temmuz günlerinde geçer. Yerli ve yabancı gazeteler olaydan «Edirne'de askerî galeyan» şeklinde bahsederler. O zaman Edirne'de 8. Topçu Alayı, 3. Bölük kumandanı olarak (1) vazife gö-

(1) Bu ilk subaylık vazifesine başlama tarihi 13 eylül 1906 ve ayrılma tarihi 12 eylül 1908 (bu tarihlere 13 gün eklenecektir).

ren Kurmay Yüzbaşı İsmet Bey (İsmet İnönü) çarıklı kolağasının çıkardığı olayı bütün detayları ile anlatır. Anlattıklarından şu belirmektedir ki, vazifeli ve hele mektepli subaylar, daha sonra işlerin hızla sarpa sardığını görünce, birer tarafa sinmeyi tercih ederler. İnönü, kendi bölüğünün askerlerini, sonuna kadar uyarmak istediğini anlatır. Birinin de koluna yapışarak bağırır:

— Bu nedir, nereye gidiyorsun, otur yerinde...

Cevap hiddetli değilse de kesindir:

— Kanımız gaynadı bi yol efendi, ko gidek, görek. Durmak olmaz gayri!..

İnönü korkudan ziyade, hayal kırıklığı içindedir:

— Demek ki elimizdeki asker bu? Demek ki güvendiğimiz asker bu?

Ondan dinlediklerimden burada bazı parçalar vermek isterim:

«— Hürriyetin ilânından önce, Edirne'de Gizli İttihat ve Terakki Cemiyetine girmiştim. Cemiyetin gayesi, Mithat Paşa Kanun-u Esâsisinin iadesi, yani Türkiye'de Meşrutiyetin tesisi idi. Ben Fethi Beyin mektubu ve tavsiyesi ile bu gizli İhtilâl Cemiyetine girdim. 1907'deydi. Çalışmalarımıza sivil ve asker arkadaşlar katıldı. İkinci Ordu içinde, galiba 50 kişi kadar olmuştuk.

Nihayet cemiyetin Makedonya'daki merkezlerinin ve dağa çıkan fedakâr arkadaşların gayretleri ile Makedonya'da Meşrutiyet, 10 temmuzda ilân edildi. Yani padişah daha Meşrutiyetin iadesi fermanını çıkarmadan ilân edildi. Fakat bu olup bitti üzerine padişah ta 11 temmuzda Meşrutiyetin iadesine izin verdi. Biz Edirne'de, gazetelerde çıkan ve vilâyete de tebliğ edilen bu resmî emir üzerine Hürriyeti, 11 temmuzda ilân ettik. Bu tarih, tabiî eski takvime göredir.

Edirne'de ben, gizli cemiyet veya komitenin başında bulunuyordum. Şehirde, Sultan Selim Camii yakınında bir

ev kiralamıştım. Orada oturuyordum. Tabiî bazı gizli toplantılarımız da orada oluyordu. Hürriyet ilân edilince de ben, Edirne vilâyetinde ve İkinci Orduda, askerî ve sivil kontrolu ele aldım. Ben ve arkadaşlar, işin kansız neticelenmesinden memnunduk. İşleri normal mecrasına sokmaya çalışıyorduk..»

Burada Paşaya bir sual sordum. Gerçi vereceği cevabı da biliyordum. Çünkü onun bu İttihat ve Terakki ilişkilerini daha önce de başka bir vesile ile dinlemiştim (1):

— Selânik veya Makedonya'daki aktif komite üyeleri ile daha önce tanışmıştınız değil mi? Meselâ Enver Beyle, Mustafa Kemal ve diğerleri ile?

— Enver'i Hürriyet ilânından önce görmemiştim. Ama 31 martta Hareket Ordusunda beraber çalıştık. Atatürk'ü mektepten tanırım. Hürriyetten önce ilkbaharda vazife ile Selânik'e gittiğim zaman, Daha çok Fethi Beyle (Okyar) Cemal Beyle (Paşa) ve diğer arkadaşlarla uzun konuşmalarımız oldu. Gene o vazife gezisinde İzmir'de de, İttihatçıların meşhur şahsiyetlerinden Dr. Nazım Beyle tanıştık, konuştuk. O zaman orada takma bir isimle Tütüncü Yakup Ağa olarak çalışıyordu.

İnönü bu vesile ile, Gizli Teşkilâtın ve ona karışanların düşüncelerinden de bahsediyordu:

— Hürriyetin ilânıyle, imparatorluğun kurtarılabileceğine inanıyorduk. Bunun aksini ihtilâlciler, hiç bir zaman düşünmediler. Çaba içindeydik. Bütün memleketin kaderinden, şahsen mesul imişiz gibi, memleketin kurtarılması fikri ile doluyduk. Bulunduğumuz askerî vazifelerde, vazifemiz ne ise, onu mükemmel yapmaya çalışıyorduk. Bir harp olacağını biliyorduk. Ondan muzaffer çıkacağımıza inanıyorduk. Ordunun hazırlanmasında son derece hassas bulunuyorduk. Bu fikir, İhtilâl başarıldığına

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam.* Cilt: I.

göre, artık ordunun siyasetten ayrılması fikrinde olanların ruh hali idi.

O günkü Yüzbaşı İsmet Bey; sonraki İnönü'nün anlattıkları enteresandır. Bu anlatılanlarda sağduyunun, devlete bağlılığın, vazife duygusunun sağlam işaretleri vardır. Nitekim daha ileride İnönü'den ve o Enver Paşayı anlatırken, gene sağlam görüşler dinleyeceğiz. Ama ne var ki, İsmet Beyin o zamanki idealist çevresi ve bunların çabaları yanında, çarıklı kolağaları da vardır. Ve bunların duyguları ile hareketlerine, başka duygular hükmeder. İnönü şöyle anlatır:

— Meşrutiyet ilân olununca, biz İhtilâl Cemiyeti mensupları, ordu mensuplarını, askeri, Meşrutiyete sadakat yemininden geçirdik. Bunda güçlük çıkmadı. Sonra önemli bir hadise de, Üçüncü Ordudan bir heyetin, resmen İkinci Orduyu ziyareti oldu. Başlarında, mektepten tanıdığım Giritli Ruşeni Bey vardı. Kendilerini merasimle karşıladık. Ağırladık. Gelenler tabiî gezecekler, görecekler, nutuklar vereceklerdi. Ama öyle sanıyorum ki bizim Ruşeni Bey bu konuşmalarında, biraz aşırı gitti. Kendisini bir türlü önleyemiyorduk ta. Ama etrafta onun konuşmalarının kötü denebilecek tesirler yaptığını da anlıyorduk. Hatta askerler içinde bu tesirler, ağızdan ağıza oldukça ürkütücü şekiller de alıyordu.

İşte o sırada mühim bir hadise patladı. Edirne'de, çarıklı kolağası denilen bir alaylı zabit vardı. Bir gün birden bir kaynaşma oldu. Askerler ayaklandılar. Kışlalar birden boşaldı. Askerlerin avucumuzdan aktığını görüyorduk. Önleyemedik bu seli. İstasyona giden asker yığınları, trenleri zaptederek, oradan da Istanbul'a aktılar. Padişahı görmeye gidiyorlarmış. Gittiler, gördüler, döndüler...

Bu isyan sırasında, özel bir imtihandan geçmiştim. Yerimden ayrılmadım. Kışlada kaldım. Ve bölüğümde, itibarını muhafaza eden subaylardan biri oldum. Ben, subayların asker arasına girmediği bir zamanda asker arasına girdim ve fena muamele görmedim...

Ama askerler döndüğü zaman, kararlı hareket edildi. çarıklı kolağası mahkemeye verildi ve idam olundu...»

Bu dönüş te şöyle anlatılır: Gittikleri kadar karmakarışık bir izdiham içinde Istanbul-Edirne trenlerini dolduran isyancılar, Edirne istasyonuna gene karmakarışık boşalır. Sonra istasyondan kışlalara koşarcasına bir akış başlar. Şehrin ana caddesinde halk gene yolun iki tarafında birikerek onları sessizce seyreder. Bu sefer askerler yorgun, toztoprak içinde, sakalları tıraşsız ve galiba açtırlar. Ama safların arasında padişahın resimleri taşınır. Ve bazen de bağrışmaya çalışırlar:

— *Padişahım çok yaşa!*

Ama bu sefer sesler kısıktır. Ve bütün kafile, hem yorgun, hem sanki bir hayal kırıklığı içindedir...

Evet, Çarıklının hikâyesi budur. Hikâyesinin sonu çarıklı kolağasının ve birkaç önde gelen tahrikçinin ölümleri ile sonuçlanır ama, önemli olan bu son değil, başlangıçtır. Ve olayın kendisi, yahut ruh yapısıdır. Olay bir karşı ihtilâl değildi. Ama elbette ki bir reaksiyondu. Hazmedilmemiş, hazmettirilmemiş ve kütleye maledilememiş bir ihtilâlin, ruhî ve fiilî reaksiyonu...

***

SÜRÜ ÇOBAN İSTİYOR!

Kaldıki reaksiyonlar bununla kalmadı. 10 temmuz 1908'le 31 mart 1909 yani karşı ihtilâli en ziyade andıran olay arasında bunların ya ruhî ya fiilî niceleri görüldü. Meselâ şu Kör Ali'nin hikâyesine de göz atalım. O da 10 temmuzu takip eden günlerde ve İkinci Ordu Merkezinden askerin Istanbul'a ve Yıldız Sarayına yürümesiyle aynı günlerde görülen, ama Istanbul'da cereyan eden, gene bir Yıldız'a yürüyüş hikâyesidir.

Kör Ali kimdir? Bir hafız mı, bir hoca mı? Bir meczup mu, bir derviş mi, yoksa bir deli mi? Bu soruların kesin cevabını vermek zordur. Ama bilinen şudur: Kör Ali, Istanbul'un büyük camilerinin, özellikle Fatih ve Süleymaniye camilerini çe-

viren medreseler çevresinin, neydüği belirsiz parazitlerinden biridir. Birbirine karışmış saçları sakalları, hırpani kıyafetleri, rengi atmış sarıkları ile, nerelerde, neyle geçindikleri belli olmayan bu cins yarı deli, yarı serseri insanlar, o zamanlar çoktu. Kör Ali de bunlardan biridir. Hürriyet ilân olununca Kör Ali evvelâ havayı koklar. Birşeyler sezinlemeye çalışır. Bir yerlere koşar, bazı kimseleri görür ve cami cami dolaşır herhalde. Sonra bir gün bir öğle namazından çıkınca, cami meydanında bir musalla taşına fırlar:

— Ey ümmet-i Muhammed uyanın! Toplanın ey Müminler! Vakit, saat geldi. Tecelliyât var! Düşün peşime! Bu sürüye bir çoban lâzım. Çobanımızı bulalım!

Kör Ali'nin bunları söylerken coştuğu, kükrediği, ağzının köpürdüğü, salyalarının etrafa saçıldığı tahmin edilebilir. Haykırışlarına devam eder. Cemaat toplanır, medreseler boşalır. Fatih Camii avlusu, hiç durmadan dalgalanan bir sarıklılar, cübbeliler denizine döner. Kör Ali gittikçe coşar. Ama bu adam zaten hasta, mecalsiz, hatta galiba sakattır da. Çünkü daha sonra mahkemesinde tespit edilecek olan ayrıntılar, hep bunları gösterir.

Kör Ali nihayet sözlerini bitirir. Konuştuğu musalla taşından iner. Sarıklılar dalgasını yararak kafilenin en önüne geçer, ilerler. Ortalık tekbir sesleri ile çınlar. Ve kafile yürür. Hedef, gene Yıldız sarayıdır. Akan sel, padişahını görecektir. Ondan, sürüsünün başına geçmesini, kâfirleri ezmesini, şeriatı geri getirmesini isteyecektir. Çünkü Tecelliyat vardır! Çoban sürünün başına geçmelidir!..

Bilinen şudur ki, bu kalabalık gittikçe artarak Fatih'ten Yıldız'a kadar akar. Geçtiği yolları bağırışlarla, haykırışlarla çınlatır. Kör Ali gerçi halsiz düşer. Ama kollarına girerler. Nihayet Yıldız Sarayı kapısına dayanılır...

Abdülhamit'in Başkâtibi Ali Cevat Bey, daha önce de değindiğimiz Hatıratında, sahneyi özetler. Bugünkü dile çevirerek bazı parçalar verelim (1):

(1) *Ali Cevat Beyin Hatıratı:* Türk Tarih Kurumu. 1960. s. 15-16.

«Eylülün yirmi dördünde ve mübarek Ramazanın on birinci çarşamba günü saat 10 sıralarında (şimdiki saata göre saat 16) efendimiz beni çağırarak:

— Birçok Fatih hocaları sarayın önüne gelmişler. Mutlak beni görmek istiyorlarmış, Başmabeynci Nuri Paşa geldi. Söyledi. Bir de sen gör,

buyurdular. Sarayın kapısı önüne çıktım. Arâkiyesine (bir nevi külâh) sarık sarmış, göğsü bağrı açık, dağınık, perişan kıyafetli, şaşı gözlü, meczup (bir nevi deli) tavırlı bir adamın koltuğuna iki kişi girmiş ve etrafında da ellerinde bayraklarla adamlar toplanmıştı. Birçok halk ta bunlara katılmıştı. Yanlarına sokuldum.

Hoca Ali Efendi diye anılan bu adam:

— Meyhaneler kapanmalı, resim çıkartmak yasaklanmalıdır. İslâm kadınları sokaklara çıkartılmamalıdır,

diye bağırıyordu. Ali Efendinin koltuğunda bulunan kırmızı yüzlü, seyrek sakallı ve sarıklı genç bir adama, hoca efendinin ne istediğini sordum:

— Kanun-u Esâsiyi istemiyoruz,

dedi.»

Başkâtip döner. Gördüklerini, duyduklarını padişaha haber verir. Nuri Paşa meydanda 1000 kadar sarıklıdan bahsetmiştir. Başkâtip, gerçi meydanın kalabalık olduğunu söyler. Ama ona göre bu toplananların ne cins insanlar oldukları belli değildir. Dışarıdaki yaygara ise artar.

Padişah mabeyn dairesine geçmeye mecbur olur, Pencere açılır. Kollarına girenler Kör Ali'yi pencerenin altına yaklaştırırlar. Kör Ali bağırmaya başlar:

— Padişahım! Çoban isteriz çoban! Çobansız sürü olmaz! Şeriat emrediyor. Meyhaneler kapanmalı. İslâm kadınları açık saçık gezmemeli. Resim çıkartılmamalı. Tiyatrolar kapanmalıdır!

Korkma! Tecelliyât var! Evliya perde altında görünüyor, korkma...»

Kör Ali haykırır durur. Demek tecelliyat varmış. Evliyalar görünmüş perde altlarından. Meyhaneler kapanır, kadınlar sokağa çıkmaz, resim çıkartılmaz ve tiyatrolar kapanırsa, kırmızı yüzlü destekçisinin ve arkasına taktığı sürünün istediği şeriat yerine gelecektir. Tecelliyat ise, kutsal işaretler demektir. Demek bu kutsal işaretler Kör Ali'ye görünmüş ve onu, bu cemaatin önüne düşürerek padişahın sarayına dayandırmıştır!

Şarkın, bütün Doğu ülkelerinin tarihinde, kimbilir böyle nice Kör Ali Hocalar, kimbilir nice defalar böyle kalabalıkların önüne düşüp, böyle şeriat istemişlerdir. Ve bu ayaklanmalar, kimbilir nelere malolmuştur? İşte şimdi de Yıldız Sarayı bahçesinde, bu sahnelerden birisi daha cereyan ediyordu...

Padişah bağırılanları dinler. Konuşur da:

— *İcabeden emir verilir, şeriatın gerekleri yerine getirilir, müsterih olun hoca efendi...*

Bu Kör Ali ve bazı arkadaşları, daha sonra, gene bu gibi tahrikleri yüzünden idam edileceklerdir...

Hulâsa, her tarafta birtakım çarklar döner durur. Taşkışla'da bulunan İkinci Tümen erlerinden 87 kişi, Arabistan'a gönderilmek istenince direnirler. İş büyür. Silâhlar patlar. Üç çavuş ölür. Bir kısmı yaralanır. Ölenlerin cesetlerinin, askerlere ibret olsun diye, konulacak darağaçlarına asılmasına kalkışılır. Bu garip teşebbüs önlenir. Ama Medreseler de, kışlalar da, mektepler de rahat değildir. Bir cuma selâmlığında Harbokulu öğrencileri, padişahın arabası geçerken usulden olan «Padişahım çok yaşa!» selâmını yapmadıktan başka, gene usulen kendilerine ikram edilen çay, bisküvi gibi şeyleri de hakaretli sözlerle reddederler. Siyasî alanda da gelişmeler hoş sayılamaz. Çeşitli cemiyetler belirir. Basında da direniş başlar. İttihat ve Terakki ise, perde arkasındadır. İktidar dışı bir iktidardır. Hele cemiyetin birtakım genç silâhşorları «daha neye duruyoruz» gibi hallerle, elde tabanca beklerler... Sonra memlekette yeni bir idareden de bahsedilemez. Çünkü yeni bir parti, yeni fikirler, yeni bir iktidar gelmemiştir ki yeni bir idare olsun. Rumeli'de, Anadolu'da ve bütün ülkede değişen bir şey yoktur. Hulâsa bu

gidiş bir şeylere gebedir. Her gün memleketin şurasında, burasında kıpırdanmalar vardır. Rumeli'de, Arnavutların bulunduğu Debre'de «şeriat isteriz» diye ayaklanma olmuş, hükümet kuvvetleri ile silâhlı çatışmalar görülmüştür. Daha sonraki Arnavut isyanlarında adı çok duyulacak olan İsa Bolatin adında bir Arnavut derebeyi ile de silâhlı çarpışmalar olur.

Her gün bir patlama beklenmektedir. Ve kısa bir zaman sonra bu patlama kendini gösterecektir. Yakın tarihimizde adına 31 Mart İrticaı denilen olay budur.

Ama biz, ana hatları ile de olsa bu olayı vermeden önce, ihtilâli yapan genç subayların ruhî eğilimlerinden nişan veren bir teşebbüsü burada özetleyeceğiz.

***

İRAN'DA DA İHTİLÂL YAPALIM!

10 temmuz öncesinde Makedonya'da dağa çıkanlardan Yüzbaşı Halil Bey, Binbaşı Enver Beyin amcası olur. Halil Bey Enver Beyden iki yaş daha büyüktür. O devrin Makedonya' sındaki ordu subayları arasında dinç, yakışıklı, hareketli ve cesur bir muharip olarak dikkati çeker. Halil Bey Gizli İhtilâl Cemiyetine Enver Beyden daha önce girmişti. Enver Bey daha sonra, onun öncülüğü ile cemiyete katılır. Ama ikisi de ilk siyasî macerayı daha Kurmay Okulunda yaşamışlardı. Onların bir gece mektepten nasıl alındıklarını, nasıl Yıldız Sarayına götürülüp bir saray mahkemesi önünde sorguya çekildiklerini, bu eserin birinci cildinde vermiş bulunuyoruz.

Gerçi bu macerada onların siyasetle bir ilgileri yoktu. Ama Makedonya'da İhtilâl Cemiyetine katılınca, artık yolları ve görevleri bellidir. Vakti, zamanı gelince harekete geçerler. Ayrı ayrı bölgelerde dağlara çıkarlar. Zaten dağlar onlara yabancı değildi. Her ikisi de Kurmay sınıfından oldukları halde, dağlarda çetelerle çarpışmayı gönüllü olarak istemişlerdi. Hulâsa 10 temmuzda Hürriyet ilân edilince, Halil Beyin şöhreti Enver Beyinki gibi fazla parlamamış olsa bile, her ikisi de Hürriyetin genç kahramanları olarak sivrildiler...

Ondan sonrasını biliyoruz. Enver Bey hem İttihat ve Te-

rakkinin Merkez Komitesi üyesi, hem ordunun bir mensubu olarak aktif hayatın içindedir. Halil Beye gelince, o günlerden ancak sekiz yıl sonra, Birinci Dünya Harbinde ordu ve ordular grubu kumandanlığına kadar yükselecek olan Yüzbaşı Halil Bey, Enver gibi özel hayatında içine kapanık bir insan değildir. O kendini, artık yayından fırlayan bir ok gibi sayar. Hareket arar. Tehlikeli maceralar arar. Ve ilk adımda böyle bir macera bulunur da: İran'da ihtilâl çıkarmak!

Teşebbüsten, elbette ki Enver'in de haberi vardır. Böyle geniş sınırlı, uzak mesafeli maceraları, daha sonra o da deneyecektir. Ama bu ilk teşebbüse katılacak olanlar, İttihat ve Terakkinin bir kısım *silâhşor*ları olacaktır. Şimdi bu silâhşorlar bahsında biraz durmalıyız. Gizli İhtilâl Cemiyetine ve 10 temmuz İhtilâline, en seçkin elemanlarını veren ordunun, ihtilâl artık başarıldıktan sonra siyasetten çekilmesi fikrinin, ortaya atıldığına daha önce değinmiştik. Nitekim İttihat ve Terakkinin 1909 kongresinde Mustafa Kemal (Atatürk) bu fikrin bayraktarı olacaktır. Fikrini yürütemeyince de cemiyetten ayrılacak, kendisini orduya vakfedecektir. Galiba bu beliren görüşlerin de tesiri ile olacaktır ki, İhtilâlden sonra İttihat ve Terakki, kendi merkez komitesi etrafında bazı subayları daima kendi hizmetinde bulundurmak için bir nevi fedailer, eli tabancalı muhafızlar, yani ordunun değil, cemiyetin gözüpek insanları ve silâhşorları olarak seçti, yetiştirdi. Bunların hepsi de genç, çevik, gözünü budaktan sakınmayan, kuvvetli, yakışıklı insanlardılar.

Bunlardan bir grubun resmini bu sayfalarda görüyoruz. Bu resim İran dönüşünde Trabzon'da çekilmiştir. Silâhlar elde ve açıktadır. Silâhşorlar da kendilerine özel bir kıyafet seçmişlerdir. Bu kıyafet, ne asker, ne de çeteci kıyafetidir. Belli ki elbiselerini özenerek bezenerek düşünmüşlerdir. Elde mavzer, belde tabanca, başta külâh, ateşe hazırdırlar.

Önde oturanlar ve Meşrutiyetin müdafaası yolunda and içer gibi elele verenlerden, sağdaki Ömer Naci'dir. Ömer Naci askerdir. Daha Manastır askeri idadisinde (lise) Mustafa Kemal'e Namık Kemal'in şiirlerini gizlice veren, onda ilk vatan

fikirlerini uyandıran odur. Heyecanlı hareketli, kabına sığmaz adamdır. İttihat ve Terakkinin, Meşrutiyetin ateşli hatibidir. 10 temmuzdan sonra, fiilen ordudan ayrılmıştır. Ömrü hareket, macera içinde geçer. 10 temmuzdan sonra artık, yalnız Türkiye'de değil, Türkiye dışında da maceralar arar. Zaten ölümü gene bir macera savaşında olacaktır. Birinci Dünya Savaşında Irak'tan İran'a, Hindistan'a yol ararken, orada ve hastalıktan ölür.

Diğer sakallı, Türk şairi olarak tanınan Mehmet Emin Bey (Yurdakul) dir. O da kalpağına bir ay işletmiştir. Halil Bey arkada, sıranın bize göre solbaşında görünür. Sonra ünlü silâhşorlar: Abdülkadir (1), Yakup Cemil (2), Sapancalı Hakkı (3)... Bunlardan başka ve gene inanılır ünlü silâhşorlar da vardır: İzmitli Mümtaz, Yenibahçeli Şükrü, Erzurumlu Dadaş Salim, Kuşçubaşıoğlu Çerkes Eşref, kardeşi Selim Sami (Hacı Sami) vb.... Bunların hepsinin adları, 10 yıllık İttihat ve Terakki iktidarı boyunca ve daha sonra da, çeşitli olaylarda duyulacaktır. Hatta bunlardan Kuşçubaşıoğlu Eşref 150'likler listesine girecek, aynı listeden kardeşi Hacı Sami, Atatürk'e suikast teşebbüsü sırasında yakalanıp öldürülecektir. Ama göreceğiz ki bu Hacı Sami, Enver Paşanın Orta Asya hareketleri sırasında da, ona en zararlı etkilerde bulunacaktır.

Evet, İttihat ve Terakki, daha ilk günden silâhşorlar yaratmıştır. Ama bir cemiyet silâhşorlar yaratıp, onlara:

(1) Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakkiye muhalif basında yazı yazan iki gazeteciyi onun öldürdüğünden bahsedilir. 1925'te ve Atatürk'e suikast davasına adı karıştı. İdama mahkûm oldu. İdam edildi.

(2) 1913'te Babıâli baskınında Harbiye Nazırı Nazım Paşayı öldürdü. Çeşitli işlere adı karıştı. Nihayet kendi şeflerine karşı da karışık teşebbüslere girdiği gerekçesi ile divanıharbe verildi ve kurşuna dizildi. (Yakup Cemil'in bu divanıharpler sırasında, İttihat ve Terakkiye, şeflerine ve Enver Paşaya yazdığı mektuplar, şimdi bulunmuştur. Bu mektuplar, bir silâhşorun iç muhasebesini aydınlatmak bakımından önemlidir. Bu ciltte ve ilgili bahiste fotokopileri ile metinleri verilmiştir).

(3) Bunun da adı çeşitli olaylara karıştı. Bir aralık ticaretle uğraşır göründü. Daima şüpheli olaylar içinde yaşadı.

— Sen silâhşorsun, sen artık yalnız silâhı konuşturursun,

deyince de, bunlar için boyuna, silâhın konuşacağı işler bulmak lâzımdır. Yoksa bir gün gelir bu silâh, onu silâhşorun eline verenlerin üzerine çevrilir (1)

İşte bu silâhşorlar, kılıklarını kıyafetlerini düzüp silâhlarını da kuşandıktan sonra, Makedonya dağlarında çete savaşları da tavsayınca, o zaman kendilerine yeni maceralar aradılar. Ve bulidular da: İran'da ihtilâl yapmak (2)!..

Öyle ya, Osmanlı ülkesinde Meşrutiyet ilân edilip, padişahın yetkileri kısıtlandığı gibi, İran'da da aynı şeyler niçin yapılmasın? İran'da da bir müstebit şah yok mu? Öyle ise hayd: İran'a?..

Daha sonra silâhşorlar safından ayrılıp, mavzerleri, bombaları, çift sıra fişeklikleri bir tarafa bırakan ve ordu saflarında hızla paşalığa, ordu kumandanlığına, ordular grubu kumandanlığına yükselen Yüzbaşı Halil Bey, bu İran macerasını hatıraları arasında, hoş bir kayıtsızlıkla anlatır (3). Olayı detaylarına girmeden burada özetleyelim: Istanbul'da İran ihtilâl misyonu tamamlanır ve silâhlanır. Yola çıkılır. Gerçi o vakit İran'a varan yollar, adına şose dahi denilemeyecek olan ve aslında

(1) Bir silâhşorun başka iş kalmayınca elindeki silâhı, kendini yaratanlara da çevirebileceğinin misali, Yakup Cemil'in, onu idama sürükleyen macerasında açıkça görülecektir.

(2) 1908 yılında yani Türkiye'de Meşrutiyete dönülürken, İran'da Kaçar hanedanı hâkimdi. Şahlık, tam bir feodal-klerikal iktidarın zulmü ve hâkimiyeti altındaydı. Fazla olarak ülkeye bağımsız da denemezdi. Kuzey İran Rusların, Güney İran İngilizlerin fiilî kontrolundaydı. Bazı aydınlarla değişiklik isteyen elemanların çabaları sonunda Mehmet Ali Şah nihayet Meşrutiyet idaresini verecek, Meclis toplanacak, fakat sonra bu Mebusan Meclisi, gene şahın emriyle topa tutulacaktır. Fakat Şahın bu zaferi de devam edemeyecek ve sonunda şah tahtından çekilerek yerine, oğlu Ahmet Şah geçecektir ama, bu genç şahın saltanatı da, Kaçarlar saltanatının sonu olacaktır.

(3) *Halil Paşanın Hatıraları*. Ş. S. Aydemir. Akşam gazetesi. Ekim-kasım 1967.

asırların bıraktığı kervan izleridir. Yollarda durak yeri, han, otel de yoktur. Ama genç silâhşorlar bunlardan yılmaz. Nihayet İran toprağına varılır. Zaten sınırı, sınır muhafızları pek düzenli olmayan İran'a girilir. Hatta bir çatışma da olur. Fakat netice pek parlak değildir. Ve anlaşılır ki bu İran sınır dağlarından Tahran'a varıp milleti ayaklandırmak ve şahı tahtından alaşağı etmek pek hayalde düşünüldüğü gibi olmayacak. Arada bazı kurbanlar da verilmiştir. Osmanlı Harbiyesinde okuyan İranlı subay Mehdi Bey bu arada ölür. Böylece kafile, bu İranlı yol göstericiden de mahrum kalır. O zaman geri yolculuk başlar. Ve nihayet bir gün Van'a vardıkları zaman haber alırlar ki, kendileri İran'da şahı tahttan alıp Meşrutiyeti ilân ettirelim derken, Istanbul'da 31 mart irticaı patlamıştır. Yani ihtilâl bu sefer, kendi memleketlerinde tehlikeye girmiştir!

O zaman Van'dan Erzurum'a mihnetli bir yolculuk başlar. Erzurum'a vardıkları zaman görürler ki, burada da hava karışıktır. Ne devlet otoritesi, ne ordu disiplini kalmıştır. Kara Yusuf Paşa denilen kale kumandanı, askerlerin elinde oyuncaktır. Silâhşorlar kendi hayatlarının bile tehlikede olduğunu sezerler. Askerler onlara iyi muamele etmezler. Ve silâhşorlar Erzurum'dan, ancak alttan almak, işi idareye çalışmakla ayrılabilirler. Hatta kendisine İttihat ve Terakkinin Şark Havalisi Müfettişi sıfatı verilen Halil Bey, Yusuf Paşanın yanında Istanbul'a, onu ve hizmetlerini öven bir telgraf çekmeyi bile maslahata uygun bulur. Ama bir süre sonra Istanbul'a varıp ta, her işin de yatıştığını gören Halil Bey, asıl raporunu verecek ve Kara Yusuf Paşa Istanbul'a çağırılıp Divanıharbe verilerek, idam olunacaktır. Silâhşorların İran macerası, işte böyle biter...

Şimdi artık 31 martın kısa hikâyesine dönebiliriz.

***

ŞERİAT İSTERİZ!

İkinci Meşrutiyet tarihimizde 31 Mart İsyanı veya irticaı denilen hareket hakkında bizde çok şeyler yazılmıştır. Olaylar üzerinde burada fazla durmasak olur. Çünkü bu olay da, da-

ha önce verdiğimiz ve bizde az bilinen Çarıklı Kolağası ayaklanması ile, meczup Kör Ali'nin Yıldız'a yürüyüşü cinsinden, fakat süresi ve sonuçları daha önemli olan olaylardan biridir. Hepsinde müşterek olan karakter ve nedenler, şöyle özetlenebilir:

Bir ihtilâl olmuştur. Ama ihtilâlci iktidara gelmemiştir. İktidara gelecek böyle bir hazır kadro da yoktur. Kanun-u Esâsinin iadesi ve teşrii meclislerin açılması ile her şeyin düzelmiş olmayacağı da meydana çıkmıştır. İmparatorluk parçalanmaya devam eder. İç idarede hemen hiç bir değişiklik olmamıştır. Rumeli ve Anadolu, gene aynı dertlerle kaynar. Kâğıt üzerindeki imparatorluğun diğer uzak parçalarına ise, zaten el atılabilmiş değildir. Oralarda da yerli ve yabancı rüzgârlar, gene eski nizamlarına göre eserler.

Türklerin çoğunlukta olduğu kasaba ve şehirlerde hürriyetin ilânı ile başlayan coşkun sokak gösterilerinden sonra bu çevrelere de hayal kırıklığı çökmüş gibidir. Herkes bir şeyler beklemiştir. Ama kimse umduğunu bulamamıştır. Bu böyle olunca da, bir taraftan devletten zaten kopmuş olan memleket parçaları üzerinde yabancılar kendi siyasetlerine göre oyunlarına güç verirler. Makedonya'da bir aralık sinmiş olan Bulgar, Rum, Sırp, Arnavut çete teşkilâtı yeniden mekanizmalarını harekete getirirler.

Hükümetin başında, gene Abdülhamit'in eski sadrazamlarından biri vardır. İttihat ve Terakki asıl merkezini hâlâ Selânik'te tutar. Birinci kongresini yapmıştır. Bu kongreye, o güne kadar cemiyetle ilgisi olmayan, fakat şimdi kendileri için herbiri bir ikbal ve istikbal düşünen nice insanlar katılırlar. Artık bir program da vardır. Ama Selânik'te, Makedonya'da gidişatı daha yakından gören İttihat ve Terakki yöneticileri ve bu arada Enver Bey, Istanbul'da olanlardan hiç te haberli değildirler.

Istanbul'a Rumeli'den ve güya ihtilâlin, Meşrutiyetin bekçisi olarak getirilen dört Avcı Taburu, Taşkışla'da kendi başlarına terkedilmişlerdir. Beyoğlu'nun gürültülü hayatında kaybolan subaylar, kışlalardaki askerlerini hakikaten ihmal ederler.

Askerler kışlalarda cahil, ama son olaylardan kendilerine de gurur payı, söz hakkı çıkaran çavuşların ellerine bırakılmışlardır. Onları kışlalarında arayan, bulan, ziyaretlerine koşanlar da, ya hemşehrilik vesileleri, ya başka yakınlık gösterişleri ile, birtakım neydüği belirsiz insanlar ve yobazlardır.

Kısacası, Taşkışla'da, Taksim kışlasında disiplinsizlik tamdır. Taburları isyandan 20 gün önce ve haber vermeden teftiş eden Hassa Ordusu (Birinci Ordu) Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, her tarafı karmakarışık, askerleri çavuşların ellerine terkolunmuş, talimsiz, disiplinsiz, subaysız olarak bulur. Bu derbederlik, bu başıboşluk, kendilerini Istanbul'un sahipleri, koruyucuları gibi gören Avcı Taburu çavuşlarının gururlarını elbette kamçılıyordu. Cahil, bunun için de pohpohlanmaya elverişli çavuş takımı, askeri kendilerinin malı gibi görmeye başlarlar. Zaten ortada onlardan başka söz sahibi yok gibiydi. Taburların genç ve hepsi de Balkanlar'ın sert rüzgârları ile yanmış yağız subaylarını, Beyoğlu bataklığı az zamanda eritmiş bitirmişti.

Birliklerin içinde, çavuştan liderler türemişti. Cahil, fakat benlik gururu aşırı pohpohlanmış elinde ve emrinde silâhlar, silâhlılar bulunan bu tür liderden daha tehlikeli önder düşünülemez...

Gerçi 31 Mart olayı için, iç ve dış geniş nedenlere dayandırılan, çok cepheli izahlar yapılmıştır. Bunların hepsinde birer doğruluk payı olması da mümkündür. Çünkü bu nedenleri doğrular görünen çeşitli belgeler de verilmiştir (1). Ama

---

(1) 31 Mart olayları ve sonuçları, İkinci Meşrutiyeti ele alan bütün eserlerde işlenmiştir. Bunlardan başka bu konuda ayrıca yazılan eserler de mühim yekûn tutar. Burada biz bunlardan başlıcalarını vereceğiz:

— Yunus Nadi: *14 Nisan İnkılâbı,*
— Faik Reşit Onat: *31 Mart Hâdisesi,*
— Ali Cevat: *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve 31 Mart Hâdisesi,*
— Cevat Rifat Atılhan: *31 Mart İsyanı,*
— Ecvet Güresin: *31 Mart İsyanı,*
— Doğan Avcıoğlu: *31 Mart'ta Yabancı Parmağı,*
— Sina Akşin: *31 Mart Olayı.*

öyle sanıyorum ki, Istanbul'da bir karşı ihtilâl için içeride ve dışarıda çalışanlar olsa bile, 31 Mart olayı kendi ölçüsünde ve çerçevesinde, tam bir askerî disiplinsizlik temeline dayanır. Bu hava içinde beslenen basit, ilkel tahriklerin eseridir.

Kaldı ki 31 Mart öncesi havası da böyle bir patlamaya zemin hazırlıyordu. Evvelâ İttihat ve Terakkiye karşı ve bazen çok insafsız şekillerde çalışan muhalif basın, havayı durmadan bulandırıyordu. Yeni yeni gazeteler ve ne maksatlar güttükleri belli olmayan şüpheli cemiyetler, bu bulanıklığı daha da artırıyorlardı. Bir aralık Avrupa'ya kaçmış olup sonra Abdülhamit'le barışan Murat Bey, şimdi Mizan gazetesi ile İttihat ve Terakkiye cephe almıştı. 1 ağustosta Murat Bey ve destekçileri, İttihat ve Terakki tarafından muhalif ilân olundular. Fatih camiinin tanınmış müderrislerinden Tokatlı Mustafa Sabri «Cemiyet-i İttihadiye-i İslâmiye» ismi altında, din propogandasına dayanan siyasî bir cemiyet kurdu (1). Gene ağustos içinde «Fedakâran-ı Millet Cemiyeti» kuruldu. Hukuk-u Umumiye gazetesi çıkarıldı. 14 eylül 1908'de Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakkiye muhalif ilk parti olarak siyaset sahnesine girdi. Dış olaylar da havayı bulandırıyordu. Daha önce özetlediğimiz gibi, 5 ekimde Bulgar prensi krallığını ilân etmişti. Zaten işgali altında bulunan Şarkî Rumeli Vilâyetini resmen krallığına ilhak etmişti. 6 ekimde Avusturya-Macaristan, Bosna Hersek'i ilhak ettiğini açıkladı. 12 ekimde Girit halkının, adalarını Yunanistan'a ilhak kararları aldıklarını biliyoruz. Bu olaylar halk efkârında kırgınlıklar yaratıyordu. Gerçi İttihat ve Terakki; mitingler, protesto gösterileri tertibi ile teşebbüsü elinde tutmaya çalışıyordu. Ama bunların hepsi, şekilden ibaret şeylerdi.

İşte Rumeli'den Istanbul'a Avcı Taburları bu hava içinde ve cemiyetin etkisi ile getirilmişti. 19 ekimde taburlar Istanbul'a yerleştiler. Vazifeleri, Hürriyeti korumak olacaktı. Bunlar Istanbul'da yerlerini alınca, o güne kadar sarayın muhafızları olan Arnavut, Arap taburları Istanbul'dan çıkarıldılar. Di-

(1) Mustafa Sabri Efendi daha sonra Hürriyet-İtilâf Fırkasına girecek, mütarekede şeyhülislâm olacak, sonra 150'lik ilân edilecektir.

ğer muhafız birlikleri de kenarlara alındılar. Halbuki 31 martta isyan eden ve Hürriyete, Meşrutiyete karşı ayaklanan taburlar, işte bu avcı taburları olacaktır. Ama biz 31 marta varmadan daha bazı gelişmeleri görelim.

Istanbul'da 9 kasımda «Cemiyet-i Nâciyye-i İslâmiye» yani Kurtarıcı İslâm Birliği adını alan gerici teşekkül meydana geldi. Onun da isteği şeriattır! Ve faaliyetine, dini siyaset konusu kılan sloganlarla başlar. 31 mart olaylarında en azgın teşvikçi olarak görülen Derviş Vahdeti, 10 kasımda «Volkan» isimli gazetesini yayınlamaya başlar. Volkan daha ilk sayısında hakikaten yanardağ gibidir. Kin, irtica alevleri kusar. Esas işi, tabiî gene şeriat adına tahrikçiliktir. Ordu birliklerini siyasî mücadeleye çağırmaya başlar. Aynı Derviş Vahdeti 19 şubatta «İttihad-ı Muhammedî» cemiyetini kuracak ve bu cemiyet, ihtilâlci bir siyasî parti gibi, bütün irtica formüllerini benimseyecektir.

Daha şubata girmeden ve ocak ayı içinde, Harbiye'de de bazı olaylar patlak verir. 23 ocakta 60 öğrenci mektepten çıkarılarak, askerî cezaevlerine veya askerî birliklere gönderilirler. İttihat ve Terakkiye gelince, gerçi Mebusan Meclisinde bazı muhalefet gayretlerine rağmen tek hâkim kuvvet odur. Meclisteki mebuslar, cemiyetin parti grubu sayılmaya devam ederler. Hükümet gerçi hâlâ cemiyetin hükümeti değildir. Yani iktidarda İttihat ve Terakki hükümeti değil, tarafsız bir hükümet vardır gibi görülür. Ama Meclisin, yani Parlamentodaki İttihatçı gücün hükümet üzerinde baskısı inkâr edilemez.

Cemiyetin, bir buhrana doğru hızla giden gerginliği, gereği gibi değerlendirdiği ifade edilebilir mi? Bu soruyu cevaplandırmak için elimizde en doğru belge, cemiyetin genç kafalarından olan ve Meclise Selânik mebusu olarak gelen Cavit Beyin (sonra maliye nazırı) hatıralarıdır. Büyük bir hacim alan ve Meşrutiyetin ilk günlerinden, ta Cumhuriyet devrine kadar, gün tarihleri de işaretlenerek yazılan bu hatıralar, bu işaret ettiğimiz yılların, öyle sanıyorum ki en değerli belgesidir. O günlerde Cavit Bey henüz ön planda bir şahsiyet olmamakla beraber, notlarında günün problemlerini gene de en iyi şekilde

aksettirir. Bunlar üzerinde ileride ayrıca duracağız. Fakat burada şu kadarını işaret etmek mümkündür: İttihat ve Terakki gerçi Meclisi bütünü ile ele geçirmiştir. Ama henüz gidişatı ve meseleleri layıkıyle değerlendiremez.

Meselâ buhranın herkesin hissedebileceği bir hava içinde gelişmesine ve muhtemel bir patlama pekâlâ mümkün görünmesine rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti, yönetici kadrosunun en aktif elemanlarından biri olan Binbaşı Enver Bey, yurtdışında bir vazifeye, yani Berlin Ataşemiliterliğine atanır: 13 ocak 1908...

Cemiyetin ve ordunun, ileride önemli görevler alâcak olan genç subaylarını dış ülkelere ve bu tür vazifelerle göndermek, onların yetişmeleri ve ileride memlekette üstün görevler alabilmeleri bakımından elbette ki doğrudur. Ama bu kararlar, ancak normal zamanların işidir. Halbuki o günlerde memleket, normal şartlar içinde sayılamaz. Bu sebepten bu atamaları, İttihat ve Terakki merkezinin durumu ve gidişatı, gereği gibi değerlendiremediğinin bir göstergesi olarak almak, hatalı olmasa gerektir.

Kaldı ki Enver Bey, yurtdışına gönderilen tek subay olmayacaktır. Aynı kategoride ve fırkanın önemli asker azalarından daha başkaları da, gene ataşemiliterliklere atanacaklardır: Bir süre sonra Fethi Bey (Okyar) Paris, Binbaşı Hafız İsmail Hakkı Bey Viyana, Ali Fuat Bey (Cebesoy) Roma ataşemiliterliklerine gönderileceklerdir.

Asıl kritik ay, şubat ayıdır. Şubat ayında Derviş Vahdeti ve «İttihad-ı Muhammedî» Cemiyeti ile Volkan gazetesi, en azgın günlerini yaşarlar. Hatta Derviş Vahdeti 25 şubatta bir layiha ile şeyhülislâma başvurur. Devletin şeriata dönmesini ister. Başka memleketlerden kanunlar alınmaması, memleketin şeriatla idaresi için diretir. Bu yolda birçok beyannameler de yayınlar. Bu beyannameler elbette ki, medreseler, kahveler gibi kışlalarda da yayılır. Taşkışladaki Avcı Taburları, bu beyannamelerin dağıtıldığı önemli çevrelerdir. Nitekim 31 Mart ayaklanmasında bu taburlar, Derviş Vahdeti'nin, isyan bayrağı gibi dalgalandıracağı baş sloganını kullanacaklardır: *Şeriat isteriz!..*

Ama ilk toplu gösteriler medreselerden başlar. Oralarda yerleşen softalar, o vakte kadar askerlikten muaftı. Bunun için de herhangi bir imtihan kaydı yoktu. Fakat o günlerde Harbiye Nezareti, bu muaflığın devam edebilmesi için softaların hiç olmazsa basit bir okuma-yazma yoklamasına tabi tutulmasını istiyordu. Fatih, Süleymaniye medreseleri 27 şubatta, işte bu karara karşı gösterilere geçtiler. Asıl dikkati çeken, medreselilerin ileri sürdükleri istekti. Bu istek, yoklamaların yapılmaması, bir müddet ertelenmesi idi. Demek ki softalar bir şey bekliyorlardı!

O zamanki bu imtihan davaları üzerinde yapılan bir araştırmayı hatırlıyorum. Araştırmayı yapan, Maarif Vekâleti görevlilerinden Faik Reşit Unat'tı. Karşılıklı pazarlıklar, Şeyhülislâmlık dairesi ile Harbiye Nezareti arasında geçmişti. Şeyhülislâmlık ya hiç imtihan yapılmamasını istiyordu. Yahut ta öyle, hesap gibi, tarih gibi, coğrafya gibi konulara girilmemesinde diretiyordu.

O zamanki bu imtihan davaları üzerinde yapılan bir araştırma, şimdi bizde garip duygular uyandırır: Medreseleri kendisine bağlı bulunduran şeyhülislâmlık dairesine ulemâsı ile harbiye nezaretinin temsilcileri çekişir dururlar. Şeyhülislâmlık dairesi, tabiî hiç imtihan yapılmadan medreselere yığılan softaların, askerlikten muaf tutulmasını ister. Karşı taraf dayatınca, ortaya birtakım imtihan dersleri listeleri atılır. Şeyhülislâmlık, hesap gibi, tarih gibi, coğrafya gibi konulardan sorular sorulmamasını ister. Medrese softasına birkaç satır yazı yazdırılsın. Birkaç basit cümle okutulsun, Namaz, oruç bahisleri sorulsun ve askerlikten böylece muaf tutulsun. Bu konuda yapılan araştırmalardan bir levha şimdi karşımdadır. İki taraf derslerin adlarını yazmış. Şeyhülislâmlık dairesi, medreselilerin, hesabın ilk dört işlemine cevap verebileceklerinden kuşkulu! Hülâsa bir pazarlıktır, sürer gider. 31 mart ayaklanmasında ise softaların asıl aradığı, harbiye nazırıdır. Çıkardığı bu imtihan kaidesinin kendisinden sorulması için...

Orduda da huzursuzluk vardı. Ordu siyasetle zehirlenmişti. Nitekim 21 şubatta Harbiye Nezareti bir emir yayınlayarak askerlerin siyasetle uğraşmamaları gereğini bildirdi. Halbuki cemiyet, orduya dayanıyor gibiydi. Kendilerini yarının sahipleri, büyük adamları gören genç kurmaylarla, cemiyetin gizli kadrosunu teşkil eden silâhşorlar, yahut ihtilâlci fedailer, hâlâ ordu saflarındaydılar.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ise gittikçe güçleniyordu. Volkan, durmadan alevlerini püskürüyordu. Derviş Vahdeti kendini artık emniyette görüyordu. 16 martta cemiyet nizamnamesini yayınladı. Bunda kurucuların isimleri de açıklandı. 28 martta Volkan Beşinci Alayın bütün mevcudu ile İttihad-ı Muhammedî Cemiyetine katıldığını ilân etti. Müracaat belgesini de yayınladı. Halbuki 21 şubatta Harbiye Nazırının genelgesi gibi, 22 martta da sadrazam ordunun ve askerlerin siyasetle uğraşmamaları emrini tebliğ etmişti. Demek ki Beşinci Alay, bu genelge ve emirlerden sonra ve sanki onlara karşı cephe alıyormuş gibi, kendisinin «şeriat isteriz» ciler cephesinde yer aldığını açıklıyordu. Gene orduyla ilgili önemli bir problem, tam o günlerde birden ortaya atıldı: Osmanlı ordusunda subaylar kadrosunun en az yarısının, mektepli olmayan, erlikten gelen zabitler olduğunu daha önce kaydetmiştik. Bunların, hatta subaylar mevcudunun üçte ikisini kapsadığı da söyleniyordu. Fakat ihtilâl, bu alaylı subayları tedirgin etmişti. Artık alaylı subaylık olmayacağı, mevcut alaylı subayların ordudan çıkarılacağı, tasfiye edileceği haberleri ortalığa yayıldı. İşte bu hava içindedir ki, bunlardan başkentte olanlarının veya dışarılardan gelenlerinin, İstanbul'da ve kendi aralarında kaynaştıkları, toplantılara başladıkları görüldü. Nitekim az sonra patlayacak olan 31 mart ayaklanmasının bir sloganı:

— *Şeriat isteriz,*

olduğu gibi, diğer bir sloganı da:

— *Mektepli zabit istemeyiz, alaylı zabit isteriz,*

SOFTALAR NİÇİN AYAKLANIYORLARDI?

	HARBİYE NEZARETİ	ŞEYHÜLİSLÂMLIK
I. sene	Türkçe okumak Rakamları saymak ve yazmak Sülüs ve nesih (elyazısı)	Üç satır yazı Kısa bir Türkçe ibare okuyabilmek Basit sayı ve rakam
II. sene	Rik'a ve talik (elyazısı cinsi) Türkçe okumak ve anlatmak (meal) Dört işlem	Üç satır yazı Kolay bir ibareden Türkçe okumak Basit rakamlar
III. sene	Rik'a ve talik cinsi yazı Osmanlıcanın basit kaideleri Dört işlem Islâm tarihi	Türkçe sade bir mektup yazabilmek İlmühaber ve senet yazabilmek Dört işlemden yalnız toplama ve çıkarma
IV. sene	Rik'a ve talik cinsi yazı Osmanlıca ve kitabet (yazmak) Adi kesirli hesap Islâm tarihi	Bir konuyu kısaca yazabilmek ve dört işlemden basit meseleler
V. sene	Rik'a ve talik cinsi yazı Kitabet (bir konuyu yazmak) Kısa dünya bilgisi (arz ilmi) Umumî tarih Arapça yazı yazmak (kitabet)	Bir konuyu yazabilmek (kitabet) ve dört işlem üzerine meseleler
VI. sene	Rik'a ve talik yazı Mükemmel kitabet ve inşa Orantılı hesaplar Kısa dünya bilgisi (jeoloji) Osmanlı tarihi Arapça kitabet Kısa Farsça bilgisi	

31 mart ayaklanmasında, öldürülmek için en çok aranan adamın, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa olduğuna işaret etmiştik. Çünkü Ali Rıza Paşa, o güne kadar askere alınmayan ve hepsi de medreselerde çöreklenen 20-30 yaş arasında softaların, askerlik muaflığı için, bir imtihana tabi tutulmalarını istemişti. Softaları ayaklandıran buydu. Yukarıda, bu basit imtihanlar için Harbiye Nezaretinin şart koştuğu derslerle, Şeyhülislâmlık Dairesinin, ancak razı olduğu dersleri gösteren, karşılıklı cetvel görülmektedir (1).

(1) Türk Tarih Kurumu, Belleten, F.R. Unat, c. 3, 1958, s. 680.

davası olacaktı. İsyan sırasında buna uyulacak, bir kısım mektepli subayların kanları akıtılacaktı.

Hulâsa kazan kaynıyordu. Taşmak üzereydi. Bunu gören İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ve Derviş Vahdeti, 20 mart 1908'de, Ayasofya camiinde mevlütler, tekbirler, törenlerle kendi kuruluşlarını kutlayan büyük bir gösteri düzenledi. Ayasofya ve meydanı, Istanbul'da o güne kadar görülmemiş bir kalabalıkla dalgalanıyordu. Derviş Vahdeti ve kendini «Bedi-ü zaman Said'i Kürdî» olarak sıfatlandıran, adlandıran Said'i Nursî, günün kahramanları idiler.

Nihayet son damla bardağı taşırdı. Patlamanın işareti, İttihat ve Terakki silâhşorlarından birinin attığı bir kurşunla verildi: Cemiyete muhalif Serbesti gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey 24 martta (6 nisan) köprü üzerinde öldürüldü. Katil tutulamadı!

Bu suikast, hem çirkin, hem yersizdi. Hem de cinayetin zamanı çok fena seçilmişti. Tepki çok büyük oldu. Ve tutulamayan katili herkes, tam bir hüküm birliği ile, İttihat ve Terakkinin bir ajanı olarak kabul etti (1). Bu kanaat daha ilk günden, bilhassa aydınlar, basın ve yüksek öğretim gençliği arasında yerleşti.

---

(1) Katilin hüviyeti, o gün bugün resmen açıklanmış değildir. Ama Hasan Fehmi Beyi öldürenin, İttihat-Terakki silâhşorlarından Abdülkadir olduğu hakkında yerleşmiş bir kanaat vardır. Nitekim daha ileride kaydedeceğimiz diğer bir suikasti yapanın da o olduğuna inanılır. Abdülkadir, Makedonya'da sivrilen subaylardandı. Daha önce verdiğimiz ve silâhşorlardan bir grubu gösteren fotoğrafta Abdülkadir görülür. Hayatı daima karanlık geçti. Millî Mücadele sırasında bir süre Ankara Valiliği de yaptı. 1925'te Atatürk'e suikast teşebbüsü ile idam edildiği zaman Atatürk'ün onun için söylediği şu sözler çok manalıdır:

— Eğer bu teşebbüsü, başkalarını karıştırmayıp yalnız Abdülkadir üstüne alsaydı, mesele tamamdı, teşebbüsünde mutlaka muvaffak olurdu.

Zaten bu suikast teşebbüsü meydana çıkınca da kolay ele geçmedi. Ortadan kayboldu. Istıranca ormanlarından Bulgaristan'a geçmek isterken, biraz da tesadüf eseri olarak yakalandı. Mahkemeye getirildi. Sonunda idam edildi.

Öldürülen gazeteci
Serbesti Gazetesi Başyazarı Hasan Fehmi Bey

Gerçi daha önce de gene siyasî rengi olan bir cinayet işlenmişti. İsmail Mahir Paşa isminde biri, evinin yakınında ve sokakta yürürken öldürüldü. Onun da katili bulunamadı. Ama bu cinayetin fazla tepkisi olmadı. Çünkü İsmail Mahir Paşa, Abdülhamit'in hafiyelerinden olarak biliniyordu. Hürriyetin ilânından önce Selânik'e, ihtilâlcileri araştırma, yıldırma işleri için gönderilmişti. Cemiyet tarafından daha o zaman öldürülmesine karar verilmişti. Gizli tehditler sonunda Istanbul'a döndü. Şimdi Istanbul'da yapılan suikast, bu eski hükmün, biraz geç te olsa uygulanması demekti.

Fakat Hasan Fehmi Bey, ciddî bir insan, değerli bir gazeteciydi. Muhalefette belki aşırı gidiyordu. Ama bu nihayet bir basın mücadelesiydi. Tabiî görülebilirdi. Kaldı ki yazıları, Derviş Vahdeti'nin Volkan gazetesindeki ölçüsüz, değersiz, demagojik tahrikleri gibi seviyesiz değildi. Onun için, ölümü geniş teessür uyandırdı. Ayasofya meydanından kaldırılan cenazesi, görülmemiş bir kalabalık tarafından izlendi. Derviş Vahdeti ile taraftarları ve bütün softalar, bu fırsatı kaçırmadılar. Volkan, gene ateş püskürdü. Ve lavlar, yayılan dalgalar halinde sokaklara, medreselere, kışlalara aktı. Öyle sanılabilir ki Avcı taburlarının ayaklanması kararı, Taşkışlada bu son olayın artık bardağı taşıran etkisi altında alındı. İsyan böyle patladı. Yakın tarihimizde 31 mart ayaklanması, yahut irticaı olarak adlandırılan hareket budur.

***

Bu izahlardan sonra şimdi, olayın akışını özetleyebiliriz: 30 martı 31 marta bağlayan gece Taşkışla kaynıyordu. Çavuşlar hareket saatının geldiğine karar verince, evvelâ kapılar tutuldu. Ne içeri, ne dışarı kimse bırakılmıyordu. Asker silâhlandırıldı. Mektepli subayların kimisi ağaçlara bağlandılar. Bir aralık ortada, bunların kurşuna dizilecekleri havası esti. Bir kısım subaylar da odalarına hapsedildiler. Şimdi kışla avlusunda subaysız, kumandansız bir asker kalabalığı kaynaşıyordu. Söz artık çavuşlarındı. Hamdi Yaşar isminde bir çavuş başta görünüyordu. Bölük emini (bölük yazıcısı) Mehmet ve

tüfekçi ustası (tüfek tamircisi) Arif, bu Hamdi Çavuşun yardımcıları gibi görünüyorlardı.

Vakit gece yarısını geçiyordu. Hazırlık tamamdı. Kışla kapıları açıldı. Asker kapıdan akmaya başladı. Hedef, Ayasofya meydanıydı.

Gariptir ki 4. Avcı Taburu harekete geçip kışladan çıkmaya başladığı zaman kışlanın önünde, ellerinde yeşil bayraklar bulunan birtakım sarıklı hocalar dolaşıyor ve:

— *Ey kahramanlar, şeriat elden gidiyor, ne duruyorsunuz,*

diye sesleniyorlardı.

Bu yeşil bayraklar, İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin kuruluş günü, Ayasofya camiine davet edilen ve her taraftan yürüyen hocaların, softaların ellerinde de taşınmıştı. Derviş Vahdeti, Volkan gazetesindeki çağrısında, bu açılış mevlidine gelenlerin, önlerinde yeşil bayraklar taşımalarını, bu bayraklara dinî yazılar işlenmesini istemişti...

O günlerde Ayasofya meydanı, Istanbul'un merkezi sayılabilirdi. Evvelâ Mebusan ve Ayan Meclislerinin toplandığı bina oradaydı (1). Sonra İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Ayasofya çevresinde üslenmişti. Mevlitler camide okunuyordu. Cenazeler camiden kaldırılıyordu. Yalnız Istanbul'un değil, bütün memleketin basın sitesi olan Babıâli caddesi, buraya yakındı. Havadislerin, dedikoduların, siyasî çatışmaların düğümlendiği yer, bu basın sitesiydi. Devletin ve hükümetin merkezi olan Babıâli binası da bu basın sokağındaydı. Yeni atanan sadrazamlar, padişahın fermanını bu binanın kapısı önünde okurlardı. Kabineler burada toplanır, buradan imparatorluğu idare ederlerdi. Hele o günlerde Ayasofya ve civarı:

— *Acaba ortalıkta ne var, ne yok,*

diyen Istanbulluların, şöyle dolaşmak için de aktıkları yerdi.

Taşkışladan yollara dökülen asi askerlerin, sokaklardan akışı, aceleci, telâşlı ve biraz da karışıktır. Tıpkı 10 temmuzdan sonra Edirne'den, Çarıklı Kolağasının peşine takılıp:

(1) Yanmış olan Adliye Sarayı.

— *Babamızı göreceğiz,*

diye Istanbul'a, Yıldız Sarayına koşan askerlerinki gibi karmakarışıktır. Birbirlerini iteleyerek, birbirlerini kovalayarak koşarlar. Gerçi, Edirne'den gelen o kafileyi yollara döken çarıklı kolağası ile arkadaşları bu hareketlerinin bedelini hayatları ile ödedikleri gibi, 31 mart sabahı açılırken Taşkışla'dan Ayasofya'ya bu asker selini akıtan Hamdi Yaşar Çavuşla arkadaşları da, o gece yarısında başlayan yolculuğun hesabını, nisan ayı içinde darağacında vereceklerdir. Ama çarıklı kolağasının ayaklanması ile, Taşkışla'dan yollara dökülen başıboş asker kalabalığının havası ve görünüşü arasında biraz fark vardır. Her iki kafile de sokaklarda koşarken ikide bir, ama coşkun ve inançlı olmaktan ziyade, yorgun sesleri ile:

— *Padişahım çok yaşa!*

diye bağırtılmışlardır. Fakat ne var ki, çarıklı kolağasının askerlerine halk, sokaklarda iki sıra dizilip, ancak seyirci olarak baktı. Taşkışla'dan inenlerin içinde ise, kervana katılan bazı neydükleri belirsiz insanlar da vardı. Bunların sarıklı softalar oluşu dikkati çekiyordu. Gerçi Halk gene hareketin dışındaydı. Ama öyle görünüyordu ki, son günlerde Taşkışla'ya musallat olan yobazlar şimdi hareket başlayınca askerin yanında, yahut peşinde cübbelerini savuruyorlardı. Çarıklı Kolağasının kafilelerinden farklı olarak ve «padişahım çok yaşa!» çığlıkları arasında Istanbul'un havasını başka sesler dolduruyordu:

— *Şeriat isteriz! Şeriat!..*

Evet, 31 mart sabahının güneşi, uyuyan Istanbul'u yavaş yavaş uykusundan uyandırırken, bu «şeriat isteriz» naraları da, uyanan sabahın sisleri içinde yankılar yapıyordu. Demek ki bu askerler kışlalarından, şeriatı istemek için fırlamışlardı. Onlarca bu şeriat ne ise, onu bulup baştacı etmek için sokaklara dökülmüşlerdi.

Hulâsa 31 mart sabahında doğan güneş, hakikatta, Osmanlı mülkü üstüne, karanlık bir bulut gibi çöküyordu...

***

O sırada Istanbul'da 15.000 kadar asker vardır. Istanbul ordusu, yani Birinci Ordu, Hassa Ordusu olarak tanınır. Kumandan Mahmut Muhtar Paşadır. 1876 Harbinde, Doğu cephesinde (Kars havalisinde) ün yapmış olan Ahmet Muhtar Paşanın oğludur. Muhafazakâr bir babadan, ama çok zenginleşmiş bir ailedendir. Biraz Batılılaşmıştır, ama memleket gerçekleri ve halk psikolojisi üzerinde bilgi ve görüşleri zayıf görünen genç bir kumandandır. Mahmut Muhtar Paşanın, emrindeki birlikleri tam bir kontrol ve disiplin altında tutamadığını da, 31 mart patlaması ayrıca gösterir.

Taşkışla'dan Ayasofya meydanına akan askerler bu meydanı doldurur. Günün macerası başlar. Meydanda, askerlerle medrese softaları, İttihat-ı Muhammedî çığırtkanları hep bir arada kaynaşırlar. Henüz ne olacağı, ne yapılacağı, ne isteneceği belli değildir. Gelişigüzel yığınlaşma, başıboşluk, kumandansızlık tamdır. Ortalıkta halktan insanlar, ortada bir ihtilâl havası, manzarası da görünmez. Demek olay, ciddî bir örgütlenmeye dayanmıyordu. Ayaklanmanın bir yönetici kadrosu ve bir lideri de yoktu. Hamdi Çavuşlar ve Taşkışla'dayken her şeye hâkim gibi görünen ayakdaşları, daha ilk saatlarda, kalabalığın arasında erimiş, gitmiş gibiydiler. Bu ayaklanma, hiç bir şey vadetmeyen bir ayaklanmaydı. Gerçi irtica karakteri taşıyordu. Ama irtica bile değildi. Bunu harekete geçirenler, gerçi biraz kan dökeceklerdi. Ama bu dökülen kanları pek çabuk kendi kanları, canları ile ödeyeceklerdi...

***

SARAY TELÂŞTA!

31 mart ayaklanması salı gününe rastlar. Padişah ve saray halkı, ayaklanmayı sabah saat 8 sıralarında, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşadan gelen bir tezkere ile öğrenir. Istanbul'da telefon yoktur. Abdülhamit telefonu tehlikeli bulmuştur. Tesisi yasaktır. Nitekim elektrik tesisatı da, yalnız kendi sarayında vardır, şehirde elektrik yoktur. Telefon olmayınca, tabiî haberleşme de gecikir. Gerçi Yıldız'da telgrafhane vardır. Ama sokaklar, meydanlar telgraf ağları ile saraya bağlı değildir ki.

Hulâsa saray haberleri pek vaktinde alamaz. Yalnız Meclis telgraf merkezi sarayla konuşur. Abdülhamit isyancıların isteklerini de ancak bu yoldan öğrenmektedir. Ve anlaşılır ki asiler, yalnız şeriat değil, kelle de istemektedir. Şeriat isterük, mektepli zabit istemezük sözlerinden sonra, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşayı istemezük, Hassa Kumandanı Mahmut Muhtar Paşayı istemezükleri sıralanır. Ve bunlara diğer isimler de eklenir. Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey, istenilmeyenlerin başındadır. Ve bütün bu istenmeyenler o sırada Ayasofya meydanında yığınlaşan ve Meclis koridorlarını, odalarını dolduranların ellerine geçse, hemen süngü üşürüp delikdeşik edilecekler-dir. Tıpkı vaktiyle yeniçerilerin, gene bu Ayasofya-Sultan Ahmet meydanlarında yaptıkları gibi... Nitekim bu sahnelerin ilk tatbikatı, gene oralarda ve o saatlarda yapılmıştır da: Kendi halinde ve saygıdeğer bir insan olan Adliye Nazırı Nazım Paşa, arabasıyle Sirkeci'ye inerken yoldan çevrilerek Ayasofya meydanına getirilir. Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza'ya benzetilerek, zamanın askerleri artık kılıç kullanmadıkları için süngü üşürüp delik deşik edilir. Gene orada Lazkiye Mebusu Arslan Bey, Hüseyin Cahit Beye benzetilerek, kanlar içinde yerlere serilir. O saat ve o dakikalarda, Istanbul'un başka yerlerinde de bazı subaylar öldürülürler. Meselâ Teğmen Selim Köprü'de öldürülür. Cesedi iki gün ortada kalır. Yüzbaşı Spatari Divanyolu'nda süngülenir. Hulâsa cehalet ve vahşet ayaklanmıştır. Cehalet ve vahşetin azgınlığında ise, mantık yoktur.

Ayaklanan askerler, tabiî ne Ahmet Rıza Beyi, ne Hüseyin Cahit Beyi, ne başlarını istedikleri diğerlerini tanırlar. Ama bozulmuş medrese ve tahrikçi softa ile, disiplinini kaybetmiş kışla bir araya gelince, artık bu kabaran selin önüne kim rastlarsa, o sele sürüklenecektir. Abdülhamit'in Başkâtibi Ali Cevat Bey, o gün padişahın emri ile ve şeyhülislâm Ziyaettin Efendiyle beraber Ayasofya meydanında ve Mecliste gördüklerini şöyle anlatır:

«Saraydan arabalarla hareket olundu. Yollar asker ve ahali ile dolu olduğundan, müşkülâtla Soğukçeşme yoku-

Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa

31 Mart ayaklanmasında isyancıların ve bilhassa medrese softalarının, en ziyade ele geçirmeye çalıştıkları ve öldürmek istedikleri, ordudan alaylı zabitlerin temizlenmesine ve medreselere dolmuş olup, askerlikten kurtulan softaların askere alınmasına çalışan Ali Rıza Paşaydı. Medresede kalabilmek için basit bir imtihandan geçmek kararını savunuyordu. Halbuki softalar, dört hesap işleminden bile imtihana girmeye cesaret edemiyorlardı.

şunun üstbaşına varabildik. Oradan kalabalığı araba ile sökmek artık mümkün değildi. Ayasofya meydanı, tüfeklerine süngülerini takmış, boyunlarına, göğüslerine çapraz fişeklikler geçirmiş binlerce askerle dolmuştu. Askerler arabaları durdurunca, arabalardan inerek kendimize yol açmak istedik. Gözüme bir borazan ilişti. Ona, etraftakilerin de işitebilecekleri gibi ve emir verir şekilde şunları söyledim:

— Padişahımızın iradesi var. Meclise gireceğiz. Askere «Selâm dur» borusu çal!

Kararsızdı, emri tekrarladım:

— Sana selâm borusu çal diyorum. Duymuyor musun?»

Böylece selâm borusu çalınır. Zaten ne yapacağını bilmeyen başıboş asker kalabalığı arasından müşkülâtla geçilir. Meclise varılır. Ama Meclisin içi de aynı karışıklıktadır. Ali Cevat bir görgü şahidi olarak şöyle devam eder:

«Dairenin merdivenleri, koridorları, her yer silâhlı askerlerle dolmuştu. Şeyhülislâm efendiyi bulabildim. Evvelâ şeyhülislâmla beraber Meclis kürsüsüne çıkarak padişahın iradesini okudum. Kabinenin istifasını ve yeni kabinenin kuruluşunu böylece açıkladım.»

Etraftaki askerler ise boyuna:

— Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşayı istemeyiz,

diye haykırırlar. Zaten Ali Rıza Paşa Kabineye alınmamıştır. Ve bir türlü yeni bir harbiye nazırı bulunamaz. Meclis telgrafhanesi ile saray arasında bunun için telgraf makineleri işler, durur. Telgraf odasının içi tıklım tıklımdır. Her eli silâhlı bir şeyler ister.

Mecliste ancak 30-40 kadar mebus vardır. Reis ortada yoktur. Zaten orada bulunsaydı parçalanacaktı. Nitekim ona benzetilerektir ki Adliye Nazırı Nazım Paşa Ayasofya meydanında öldürülmüştür. Askerler ise Meclise bir heyet göndermişlerdir. İstekleri vardır. Boyuna:

— *Şeriat isteriz,*

diye diretirler. Sonra da istemediklerini ve istediklerini sayarlar. Bu arada alaylı subaylar adına da bir şeyler istenir. Meclis binasında, kendilerini kapana kıstırılmış gibi gören bu 30-40 mebus vaziyeti idare etmeye çalışırlar.

Gerçi istenen şeriatın ne olduğu bilinmez. Şeriat isteyenlerin şeriat anlayışı da tuhaftır. Ve öyle anlaşılıyor ki askerlerin arasına, kılık değiştirmiş bazı subayların da karışmış olması mümkündür. Prof. Hikmet Bayur, «Türk İnkılâp Tarihi» eserinin birinci cildinde, şöyle bir sahne nakleder:

«Askerlerin Meclise gönderdikleri heyetten ne istedikleri sorulunca, şeriat derler. Onlara şeriata saygı gösterildiği anlatılır. Hatta «Besmele (yani Allah'ın adı) ile başlayan bir kâğıt gösterilir. Bunun üzerine çavuşlardan biri:

— Evet ama, bizim talimnameler de besmele ile başlar, fakat Almancadan tercüme edilmiştir,

der. Bunu söyleyen, kılık değiştirmiş bir alaylı subaydı.»

Demek ki softa ve tahrikçi oraya kadar sokulmuştur. Bir hoca başkâtibin yolunu keser. Padişahın fermanındaki «Kıyamete kadar baki olan şeriatın, eskisi gibi hüküm süreceği» sözlerini beğenmemiştir. Başkâtibe yapışır:

— *Şeriat var mıydı ki devam etsin?*

Başkâtip bir şeyler anlatmaya çalışır.

Ondan sonra padişahın iradesinin, Ayasofya meydanında da okunması istenir. Bin müşkülâtla meydana varılır. Ama meydan düzlüğünde şeyhülislâmla başkâtip kaybolmuş gibidirler. Nihayet yakın kahvelerden iki iskemle bulunur. Birine şeyhülislâm, birine başkâtip çıkarlar. Ama şeyhülislâmın dili tutulmuş gibidir. Başkâtibe göre, tek kelime konuşamaz. Başkâtip ise, askerlerin belki de tek kelimesini anlamadıkları, o ağdalı Osmanlıca ile yazılmış iradeyi okur. Bir şeyler de anlatmaya çalışır. Sözleri saray Osmanlıcasının lügatları ile doludur.

Ne ise, gene Meclise dönülür. «Askerin hücumundan, kalabalıktan, nefes alınamayacak halde» dirler. Her kafadan bir ses çıkar. Askerin biri yapışır:

— *Babalığa söyle, mektepli zabitler bize sövüyorlar, bizi dövüyorlar vb...*

Askerin «babalık» dediği padişahtır. Ve şikâyeti, subaylarının kendilerini dövmesindendir. Emekli olduğu anlaşılan bir alaylı zabit te, paltosunun altına sakladığı kılıcını göstererek, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşayı sorar, onu arar, parçalayacaktır. Çünkü kendisinin terfiine mani olmuştur...

Hulâsa ayaklanma daha ilk gününde cıvımıştır. Ortada ne kumanda, ne baş vardır. Ne istendiği bilinmez. Yani isyan, daha ilk günden yenilmiştir. Ne yolu, ne hedefi bellidir. Gerçi ne yaptıklarını bilen bazı insanlar vardır: Derviş Vahdeti ve çetesi, Ayasofya meydanında ve askerin içindedirler. Hatta ertesi gün (1 nisan - 14 nisan) çıkan Volkan gazetesinde padişaha pek ciddî tavsiyelerde bulunur. Şunları okuyalım:

«Bugün Meşrutiyetimizi kaldırmak, Osmanlı Mebusan Meclisini kapatmak, sizin elinizdedir.»

Evet, padişahtan, Meşrutiyeti kaldırması, Meclisi dağıtması istenir, yeniden «95'e, yani 1878'e» dönülmelidir. 1878'e dönülmeli ve istibdat rejimi yeniden başlamalıdır...

Ama bu tip insanlar, ancak karışıklığı çıkarmasını bilirler. Ona hâkim olmak, onu istikametlendirmek, onların iktidarının dışındadır. Geçici olarak bir şeylere hükmetseler bile, bu önderlik sürmez. Çünkü irtica hiç bir yeni değer getirmez. İrtica yıkıcıdır. Ama inşacı değildir.

Zaten Başkâtip Ali Cevat Bey de hatıralarında bu olayları, bir karışıklık ve ne yaptıklarını bilmezlik olarak anlatır:

«İtaatlı askerlerimizin, ne yaptığını, ne yapacağını ve yahut ne yapmak istediğini bile bilmeyerek, disiplinsiz, korku ile rıcat arasında sokaklarda dolaştıklarını görüp te, şahsî ihtirasları yolunda devlet ve milletin tahribine dahi sebep olabilecek bu hale yol açanları lanetlememek mümkün değildi. Askerlerimiz iğfal edilmiş (kandırılmış) idi. Din elden gidiyor gibi sözlerle aldatılmıştı. Din elden gidiyor diye kışlalardan, karakollardan çıkarılmıştı. Şu hal-

lere sebep olan din ve millet düşmanlarını, Allah dünya ve ahirette kahretsin. Lanetine düçar etsin...» (1).

Evet, askerler iğfal edilmiştir. Dinsiz gene dinlar görünmüştür. Din ticareti, gene siyasete alet edilmiştir. Şarkın bu ezelî derdi, gene hükmünü yürütmüştür. Kardeşi kardeşe karşı kışkırtmıştır. Çağın akışını görmeyen o her zamanki gafleti ile, gene kanların akmasına yol açmıştır. Ve tabiî netice gene aynı olacaktır. Yani taassup önderleri kendi cehaletlerinin bedelini, kendi hayatları ile ödeyeceklerdir. Ama bu arada nice masum insanların kanları da akacaktı. Nitekim öyle oldu.

***

HOCA RASİM KONUŞUYOR!

Bu tür her sokak hareketinde olduğu gibi, 31 mart ayaklanması da kendine, sağdan soldan hemen birtakım sözcüler buldu. Şuradan buradan türeyen demagoklar, hemen asilerin sözcüleri kesildiler. Meselâ Hoca Rasim bunlardan biridir. Ve Hoca Rasim, yalnız Ayasofya meydanını dolduran kalabalıkların arasında dolaşıp tekbirler getirmek, şeriat davacılığı gütmekle de kalmadı. Mebusan Meclisi kürsüsüne kadar dayandı. Meclis binasında kısılan ve bu çıkmazdan nasıl kurtulacaklarını şaşıran bir avuç mebusa, askerler adına istekler dikte etti. Emirler verdi. Tebliğlerde bulundu.

Ben Hoca Rasim'i, nice yıllar sonra ve adına «Tarikat-ı Salahiye» yani âlemin düzelmesi, memleketin ıslahı davacılığını güden, fakat aslı Cumhuriyet aleytarlığı olan bir duruşma safhasında, uzaktan gördüğümü hatırlıyorum. Ufak tefek, seyrek sakalının çevrelediği yüzü, zayıf, gergin ve daima sinirli, hiddetli gibiydi. Herhalde bir türlü istikametlendiremediği emelleri, ihtirasları ile kavrulan, ebedî gayrimemnunlardan biri olsa gerekti. Onun, süngülü askerler arasında ve cübbesinin eteklerini arkasında toplayıp, o vakit Ankara Cezaevi önündeki tek su musluğuna yöneldiğini penceremizden görürdüm

(1) Ali Cevat Beyin bu sayfalarda alınan parçaları «*İkinci Meşrutiyetin İlânı ve 31 Mart Hâdisesi*» isimli hatıratından nakledilmiştir. Türk Tarih Kurumu Yayını. 1960. s. 49-54.

Hoca Rasim, 31 mart ayaklanması sıralarında, galiba Bayazıt camisinde görevli veya kendi kendine vazifeliydi. Ayaklanmadan önce isyancı askerlerle ilgileri hakkında geniş bilgiler yoktur. Kışlalara sokulan softaların ipuçlarını tutanlardan biri belki de oydu. Ama asker kışlalarından çıkıp ta Istanbul sokaklarını geçerek Ayasofya meydanına dolunca, kendini herhalde, çok yüksek bir vazifenin tarihî sözcüsü bildi. Mebusan Meclisine sıkıştırılan bir avuç mebus, askerlerden ve askerler adına konuşacak bir heyet isteyince, karmakarışık Meclis koridorlarına dolan ve nihayet Meclis kürsüsüne dayanan isyancı heyetinin önüne düştü. Sağa sola tekbirler saçarak, tehditler savurarak bu kürsünün önünde, isyanın ve isyancıların sözcüsü kesildi. Hem de şimdi isteklerini, bizzat şeyhülislâma, yani Osmanlı kabinesinde en yetkili din görevlisine dikte ediyordu:

«Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa çekilecekler,

«Milletvekillerinden, Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Beyle, İkinci Reisi Talât Bey (Paşa), Hüseyin Cahit, Rahmi, Dr. Bahattin Şakir, Dr. Nazım Beyler sınırdışı edilecekler,

«Şeriat hükümleri, olduğu gibi uygulanacak,

«Mektepli subaylar ordudan uzaklaştırılacak, hiç değilse yerleri değiştirilecek, alaylı subaylardan açığa çıkarılanlar, vazifelerine iade edilecek,

«Ayaklanma dolayısıyle hiç kimse ceza görmeyecek!»

Hoca Rasim Efendi gittikçe coşar:

«Kanunlar Fıkıh kitaplarından (dinî hukuktan) alınmadıkça, bu askerler sükûn bulmazlar. Hıristiyanlar, bizim Fıkıh esaslarından alıp çıkaracağımız kanunlara tabi olacaklardır.

«Yeni yetişme bazı kimseler var. Ne yazık ki milletvekilleri içinde de var. Bunlar memleketi gâvurlaştırmak istiyorlar. Yeni kız lisesi bu maksatla açılmıştır. Bu mektepte İslâm-Hıristiyan bir arada okuyorlar. Bu hal, İslâm

Hıristiyan olsun demektir. Şeriata aykırıdır böyle şeyler. Böyle okumaklar.

«Bunlar İslâm Birliği yerine, Osmanlı Birliği kurmak istiyorlar. Osmanlılık nasıl olur da çeşitli unsurları birleştirebilir?

«Asker adına söylüyorum: Meclisi Mebusan ve Nazırlar Heyeti (kabine) dindar adamlardan seçilmelidir. Askerler bunların isimlerini de veriyorlar. Sonra bu askerlerin, hiç birisinin cezalandırılmaması da lâzımdır. Böyle şeye katiyen gidilemez...»

Hoca Rasim bunları söylerken, etrafında onu 15 süngülü asker muhafaza ediyordu. Meclisin muhalif, fakat azılı bazı mebusları da, onun her cümlesini candan tasdik eder görünen vaziyetler alıyorlardı...

Demek ki Hoca Rasim, kendini isyanda vazifeli görüyordu. Vazifesini yapıyordu. Başta gelen bir softaydı. Bayazıt camiinde her vaazında, etrafa böyle fikirler saçmış olacaktı. Gerçi isyan bastırılınca yakalanıp çıkarıldığı askerî divanıharp önünde uzun süreli hapse mahkûm edilecektir. Ama tahrik sahnelerinden büsbütün silinmeyecektir. Nitekim mütarekede birtakım işler karıştırdıktan sonra, Cumhuriyet devrinde İstiklâl Mahkemesi karşısına çıkarılacak, artık orada kendini kurtaramayacaktır...

***

İKİ ŞARKLI TİP:

Asırlar boyunca Şarktaki (Doğu memleketlerindeki) bütün sokak ayaklanmaları, din bayrağı altına sığınmıştır. Dinin değil ama geriliğin davalarını gütmüştür. Kendine, yalnız Hoca Rasim tipinde basit sözcüler değil, daha geniş sloganlarla, âlemin nizamını savunuyor görünen, daha ihtiraslı mücadele adamları da bulmuştur.

İttihad-ı Muhammedî'nin, ancak bir ay kadar süren gürültülü macerasında iki isim ve iki karakteristik tip, dikkati çeker. Bu iki insan, son Osmanlı toplumunun havasında beslene-

bilen, bu toplumun yapısından bir şeyler aksettiren iki psikopat tip olarak, bize devrin ruhiyatı hakkında da bir şeyler ifade ederler. Gerçi bu iki insanın ikisi de başları sıkışınca:

— *Biz deliyiz, biz ruh hastasıyız,*

diye, kendi hüviyetlerinin belki de en doğru teşhisini kendileri vermişlerdir. Tımarhanelerden de geçerek, kendi haklarındaki bu teşhislere doktor raporları hazırlamışlardır. Ama gene de bu iki insanın, 31 martı hazırlayan günlerle isyan sırasındaki ruhî belirtileri, eğer hava müsait olursa, bir Şark toplumunda ne gibi rüzgârlar estirebileceği bakımından işlenmeye değer. Bu iki insan, Derviş Vahdeti ve Bedi-ü-zzaman Said-i Kürdi'dir (Said-i Nursî).

Derviş Vahdeti kimdir? Bu sorunun cevabını başlıca iki kaynak, en doğru şekilde belirtir. Bu iki kaynaktan biri, Derviş Vahdeti'nin kendisidir. Çünkü Derviş Vahdeti, kısa süren azgınlık günlerinin birinde ve kendisine artık ve ancak padişahı muhatap sayarak, ona yazdığı mektupta kendisi hakkında en doğru bilgileri kendisi sıralamıştır. Bu yazılanlarda biz, onun iç âlemini pekâlâ okuyabiliriz:

«Padişahım! Ben nasıl doğdum? Nasıl büyüdüm?

Pederim, pabuççu esnafından Kıbrıslı Mehmet Ağa idi. Babam bütün gün çalışır, bir lokma ekmek parası kazanır, ufak bir evcikte hepimiz bir yorgan altında, kışın soğuktan titreyerek, bir sıcak çorba bile içemezdik. Gördün mü hayat nedir?

Dört yaşında mektebe girdim. Beş yaşında Kur'an-ı okuyup bitirdim. On dört yaşında hafız oldum. Biraz Arapça, biraz şeriat kaideleri öğrendim.

Nakşibendî tarikatına girdim. Yaşım yirmiyi buldu. Biraz yabancı dil öğrenmek lâzım geldiğini hissettim. Ama başımdaki sarıkla ve Kur'an okumakla meşkulken, din düşmanı bir kavmin dilini nasıl öğrenebilirdim. O sıralarda Istanbul'a geldim. İki ay sonra Kıbrıs'a döndüm. Gözüm açıldı. Ötekinden berikinden biraz İngilizce öğrendim. Kıyafet değiştirip, hükümette memurluğa

Derviş Vahdeti
(Kıbrıslı Mehmet Derviş)
31 Mart ayaklanmasını hazırlayan safhada, hem «İttihad-ı Muhammedi» cemiyeti kurucusu, hem Volkan gazetesi sahibi olarak ön planda faaliyet gösterdi. Ona göre cemiyetin asıl başkanı Hazreti Muhammed'di. Ayaklanma sonunda idam edildi.

girdim. Yapılan toplantılarda, eldivenli bir adam olarak göründüm. Yirmi beş yaşına kadar hoca kıyafetinde, medrese köşelerinde vakit geçirmiş bir müslüman, şimdi medenî...

Ama nereye varsam, gözüm daha yükseklerdeydi...»

Evet, Derviş Vahdeti'nin gözü yükseklerdedir. Ama ne var ki, ayaklarının altındaki merdivenin basamakları kısa, dayanakları yetersizdi. Kıbrıs kasabalarında edinilen «biraz Arapça, biraz din dersi» sömürge idaresinde küçük bir memurluk bulabilmek için «şundan bundan bellenilen biraz İngilizce» elbette ki tahsil demek değildi. Hulâsa Derviş Vahdeti, mesleksiz, kültürsüz, aradığını bulamayan bulmasına da bilgi ve yetişmesinin imkân vermediği bir yoksun adamdı, yalnız gözü yükseklerdeydi. Ve Meşrutiyetin ilânından sonra Istanbul'a gelen Kıbrıslı Mahmut oğlu Derviş, şimdi işte bu yükseliş yolunu arıyordu. Hatta onun bir İngiliz ajanı olduğu, İngiliz gizli servisinden emir ve direktif aldığı da çok yazılmıştır. Az sonra göreceğiz ki, Hareket Ordusu Istanbul'a gelip, asiler divanıharbe verilince vaziyete el koyan Mahmut Şevket Paşa, divanıharbin isteğine rağmen, hem yabancıların, hem de sarayın bu isyan hareketine etki ve müdahaleleri üzerindeki araştırma ve soruşturmalara izin vermeyecektir.

Ama divanıharbin Derviş Vahdeti hakkındaki karakter değerlendirmeleri, onun kendisi hakkında padişaha yazdığı şeyleri tamamlayıcı olacaktır:

«Kıbrıslı Mahmut oğlu Derviş adındaki şahıs, hiç bir ilmî ve içtimaî terbiye görmemiş olup, şimdiye kadar içki ve şarkıcılıkla serseri bir hayat geçirmiş olduğu, sorguları sırasında kendi ifadeleri ile meydana çıkmıştır.»

Evet, devleti gâvurlaşmaktan kurtaracak, âleme nizam verecek, hulâsa din bayrağını açıp Mehdî (kurtarıcı) olarak İslâma yol gösterecek olan Vahdetî budur.

Zaten onun divanıharp karşısına çıkarılıp, işin nerelere varacağını anlayınca, Hareket Ordusu kumandanına bir dilekçe ile:

— Ben deliydim, ne yaptığımı, ne yazdığımı bilmiyordum,

diye yalvarması, hatta suçları arkadaşlarının üstüne yüklemeye çalışması da, kaypak karakteri hakkında ayrıca fikir vericidir.

Ama Kıbrıslı Derviş, gerçi sürüye baş olmak için ortaya çıkar ama, daha isyanın beşinci günü sürüsünü bırakıp kaçar. Zaten bağlılıklarına vefasızlık, onun huyudur. Meselâ, Volkan gazetesini çıkarmak, İttihad-ı Muhammedî Cemiyetini kurmak için kendisine yardım eden yakın arkadaşlarını da, ilk günlerin başarıları başını döndürünce hemen arka plana iter. Kendini tek söz sahibi sayar. Onun bu hareketini arkadaşlarının, soruşturmalardaki beyanları da doğrular...

***

Bedi-ü-zzaman Said-i Kürdi'ye gelince, onun kendisine yakıştırdığı bu sıfatı bugünkü dile çevirmeye çalışırsak şöyle ifade etmemiz mümkündür: Devrin, zamanın harikası, yahut zamanın en üstün güzelliği, üstün insanı, Kürdistanlı Sait!..

Sait, Doğu Anadolu'nun, yahut kendi ifadesince Kürdistan'ın, o zamanki Bitlis vilâyetinin, galiba Eruh ilçesinin, Nurs köyündendi. 31 martın uyandırdığı hava yatıştıktan ve aradan birkaç yıl geçtikten sonra, 1328 (1912) de onun hakkında:

İki Mekteb-i Musîbetin Şahadetnamesi
yahut
Divan-ı Harb-i Örfî
ve
Said-i Kürdî

ismi altında yayınlanan küçük bir risale, önsözünde onu, o zamanki Osmanlıcanın en ağdalı üslûbu, Şark mübalağasının en gürültülü kelimeleri ile takdim eder. Bugün bize, bin yıl evvel ölmüş bir dil kadar yabancı ve anlaşılmaz gelen bu gürültülü cümleleri, günümüzün sözleri ile şöyle toplayabiliriz:

«1323 senesi (1907) idi ki, Kürdistan'ın yalçın, sarp ve demir görünüşlü dağlarının ardından, bir güneş gibi doğ-

muş olan Said-i Kürdî adında, yaradılışın nadir eserlerinden sayılan, ateş parçası bir zekânın, Istanbul ufuklarında görüldüğü haberi etrafa yayıldı. Ve tabiat itibarıyle araştırıcı olan bazı kimseler, bu tabiat harikasını gördükçe, yaratıcı kudretin sonsuz hazinelerindeki bereketi bir türlü hazmedemeyenler; Kürt kıyafetinde, o şal, şalvar altında öyle bir dehâ nurunun gizlenebileceğini bir türlü anlayamayarak, uyuşuk, müzevvir ve kısır olan çoğunluk, aşağılık duygularını, şu küçültücü sözün, intikamlı manasında özetlemişlerdi: Deli!..

Said-i Kürdî, zekânın taşkınlığı bakımından, gerçi deliliğin sınırındaydı. Evet Said-i Kürdî Istanbul'a, şu harap Kürdistan'ın maarifsizlikle öldürülmek istenilen ruh ve idrakinde yaratamadığı cennetlere karşılık olmak üzere, Yıldız'ın (Yıldız sarayının) siyaset kanaralarını, zelzelelere vermek üzere çıkıp gelmişti. Daha Istanbul'a gelmeden evvel, Van'dan, Bitlis'ten, Siirt'ten, Mardin'den, Erzurum'dan, hem de defalarla sürüldü. Istanbul'a gelmesi ile beraber de, Abdülhamit tarafından, sıkı bir göz hapsine alındı. Birkaç kere tevkif edildi. Bir gün geldi ki, Said-i Kürdî'yi, Üsküdar'da Toptaşı tımarhanesine kapadılar. Çünkü hapishanede, uyandıracağı insanlar bulması mümkündü. Onu zaman zaman tımarhaneden çıkarıp, rütbeler, nişanlar teklif ettiler. Halbuki Bedi-ü-zzaman şunu istiyordu: Kürdistan'ın her tarafında mektepler açtırmak!»

Said-i Kürdî'nin memleketine mektepler açtırmak davasına elbette diyecek yok. Ama biz gene onu, bu küçük risalede yazdığı veya yazdırdığı sayfalara göre tanıyalım. Said'in «iki musibet» yani belâ ve kahır mektebi dediği yer hapishane ve tımarhanedir. Bu iki mektebin şahadetnamesinden de, oralardaki hükümler ve doktor raporları kastedilir. Ona göre Abdülhamit istibdadı ona tımarhaneyi, Meşrutiyet devri de hapishaneyi mektep yapmıştır. Sait, derslerimi tımarhanelerde, hapishanelerde aldım da yetiştim diyor. Şahadetnamelerim mek-

teplerden, medreselerden değil, tımarhanelerden ve hapishanelerdendir diyor. Bu yazdıkları için de şöyle konuşuyor:

«Ben, hapishane denilen geçidin kapısında dururken ve darağacı denilen istasyonda treni beklerken bu yazılar, insanlara irad ettiğim nutuktur.»

Anlattığına göre, bu nutkun bir kısmı onun divanıharpteki sorulara verdiği cevaplardır. Bir kısmı da insanlara hitabesi!

Said-i Kürdî, «Ben, milliyeti İslâmiyet olarak bilirim» der. Yani ona göre milliyet yoktur. Din vardır. Dinde bütün milliyetler birleşir. Bu görüş, o devirde, İslâm şairi sayılan Mehmet Akif'in:

«Fikr-i milliyeti telîn ediyor peygamber»

yani «Peygamberimiz milliyetçiliği lanetliyor» dediği ölçüye uyar. Ama Said-i Kürdî aynı broşürde gene de her şeyden önce Kürtlüğünü, Kürtçülüğünü sayar. Bu bağıntısı için onu yermek kimsenin aklına gelmez. «Ben yedi cemiyete bağlıyım. En başta Kürdüm. Bu kutsal isme bağlıyım» diye saymaya başlar. Diğer bütün bağıntılar daha sonra sayılır. Bu da tabiîdir. Tabiî olmayan, çelişmeli olan «milliyet yoktur, Müslümanlık vardır» dedikten sonra, millî bağıntısını herşeyin önüne almaktır. Bu çelişme onun bütün hayatına hâkim oldu. Zaten o günlerde kıyafeti de garipti. Başında Kürt külâhı, sırtında Kürt abası vardı ama, belinde kocaman bir hançer taşıyordu. Camilere bile bu hançerle gelirdi. İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin kuruluş günü Ayasofya'da okutturulan mevlide Said-i Nursî'nin gelişini Derviş Vahdeti, gazetesinde şöyle anlatır:

«Saat dört (saat 10) sıralarında, önlerinde medrese talebeleri, Bediü-zzaman Said'i Kürdî hazretleri olduğu halde, yeşil bayraklar taşıyan mukaddes kafile göründü. Hazret-i Kürdî bizi görünce dayanamadı. Sanki iki âşık ve mâşuk kavuşur gibi birbirimize sarıldık. Elele verdik ve camiye öyle girdik...

Talebe-i ulûmun (medrese talebesinin) başlarındaki sarıklar, nur gibi beyaz, çiçek gibi ruha rahatlık veri-

yordu. Hazreti Said-i Kürdî, yani Bediü-zzaman, İslâm âleminin harikası, o meşhur Kürt tavrı ile, daima belinde taşıdığı hançeri ile, inanmış olarak kürsüye çıktı. Ve bir nutuk söyledi. Sonra ben kürsüye çıktım. Konuşmamı yaptım...»

İşte iki hazret, iki âşık ve mâşuk, böyle karşılaşırlar. Sarmaş dolaş olurlar. Ama gazetesinde, işine yarayacak en küçük haberi bile kaçırmayan Derviş Vahdeti, Said-i Kürdî'nin nutkunu Volkan'a basmaz. Kendi nutkunu ise, baştan sona verir. Çünkü hazretler eleledir ama, Vahdeti, kendinden başka birinin pek ileride görünmesini de istemez..

31 mart olaylarının iki tipik siması ve önüne düştükleri çevrenin ruh seviyesinden nişan veren iki öncüsü üzerinde daha fazla durmasak olur. Ama şunu belirtmek yerindedir ki, Derviş Vahdeti'nin basit, sokak düşkünü ve harcıalem demagogluğu yanında Said-i Kürdî'nin, kendisini mütemadiyen deli, cahil, hatta okur yazar bile olmayan bir insan olarak ilân etmesine rağmen, dikkate değer bir insan olduğunu belirtmek yerinde olur. Gerçi sadece din bilgisinde de olsa, sistemli bir formasyondan yoksundu. Dünya bilgisi ise yoktu. Kürt milliyetçiliği ile İslâm ümmetçiliği arasında ömrü boyunca çalkandı. Osmanlı ve hele Türk davalarına karşı sönmez bir kızgınlığı vardı. Ama muhakkak ki ateşli bir insandı. Ortaçağda örnekleri çok olan tesirli bir meczuptu. Tam derlenemeyen, tam istikametlendirilemeyen taşkın çıkışlarını, eğer sistemli bir eğitimin kanunları ile çerçeveleyebilseydi, herhalde söyleyeceği bazı şeyler vardı. Ve o zaman başta külâh, belde silâh, tımarhaneden hapishaneye bir azgın tahrikçi olmaktan kendini herhalde kurtarabilirdi. Kısaca kitap ve muvazene, bu ateşli mizaca, muhayyileye eş olsaydı, ekol teşkil edecek bir tarikat kurucusu olabilirdi. Yahut ta ihtiraslı bir mücadele adamı olarak enerjisini daha belirli davalara yöneltmesi mümkün olurdu. Meselâ, çok cepheli, çağdaş bir Kürt milliyetçiliğine...

YANGIN BİNAYI SARABİLİRDİ?

Istanbul'da patlayan olayların Rumeli'deki tepkilerine ve sonuçlara geçmeden önce, hemen aynı gün, Kuzeydoğu Anadolu'da üslenen Dördüncü Ordudaki bazı benzeri hareketleri de kısaca işaret etmeliyiz:

Dördüncü Ordu Kumandanı İbrahim Paşadır. Ordu merkezi Erzincan'dır. Erzurum kalesi, bu ordunun tahkim edilmiş kalesidir. Güney Kafkasya'dan Anadolu'ya askerî yol, Erzurum üzerinden geçer. Erzurum'da tümen kumandanı Kara Yusuf Paşadır. Ve hâlâ iyice anlaşılamayan nedenler ve bağıntılarla, 31 martta, Erzurum'da da asker kaynaşır. Ve Yusuf Paşa, âdeta hareketin içinde gibidir. Bu Kara Yusuf Paşaya biz, daha önce ve Türkiye'de işlerin artık bittiğini, Meşrutiyetin yerleştiğini sanıp, bu sefer de İran'da ihtilâl çıkarmaya kalkan İttihat ve Terakki silâhşorlarından bahsederken değinmiştik.

Erzurum'da meydana gelen ve bir karşılık da görmeyen karışıklık yalnız orada yüz göstermekle kalmaz. Erzincan'da, yani asıl ordu merkezinde de kendini gösterir. Erzincan' daki ayaklanma çabasının başı bir süvari başçavuşudur. İlk adımda bu başarıyı elde edince, işin arkasını almak ister.

Fakat İbrahim Paşa, ciddî bir askerdir. Ordu ve asker ruhunu bilir. Çok tecrübelerden geçmiştir. Emrindeki askerlerin ayaklanmak üzere olduğunu ve bir süvari başçavuşunun vaziyete hâkim olabileceğini gördüğü kritik noktada ortaya atılır. Kaldı ki orada da birtakım hocalar, hacılar sahneye karışırlar. Erzincan olayları hakkında yazılanlar çeşitlidir, çelişmelidir. Ama Fahrettin Altay (emekli orgeneral) Hatıralarında (1) bir görgü şahidi olarak olayları anlatır. Netice şudur ki, ayaklanma yatıştırılır. Vaziyete hâkim olunur. İsyan yılanı sinmiştir. Ama kımıldayabilir. Onun için kışlaları birer birer dolaşır. Her kışlanın askerleri ile ayrı ayrı konuşur. Hepsinin karşısına açıktan dikilir. Tehlikenin üstüne yürür. Asker anlar ki, karşılarında gerçek bir paşa vardır. İki gün sonra bütün Erzincan birliklerinde sıkı ve yorucu bir eğitim faaliyeti başlar. Asker-

(1) Fahrettin Altay: *Hatıralar*. 1970.

ler hiç bir direniş belirtisi göstermeden, talimhanelerde, yahut kırlarda, nefesleri kesilinceye kadar çalıştırılırlar.

Ama bir de Erzurum işi var. Anlaşılır ki Erzurum elden çıkmak üzeredir. Eğer böyle bir şey olursa, imparatorluğun Anadolu ve Suriye'deki ordularında neler olabileceği, hakikaten bilinmez.

Bu sebepledir ki İbrahim Paşa, kendisine baştan beri sadık kalan süvari birliğini harekete getirir. Kendisi birliğin başına geçer. Erzurum'da, bütün Erzincan ordusunun Erzurum'a yürüdüğü gibi haberler ulaştırılır. Hulâsa daha Erzurum kendini toplayamadan, İbrahim Paşa ve askerleri şehirde görünürler. Oradaki hareket bu cesaretli müdahale ile siner. İtaat sağlanır: Tümen Kumandanı Kara Yusuf Paşa tutuklanır. Muhafaza altında Istanbul'a gönderilir. Hareket Ordusu divanı harbi onu yargılayacak ve idama mahkûm edecektir...

Böylece, 31 mart hareketi, yalnız Istanbul, Erzurum ve Erzincan'da bazı benzer tepkiler bulur. Rumeli ise eldedir. Diğer ordu birliklerinde ters hareketler pek görülmez. Fakat aynı günlerde ve belki de Istanbul havadislerinin yarattığı hava içinde, Adana ve Çukurova'da, Türklerle Ermeniler arasında çok kanlı bir boğazlaşma başlayacak ve bu boğazlaşma 20.000 kişinin hayatına malolacaktır. Bu kanlı bir hesaplaşmadır. 10 temmuzun getirdiği hayal okşayıcı slogan, yani Osmanlı imparatorluğunda yaşayan kavimlerin; cins, mezhep farkı gözetilmeksizin kardeşliği efsanesi, Hürriyetin ilânından sonra, evvelâ bu kanlı Türk-Ermeni hesaplaşması ile silinip gidecektir...

Şimdi, Istanbul olaylarının Rumeli'deki tepkisine ve bunun etkisi ile hemen teşkil edilen Hareket Ordusunun hikâyesine geçmeden önce, Istanbul'daki ayaklanmanın hemen ardından patlayan bu Çukurova boğazlaşmasına göz atmalıyız.

***

ÇUKUROVA KANLAR İÇİNDE!

Bu eserin birinci cildinde, Osmanlı imparatorluğunun son devrinde ve imparatorluğu teşkil eden halklar, milliyetler üze-

rinde gereği kadar durulmuştur. Bu halklar karışımını canlandırıcı, gerekli rakamlar da verilmiştir. Ermeniler ve Ermeni meseleleri bu veriler arasında gereğince yer almıştır. Bu nedenle Ermeni meselesinin tarihî gelişmeleri ve Ermeni halkının imparatorluktaki etnografik vaziyeti üzerinde burada ayrıca durmayacağız. Ancak ve daha önce de Doğu Anadolu'da bazı karışıklıklar patlak vermekle beraber, İmparatorlukta Ermeni meselesinin asıl 1878 Berlin Andlaşması ile sahneye çıkmış olduğunu tekrar hatırlatalım. Şunu da belirtelim ki, 10 temmuz 1908 ihtilâli ile devletin siyasetinde ön plana çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti, daha ihtilâlden önce ve Paris merkezinin temasları ile, en ziyade Ermenilere önem vermişti. O zaman mevcut olan aşırı veya ılımlı Ermeni Millî Cemiyetleri ile işbirliği sağlamaya çalışmıştı. Hele Prens Sabahattin grubunun bu yoldaki gayretleri, gene bu eserin birinci cildinde ayrıca işlenmişti. Kaldı ki 10 temmuzdan sonra da, İttihat ve Terakki iktidar yolunda basamak taşlarını hazırlamaya çalışırken, cemiyetin genel merkezi adına Talât, Cemal (Paşa) ve Dr. Bahaettin Şakir Beylerin Taşnaksutyon isimli ve ihtilâl eğilimli Ermeni cemiyeti ile temas ve müzakerelerde bulundukları bilinir. Bu müzakerelere Ermeniler tarafından, Malumyan ve Şahrikyan katılırlar. Daha sonra Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu Kumandanı olan Cemal Bey (Paşa) 1922'de yayınlanan hatıratında (s. 247) bu temasları doğrular. Meşrutiyette dahiliye nazırı ve nihayet sadrazam olan Talât Bey de (Paşa) hatıratının 1946 Istanbul baskısında, Ermeni meselelerine değinir. Ermeni komitelerine karşı azamî hoşgörürlüğün gösterildiğini kaydeder. Kaldı ki İttihat ve Terakki hükümetinin 1914 Dünya Harbi öncesinde Doğu Anadolu'da, hem de bir Avrupalı valinin idaresinde bir nevi özel idare veya muhtariyete yöneldiğini de, ileride ayrıca işleyeceğiz.

Böylece Osmanlı imparatorluğunda Ermeniler, komşuları olan Kürt vatandaşlarından zaman zaman baskılar görmekle beraber, hem iktisatça refahlı, hem siyasetçe ilgi gören seçkin vatandaşlar halindeydiler. Asker vermezlerdi. Şehirlerin ma-

mur kısımlarında otururlardı. Şehir çevrelerinde en iyi bağlar, bahçeler, Istanbul çevresinde en iyi köşkler onlarındı. Sarayın ise, hazine nazırlığından mimarlığına, kuyumculuğuna, sarraflığına kadar birtakım idare işlerine, hatta mutfak, tablakârlık hizmetlerine kadar pek çok hizmetleri onlardaydı.

10 temmuz ihtilâli, ülkenin her tarafında olduğu gibi Ermenilerle meskun yerlerinde de heyecanlar yarattı. Sevinçler, taşkınlıklar, ümitler, hayaller veya hayal kırıklıkları yaşandı. Ama imparatorluğun bütün halkları içinde, hislerine, heyecanlarına en ziyade kendilerini veren Ermeniler arasında o günleri, bir nevi son gayeye, yani Ermeni istiklâline yol açan ve bunun artık çanlarının çaldığı şeklinde yorumlayan kimselerin bulunduğu da anlaşılmaktadır. Bunun en kesin belirtisi, Ermeniler arasında silâhlanma yolunda meydana gelen gayretlerdir. Bu gayretlerin bilhassa Çukurova'da ve Ermeni piskoposu, yahut başrahibi Muşeğ eliyle yürütüldüğü, bugün artık belgeler ile meydandadır. Ama ne var ki Muşeğ, daha patlayan ayaklanmanın ikinci günü Adana'dan İskenderiye'ye kaçacak, yani çoban, sürüsünü kendi başına bırakacaktır...

*
* *

Çukurova'da Ermeni olayları, 31 martta Istanbul'da patlayan askerî ayaklanmanın hemen ertesi günü alevlendi. Yani 1 nisan 1325 (14 nisan 1909) da hareket başladı. İlk hareket Adana'da yoğunlaşmak suretiyle Tarsus, Dörtyol, Misis, Erzin ve diğer bazı merkezlerde üç gün sürdü. 9 günlük bir aradan sonra ikinci dalga başladı. Ve bu dalgalanma, asıl Adana'da merkezleşti. Bazı yazarlar bunu, bir Ermeni İhtilâli olarak alırlar. Bazılarına göre de gaye, Avrupa devletlerinin müdahalesini davet etmektir. Ama olayın mahiyeti nasıl yorumlanırsa yorumlansın netice şudur ki, bu Çukurova boğazlaşmasında 17.000'i Ermeni ve 1.850'si mahallî Müslüman halktan olmak üzere 20.000 kişi can verir.

Istanbul'un ilk tepkisi Adana'ya, İttihat ve Terakkinin önder subaylarından Kaymakam (yarbay) Cemal Beyi (Cemal

Paşa) vali tayin etmek ve Mebusan Meclisinden seçilen bir tahkik heyetini ayrıca yollamak olur. Bu heyete dahil bulunan Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey (Yusuf Kemal Tengirşenk) son yıllarda yayınlanan «Vatan Hizmetinde» isimli eserinde bu görevini ve Adana karışıklıklarının (iğtişaşlarının) hikâyesini verir. Heyette, Babikyan isimli Ermeni mebus da vardır. Fakat biz bu hikâye üzerinde burada fazla durmayacağız. Yalnız şu soruyu koyacağız:

— *Bu vesile ile Osmanlı devletine acaba bir yabancı müdahale olsaydı ne olurdu?*

Bu sorunun cevabı şöyle verilebilir:

— *Evvelâ, böyle bir yabancı müdahale yani müşterek bir yabancı ve askerî baskı, sanıyorum ki olamazdı. Çünkü o zaman hepsine birden Düvel-i Muazzama, yani büyük devletler denilen kudretler, en az bir asırdan beri Şark Meselesi, yani aslında Türkiye'nin taksimi üzerinde didişmekle beraber, henüz müşterek bir harekete zemin olabilecek anlaşmalara varmış değillerdi. Kısmî ve münferit müdahaleler ise, kendi aralarında çatışmalara yol açardı. Ama bu vaziyet düzenlenip te hakikaten bir müdahaleye geçilebilseydi sorusu, çok ciddî ihtimaller taşır. O zaman öyle sanıyorum ki böyle bir müdahale, çok ağır ihtimallere yol açabilirdi. Belki Meşrutiyetin tasfiyesine, belki Türkiye'de yeni bir istibdat idaresine hatta belki de Türkiye'nin taksimine kadar...*

31 mart hareketinin bir bağlantısı gibi görünen Çukurova karışıklıklarına da bu kısa değinmeden sonra artık 31 mart olayının sonuçlarına dönebiliriz. Bu arada ve aynı günlerde meydana gelen ve fakat geniş dalgalanmalar yaratmadan bastırılan Halep karışıklıkları üzerinde ayrıca durmayacağız...

*
* *

BEN BURADAYIM!

Bu sözler Binbaşı Enver Beyindir ve Yıldız Sarayının bahçesinde söylenmiştir. Onun bu sözlerini, kışlalardan atılan top

sesleri izler. Bu top sesleri, Sultan Hamit'in sonunu ve yeni bir padişahın tahta çıkışını haber vermektedir.

Enver Bey sarayın bahçesinde, Hareket Ordusunun bir öncüsü gibidir. Orada zaten bu top seslerini bekler. Hatta toplar atışa başlayınca, bundan telâşa düşen saray başkâtibine sükûnetle.

— *Haberiniz yok muydu?*

diye takılır. Evet, top sesleri, Abdülhamit'in sonudur. Bir heyula, gelmiş, geçmiş ve artık tarih sahnesinden silinmiştir.

Hürriyet Kahramanı Enver Beyi ise artık tanıyoruz. Bu eserin birinci cildinde biz, yalnız onun *zuhurunu,* yani onu doğuran şartları değil, onu 10 temmuz 1908 ihtilâline ulaştıran hayat hikâyesini, hem de kendi kaleminden izledik. Enver Beyin 31 mart olaylarından az önce, Berlin'e ataşemiliter olarak gönderildiğini de biliyoruz. Daha ileride onun Berlin'de, bir taraftan Alman ordusuna hayranlığını geliştirirken, diğer taraftan her genç insan gibi, bazı dünya heveslerine kapıldığını ve dünya evine girme çabalarını da göreceğiz.

Enver Bey, içine dönük bir insandır. Ne bir sokak hatibidir. Ne bir kürsü adamıdır. Bir heyecan adamı da değildir. İyi yazmaz ve iyi konuşmaz. Duygularını kısa, kesin cümleler, hatta bazen tek kelimelerle ifade eder. Genç, güzel, yakışıklı bir subay, daha doğrusu sert bir ihtilâlcidir ama, bir yığın adamı değildir. Karar anlarında ve büyük olayların dönüm noktalarında ise, telâş veya asabiyet göstermez.

Evet, Enver Bey içine dönük bir insandır ama, aynı zamanda içli bir insandır. Duyar, duygulanır, ama duygularını açığa vurmaz. Bunun nice doğrulayıcı belgelerini biz, daha ilerideki bahislerimizde ve onu ta ölüm gününe kadar izlerken, parça parça vereceğiz. Bir insanın en mahrem benliğini yansıtan nice mektuplar, belgeler ve hatıra yazıları ile Enver Paşa, bize kendini ve iç âlemini, hem yalnızlığı, hem bütünlüğü, hem hüznü, hem gururu ile sayfa sayfa verecektir.

Şu halde Abdülhamit'in Yıldız Sarayı bahçesinde Enver Bey, hem de Abdülhamit'in sonunu ilân eden top sesle-

rini dinlerken, acaba bu genç ve içine kapanık adam neler düşünmüştür? O genç ihtilâlci ki, daha 9 ay önce ve Selânik'in Vardar Kapısından, hem Hürriyeti kurtarmak ve sonunda da elbette ki bugünleri hazırlamak için dağa çıkarken:

— *Ben, artık bir hiç'im,*

diye düşünmüştü. Rütbelerini, nişanlarını atmış ve:

— *Yarın kimbilir hangi kurşun, beni kimbilir nerede yere serince, cesedimi bir âsi diye bir köşeye atacaklar,*

diye düşünmüş, yazmıştı.

Ama ne var ki, aradan ancak bir ay geçince, hem bir Hürriyet Kahramanı, hem bir efsane adamı olarak şehre dönmüş, milletin yıldızı olmuştu. Hem de işte şimdi aynı genç subay, vaktiyle kendi kaderine her an hükmedebilecek kudrette olan, dokunulmaz, adı ağza alınamaz bir padişahın sarayının bahçesindeydi. Ve orada onun sonunu haber veren top seslerini dinliyordu. Bu sonun alınışında, bu top seslerinin haykırışında ise, doğrudan doğruya kendi eli ve müdahalesi vardı. Çünkü şimdi o, Hareket Ordusunun bir yöneticisi olarak söz sahibi idi: Hareket Ordusu Kumandanlığı Kurmay Başkanı Binbaşı Enver Bey! Evet, şimdi Yıldız bahçesindeki adam, bu Enver Beydi. Ve işin bu sonuca varışında onun, büyük hissesi vardı. Bu sarayın bahçesinde o, şimdi, bu hissenin ve bir hakkın, sahibi ve temsilcisi olarak bulunuyordu. Bu bahçe ise aslında, ona pek de yabancı değildi?

O günden ancak yedi yıl kadar önce ve bir akşam Kurmay Okulu dershanesinde derslerine çalışırken, amcası Halil'le beraber (Halil Paşa) sınıflarından alınıp muhafaza altında bu saraya getirildiklerini, bu bahçeden geçirildiklerini, elbette hatırlıyordu. Sonra, soğuk, suratlar asık bir saray mahkemesi önünde nasıl sorguya çekildiklerini de hatırlamaması mümkün müydü? Bu heyete reislik eden başhafiye Kadri Bey ne kadar sertti. Ne kadar garip sualler soruyordu? Hele bir aralık, geleceğini ne kadar karanlık gördüğünü Enver Hatıratında anlat

mıyor muydu. Ve bu gelecek, bu kukla reisle, bu kukla heyetin elindeydi. Belki mektepten kovulmalarına, belki sürgüne, belki hapislere, kalebentliklere hükmedebilirlerdi. Halbuki işte bu saray duvarları ve bu bahçeler arasında şimdi o, yalnız serhafiyelerin, kukla azaların değil, hem onların, hem bütün bir imparatorluğun mutlak efendisi olan padişahın da, bizzat kaderine hükmeden efendilerden biri olarak burada bulunuyordu. Sarayı çeviren taburlar, onun emrindedir. Eğer istese onun bir işareti ile sarayı mahvedebilirler.

Ya öteki ziyaret? Onu acaba düşünmeli mi, yoksa düşünmemeli miydi? Hani saray başkâtipliğine, Osmanlıcanın o ağdalı saygı kelimeleri ile bir mektup yazmıştı. O devirde ikbal ve itibarın en yüce zirvelerinden olarak hayal edilen bir nimeti istemişti. Bu nimet, saraya ve padişaha damat olmaktı. Gençti, yakışıklıydı. Kurmay okulunu en iyi derecede bitirmişti. Rumeli'de en çetin çete savaşlarına girmişti. O halde saraya damat olmak? Evet niçin olmasındı? Ama şimdi? Şimdi içinden herhalde öyle sesler gelmiş ve bu sesler gelecekten öyle müjdeler vermiş olabilirdi ki, belki de bu sarayın kapıları yarın onun önünde, artık kendiliğinden açılacaktı (1). Vaktiyle yaptığı o müracaattan sonra, gene bu saray bahçesinde yaşadığı o, biraz sıkıcı, biraz gülünç, hatta belki biraz da haysiyet kırıcı mizanseni, şimdi kimbilir nasıl bir iç burukluğu, yahut nasıl bir hınç duygusu ile hatırlamıştır: Sarayın kapısından, saray başkâtibinin odasına varabilmek için yapılan sorgular, çekilen sıkıntılar, birtakım saray uşaklarını adam sanıp ta yerden selâmlamak zorunluğu, sonra bir sürü zenci hadımağalarının peşinde geçilen koridorlar, dolaşılan yollar? Ve nihayet, hatırlanmaması daha iyi olan o görücüye çıkış sahnesi?..

Görücü padişahtır. O seni görür, ama sen onu göremezsin. Kumlu, serin, çiçekli bir yola bakan balkonun, daha doğrusu bir şehnişinin arkasında gizlenmiştir. Seni zenci uşaklar

---

(1) Bu olay, bu eserin birinci cildinde, hem Halil Paşanın, hem Enver Paşanın hatıralarına dayandırılarak verilmiştir.

bu yolun başına getirecekler. Sana geçeceğin yolunu işaret edecekler. Sen bu yoldan yürüyeceksin. Ama ne sağa, ne sola, ne de yukarı bakarak? Başın yerde gibi olacak.

Şehnişinde ise, yalnız mülkün efendisi değil, kaderin oturmuş gibidir. Eğer bu efendi seni beğenirse, sarayın kapıları açılacak, bir sultana kavuşacaksın. Atlar, arabalar, uşaklar, yaldızlar, nişanlar ve yıldırım hamleleri ile bütün rütbeleri aşıp, Makedonya dağlarındaki arkadaşlar henüz kendi rütbelerinde pineklerken, senin, açılan talihinin kanatları ile en yüksek rütbelere varışın, binbaşılıktan paşalığa, paşalıktan müşirliğe yükselişin?..

Evet her şey o anda, ve sen bu sessiz yolda tek başına yürürken, o şehnişinde gizlenen mutlak kudretin bir kararı ile birden ve sanki bir göz açıp kapamada olacaktır. Ama bu görücü seni eğer beğenirse? Eğer saray damatlığına ve böylece saraylara, sarayda bir sultana ve bu sarayın rütbe ve nişanlarına layık görürse?

Evet Enver de vaktiyle bu yoldan geçti. O da bu yolda talihini denedi. Ama olmadı işte? Görücünün önünden geçiş işi bitip te, gene aynı zenci uşaklar onu başkâtibin odasına götürünce, başkâtip nazik davrandı. Ona:

— *Hayırlısı ne ise o olsun,*

diye, pek te ümit vermeyen sözler söyledi:

— *Siz kıtanıza dönün, efendimizin bir iradesi olursa bildiririz,*

diye beylik sözler söyledi. Ve sonra aynı uşaklar onu yolcu ederken, eline bir harçlık kesesi de sıkıştırdılar. Ama gidiş, işte o gidiş oldu. Çünkü bu mülkün, bu sarayların efendisi sarayına böyle her bakımdan kendine güvenmek hakkı olan ve nasıl olsa yolunu açacak bir kurmay subay değil, bıngıl bıngıl bir kalem efendisini veya kof bir paşazadeyi (Paşa oğlunu) damat yapmayı tercih etmişti.

Ama şimdi, Binbaşı Enver Bey, eğer o saray bahçesinde o gün ve bu sarayın kaderinde söz sahibi bir ihtilâlci olarak

bulunurken bu sahneleri düşünmüşse, şunu da içinden geçirmiş olacaktır ki, bu sarayın sahibi artık bir hiçtir. Ve bu sarayların kapıları ona, artık bir görücünün imtihanından geçmeden de ister istemez açılacaktır. Nitekim az bir süre sonra öyle olacaktır da!

Hulâsa işte bu hava içindedir ki Enver Bey, Yıldız'dadır. Bir şeyler bekler. Ve o şey artık olmuş ve Istanbul ufuklarını çınlatan top sesleri, Enver Beyin dakikadan dakikaya beklediği şeyi, yani Abdülhamit'in sonunu haber vermiştir.

Şimdi biz, Enver Beyi bu saray bahçesinde bırakarak, onu buraya çıkaran ve o günü yakın tarihimizde önemli bir dönüm noktası kılan gelişmelere kısaca göz atmalıyız...

***

SARAYDA AÇLIK:

Sarayın son günlerini ve Abdülhamit'in son gün ve gecelerini Başkâtip Ali Cevat Bey, birtakım açlık sahneleri içinde tasvir eder: Rumeli Ordusu Istanbul'a girmiştir. Direniş yuvaları sindirilmiştir. Saray abluka altındadır. Bu arada yalnız saray muhafız birliklerinin silâhları alınmak ve bunlar saray çevresinden uzaklaştırılmakla kalınmamıştır. Sarayın iç hizmetine bakanlar da derlenmiş, toplanmış ve saray âdeta boşaltılmıştır. Öyle ki bu boşlukta, bu boş salonlarda, koridorlarda Başkâtip âdeta terkedilmiş bir şehrin sokaklarında imiş gibi tek başına dolaşır.

Padişah ile küçük şehzadeleri ve saray kadınları ise, sarayın harem kısmında bekleşirler. Ne olacak diye? Ama havada, boğucu bir yalnızlık eser. İşin bir kötü tarafı da, hepsi açtırlar. Bir zaman yalnız saraya değil, saray dışına da binlerce tabla yemek dağıtan saray mutfaklarında ateş sönmüştür. Boştur. Kilerler kilitlenmiştir. Başkâtibin tabiri ile, hem padişah, hem saray halkı açlığın tesiri altındadır. Hareket Ordusu o gün o şartlar altında böyle bir meselenin de ortaya çıkacağını önceden düşünmemiştir. Durum böyle gelişince, Başkâtip çevre kumandanına başvurur, durur. Nihayet saraya bir

miktar asker tayını (erlere mahsus ekmek) verilebilir. Başkâtip katıktan bahsedecek olur. Fakat muhafız askerlerden birinin cevabı serttir:

— *Bugün de katıksız yesinler!*

Muhafız asker bu sözleri söylerken, Enver Bey oradadır. Ve saray o gün, katıksız asker tayını ile yetinir.

Bu sahne belki anlatmaya da değmez. Ama günde ortalama 15.000 tabla yemek çıkardığı bilinen, hem sarayı hem çevresini besleyen ve etrafında ayrıca 15.000 muhafız için kazan kaynayan Yıldız mutfaklarının, bir gün gelip ocaklarını söndürüşünde kaderin garip bir istihzasını sezmemek, sanıyorum ki kabil değildir. Ve böyle sahneler tarihte, zaman zaman tekrarlanırlar.

***

ABDÜLHAMİT'İN SONU:

Bu hikâye üzerinde, artık fazla durmasak da olur. Ama olayı kısaca verelim:

10 temmuzdan sonra seçimlerin yapıldığını ve umumî meclisin (Mebusan ve Ayân Meclisleri) Istanbul'da çalışmaya başladıklarını biliyoruz. İttihat ve Terakki Meclise tek parti halinde gelmiştir. Gerçi İttihat ve Terakki, cemiyet midir, parti midir pek belli değildir. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi bir formul de bulunmuştur: Meclisteki mebuslar parti grubu sayılacak, İttihat ve Terakki cemiyeti de, bir hayır cemiyeti gibi alınacaktır. Ama bütün kudret, gene de bu hayır cemiyeti umumî merkezinin elinde bulunacaktır. Nitekim Istanbul'da 31 mart ihtilâli patlak verince, Meclisteki İttihatçı ileri gelenler birer tarafa sıvışırlar. Fakat merkez üyelerinden ve cemiyetin hem kurucularından, hem nüfuzlu adamlarından Jandarma Yüzbaşısı İsmail Canbolat Bey (1), olayı Selânik'e tellemek imkânını bulur:

---

(1) İsmail Canbolat Bey, 1906'da Selânik'te, İttihat ve Terakkinin Makedonya'da ilk çekirdeği olan Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kuran 10 kişiden biridir. O zaman jandarma yüzbaşısı idi. Hürriyetin

— *Meşrutiyet tehlikededir!*

Böylece Selânik derhal harekete geçer. Evvelâ bütün cemiyet merkezlerinden ve bilhassa Rumeli teşkilâtından saraya ardarda tehdit telgrafları yağdırılır. Bunlara, Anadolu ve hatta Suriye merkezlerinden çekilen telgraflar da eklenmelidir.

O sırada Sadrazam, Tevfik Paşadır. Ve bu vazifeye, 31 mart ayaklanmasının patlaması üzerine gelmiştir. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa isyan belirince istifa etmiş, Tevfik Paşa sadrazamlığa geçmiştir. Gerçi bu sadareti ancak 21 gün sürecek ve ihtilâl bastırılınca, Tevfik Paşa da çekilecektir (1).

Tevfik Paşanın bu kısa sadrazamlığı sırasında ve ancak 21 gün kadar süren isyan safhasında, saraya ve sadarete çekilen bütün telgrafları muhafaza etmiş olması, o günlerin havasını aydınlatmak bakımından cidden faydalı olmuştur (2). Bu belgeler arasında biz, saraya yağdırılan dilek, protesto hatta tehdit telgrafları arasında, şuradan buradan çekilen bazı sadakat, bağlılık telgraflarını da buluruz. Bu arada, ne istendiği belli olmayan yazılar da vardır. Bütün bu telgrafların Tevfik Paşada toplanmış olması, Abdülhamit'in bunlar üzerinde hiç bir kararа varmayıp, hepsini de sadrazama havale etmiş olması, onun olayların akışının dışında kalmak yolundaki davranışının bir belirtisi gibi görünür.

---

ilânından sonra Selânik'ten Istanbul'a gönderilen heyet üyeleri arasında o da vardı. Istanbul'da kaldı. Ve cemiyetin Istanbul'da teşkilâtlanması ile uğraşanlardan biri oldu. Canbolat'ın bütün hayatı siyasî faaliyetler içinde geçti. Hem silâhşor hem aktif politikacı ve teşkilâtçıydı. Meşrutiyetten sonra mebus seçildi. Mütarekede ve hatta cumhuriyetten sonra da İttihatçılık gayreti içinde uğraştı. Büyük Millet Meclisine seçildikten sonra da İttihatçılıkla alâka ve bağıntılarını açığa vuran mektupları, şimdi eldedir. 1925'te, Atatürk'e suikast davasına adı karıştı İdama mahkûm oldu.

(1) Tevfik Paşa aslen asker olarak yetişti. Fakat sıhhî sebeplerle daha teğmen iken ordudan ayrıldı. Hariciyeye girdi. Ve bir hariciyeci olarak yükseldi. Sefirliklerde ve 4 defa sadrazamlıkta bulundu. Osmanlı İmparatorluğunun son sadrazamı da Tevfik Paşadır. 1922'de Saltanat kaldırılırken, Tevfik Paşa Sadrazam bulunuyordu.

(2) Bu belgeler, İsmail Hami Danişment tarafından *31 Mart Vakası-Tevfik Paşa Dosyası* ismi altında yayınlandı.

Sadrazam Tevfik Paşa

Ama, bu belgelerden biz asıl, 21 gün süren karışıklık devrinde bilhassa İttihat ve Terakkinin kesin tutumu ve isyana karşı çıkışı hakkında, açık bilgiler edinebiliyoruz. Nitekim Istanbul'dan Canbolat Beyin çektiği telgraf üzerine Selânik merkezi hemen harekete geçer. Ve Selânik merkez heyeti, yeniden bütün teşebbüsleri elinde toplayan bir merkez olur. Bir taraftan orduyu elinde tutmayı başarır. Diğer taraftan Rumeli şehirlerinden gönüllü birlikler tertipler. Bu teşkilâtlanmada, Rum, Bulgar komiteleri, 10 temmuzda olduğu gibi, Meşrutiyetin korunması kararında birleşirler.

İlk önce Selânik ve çevresinden, yani Üçüncü Ordudan, Istanbul üzerine yürümek üzere müfrezeler tertiplenir. Bunlara sivil gönüllüler katılır. Sonra Edirne ve bölgesinde bulunan İkinci Ordu da harekete geçer. Oradan da müfrezeler düzenlenir. Bütün bu kuvvetlerin başına, Selânik Redif Fırkası (tümeni) Kumandanı Hüsnü Paşa geçirilir. Kurmay başkanlığına da Kolağası Mustafa Kemal Bey (Atatürk) atanır. Devrin bütün askerî yıldızları, yani Ali Fethi Bey (Okyar), Cemal Bey (Paşa), Hafız İsmail Hakkı Bey (Paşa), Kâzım Bey (Karabekir), Kolağası Niyazi Bey, Kolağası Eyüp Sabri Bey ve diğerleri, Selânik'ten kalkan birliklerde vazife alırlar. Edirne İttihat ve Terakki Teşkilâtının öncüsü olan Yüzbaşı İsmet Bey (İnönü) Edirne'den tertiplenen asker ve gönüllü birliklerinin tanzimcisi ve idarecisi olarak harekette yerini alır. Istanbul üzerine yürüyen kuvvetlere katılır. Binbaşı Enver Bey ise, 31 mart ayaklanması patladığı zaman ve daha önce de kaydettiğimiz gibi Berlin'dedir. Orada ataşemiliterlik vazifesine henüz başlamıştır. Ama olayı haber alınca hemen harekete geçer. Fakat o memlekete yetiştiği zaman, hareket halindeki birlikler, artık Istanbul önündeydiler.

Istanbul'a yürüyen kuvvetler, anlaşıldığına göre 20-25 tabur arasındadır. Ayrıca 10 süvari bölüğü ile 9 batarya vardır. Bu kuvvete sivil gönüllüleri ve çeteleri de ilâve etmelidir. İlk kafile Selânik'ten 2 nisan (15 nisan) günü trenlerle hareket eder. Onu yeni kafileler takip ederler. Selânik jandarma bölüğü, 6 nisan günü (19 nisan) Yeşilköy istasyonunu işgal eder. 7 ni-

Hareket Ordusu kumanda heyeti
Önde ortada Mahmut Şevket Paşa; arkada soldan birinci İsmet Bey (Paşa), ikinci Hafız İsmail Hakkı Bey (Paşa), üçüncü Enver Bey (Paşa).

sanda Hüsnü Paşa, maiyeti ile Hadımköy'e varır. Fakat o günlerde bir kumanda değişikliği olur:

Selânik'te İttihat ve Terakki Merkezi her ne düşünmüşse, Istanbul'a yönelen kuvvetlerin başına Üçüncü Ordu Kumandanı ve Birinci Ferik (korgeneral) Mahmut Şevket Paşayı tayin eder. Paşa, 7 tren askerle 9 nisanda (22 nisan) Yeşilköy'e varır.

Hüsnü Paşa ve dolayısıyle onun Kurmay Başkanı Mustafa Kemal (Atatürk) Mahmut Şevket Paşanın emrine girerler. Şimdi yaygın bir fotoğraf, Mustafa Kemal'i Yeşilköy Istasyonunda, diğer kumanda erkânı arasında harita çantasını karıştırırken gösterir. Mustafa Kemal'in Yeşilköy'deki çalışmalarına ait bazı hatıra nakilleri de vardır. Yeşilköy'den Hareket Ordusu adına Istanbul halkına ilk beyanname de 9 nisanda (22 nisan) yayınlanır. Bu beyannamede Rumeli'den gelen kuvvet «Hareket Ordusu» olarak adlandırılır. Bu kuvvete bu ismi bulan Mustafa Kemal'dir. Gelecek günlere ümitle bakar. Ama işte tam o sırada, Hareket Ordusu Kurmayında da bir değişiklik olur.

*
* *

ENVER BEY SAHNEDE!

Enver Bey Berlin'den gelmiştir. Evvelâ Selânik'e uğrayan Berlin ataşemiliteri, orada fazla eğlenmez. Ama İttihat ve Terakki Merkezi ile gerekli temaslarını yapar. Durum ve gelişme ihtimalleri gözden geçirilir. Mahmut Şevket Paşanın tayininden memnundur. Ona göre büyük tehlike, Istanbul'daki kara ve deniz kuvvetlerinin bütünü ile asilere katılmaları ve bu takdirde meydana gelecek iç savaştır. O zaman Anadolu ve Suriye Ordularının durumu da şüpheye girebilir. Hatta bizzat Rumeli'nin bile sarsılması mümkündür. Arnavutluk'ta ünlü bir derebeyi olan İsa Bolatin, padişaha sadakat telgrafı çekmiştir. Gene Istanbul'da «Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye» yani İslâm eğitim topluluğunu teşkil eden yüksek seviyedeki hocalar, gerçi isyanı yermişlerdir, Meşrutiyeti savunmuşlardır ama, yayınladıkları iki beyannamede de, İttihat ve Terakkiyi savunan tek söz yoktur. O halde acaba İttihat ve Terakkisiz bir Meş-

rutiyet mi düşünülüyor? Bu nokta dumanlıdır. Ve vaziyet oldukça tehlikeli ihtimaller arzeder.

İşte bu şartlar içinde Enver Bey Yeşilköy'e varır. Ve anlaşıldığına göre daha Selânik'te kararlaştırılmış olan bir tertiple, Hareket Ordusunda Mustafa Kemal'in işgal ettiği kurmay başkanlığını alır. Teşebbüs artık, Enver Beyin elindedir.

Mustafa Kemal, elbette ki kırgındır. Arka plana itilmiş demektir. Hatta pek oralarda da eğlenmez. Selânik'e döner. Ön planda parlayacağı bir fırsatı kaybetmiş demektir. Enver Beyin işe el koyduktan sonraki günleri çok hareketli geçer. Istanbul'a yürünecektir. Ama işin her ihtimalini hesabetmek gerekir. Evvelâ siyasî ve psikolojik şartları hesaba katmalıdır. Gerçi, nisandan beri bir kısım mebusların Yeşilköy'e gelmeleri, Hareket Ordusunun icraatına katılmaları önemli bir kazançtır. Ama Yıldız'ı da oyalamalıdır. Mahmut Şevket Paşa (1) bunu mükemmelen yapar. Daha Yeşilköy'e gelir gelmez padişaha bir tezkere yazarak, bazı kötü niyetlilerin ortalığı karıştırmak istediklerini, halbuki Hareket Ordusunun padişaha sadık olduğunu arzeder. Çünkü haklı olarak «padişahı tahtından indirmek sözlerini vakitsiz ve zararlı» sayar. Sonra, gelen askerin içinde de nelerin döndüğü şüphelidir. Eğer bu asker de isyancılar tarafına geçerse, yalnız Meşrutiyet değil, kendilerinin hayatı da tehlikede demektir. Onun için padişaha sadakat beyanları birbirini takip eder. Hatta 9-10 nisandan beri ve gelebilen Meclis azaları ile Yeşilköy'de toplanmaya başlayan Meclis te hükümete bir tezkere yazarak, hareketin padişaha karşı olmadığını ve Meşrutiyete sadık kaldığı müddetçe, onun hayat ve saltanat hakkının korunacağını saygılı bir dille bildirir. Zaten Meclisi de Ahmet Rıza Bey yerine Sait Paşa yönetir. Sait Paşa ise Abdülhamit'in, her başının sıkıldığı zaman kendisine baş vurduğu, kendisini hükümet başına getirdiği denenmiş sadrazamı değil midir?

(1) O günden sonra Mahmut Şevket Paşa artık yalnız ön planda değil, fiilen İttihat ve Terakkinin de gözde adamı olacak ve bir gün bu kudretin sözcüsü olarak, hükûmetin başına da geçecektir. Daha ileride onun şahsı hakkında gerekli bilgileri vereceğiz.

Enver Beye gelince, o bu manevralar arasında hep kendi hazırlıkları ile meşguldür. Maksat Istanbul üzerine yürüyüştür. Ama bu yürüyüş, mümkün olduğu kadar hesaplı, emniyetli ve az kayıplı olmalıdır. Bunun planlarını hazırlamak da onun işidir. Nihayet 11 nisan cuma gününü 12 nisan cumartesiye bağlayan gece sabaha karşı, Hareket Ordusu yürüyüşe geçer. Sabahleyin öncüler, Istanbul'a varmış gibidirler. Bu öncülerin başlarında, Binbaşı Enver Bey, Ali Fethi Bey (Okyar) Binbaşı Ali Hikmet Bey (Ayırdan), Binbaşı Muhtar (Şehit), Binbaşı Hafız İsmail Hakkı, İkinci Ordudan İsmet (İnönü) ve Kâzım Beyler vardır. Kolağası Niyazi Bey, Resne gönüllülerinin başındadır.

Karşıdan ilk direniş Davutpaşa kışlasından olur. Çabuk bastırılır. Önemli asi birlikleri Harbiye Nezaretinde, Babıâli'de ve asıl Taşkışla ile Taksim kışlasındadır. Yıldız ve çevresindeki kuvvetlerin durumu ise bir sırdır. Bir muammadır. Bu muammanın düğümü nasıl çözülecek? Abdülhamit bu kuvvete «Direnin» mi diyecek, Yıldız çevresi bir savaş meydanı halini mi alacak? Bu pek bilinmez. Ama en önemli soru budur.

Enver Bey yan yollardan aşarak doğrudan doğruya Taşkışla ve Taksim Kışlası üzerine yürür. Direnişler güçlü olur. Hatta kışlalara karşı top kullanmak zorunda kalınır. Çarpışma bütün gün sürer. Ve Enver Beyin çok değer verdiği bir arkadaşı, Binbaşı Muhtar Bey o sırada şehit olur. İleride biz Enver Beyin bir gün onun «Abide-i Hürriyet» deki mezarını nasıl ziyaret ettiğini, bu ziyaretin kendisine neler düşündürdüğünü, kendi kaleminden okuyacağız. Ama o gün Muhtar Beyi yere seren kurşun veya uçan kurşunlardan biri, Muhtar Bey gibi Enver Beyi de yere serebilirdi. Halbuki o, Hareket Ordusunun Kurmay Başkanıydı. Harekât geriden ve merkezden yönetmeliydi. Fakat biz onun, yalnız bu şehiriçi ve sokak savaşında değil, hatta meselâ Sarıkamış Muharebesi gibi çok büyük kuvvetlerin katıldığı bir boğuşmada da, kumanda yerini bu usullere göre seçmediğini ve Rumeli'deki çete savaşlarında olduğu gibi, kendisini hareketin ön saflarına attığını göreceğiz. Bundan, hem askerler, hem de Doğu Buhara'da olduğu gibi kendisi zarar gö-

Şehit Muhtar Bey

recek, hatta hayatını gene böyle bir ön saf mücadelesinde kaybedecektir...

Ne ise az veya çok zayıatla, direnişler önlenir. Silâhlar teslim alınır. Yıldız'da ise, hemen hiç çatışma olmaz. Abdülhamit bir direnişe geçmez. 13 nisanda artık, Hareket Ordusu vaziyete hâkimdir. Sıkı yönetim ilân edilir. Asi kuvvetler silâhsızlandırılmış ve tevkif edilmişlerdir. Artık söz askerî divanıharbindir. Sözleri, yazıları, tutumları ile isyanın önde görünen destekçileri ise kaçıp kurtulmak kaygusundadırlar. Derviş Vahdeti'nin, Said-i Kürdi'nin, daha isyanın ilk günlerinde nasıl kaçtıklarını, saklandıklarını kaydetmiştik. Aydınlar arasında da kendilerini suçlu görenler ortadan kaybolurlar. Meselâ bütün hayatı boyunca hasta ruhlu, menfî ve bir süre de morfinman bir adam olan Dr. Rıza Nur bunlardan biridir. Ama o Derviş Vahdeti veya Said-i Kürdi gibi köşede bucakta saklanmakla yetinmez. Avrupa'ya kaçar. Yani her nedense kendini, kaçıp kurtulmak zorunda görür. Ama daha ileride ve kendi mektuplarından göreceğiz ki bu her zaman kaypak siyasetçi, gittiği dış ülkelerde aylığını elaltından, İttihat ve Terakki iktidarından sızdırmasını bilecektir.

***

Hareket Ordusu işini bitirip, memleketin başka yerlerinde de fazla önemli direnişler patlak vermeyince, neticeler mukadder şekilde alındı. Mahmut Şevket Paşa evvelâ Istanbul'daki kara ve deniz kuvvetlerinin kumandasını ele almıştı. Sonra Üçüncü Ordu Kumandanlığından başka, Birinci ve İkinci Orduların kumandanlıklarını da elinde topladı. Binbaşı Enver Bey, bu tek idare altına alınan ordular birliğinin, fiilen kurmay başkanı gibiydi.

Ama asıl önemli karar, artık Yeşilköy'den Istanbul'a nakleden ve Ayasofya meydanındaki eski binasında toplantıya geçen Umumî Meclisindi. 27 nisanda artık hareket tamamlanmıştı. Meclis, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi kararını verdi. Veliaht Reşat Efendi, Beşinci Sultan Mehmet olarak padişah ilân edildi.

Öyle anlaşılıyordu ki, Meclis heyecanlıydı. Fetvanın hazırlanması bir mesele oldu. Ama o da hazırlandı. Tahttan indirildiğinin padişaha tebliği için seçilen heyet saraya gönderildi. Bu sahnelere ait geniş hatıralar yayınlanmıştır. Saraydaki son sahnenin en doğru tasviri ise, Başkâtip Ali Cevat Beyin hatıralarında vardır. Yıldız'a gönderilen heyete; Abdülhamit'in saray generallerinden ve onun âyan azalığına da getirdiği Arif Hikmet Paşa, kendi arzusu ile katıldı. Diğer azalar, Arnavut mebuslarından jandarma generali Esat Paşa ile, Ermeni mebus Aram ve Selânik Mebusu Emanuel Karasu (Yahudi) Efendilerdi. Abdülhamit'in padişahlık vasfından başka halifelik, yani bütün dünya Müslümanlarının ruhani reisi olmak vasfı da bulunduğu için, onun padişahlıktan başka bu sıfatından da ayrıldığının tebliğine, bir Ermeni ve bir Yahudinin de memur edilmesi, zaman zaman yerilmiştir. Fakat Mebusan ve Âyan Meclisleri bütün Osmanlı unsurlarının temsilcilerinden teşekkül ettiğine ve tahttan indirme kararını ise bu Meclisler müştereken verdiklerine göre, bu şekil meselesi üzerinde tartışmanın, amelî bir değeri olmasa gerektir.

Abdülhamit'in tahttan indirilmesi muamele ve formalitelerinde, Mebusan Meclisi İkinci Reisi Talât Bey, pratik tutum ve kararları ile çok etkili oldu. Meselâ gerekli fetvayı yazmaktan çekinen fetva eminini ta evinden alıp Meclise getirmek ve gene bu toplantıda hazır bulunmamak isteyen şeyhülislâmı, ağır sözlerle iteleyerek önüne katmak gibi davranışlar, işin süratle tamamlanmasında müessir olmuştur.

Fetva, bilindiği gibi, yürürlükte olan Din Hukukuna göre ve bu hukukta hüküm verme makamında bulunan müftünün, bu gibi hallerde verdiği kararlardır. Şeyhülislâm ise, bu müftülerin başı (müft-il-enâm) sayılır. Fetvada isim zikredilmeksizin, hükmü gerektiren konu ele alınır. Ve bu konuya göre müftü, en uygun gördüğü kararı «olur veya olmaz» diye kaydeder.

Abdülhamit'in muamelesinde bir padişahın durumu bahis konusu olduğuna göre, fetvada bu muameleyi gerektiren haller ve sebepler belirtilmeliydi. Öyle de yapılmıştır. Şimdi bu fetvada ve onu gerektiren sebeplerin halka iyice anlaşılması

için şeyhülislâm tarafından «bütün naip ve müftülerle, bütün İslâm ülkeleri ulemasına hitaben» yayınlanan beyannameye bakıyorum. Bunlarda Abdülhamit, hem din, hem dünya vazifelerini ifada zulme ve adaletsizliğe düşen birisi olarak geniş ölçüde suçlanmaktadır.

Böylece Meclisler müşterek kararlarını alırlar. Toplar bunun için atılır. Enver Bey, işte o safhada ve işte bu kararı beklemek ve bu top seslerini işitmek için Yıldız Sarayındadır.

Abdülhamit Meclis Heyetinin tebligatını oldukça sükûnetle karşılar. Son olaylarda ilgisi olmadığında ısrar eder ve hayatı için teminat ister. Ama onu asıl yıkan darbe bu tebligatın ardından gelir:

Bu sefer bir askerî heyet Abdülhamit'in karşısındadır. Bu heyetin başında Albay Galip Bey bulunur. Ali Fethi Bey (Okyar) heyete dahildir. Heyetin vazifesi eski padişaha, sarayı terketmesini ve Selânik'e nakledileceğini bildirmektir. Hayatı, ordunun kefaleti altındadır. Abdülhamit, işte o zaman çaresizlikten kıvranır. Istanbul'da kalması ve bir sarayda barındırılması için çok ısrar eder. Fakat çare yoktur. Askerî heyet, karar vermeye değil, verilen bir kararı icraya memurdur. Bu sahneye şahit olan Başkâtip Ali Cevat Beyin Hatıratında buna ait parçalar şunu gösterir ki, o sırada eski padişah ve ailesi fertleri, bu koca saray içinde tamamen yalnızdırlar. Abdülhamit en küçük şahzadesi ile iki hanımını ve birkaç kadın hizmetçiyi alıp, elinde bir küçük çantayla saraydan ayrılmak üzere merdivenlerden iner. Fakat bu küçük kafileyi götürecek araba bulmakta bile zorluk çekilir. Selânik yolcuları yola düzüldükleri zaman ise, vakit artık gecedir. Ve bu gece, bu gurbet yolcuları için, sanki bir daha sabahı açılmayacakmış gibi ağırdır, kasvetlidir (1)...

*
* *

(1) Abdülhamit'in terkettiği Yıldız Sarayının yağmaya uğradığı ve eski padişaha ait para ve mücevherat şeklindeki büyük servetin şunun bunun elinde kaldığı yolundaki rivayetler, her vesile ile tekrar edilir. Bu karışıklık arasında, bazı kayıplar olmuş olması

Bu işler tamamlanıp yeni kabine de işe başlayınca, Harp Divanı da çarklarını işletmeye başlar. Yargılamalar bir ay kadar sürer. Ve hükümler safha safha infaz edilir. İlk mahkûmiyet kararları 3 mayısta çıkar. 31'i asker olmak üzere 44 kişi idama mahkûm edilir. Ve hükümler infaz olunur. 16 mayısta Deniz Binbaşısı Ali Kabuli Beyi, Yıldız bahçesinde süngüleyerek öldüren 16 asker idama mahkûm olurlar. 17 mayısta, beş işbirlikçi aynı cezalara uğrarlar. 23 mayısta sivil ve asker 7 kişi idama mahkûm edilir. Son olarak ta Derviş Vahdeti ve ikisi paşa olmak üzere 5 kişi aynı cezaya çarptırılırlar. Bunlar arasında Abdülhamit'in saray mensupları da vardır. Meselâ sarayın zenci, fakat nüfuzlu ağalarından Cevher Ağa, Abdülhamit'in tütün kıyıcısı Mustafa, gene saraydan ve Abdülhamit'in yakınlarından Kabasakal Mehmet Paşa bu arada idam edilirler.

Bu Harp Divanının yargılamalarına ait zabıtlar yayınlanmadığı için, saray mensuplarının niçin bu cezalara çarptırıldıklarını kesin olarak bilmiyoruz.

Yukarıdaki cezalardan başka, Hoca Rasim müebbet hapse, Tüfekçibaşı Tahir ve ikinci tüfekçi Tahir Paşalar altışar yıla mahkûm olurlar. Eski Serasker Rıza, eski Bahriye Nazırı Ha-

---

belki mümkündür. Nitekim Abdülhamit de daha sonra Selânik'te, tam arabaya binerlerken, eşlerinden birinin elindeki mücevherat çantasını telâşla bir subaya verdiğini, fakat unutup bir daha geriye alamadığını anlatır. Bunun bulunması için uzun zaman ısrarlı teşebbüslerde bulunur. Fakat çanta bulunmaz.

Ama sarayda genel bir yağmayı doğrulayan ciddî nakiller veya belgeler yoktur. Gerçi Abdülhamit'in sarayda ve Alman bankalarında, altın olarak bir servetine el konmuştur. Bazen beş, bazen on milyon altın olarak dillerde dolaşan bu paranın hakikatte bir buçuk, iki milyon lira arasında olduğunu ve orduya tahsis edildiğini, Ali Fuat Türkgeldi *Görüp İşittiklerim* isimli hatıratında nakleder (Türk Tarih Kurumu 1949 s. 41). Mücevherat ise Paris'te açık artırma ile satılmış ve geliri hazineye maledilmiştir. Bu açık işlemler dışında geniş bir yağma hareketi olsaydı, bugüne kadar herhalde nakil ve belgeleri ortaya konurdu kanısındayım. Ama İttihat ve Terakki Cemiyetine, nisan 1909'dan sonra, önemlice tahsisler sağlandığının, çeşitli belirtileri vardır.

san Rami, gene eski Dahiliye Nazırı Memduh Paşayla, Tophane Nazırı Zeki Paşalar suçlu bulunmazlar. Ama idareten Büyükada'ya ikamete mahkûm edilirler.

31 mart ayaklanmasına katılan kalabalık asker yığınları ise, ceza olarak Rumeli'de yol inşaatına ve benzeri ağır hizmetlere gönderilirler. Ayaklanmanın dosyası, böylece bu hükümlerle kapanmış sayılır (1)...

* * *

ŞERİAT İSTEYENLER, ŞERİATI BİLMİYORLARDI?

31 mart yargılamalarında, bazı hakikatlar da meydana çıktı. Meselâ 31 martta «şeriat isteriz» diye ayaklanan askerler, şeriatın ne olduğunu ve böylece ne istediklerini bilmiyorlardı. Bu netice, aşağı yukarı bütün sokak ayaklanmalarında görülür. 31 mart ta bir sokak ayaklanmasıydı. Gerçi bir kışlada patlamıştı. Ama bu kışla, sokaktan kışkırtılmıştı. O zaman, hemen hiç okur yazarı olmayan Türk köylerinden silâh altına alınan askerlerin ise, şeriat ve müesseseleri hakkında, elbette ki fikirleri olamazdı.

Kaldı ki din esaslarının, itikatlar (inancalar) ibadetler (Tanrıya tapış ve yakarış) gibi konuların da, hiç kimsenin tutum ve davranışlarına zaten müdahale eden yoktu. Asıl şeriat ki, Tanrı ile insanlar arasında değil, insanlarla insanlar arasındaki ilişkileri, yani dünya işlerini düzenleyen kanunlar ve müeseselerdi. Bu kanunlar ve müesseseler ise, Osmanlı devle-

---

(1) 31 mart ayaklanmasından Prens Sabahattin'in haberli olduğunu gösteren kayıtlar vardır. Abdülhamit tahtından indirildikten sonra, onu Istanbul'dan çıkarmaya memur askerî heyetin başkanı Albay Galip'in (Paşa) anılarına göre, Sultan Reşat bu konuda kendisine bazı bilgiler vermiştir. Bu bilgiler arasında Prens Sabahattin'in, ayaklanmadan önce ve o zaman veliaht olan Sultan Reşat'a, yakında bir ihtilâl olacağından bahsettiği de vardır. Prens Sabahattin'in bu ayaklanma ile ilişkin durumu hakkında, aşağıda verilen eserde tafsilât ve 31 mart olayı ile ilgili geniş bibliyografya vardır: Sina Akşin: *31 Mart Olayı*. S. 249-251. 1970, Ankara.

Mahmut Şevket Paşa

tinde, 31 mart ayaklanmasından önce de ayaktaydı. Şeyhülislâm, Kabinede üyeydi. Şeriat mahkemeleri işliyordu. Medreseler açıktı. Fıkıh, yani şeriat kanunları uygulanıyordu. Ve padişah, aynı zamanda halife sayılıyordu.

Şu halde bütün bu tür sokak ayaklanmalarında olduğu gibi, 31 martta da sokağa dökülenlere hâkim olan, *şuur* (bilinç) değil, şuursuzluktu. Tıpkı Mebusan Meclisine girip, reislik kürsüsü önünde:

— *Askerî talimatnameler Almancadan çevriliyor, bu şeriata aykırıdır,*

diyen asi veya demagog gibi. Bütün asilere, bilgisizlik, şuursuzluk hâkimdi. Halbuki peygamber «Bilgiyi Çin'de bile bulursanız, alınız» demişti.

Modern ordunun talimnameleri de elbette yabancı dillerden tercüme edilecekti. Meselâ peygamber zamanında topçu yoktu ki, topçuluk talimatnamesi ilk halifeler devrinden alınsın.

Hulâsa «şeriat isteriz» sloganı, Müslüman Şarkın zaman zaman bütün devirlerinde olduğu gibi, 31 mart ayaklanmasında da sokak politikacılarının ve sokak kalabalıklarının dilinde, bir bayrak gibi dalgalandırıldı. Nitekim bugünkü Türkiye'de de bu slogan, böylece dalgalandırılır, durur...

***

İNÖNÜ NE DİYOR ?

İnönü, Hareket Ordusu olaylarını bütün ayrıntıları ile hatırlar. Istanbul'da karargâhın önde gelen bir kurmayıdır. Meselâ Istanbul'da çekilen grup fotoğraflarından birinde, önde oturan Mahmut Şevket Paşa ile diğer iki generalin arkasında, Enver Bey, Hafız İsmail Hakkı Beyle yanyana ve ayakta görünürler. Zaten Yüzbaşı İsmet, İkinci Ordunun 10 temmuzdan önce gizli ihtilâl teşkilâtının başıdır. Bu ihtilâlin kaderi ve onun getirdiği Meşrutiyet rejiminin korunmasıyle, sıkı sıkıya ilgilidir. Bu rejim gider ve yeniden bir mutlak irticaa dönülürse, başı gidecek olanlardan biri de odur.

Ama İttihat ve Terakkinin 10 temmuz ihtilâlinden sonra,

şimdi bir de 31 martı bastırmak ve hatta padişahı da değiştirmekle kazandığı bu ikinci zafer, Yüzbaşı İsmet Beyi ve bazı arkadaşlarını tedirgin eder. Çünkü 10 temmuz öncesi ve sonrası ile, orduya zaten siyaset girmiştir. Şimdi bu ikinci müdahale ile ise, siyaset orduda yerleşecektir. Bunun sonu kötüye varır. Çünkü Balkanlar'da bir harbin ergeç patlaması kaçınılmazdır. Bunun ne vakit alevleneceği bilinmez ama, onun muhakkak geleceğinde de, sağduyulu bütün subaylar müttefiktir. O halde artık kesin olarak kışlalara dönmeli. Ordu siyasetten ayrılmalıdır. Yoksa daha şimdiden orduda nifak ve ayrılık tohumları filizlenmeye başlamıştır. O halde kim orduda kalacaksa orduya, kim siyasetle uğraşacaksa siyasete bağlanmalıdır. Ve siyasetçi ile asker, aynı şahısta birleşmemelidir...

Bu havanın doğuşunda Enver Beyin şahsiyetinin tesirleri olması mümkündür. Çünkü Enver Bey, İttihat ve Terakkinin aktif unsurudur. Merkez Heyeti üyesidir. Bir aralık Berlin ataşemiliterliği ile yurttan ayrılmış olmasına rağmen, cemiyetin orduda büyük dayanağı odur. Hele şimdi son irtica patlayınca Berlin'den Istanbul'a koşması, şöhretine yeni hâleler eklemiştir. Bu yükselen şöhretin bazı subaylarda reaksiyonlar uyandırmaması mümkün değildi. Meselâ Mustafa Kemal kırgındır. Istanbul kapılarına dayanan Hareket Ordusunun Kurmay Başkanı olarak katıldığı önemli vazifeden, Enver'in bu kapılara yetişmesi ile, ayırtılmıştır. Sahneden silinmiştir de. Belki bunun da ruhî etkileri ile Mustafa Kemal, artık askerin siyasetten ayrılmasının ateşli savunucusu olacaktır. Aynı yıl içinde cemiyetin yapacağı ikinci kongrede, askerin siyasetten ayrılması davasının baş savunucusu olarak kürsüye atılacaktır. Bazı kararlar alınmasını sağlayacaktır. Ama bu kararlar maalesef uygulanmayacaktır. Zaten cemiyet onu, 31 mart işi bittikten sonra Trablus-Bingazi'ye mümessil olarak göndererek Selânik'ten uzaklaştıracaktır. Mustafa Kemal 1909 kongresine, ancak Afrika teşkilâtının temsilcisi olarak, yani biraz da yan yollardan katılacaktır.

Ama şimdilik biz gene Istanbul'a dönelim:

Yüzbaşı İsmet Bey ve bazı arkadaşlarının, Istanbul'da ka-

zanılan başarıdan sonra bir nevi tedirginlik içine düştüklerini kaydetmiştik. Bu tedirginlik, orduda siyasetin gittikçe yerleşmesinden, bunun doğuracağı fena ihtimallerden ileri geliyordu. Bu arkadaşlar o günlerde konuyu, kendi aralarında sık sık tartışırlar. Nihayet karar verilir: Bir yazı hazırlanacaktır. Bu yazıda durum ve tehlikeler açıkça anlatılacaktır. Sonra içlerinden biri seçilecektir. Bu yazıyı hepsinin adına Birinci, İkinci ve Üçüncü Orduların, yani bir Ordular Grubunun Kumandanı olan Mahmut Şevket Paşaya sunacaktır.

Öyle olur ki, hem bu yazıyı hazırlamak, hem arkadaşlarına okuyup tartıştıktan sonra paşaya sunmak işi, içlerinde en ufak tefek görünen Yüzbaşı İsmet Beyin üzerinde kalır. İsmet Bey kendine düşeni yapar. Yazı saygılı, fakat açık ifadelerle hazırlanır. Okunur, kabul edilir. İsmet Beyin imzasıyle Mahmut Şevket Paşaya sunulur.

Paşa elçiyi iyi kabul eder. Yazıyı okutur, dinler. Konuyu yadırgamaz. Hatta fikri benimser. Evet, asker artık kışlalarına dönmelidir. Siyaset dışı kalarak, askerî eğitimi ile uğraşmalıdır. Gerekli direktifi de verir. Bu yazının ruhu dahilinde bir ordu emri hazırlanacaktır. Kendi kumandası altındaki ordulara yayınlanacaktır. Asker, artık siyasetle uğraşmayacaktır. Hatta bu yazı, bilgi edinilsin diye diğer ordulara da gönderilecektir. Bu konudaki ordu emrini hazırlamaya da, gene Yüzbaşı İsmet Bey memur edilir.

İnönü bu emri, nasıl içten gelen bir inanışla hazırladığını anlatmıştır. Emir yazılır. Ordulara gönderilir. Bu teşebbüsün, bazı asker-politikacılar üstünde iyi tesir bırakmadığını da hatırlamaktadır. Ama emir, zaten gereği gibi uygulanmaz. Mahmut Şevket Paşanın işleri ise başından aşkındır. O günlerde binbir mesele içindedir. Bir kısım asker-politikacılarla, cemiyetin etrafındaki silâhşorlar ise, zaten emri benimsemezler. Böylece tam vaktinde duyulan bu temel ihtiyaç, orduda işlerin akışı içinde sadece bir esen rüzgâr olarak havada kalır.

Gene aynı yıl içinde Selânik'te toplanan ikinci İttihat ve Terakki kongresinde getirilen aynı mahiyetteki teklifler de aynı akıbete uğrar. Bu tekliflerin sahibi Mustafa Kemal'dir. As-

kerin siyasetten çekilmesini istemektedir. Asker olanların asker kalmasını, siyaset yapacak askerlerin ise ordudan çekilmesini savunur. Kongre gerçi teklifleri kabul eder görünür. Kongreden sonra bu yolda tedbirler alınması kararına varır. Fakat aslında hiç bir ciddî teşebbüse geçilmez.

Bu ihmal ve kayıtsızlığın neticesi şu olur ki, aradan daha üç yıl geçmeden patlayan Balkan Harbinde ordu, görülmemiş bir yenilgiye uğrayacak, bu yenilgide orduya siyasetin girişi önemli rol oynayacak ve bu harbin sonunda imparatorluk, hemen bütün Rumeli'yi kaybedecektir.

Fakat bu bahse son verirken şunu da kaydedelim ki, ikinci kongreden sonra, hem Kolağası Mustafa Kemal, hem Yüzbaşı İsmet Beyler, ordu görevlerinde siyasetten ayrılırlar. Bu ayrılış Mustafa Kemal için, zaten cemiyet tarafından gelen baskı ve tepkilerin de fiilî bir neticesi olur. Yüzbaşı İsmet Bey için ise, şahsî bir karar ve davranıştır.

Enver Beye gelince? Biz zaten bu ciltlerin ve bu sayfaların içinde, onun hayat hikâyesini takibediyoruz. O halde hikâyemize devam edelim. Çünkü bu hikâye *bütünü* ve *neticeleri* ile, hakikaten izlenmeye değer...

Basamak Taşları!

Tarihte her kahramanın serüveni, onun kendine seçtiği yolda, kendisi için sıralayabildiği basamak taşlarının hikâyesidir. Fakat bu basamakların her biri onun kaderine ne katar? Bu katkının gerçek değeri onun serüveninde nedir?

Bu soruların cevaplarını biz, ancak o kahramanın defteri dürülürken değerlendirebiliriz...

VI

ÇARKLAR HIZLI DÖNMEYE BAŞLAR!

31 mart buhranı atlatılmıştır. Adana olayları yatıştırılmıştır. Gerçi 20.000 ölünün kanları henüz tazedir. Ama imparatorluğun binası öyle sarsıntılara uğrayacaktır ki, Çukurova'da deşilen yara, bunların yanında, bir mahallî patlama gibi kalacaktır.

Evet, çarklar hızla dönmeye başlar. Bu hız; hem siyasî olayların akışında, hem Binbaşı Enver Beyin aşamalarında göze çarpar. Bir bakışta bu aşamalar, Enver Beyin şahsî hayatına bağlı gibi görünür. Ama Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey, artık memleketin malıdır. 10 temmuz öncesinde dağlara çıkışı, 10 temmuzda bir efsane kahramanı gibi memleket semalarında parlayışı, onun yolunun sonu değil başıydı. 31 mart irticaını haber alır almaz memlekete koştu. Istanbul kapısına dayanan Hareket Ordusunda kurmay başkanı sıfatıyle bu ordunun karar ve icraatlarında söz sahibi oldu. Kısa zamanda yenilen irticaın bu yenilgisinin yarattığı itibar, onun şan ve şöhretine yeni halkalar ekler. Demek ki memleketin her «gel!» dediği anda Enver Bey «buradayım!» diyecekti. Çıktığı yolda karıştığı her olay, ona yeni basamak taşları hazırlayacaktı...

Bu basamak taşları onu nerelere götürecekti? Bunu elbette kendisi de bilmezdi. Ama, hem orduda, hem memlekette her adımı merakla izleniyordu. Bu genç, yakışıklı, gözünü budaktan sakınmayan subayı, hayat yolunda herhalde bir şeylerin, daha ileri görev ve yetkilerin beklediğine inanılıyordu. Ve bu, doğru bir seziydi...

1909 yılı içinde onun hayatında, pek beklenmeyen başka bir olay da oldu. Hürriyet Kahramanı Enver Bey, saltanat hanedanına katıldı. Padişahlık ailesinin fertleri, mensupları ara-

sına girdi. Bir sultan hanımla nişanlandı. Padişaha damat oluyordu. Artık bir sarayda yaşayacaktı. Elbette ki hanedanın, en önde gelen şahsiyeti, belki de sözcüsü olacaktı. Belki de bir gün daha ileri bir adım atacak, daha kesin bir atılışla, meselâ bu hanedanda belki de tahtın varisi olacaktı. Niçin olmasın? Ona bir gün, kaşının ortasındaki beyaz kıllardan küçük yuvarlağa bakarak·

— *Sen padişah olacaksın, sen bir gün cihangir olacaksın,*

dememişler miydi?..

Böylece Enver'in hayat yolunda yeni bir basamak taşı daha atılıyordu. Biz bu sıhriyet, yani saltanat hanedanı ile kan karışımı üzerinde, aşağıda ayrıca duracağız. Çünkü bu, Enver Paşanın hayatının önemli bir hadisesidir. Bu hadise onun gerek resmî hayatında, gerek hayal ufkunda, etkiler yaratacaktır. Ve bir gün Enver Paşanın Makedonya'da parlayan yıldızı Orta Asya'da sönmeye başladığı günlerde bu sultan hanımın hayali, Enver Paşanın tek desteği olarak kalacaktır. Ve biz Orta Asya'da Enver Paşanın iç âleminde kaynaşan hasretleri, çileleri, problemleri, hepsi eşi sultana yazılmış ve o günlerde elinde kâğıt kalmadığı için, bazıları ancak bölük pörcük kâğıt parçacıklarına geçirilmiş ıstıraplı satırlarda okuyacağız (1). Ama şimdi ve daha önce, gene 31 mart sonuçlarına dönelim.

***

GÖLGE BİR PADİŞAH:

27 mayıs 1908'de tahta geçen Sultan Mehmet V (Reşat) yetişme bakımından, hanedanın bütün şehzadeleri gibidir. Padişah ilân edildiği zaman 65 yaşındadır. Ömrü kapalı geçmiştir. Kendisi veliaht, yani padişahtan sonra padişah olacak şehzade olduğu halde, 19 yıldan beri padişahın yüzünü görmemiştir. Bütün şehzadeler gibi o da, diğer şehzade ve sultanları, yani hanedanın diğer fertlerini görmekten yasaklanmıştır. Evin-

(1) Bu eserin III. cildinde, Paşanın bu elyazıları verilecektir.

Beşinci Sultan Mehmet (Reşat)
(1844—1918)

de misafir kabul edemez, kendisi misafir gidemezdi. Saraylarda, hatta aile fertlerinin bile baba, anne, oğul ve kızların aynı sofraya oturmaları âdet olmadığı için (1) kendi sarayının içinde dahi yalnızdır. Saraylara gazete, kitap da girmez, dört duvar arasında kapalı şehzadelerin 24 saatları, birtakım cahil saraylılarla, kara, soğuk, ruhsuz hadımağaları arasında geçerdi. Şehzadelere arkadaş olmak üzere verilen «Enderun Beyleri» yani şehzadenin bütün çevresi demek olan üç beş kimse, padişah tarafından ve binbir titizlikle seçilirdi. Bunlar birtakım saray kullarının çocukları, yakınları, yahut tavsiyelileri olurlardı. Vazifeleri, şehzadenin yanında ve çevresinde vakit öldürmekti. Hepsi basit, cahil, kendi mahalle ve çevreleri ile de temasları yasaklanmış zavallı mahlûklardı (2). İşte her şehzadenin günlük, yıllık hayatı, Abdülhamit'in saltanatı boyunca böyle düzenlenmişti.

Sultan Reşat ta aynı yoldan geçti. Aynı nizam içinde büyüdü. Bu şartlar altında tahsil, elbette ki basit bir okuma yazma öğrenmekten ibaret kalıyordu. Saraylara kitap, gazete sokulmadığı, meselâ Kur'an, Mesnevî gibi kitaplar dışında hatta dinî konuları veya hikâyeleri ele alan Ahmediye, Muhammediye gibi eserler dahi okunması yasaklandığı için, Sultan Reşat ta bütün iyi niyetlerine rağmen, memleket ve dünya hakkında bir şey öğrenmeye fırsat bulamadan padişahlık tahtına geçti. Yumuşak huylu bir insandı. Ama yıllar süren kapalı bomboş hayatında kendini içkiyle avutmaya çalışmıştı.

Sultan Reşat kendini Mevlevî sayardı. Mesnevî'den (3) kendi yalnızlığı içinde belki birtakım teselli duyguları ve ruh dayanakları çıkarıyordu. Ama yetişme tarzı, devletin başına geç-

(1) Enver Paşanın eşi Naciye Sultan, bu konuda ve daha ileride bize, kendi hatıraları ile çok ilgi çekici sahneler verecektir.

(2) Sarayların bu iç hayatını biz daha ileride, Enver Paşanın eşi Naciye Sultanın hatıralarından daha ayrıntılı nakledeceğiz.

(3) Bu eser, Abdülhamit devrinde Adana, Ankara gibi vilâyetlerde valiliklerde bulunmuş olan Abidin Paşa tarafından ve dört cilt halinde Türkçeye çevrilmiştir. Kitap ilk sayfasında, Molla Câmi'nin, Mevlâna Celaleddin'i öven şu rubâisi, yani dörtlüğü ile sunulur (aslı Farsça):

mek, devlet idaresinde karar sahibi olmak için elbette ki yetersizdi. Sultan Reşat padişahlığında, hayatının sonuna kadar bir *gölge hükümdar* olarak kaldı. Halbuki devletin, güçlü bir hükümdara, yetişkin devlet adamlarına, bilgili ve sağduyulu bir parlamentoya ihtiyacı vardı. Memleketin yoksun olduğu güçler de işte bunlardı. Gerçi artık saray, mutlak söz sahibi olmaktan çıkmış, gölge müessese haline gelmişti. Bu böyle olunca ve hele parlamento da itibarını kuramazsa, elbette ki, yeni söz sahipleri, daha doğrusu, tâçsız hükümdarlar türeyecekti...

***

BÜYÜK YOKSUNLUK: AYDIN VE DEVLET ADAMI!

Halkın idareye iştirak ettiği rejimlerde aydın, memleketin gerçek efendisidir. Çünkü halkın iradesini, aydın temsil edebilir. Bu gerçek; gerek sınıflı toplumlarda, gerek sosyal nizamların daha ileri kademesi olan sınıfsız rejimlerde aynı derecede doğrudur.

Devlet adamına gelince, devlet adamı, ileri ve üstün aydın demektir. Çünkü toplumda en güç ve en üstün sanatın, yani siyasetin sözcüsü ve icracısı odur. Ancak aydın ve usta devlet adamıdır ki, toplum içindeki çelişmeleri, toplum yararına yöneltebilir. Meselâ ideolojiler, büyük reform formülleri düşünürlerin buluşları olabilir. Ama bunların uygulanmaları devlet adamının işidir.

Bizde gerek Tanzimatın, gerek İkinci Abdülhamit devrinin büyük yoksunluğu, çağın gerçek ölçüleri ile, hem aydın, hem devlet adamı yetiştirememeleri oldu. Bu neticede, Türkiye'de gerçek anlamı ile *düşünür*lerin yetişmemiş olması elbette ki en önde gelen faktördür. Bu niçin böyle oldu? Bu soruyu cevaplandırmak kolaydır. Birinci sebep şudur ki, Osmanlı ül-

---

«O, maneviyat âleminin bir hükümdarıdır,
Onun zâtini ve değerini ifade etmeye, Mesnevî yeter,
Bu büyük şahsiyet için ben ne söyleyebilirim,
Evet, peygamber değildir, ama kitap *sahibidir...»*

Abidin Paşa Tercümesi: Istanbul, 1324 (1908) Dördüncü baskı.

kesinde eğitim ve kültür, Tanzimatta dahi üniversiteye değil medreselere dayandırıldı. Medresede ise skolastik bilgi ölçüleri hâkimdi. Skolastik, donmuş birtakım nakilleriyle, gene donmuş lisan ve fıkıh bilgileri ise, aydın ve düşünür yetiştirmez. Yani medreseden aydın yetişmez. Aydın, medresenin dışında gelişir. Bu da ancak kendini skolastikten kurtarmak ve ciddî üniversitelere, evrensel araştırmalara, terkiplere yönelişle olur. Halbuki Doğu kültüründe asırlardan beri, skolastisizmin dışına çıkış yasaktı.

Bizde gerek Tanzimat, gerek Abdülhamit saltanatı devri, bu ölçüler ve bu çerçeve içinde kaybedildi. Medrese hem gittikçe çöktü, soysuzlaştı. Hem üniversitenin doğuşu ve gelişmesi önlendi. Osmanlı imparatorluğunda üniversite, bir türlü teşekkül edemedi. Memleket dış âleme demir perdelerle kapalıydı. Yabancı üniversitelere gidilemezdi. Memlekete dışarıdan hocalar getirilemezdi. Zaten getirilmiş olsalar bile bunlar, nerelerde, hangi kürsülerde ders vereceklerdi...

Abdülhamit devrini; gelişmek istidadı gösteren bazı şahsiyet misallerine rağmen, hem dışarıya, hem kendi içine kapalı demir bir çerçeve, cahil bir baskı, donmuş bir şarklılık devri olarak almakta, elbette ki hata yoktur. Yalnız gazeteler değil, tiyatro eserleri, roman, edebiyat ve ilim kitapları da sansüre tabiydi. Sadrazamlar bile dış basını izleme yetkilerinden yasaklanmıştı (1). Böyle bir havada aydından ve dolayısıyle devlet adamından elbette ki bahsedilemez. İkinci Meşrutiyet ülkeyi, bu şartlar içinde aldı. Bu böyle olunca da, İkinci Meşrutiyetin en büyük bunalımının her şeyden önce aydın ve devlet adamı yoksunluğu olduğunu belirtmek, sanıyorum ki, devrin onulmaz zaafına, en doğru parmak basmak olur...

***

ADAM ARANIYOR!

Durum böyle olunca, İkinci Meşrutiyette meydana çıkan ve çok kullanılan bir sözü, burada işaret etmeliyiz. Bu söz şudur:

(1) Ş. S. Aydemir: *Makedonya'dan Orta Asya'ya - Enver Paşa.* Cilt. I. s. 346-347.

Kaht-ı ricâl! Sözün manası, adam kıtlığı demektir. Evet, İkinci Meşrutiyet, bir kaht-ı ricâl, yani adam kıtlığı içindeydi. Bunun en güçlü belirtisi, İkinci Meşrutiyette 10 temmuzdan, İttihat ve Terakkinin mutlak iktidarına kadar devleti, Abdülhamit devrinin artıkları, yaşlı, yorgun ve yeni bir şey vadetmeyen vezirlerle idare etmek gayretidir. Hatta bir aralık bir de *Büyük Kabine* kurulmuştu ki bu Kabine, kadro dışı bir 1877-1878 müşirinin (mareşalinin) başkanlığında, hemen bütün emekli sadrazamları toplamıştı. Bunlara, köşeden bucaktan derlenen birtakım yaşlı ve hüviyeti belirsiz vezirler de eklenmişti. İttihat ve Terakkinin, ileride göreceğimiz mutlak iktidar devrinde ise, artık imparatorluğa Meşrutiyet rejimi değil, şekil devam etmekle beraber bir komite iktidarı hâkimdi. Böyle bir hâkimiyette ise elbette ki aydından ve devlet adamından bahsedilemez.

Bu noktaya böylece değinerek şimdi, 31 mart irticaının tasfiyesinden sonraki devlet durumuna kısaca göz atabiliriz. Bu devrede gidişat, dahili ve harici, yani iç ve dış durum ve olayları ile özetlenebilir. İlk önce dış duruma ve olaylara göz atalım.

31 mart öncesinin büyük dış meseleleri olan Bulgaristan krallığının teşekkülü, Bosna-Hersek vilâyetlerinin Avusturya-Macaristan'a ilhakı, Balkan davasının bir bağıntısı olarak Rusya ile vaziyete göre bir anlaşmaya varmak işleri, 31 marttan önce, diplomatik anlaşmalarla son şekillerini almışlar, sonuçlanmışlardı. 26 şubat 1909'da Istanbul'da Avusturya-Macaristan'la anlaşma imzalandı, zaten Avusturya'nın işgali altında olan Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ilhakı tanındı. O güne kadar müşterek idare altında sayılan Yeni Pazar sancağının, Osmanlı idaresine iadesi kabul edildi. 16 mart 1909'da Petersburg'da Osmanlı-Rus anlaşması imzalandı. Buna ve Bulgaristan krallığının teşekkülü üzerine doğan vaziyete nazaran Osmanlı-Rus münasebetleri gözden geçirilmiş ve 1877-1878 Harbi neticesinde Rusya'ya borçlanılan harp tazminatının henüz ödenmemiş olan kısmı tasfiye edilerek bu borçlar, yeni Bulgar krallığı ile ilişkili bazı hesaplarla takas edilmişti. 19 nisan 1909'da, Istanbul'da Osmanlı-Bulgar anlaşması tamamlandı.

Fakat aynı devrin pürüzlü bir meselesi olan Girit davası

ve Girit mahallî idaresinin kendi kararı ile adayı Yunanistan'a ilhak ilânının doğurduğu gerginlik, olduğu gibi duruyordu. Bundan başka Afrika'daki son Osmanlı mülkü olan Trablusgarp vilâyeti ile Bingazi müstakil mutasarrıflığı üzerinde, henüz gözle görülmese de, kara bulutlar birikiyordu. Nitekim bu bulutlar iki yıl sonra, yani 1911'de bir Osmanlı-İtalyan Harbi şeklinde yıldırımlarını saçacaktır. Ve Berlin ataşemiliteri Enver Bey Kuzey Afrika'da, milletin gözdesi ve imparatorluğun bütünlüğünü savunucu bir *mücahit* olarak şan ve şöhret yolunda yeni bir basamak taşı serecektir. Fakat biz bu konuyu ve onunla arkadaşlarının Kuzey Afrika savaşlarını daha ileride ele almak üzere, şimdilik biraz da iç meselelere bakalım...

***

31 mart irticaının bastırılışı sırasında Hareket Ordusu kumandanlığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgisi olmadığı hakkında bir beyanname yayınladı. Ama kamu efkârı, Rumeli'nin irticaa karşı çıkışını İttihat ve Terakkinin teşebbüsü olarak biliyordu. Bu görüşte elbette ki hata yoktu. Şu halde bu hareketin sorumluluğu cemiyetin üzerinde olduğuna göre, irtica hareketi bastırıldıktan sonra idarede, cemiyetin direkt müdahalesinin bulunması tabiî idi. Aksi halde, 10 temmuzdan beri sürüp giden otorite zaafı gene devam edip gidecekti. Ama ne var ki İttihat ve Terakki, Mebusan Meclisinde mutlak çoğunluğu elinde tuttuğu halde, kendini bir hükümet kurmaya gene de hazır bulmuyordu. Hiç olmazsa bir askerî kabineye gidebilirdi. Gitmedi. Gene eski devir artıklarının doldurduğu kabineler devam etti. Bu böyle olunca da, her gün biraz daha soysuzlaşan parlamento kavgaları, her gün biraz daha seviyesizleşen basın çatışmaları, memleketin havasını gittikçe sardı.

Ama bu gidişat içinde bütün zaafların, bütün fenalıkların sebebi, hep İttihat ve Terakki olarak gösteriliyordu. Bütün hücumlar onaydı. Yani iktidarda olmayan bir İttihat ve Terakki, bütün iktidarsızlıkların tek sebebi ve suçlusu olarak, hakikatte hâkim olmadığı bir idareden sorumlu tutuluyordu.

Öldürülen gazeteci
Ahmet Samim Bey

Halbuki kabineler, eski yapılarını muhafaza ediyorlardı. Sultan Reşat tahta çıkınca, evvelâ gene Tevfik Paşa sadrazamlıkta kaldı. Ve kabinesi, tamamen eski nazırlar veya şahsiyetlerden teşekkül etti. Tevfik Paşa sadarete 31 mart (13 nisan) irticaı üzerine gelmişti. 27 mayısta yeni padişah onu sadrazamlıkta bırakınca, o da ona göre bir kabine kurdu. Ama kabinenin ömrü uzun olmadı. 5 gün sonra Tevfik Paşa istifa etmek zorunda kaldı. Yerine, gene eski sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa getirildi. Fakat Meclis gittikçe karışıyordu. Basın ise artık her türlü ölçünün dışında bir anarşi ve aşağılık manzarası gösteriyordu. Herkes kalemine geleni yazıyordu. Bu yazılarda bir fikir ve ruh disiplini yoktu. Zaten bazı gazetelerin adları da bir şeyler ifade ediyordu. Meselâ «Eşek» gazetesi? Ama bu gazete öyle karikatürler yapıyordu ki, bu kadar çirkin ve aşağılık seviyeli yayınlara sanıyorum ki hiç bir ülkede rastlamak mümkün değildi. Bu gelişme içinde idi ki, Saday-ı Hak gazetesinin genç başyazarı Ahmet Samim, 9 haziran 1909'da, sokakta öldürüldü. Katil gene tutulamadı.

Bu cinayet elbette ki fenaydı. İşin tertipçisi gene İttihat ve Terakki olarak kabul edildi. Eğer bu böyleyse, demek ki silâhşorlar gene sahnedeydi. Kamu efkârı olayı, haklı olarak nefretle karşıladı.

Ahmet Samim gerçi daima heyecanlıydı. Günün havasını harekete getirmek ve birtakım gözalıcı çıkışlarla kendini göstermek hevesinde görünür. Meselâ daha 31 mart ayaklanması tam bastırılmadan, Hilâl gazetesinin 8 nisan 1325 (21 nisan 1909) tarih ve 2 numaralı nüshasında şöyle yazıyordu:

> *«İkinci Abdülhamit, herşeyden evvel bir zalimdir. Kelimenin bütün manasıyle bir zalim! İkinci Abdülhamit, şeriat karşısında ve şeriatın hükmüne göre artık halife değildir. Ve hiç bir zaman da olmadı. Şimdi çalınmış, fakat dokunulmaz olan halifelik sıfatı ile, istibdadını sağlamlaştırmaya çalışıyor.*
>
> *Her silâhtan, her kılıçtan keskin olan bu sahte din ve*

hilâfet silâhını millet, bu hiyanetin elinden artık almalıdır...» (1).

Bu satırlara göre, bu kadar İstibdat aleyhtarı ve dolayısıyle Hürriyet ve Meşrutiyet taraftarı olan bir genç yazarın, hem de Meşrutiyetin korunmasından ve Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden kısa bir zaman sonra bir suikaste kurban gidişi, o günlerde havadaki gerginliğin bir işareti olarak dikkati çekicidir.

Kaldıki 10 temmuzun, yani Meşrutiyetin iadesinin üstünden bir yıl geçtiği halde, memleketin idarî ve iktisadî hayatında hiç bir değişiklik yoktur. Vilâyetlerde herşey, eski perişanlığı içinde yürüyordu. O zaman Anadolu'yu dolaşan ve daha önce bir vesile ile kendisinden bahsettiğimiz Tanin gazetesi Yazarı Ahmet Şerif Beyin bu gezileri aynı tarihe rastlar. Bu gezi notlarının yakından tasvir ettiği Anadolu'da devlet hayatı, inanılmayacak kadar perişandır. Mahkemeler, tapu daireleri, diğer idare işleri inanılmayacak kadar bozuk, zararlı ve fakir halk aleyhinedir (2). Meşrutiyet ilânının uyandırdığı ümit ve heyecan sönmüştür. Bunun yerini, bilhassa halk için, tam bir ümitsizlik ve hayal kırıklığı almıştır. Hele bu sefer de sırtını İttihat ve Terakki kulüplerine dayayan yerli mütegallibeler, ortalığı haraca kesmektedir.

Kısacası idare fenadır. Anadolu ve Rumeli'nin Türk köyleri ve kasabaları buna isyan edemez ama, Osmanlı imparatorluğu içinde Türk olmayan halklar arasında isyanlar birbirini kovalar. Arnavutluk, Müslüman ve Hıristiyan Arnavutların arka arkaya üç isyan dalgası ile sarsılır. Suriye ve çevreleri isyan içindedir. Sonra da büyük isyan Yemen'de patlar. Kanlı çarpışmalar ve kan dalgaları, yeni padişahın ilk saltanat yıllarını doldurur. İmparatorluğun binası sarsılır durur. Yani impara-

(1) İsmail Hami Danişment: Sadrazam Tevfik Paşanın dosyasındaki resmî ve hususî vesikalara göre *31 Mart Vakası*. Istanbul, 1961. s. 15-16.

(2) Ahmet Şerif: *Anadolu'da Tanin*. 1325 (1909) Istanbul.

torluk, onu çöküntüye götürecek olan asıl harpler başlamadan, zaten kendi içinde neredeyse yıkılmak üzeredir.

⁂

BU NİÇİN BÖYLEDİR?

İmparatorluğun yapısındaki bu deva bulmaz zaafın, yani iç karışıklıkların temel nedenlerine kısaca göz atmalıyız.

Durum şudur: Osmanlı devleti hâlâ geniş bir imparatorluktur. İmparatorlukların sonu henüz gelmemiştir. Tersine olarak, dünya yüzünde imparatorluklar genişleme ve yerleşme halindedirler. İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya'dan sonra Almanya ve İtalya da yeni sömürge imparatorlukları kurmak davasındadırlar. O halde Osmanlı devletinin imparatorluk nizamını yaşatma gayreti, çağın yapısına uygun görülebilir.

Ama ne var ki arada büyük bir fark vardır: Osmanlı devleti de gerçi çeşitli halkları, ırk gruplarını toplayan bir coğrafî varlıktı. Ama bu devlet, ancak harita üzerinde vardı. Kapsadığı geniş coğrafî alanın bölümleri, bölgeleri, parçaları üzerinde gerçi aynı bayrak dalgalanırdı ama, bu bölümler ve parçalar arasında, hiç bir iktisadî bağıntı yoktu. Bu imparatorlukta bir iktisat birliği, bir pazar birliği ve bu pazarı besleyen alt yapı, yollar, sanayi tesisleri, zirai mahsul mübadeleleri, kredi cihazları, hulâsa bütün şartları ve tesisleri ile bir iktisadî birlik yoktu. İmparatorluk bir iktisadî yapı bütünlüğü göstermiyordu. İmparatorluğun kendi yapısını besleyen sermaye hareketleri, iktisadî yatırımlar mevcut değildi.

Çünkü imparatorluk; yollardan, millî sermayeden, iktisadî cihazlardan, sanayi ve maliye cihazlarından ve dolayısıyle kendine özgü iktisadî siyasetten yoksundu. Bütçesi haciz altındaydı. Maliyesi kontrol altındaydı. Gümrük tarifelerini dilediği gibi düzenleyemezdi. Kapitülasyonlarla eli ayağı bağlanmış tam bir yarı sömürgeydi. Bu böyle olunca; imparatorluğu teşkil eden bölgeleri, basit ve aciz bir idarî teşkilât dışında, hangi temel bağlar birbirine bağlayacaktı? Bu bölgelerin bir arada yaşamalarını, hangi etkenler sürdürebileceklerdir?

Halbuki aynı yıllarda, gene böyle bir halklar topluluğu olan

meselâ Rusya imparatorluğu, kendi topraklarında bir iktisadî birlik, bir pazar bütünlüğü kurabilmişti. Rusya, sanayileşmesindeki yatırım hızı ile, Avrupa'nın en ileri ülkesi sayılıyordu. Çünkü Rusya imparatorluğu, İngiltere ve Fransa'nın aksine bir coğrafî birlik arzediyordu. Bu coğrafî birlik, 22.000.000 kilometre karelik muazzam sahası ile, dünyanın altıda birini kaplamaktaydı. Müstebit bir idare altında olmasına rağmen, devrin en büyük harp gemilerini kendi tezgâhlarında yapabilen teknik güce sahipti. Türkiye ise bu Rusya'mn yanında, iğne iplikten şekerine, lamba şişesine, giydiği fese ve bütün giyeceklere kadar her şeyini dışarıdan getiren, yolsuz, sanayisiz, esaret derecesinde borçlu bir devletti. Osmanlı imparatorluğunun bu şartlar altında yaşama şansı hakikaten yoktu. İmparatorluğu teşkil eden kavimlerin ana kütlelerini, genel sefaletten başka birleştiren bir şey olmayınca, bunlar aynı idare altında niçin yaşamaya devam edeceklerdi.

Bu sebeple Osmanlı imparatorluğunda ayrılık davaları, aynı zamanda bir iktisadî gelişme hasreti idi. Bir kültür ilerleyişi, bir dil, dilek ve ileri bir siyasî birlik davası halini alıyordu. Durum böyle olunca yeni idarenin, bilhassa İttihat ve Terakki edebiyatının temel sloganı olan *İttihad-ı anâsır,* yani imparatorluğu teşkil eden ırkların, halkların birliği davası hakikaten havada kalıyordu. Çağın ileri teknik gelişmesi, çağın hızla gelişen kültürü karşısında Osmanlı imparatorluğunun ilkel hayatını devam ettirmesi, elbette kabil olamayacaktı. Meşrutiyetin hemen ardından esmeye başlayan isyan ve millî ayrılık rüzgârlarında, bu durumun etkilerini görmemek kabil değildir...

***

İSYAN RÜZGARLARI:

Meşrutiyetin ilk devresinde Makedonya'daki Bulgar, Sırp, Rum komiteleri ve bunların kontrolündeki Balkan halkları arasında pek hareket görülmez. Ama bütün komiteler teşkilâtlarını muhafaza etmekte ve güçlendirmektedirler, çünkü aydın liderler gidişatı sezerler. Yarının büyük hesaplaşmasına hazırlanırlar. İşlerin bir Balkan Harbine doğru gittiği aşikârdır. Bul-

garlar, yeni doğan Bulgar krallığının gururu ve heyecanı içindedirler. Bilirler ki yarın bu krallık, Balkanlar'da artık son günlerini yaşadıklarına inandıkları Osmanlılardan ziyade, Makedonya'da asıl Sırplarla, Rumlarla hesaplaşacaktır. Rumlar, daha Bulgar krallığının ilânı ile beraber kendini Yunanistan'a ilhak etmiş olan Girit meselesindeki gelişmeleri izlerler. Gerçi ortada dört yabancı devletin, bu ilhakı henüz tanımayan bazı oyalamaları vardır. Ama bu oyalamaların ciddî sonuç vermeyeceği bellidir. Sırplar Yeni Pazar'dan Avusturya'nın çekilmesinden, fakat Bosna-Hersek'in kesin olarak Avusturya'ya ilhakından doğan vaziyeti değerlendirmekle meşguldürler. Şimdi korkuları Avusturyalılardandır.

Arnavutluk'a gelince, orada 1910 yılı kanlı olaylarla başlar. 30 ocak 1909'da Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa çekilmişti. Kabineyi teşkile, bir hukuk hocası ve o sırada Roma'da sefir olan Hakkı Paşa memur edilir. Ama Hakkı Paşanın sadareti devri, baştan sona aciz ve karışıklık devridir. Arnavutluk kaynar durur. Arnavutluk isyanlarla çalkanır. Bu isyanlar üzerinde etraflı durmak, bu eserin konusu değildir. Ama ana hatları ile olayları özetlemeliyiz. Eserimizin birinci cildinde, Osmanlı imparatorluğunun etnografik teşekkülü ile Balkan kavimleri hakkında bilgi verilirken, Rumeli'de Arnavutlar için gerekli malumat özetlenmişti. Bu sebeple burada aynı konu üzerinde durmayacağız. Ama şunu belirtmek isteyeceğiz ki, diğer Balkan kavimlerden farklı olarak Arnavutlar, çok eskilerden gelen kabile bölüntülerini muhafaza ediyorlardı. Bu durum Arnavutluk'a, feodal bir yapı veriyordu. feodal yapı, Arnavutluk meselelerinde o devirde, daima önemli etkilerini yapmıştır. Bundan başka, Rumlar veya Bulgarlar arasında Katoliklik, Ortodoksluk gibi mezhep ayrıntıları olmakla beraber bunların hepsi Hıristiyan dini ve Hıristiyan kilisesi etrafında toplanıyorlardı. Hatta arada mezhep ve kilise kavgaları olsa bile. Halbuki Arnavutlar, Müslüman ve Hıristiyan olarak ayrı dinlere bölündükleri için, bu halk arasında millî bilinç ve müşterek millî dava, diğer halklara nazaran, güçlükle gelişiyordu. Bu sebeple de Arnavutluk Balkanlar'da, kendi devletini en son ku-

ran ve hatta bu kuruluşta da çeşitli buhranlar geçiren bir saha oldu. Bu noktaları belirttikten sonra, şimdi şu üç isyan dalgasını kısaca verelim.

1909 yılı Osmanlı devleti için kanlı olaylarla başlamıştı demiştik. Bu arada bilhassa Arnavutluk ve Arabistan büyük mücadelelere sahne oldu. Arnavutluk'ta ilk silâh, 1909 martının 22'sinde İpek'te patladı. İpek mutasarrıfı yanında, kurmay binbaşı ve İttihat-Terakkinin güvenilir mensubu İsmail Hakkı ve 7. Alay Kumandanı Rüştü Beylerle İpek çarşısından geçerken saldırıya uğradı. İki el silâh patladı. Kurşunlar Rüştü Beye isabet etti. Alay kumandanı cansız yere serildi. Katil hemen halk arasına karıştı.

Hükümet işe elkoyup katili aramaya girişince, halkta da düşmanca kaynaşmalar başladı. Halbuki katilin kimliği öğrenilmişti: Arnavutlardan Abbas oğlu Yaşar! Ama onu tevkif etmek bir türlü mümkün olmadı. O sırada harbiye nazırı, Hareket Ordusunu yöneltmiş ve bir süre birinci, ikinci, üçüncü ordular genel müfettişliğini de elinde toplamış olan Mahmut Şevket Paşaydı. Arnavutluk ahvalini bilirdi. Oralarda bulunmuştu. İşe derhal ve kesin sindirme tedbirleri ile girmeye karar verdi. Ona göre, Arnavutluk meselesinin tek çözüm çaresi, *sopa* idi!

Fakat İpek olayının ardından gene aynı gün, Priştine civarında Lap kolu denilen Arnavut kabilesi halkından 2000 silâhlının ayaklandığı haberi geldi. Önemli bir noktada toplanmışlar, yolları kesmişlerdi. Demek ki Arnavutluk'ta tertipli bir ayaklanma hareketi başlıyordu. Hükümet «Kosova Mürettep Kuvvetleri» denilen özel bir askerî gücü harekete getirdi. Başına Şevket Turgut Paşa geçirildi. Mahmut Şevket Paşa hep şiddetli tedbirlerle isyanın bastırılacağı kanısındaydı. Tam bu sırada idi ki, Suriye'nin Kerek ve Havran bölgelerinde isyan başlamıştı. Yemen ise baştanbaşa alevlenmişti. İşte bu gaileler içinde Kuzey Arnavutluk ayaklanıyordu. İsyan bütün Arnavutluk'u sardı, vaziyet ciddiydi. Priştine'den sonra Yakova, Volçtrin, Frizovik Arnavutları da isyana katıldılar. Bayramsur isimli Arnavut derebeyi de adamlarını ayaklandırdı. Asi kuv-

vetler, Kaçanik Boğazı denilen Stratejik noktada toplandılar. Bir aralık, bütün Arnavutluk elden çıkmak üzere. göründü.

Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa hareketin başına geçti. İsyanın kuvvet ve şiddetle bastırılması yolu tercih edildi. Arnavutluk'a hareket eden Mahmut Şevket Paşa Selânik'te, başta Binbaşı Mustafa Kemal Bey (Atatürk) olmak üzere, seçkin subaylardan bir kurmay heyeti kurdu. Hareket planının hazırlanışında Mustafa Kemal'in önemli görüşleri yer aldı. Mustafa Kemal, komşu devletlerin bu vaziyetten faydalanmasını önleyecek ve Arnavutları kanlı baskınlara maruz bırakmayacak tedbirlere önem verdi. Hulâsa çetin günler yaşanmakla beraber isyan yatıştırıldı. Önemli miktarda silâh toplandı. Ama temel yapıya inilemedi.

Bu yatışma geçiciydi. Istanbul ise karmakarışıktı. Basın azmıştı. Meclis rahat değildi. Muhalefet açık ve gizli tertipler içindeydi. 31 mart olayları kovuşturmaları sırasında yurtdışına kaçan Dr. Rıza Nur, memlekete dönmüş ve çeşitli tahriklere girişmişti. Meşrutiyet devrinin asıl muhalefet teşkilâtı olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası teşekkül etmek üzereydi. Rıza Nur kuruculardandı. Bu fırka daha sonra ortadan silinecek ve fakat mütarekede, İngilizlerle işbirliği yapan yöneticileri ile Anadolu aleyhine fetvalar ve idam hükümleri çıkartacaktır.

Görülüyor ki işler, hiç de iyi gitmiyordu. Sadrazam Hakkı Paşa ve kabinesi acizdi. Kabineye bir İttihatçı teşekkül gibi bakılıyordu ama, hakikatte bu bir parti kabinesi değildi. Nitekim bir aralık kabineye dahiliye nazırı olarak giren Talât Bey, çabuk yıpranacak ve istifa zorunda kalacaktı.

Bu sıralarda Arnavutluk'ta bir isyan daha patladı. Karadağ sınırlarında yaşayan Hıristiyan Malisörler ayaklandılar. İşkodra üzerine yürüdüler. Hükümet bunlarla, haysiyet kırıcı bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Bu sefer, bundan cesaret alan diğer Arnavutlar mücadelelerini, yalnız silâh yolu ile yürütmüyorlardı. Millî mahiyette bazı dilekler de gelişiyordu. 20-26 ağustos 1909'da Elbasan'da toplanan Arnavut Maarif Kongresi, hakikatte bir millî danışma havası içinde geçti. Hükümete 12 maddelik bir istek listesi sunuldu. İstekler maarif sahasında ve Arna-

vutçanın mektep dili olmasında toplanıyordu ama, 12'nci madde, bu istekler yerine getirilmezse Arnavutların müşterek direniş ve hareketlerini de kararlaştırıyordu. Toplu ve kalabalık bir azınlığın, kendi bölgesinde her türlü mektepler açılmasını ve bu mekteplerde Türkçe ile beraber kendi dilinin de okunmasını, bölgede kendi dilinde neşriyat yapılmasını istemesinden daha tabiî bir istek olamazdı. Hatta böyle bir çözüm yolu Arnavutluk'ta Osmanlılar için, diğer milliyetlere karşı, belki bir dayanak ta sağlayabilirdi. Geçici olsa da? Hulâsa millî meseleler artık, Osmanlı imparatorluğunda en geri kalmış görünen Arnavutları da sarıyordu. Yeni rejim, güç şartlar ve büyük meseleler karşısındaydı. Bu şartlar içinde yolu seçebilecek ciddî aydınlara, çağdaş akımları değerlendirmesini bilen devlet adamlarına ve bütün bunlar için de, yalnız idarî ve siyasî değil, imparatorluğun iktisadî ve kültürel problemlerini de kıymetlendirerek geniş bir reformun iç ve dış şartlarını sağlamaya, yani büyük görüşlere ihtiyaç vardı. Ama ortada eksik olan da bu şahsiyetler ve bu görüşlerdi. Dış meselelerde ise, gerek Osmanlı Afrika'sının, gerek Girit ve Balkanlar'ın üstünde biriken kara bulutlar, gittikçe yoğunlaşıyordu.

Bu gelişmeleri ileride ayrıca işlemek üzere, şimdi biz gene, Binbaşı Enver Beye ve onun daha önce kısaca değindiğimiz nikâhlanma hikâyesine dönelim.

*
* *

ENVER BEY, SARAYA DAMAT OLUYOR:

Her genç subay gibi Enver Bey de yüzbaşılıkla kurmay okulunu bitirip Makedonya'da orduya katılınca, onun da evlenme meseleleri çevresinde konuşulmaya başlanır. Bu meseleler, her genç subay gibi onun da, hele geceleri bekâr odalarına dönülünce, hayallerini süsleyen heyecanlı konulardır. Meselâ Enver Beyin amcası Halil Bey mektepten çıkıp ta Rumeli Ordusuna katılınca, genç bir subay arkadaşı ile paylaştığı pansiyon odasında yaptıkları tartışmaları ve aldıkları tertipleri hatıralarında hoş bir saflıkla anlatır: Odaları bir Rum evindedir. Ama etrafta meraklı Türk aileleri vardır. İki genç ve

yakışıklı subay bu evin bir odasına yerleşince, mahallenin havası çalkanır. Hele kızlar birbirlerine girerler. Subaylar odalarından çıkınca, pansiyoncu madamın evi, mahallenin genç kızları ile dolar.

Halil Beyle arkadaşı da boş durmazlar. Her ikisi de iki boy resmi çektirirler. Bu resimler çerçevelenir. Resimlerde bu iki subay, yeni üniformaları, zamanın modasına göre uçları yukarıya kıvrılmış bıyıkları ve kendilerine göre heybetli görünüşleri ile hakikaten gözalıcıdırlar. Evden ayrılırlarken bu resimler, orta masasının veya konsolun üzerine dikkatle yerleştirilir. Ondan sonrası malum. Mahalle kızları bu delikanlıları artık âdeta aralarında paylaşamazlar. Öyle olur ki, Halil Bey pek karara varmaz ama, Rumeli'de çiftlikleri de olan bir orta halli memurun kızı, Halil Beyin arkadaşına âdeta yapışır. Bunlar gençliğin, ilk ve mesut telâşeleridir.

Enver Beyin de ilk subaylık hayatında, aynı şeyleri görürüz. Selânik'ten anasına yazdığı mektuplarda, bu evlenme bahisleri önemli yeralır. Anası Manastır'dadır. Ve oğluna münasip kısmetler bulmuştur. Hele filan veya falan kızı, sanki artık gelinleri imişler gibi anlatır. Eldeki mektuplardan öyle anlaşılır ki, Yüzbaşı Enver Bey de evlenmeye hazırdır. Ama iş ciddiye alınıp aileler arasında temaslar başlayınca, beklenmeyen meselelerle karşılaşılır. Bazı aileler, kızlarını Enver Beye vermekten kaçınırlar. Bu hal üzüntüler, hayal kırıklıkları yaratır. Bazı temaslarda başka pürüzler çıkar. Halbuki anasına göre «arslan yavru» su, dünyanın ele geçmez kısmetidir. Ama işte nedense «öteki taraflar» bunu pek anlamazlar. Hulâsa ana ve oğul, bir süre bu işlerin dedikoduları ile oyalanırlar. Ama şu «mahalle kızlarından» biri ile evlenme işi de bir türlü olmaz.

Enver Beyin hayatında o günlerin karargâh veya kışla stajlarından sonra başlayan hareketli safha, yani dağlarda çete takipleri, gecesi gündüzü olmayan dağ savaşları, her taşın, her çalının arkasında pusu kuran binbir tehlike, onun kafasından elbette ki bu davalarını siler. Bu savaşların sonu ve Dağa Çıkan Kurt'un hikâyesi malumdur. 10 temmuz 1908'de Enver Bey, bir Hürriyet Kahramanı olarak imparatorluğun üstünde parla-

yınca, artık Manastır mahallelerinde kız arama işleri kendiliğinden sona erer. Çünkü Binbaşı Enver Beyin şöhret ve itibarı artık, bu mahallelerin sınırlarını aşmıştır. Şimdi onun çok daha yukarılarda bir şeyler hayal etmesi, elbette ki hakkıdır.... Nitekim öyle de olur.

***

Enver Beyin hayatında romantik aşk yoktur. Kadın macerası da yoktur. Onun hayatını daha sonra göreceğimiz gibi, tek bir kadın dolduracaktır. O da onun, yüzünü görmeden nişanlandığı, nikâhlandığı eşidir. Ama Berlin'de ikinci ataşemiliterliği sırasında Enver'in ismi etrafında dönen bazı kadın hikâyeleri biliyoruz. Bunların biri çok hoştur. Ve Binbaşı Enver'in kadın karşısındaki davranışını aksettirmek bakımından enteresandır. Bunu bütün ayrıntıları ile, hem General Ali Fuat Paşadan (Cebesoy) hem de o sırada Berlin'e gönderilen küçük şehzadelerinin mürebbisi, yöneticisi olarak Berlin'de bulunmuş olan eski ordu mensubu Sait Beyden (Aydoslu) dinlemişimdir. Nakledilenler birbirini doğrular, tamamlar. Hele o sıralarda Roma ataşemiliteri olup, sık sık Berlin'e gidebilen ve Enver Beyin dostu, arkadaşı olan Ali Fuat (Cebesoy) işin bir aralık çatallaşan nazik bir safhasını da anlatırdı. Olayı nakledelim:

Enver Bey bilindiği gibi, yakışıklık bir genç subaydır. O sırada 29 yaşının içindedir. Almanlara, Alman askerliğine hayrandır. Almanlar arasında da kendisine karşı, bir yabancı devlet ataşemiliterine gösterilen ilgi ile kıyaslanamayacak bir ilgi ve sempati vardır. Almanların uzun zamandan beri, ilerisi için de olağanüstü ilgi duydukları bir ülkenin bir üstün şöhreti Berlin'dedir. Bir ihtilâl kahramanıdır. Yarının belki de bir askerî lideri olabilir. Böylece büyük saygı görür. Enver Bey Berlin'de, âdeta sefirden daha ileri tutulur. Alman imparatoru, kendisine ilk takdim edildiği zaman bu genç adama, bir yabancı devletin ataşemiliteri gibi değil, Türkiye'nin bir prensi, bir önde gelen şahsiyeti gibi davranır. Onun hakkında bilgiler edindiği anlaşılmaktadır. Ona üstün iltifatlarda bulunur. Hatta

bu genç ve güzel kahramanın, sultanın kızlarından birisi ile evli olup olmadığını da sorar.

Bu ilgiler, Enver'i saran havayı ve onun saray çevresindeki mevkiini de kuvvetlendirir. Bütün kabullerde Enver Bey, salonların itibarlı bir misafiridir. Önemli bir şahsiyet olarak kabul görür. İşte bu sıralardadır ki imparatorun yeğenlerinden genç, güzel bir prensesin, Türk binbaşısına karşı alakası gittikçe artar. Öyle görünür ki bu Alman prensesi bu Türk binbaşısına karşı kayıtsız değildir. Ona gittikçe göze çarpan bir ilgiyle bağlanır.

Gerek Ali Fuat Paşa, gerek Aydoslu Sait Bey, bu gelişmenin safhaları, dedikoduları üstünde çok şeyler anlatırlardı. Ama şunu da belirtirlerdi ki, bu iltifatlar ve yaklaşma çabaları karşısında Enver, gönlü ile de yaşayan bir genç insan gibi değil de, kışla havasından bir türlü kurtulamayan taşralı bir zabit gibi davranır. Gördüğü iltifata karşı dimdik vaziyet alıp, mahmuzlarını birbirine çarparak selâm vaziyeti almaktan başka bir şey bilmeyen, sert bir Prusya zabiti gibidir.

Prenses yılmaz. Devamlı davetler tertipler. Sevdiği bu Türk subayına fırsatlar hazirlar. Ama Enver'in davranışları değişmez. Nihayet bir gün ve tabiî ancak bir Alman prensesinin ölçüleri içinde, konağındaki bir kabul günü, Enver gene davetlidir. Bir aralık prenses odasına çekilir. Oldukça hafif bir tuvaletle bir divana uzanmıştır. Enver'i odasına davet ettirir. Odaya mahrem, davet edici bir hava sinmiştir. Beklediği hararetli ilgi tahmin edilebilir. Ama Binbaşı Enver Bey, birden gene asker vaziyetini alır. Ayaklarını bitiştirir. Ve sayın prensesi, tam askerce selâmlar, emirlerini bekler...

İşte o zaman olan olur. Prenses divandan fırlar. Yüzü şaşkınlıktan ziyade hiddetinden mosmor kesilmiştir. İlk rastladığı Türk Sait Beydir. Ona haykırır:

— *Fakat Sait, bu bir manken!..*

Ali Fuat Paşa, o geceki bu olayın sarayda bize karşı, hissedilir derecede siyasî soğukluk yarattığından bahsederdi.

Enver Beyin Berlin'de, içinden gelen ilk kadın ilişkisi, Mısırlı bir Prensesle masum, fakat kararlı dostluğudur. Prensesin

adı bilinir. Enver Bey Prenses İffet'le evlenmeyi de düşünmektedir. Prenses ve ailesi buna hazırdırlar. Fakat nereden ve nasıl duyulmuşsa Istanbul, tam bu sırada işe müdahale eder. Bu evlenmeyi istemez. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa işe el koyar. İttihat ve Terakki Merkezinin arzusu, ordunun Enver gibi yıldızlarının hanedanla yakınlaşması ve hanedana mensup sultanlarla evlendirilmeleridir.

Enver Beyin Berlin'de bir Mısırlı prensesle tanışma ve hatta evlenme ihtimalleri haberinin Istanbul'da, evvelâ İttihatçı çevrede telâşlar uyandırdığını anlamak mümkündür. Fakat Enver'e ilk ciddî uyarının, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından yapıldığı doğrudur. Enver Beyi Berlin'de bir olup bittiye bırakmamak için bulunan yol, onun hanedandan bir hanım sultanla nikâhlandırılmasıdır. Bunun için de bazı sondajlar yapılır ve bir hanım sultan bulunur. İş, Enver Beyin annesine de nakledilir. Anne, çok memnun ve heyecanlıdır. Oğlu bir sultanla evlenecektir. Padişaha damat olacaktır. Hemen oğlu üstünde ısrarlara girişir. Hem Hüseyin Hilmi Paşanın, hem annesinin mektupları Berlin'e yağmaya başlar.

Enver Bey, aslında bu işe razıdır. Fakat bazı bilgiler de edinmeye muhtaçtır. Meselâ eldeki belgelerden, Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Beye yazılan mektuptan bazı cümleler verelim. Çünkü bu arada ve Istanbul'da onun bu iş için güvendiği, en yakın bildiği insan Ahmet Rıza Beydir. Ahmet Rıza Beye «ağabeyciğim» diye hitabeder. Ahmet Rıza Beyin aile çevresinde bir hanımdan «validemiz hanım» ve kızı Selma Hanımdan da «hemşiremiz hanım» diye bahseder. Ahmet Rıza Bey ise bekârdır. Ve bir aralık onun da saraydan bir hanımla evlendirilmesi bahis konusu olacaktır.

Enver Beyin Ahmet Rıza Beye mektuplarından biri, 12 ağustos 1909 tarihlidir. Şu cümleler dikkati çekicidir:

> *«Bu yakında bir evlenme modasıdır çıktı. Ben de kendimi tecrübe etmek istiyorum.... Sizden bir ricam var..... Hemşirem hanımefendi, sultanın..... tahsili, güzelliği, hakkında malumat alıp verebilirler mi? Kendi anneme emniyetim yok..... Acaba kızın serveti ne kadar olacak?*

Hükümetten maaş, filan verilecek mi? Yahut bu kızdan daha başka biri var mı??..

Ağabeylik hatırı için yazınız.»

Enver Beyin bu servet, maaş hesaplarını yadırgamamak doğrudur. Çünkü gireceği saray, bir binbaşının maaşı ile dönmez. Bunu düşünmekte haklıdır.

Bu muhabereler böylece devam eder. Ama kısa zamanda karara varır. Çünkü iş, artık dedikodu şeklini almak istidadındadır. Bunun üzerine 17 ağustos 1909 tarihli mektupla muvafakatını bildirir. Bu mektubu okuyalım:

Berlin 17 Ağustos 1909
Landshoter Ştrase 7

«Muhterem Ağabeyciğim!

İnayetnâmenizi (lütfettiğiniz mektubu) şimdi aldım. Seve seve okuaum. Selma hanımefendi ablamın lütuflarına ayrıca teşekkür ederim. Hilmi Paşadan ve evden aldığım mektuplarda, annemin «çok lakırdı oluyor, alıp almayacağını bildir de ses kesilsin» yolundaki son mektubu üzerine, dün muvafakat ettiğimi yazdım. Bu kadar tevekkül iyi değil. Fakat olan oldu.

Yalnız hemşirem hanımefendi, daha sonra teşriflerinde, kızın terbiyesini (tahsilini olacak) tamamlamak için ne lâzım olduğunu veya ne gibi hususları kendilerine teklif etmem lâzım geldiğini tetkikle bildirirlerse, fevkalâde müteşekkir kalacağım. Teehhülümü (evlenmemi) Berlin' den avdetime, yani iki sene sonraya bırakmak fikrindeyim.

Validemiz hanımefendinin ellerinden öperim.»

Enver

Böylece iş karara bağlanmış olur. Artık ne yapılacaksa Istanbul'da yapılacaktır.

Enver Paşa ile evlendirilecek olan Naciye Sultan, nice yıllar sonra, Enver Paşayla nişanlanma ve nikâhlanma hikâyesini şöyle anlatacaktır:

«Babam Şehzade Süleyman Efendi, Sultan Abdülmecit'in yedi erkek evlâdından biriydi. Sultan Abdülhamit'le kardeş olurlardı. Yani Sultan Hamit, benim amcamdı. Babaannem Serfraz Kadının gençliği, soluk bir hayal gibi yaşar gözlerimde.

Bebek sırtlarındaki Nispetiye köşkü, geniş bahçeleri, ormanları ile yazlık sarayımızdı. Babam, ava, bahçeye, spora meraklıydı. Maiyetine verilen yedi Enderun Beyi ile günlerini, yazın bu köşkte geçiriyordu. Annem Ayşe Tarz-ı Ter Kadın, babamın dört hanımından üçüncüsüydü. Güzelliği ile ün salmıştı. Küçük yaşta saraya getirilmiş ve babama eş olmak üzere terbiye edilmişti. Kardeşim Şehzade Şerafettin'le, ana baba bir kardeşiz. Ağabeyim Şehzade Abdülhalim, babamın ikinci karısındandı.

Yazları Nispetiye köşkünde, kışları Feriye sarayında otururduk. Bu saray da kırk elli odalı bir konaktı. Bizim bütün aile fertlerimizle, kalfalar, harem ağaları, uşaklar, tablakârlar (yemek taşıyıcılar) ve babamın maiyetinde çalışan, yahut ona arkadaş olarak seçilen yedi enderun beyi, hep aynı çatı altında yaşardık. Kadın kalfalarla harem ağalarının ayrı daireleri vardı. Sarayımızın hususî doktoru, dişçisi, terzisi, berberi bulunurdu. Hulâsa dışarıyla bir alakamız yoktu. Hayat, sarayımızın, köşkümüzün duvarları içinde geçerdi. Bütün saraylarda olduğu gibi, bizim sarayımızda, köşkümüzde de tek eğlence, incesaz takımımızdı. Bu takımı kızlar teşkil ederdi. İncesaz, çalgı ve oyun, bütün eğlencemizi teşkil ederdi. Diğer köşkler ve saraylarla hiç ilişiğimiz olmazdı. Diğer saraylarla, diğer aile mensuplarımızla, akrabalarımız olan şehzadeler ve sultanlarla, karşılıklı ziyaretler olmazdı. Ama bilirdik ki onların köşk ve saraylarında da hayat tarzı, aynen böyledir...» (1).

---

(1) Naciye Sultanın hatıraları kitap halinde yayınlanmış değildir. Bu hatıralar, Vatan gazetesinde, 15.XII.1952 tarihli sayıdan başlayarak, Rezzan Yalman tarafından neşredilmiştir.

Naciye Sultan, çocukluk çevresi ve hayatı ile ilgili anıları bu şekilde anlatmaya devam eder. Bu anılarda, hem onun, hem saray âleminin havasını ve şartlarını aksettiren, ilgi çekici levhalar vardır. Bu levhalar, Sultan Hamit devrindeki Osmanlı imparatorluğu saraylarında, hanedan azalarının, hem günlük hayatları, hem yetişme tarzları hakkında önemli bilgiler verir. Bu bilgiler, son hanedan çocuklarının ve mensuplarının toplumdan kopmuş olmaları, yalnızlıkları, kapalılıkları, eğitim yetersizlikleri, toplum ve devlet meselelerinin nasıl dışında tutuldukları üzerinde, bazı gerçeklere ışık tutmaktadır.

Evet, imparatorluk hanedanı hele son devresinde, toplumdan tamamen kopmuştu. Tamamen kendi içinde kapalı, hatta onun kendi azaları arasında da temas ve ilişkiler olmayan, hazin bir yalnızlık içinde tutulmuştu. Daha önce de bir vesile ile işaret ettiğimiz gibi veliaht bile sarayın kapısından çıkamazdı. Misafir gitmek, misafir kabul etmek hakkından ve hürriyetinden mahrumdu. Padişahın kardeşi olduğu halde, onu da ziyaret edemezdi. Saray törenlerine katılamazdı. Padişah, kardeşi olan veliahdın yüzünü, tam 19 yıl görmemişti. Başka saltanat hanedanlarının aksine olarak, bizde hanedanın feodal ilişkilerden de sıyrılmış olması, yani hanedan azalarının, şu vilâyette veya bu bölgede şatoları, çiftlikleri, malikâneleri olmayışı, bu gibi mülklerin gerektireceği seyahat vesilelerinden, işletme gayretlerinden ve hepsinden önemli olarak memleketin şurasında, burasında zarurî olarak halkla ve mahallî meselelerle temaslardan yoksun kalışları, onları hakikaten her türlü yetişme imkânlarından yoksun bırakıyordu. Padişahtan sonra padişah olacak veliaht ta dahil olmak üzere bütün hanedan mensupları, padişahın kendilerine münasip gördüğü aylık maaşlarla geçinmek zorundaydılar. Hanedandan her doğacak çocuğa bu maaşlar, daha doğumu ile beraber bağlanırdı. Ama bunlar, değil hanedana mensup başka ailelerle ilişkiler kurmak, hatta kendi aileleri içinde bile bir birlik teşkil durumunda değildiler. Aynı ailenin fertleri, aynı sofra başında toplanamıyorlardı.

Naciye Sultan şöyle anlatır:

«Yanyana olan kardeş saraylarının arasında bile yüksek duvarlar vardı. Her aile kendi hususî âleminde yaşardı. Bir aile, diğeri ile alakadar olmazdı. Padişah, bayramdan bayrama ziyaret edilirdi.

Her çocuğa maaş bağlanırdı. Her çocuğun kalfası, arabası, lalası ve tablacısı vardı.

Saraylarda yemek âdeti çok garipti. Şimdi düşünüyorum da, babam, annem ve kardeşlerimle beraber, yıllar yılı, bir aile sofrası başında toplandığımızı hatırlamıyorum. Ama o zaman buna şaşmazdık. Çünkü bir aile sofrası görmemiştik. Bir aile sofrası olabileceğini düşünemezdik. Annem, ancak babamın vefatından ve Hürriyetin ilânından sonradır ki, benimle ve kardeşlerimle bir sofraya oturarak, bir aile hayatı numunesi göstermiştir. Ondan önce hepimiz, kendi başımıza yemek yerdik. Küçük, büyük, herkesin sofrası ayrı gelirdi. Kaldıki 40-50 odalık saraylarda bile, yemek odası diye bir şey yoktu. Herkesin yemek tablası kendi odasına gelirdi.

Şehzadeler ve sultanlar için bir mektep de yoktu. Dışarıdaki mekteplere de tabiî gönderilemezlerdi. Ancak Hürriyetten sonradır ki, erkek kardeşlerim Galatasaray Sultanisine gönderildiler. Ama kızlar mektebe gönderilmedi.

Biz gene, saraya gelen özel hocalardan bazı dersler aldık. Hulâsa, serbest hayatın hasretini çekerdik. Nitekim bugün düşünüyorum da, her şey pahasına, tekrar o hayata dönmeyi istemem...»

Naciye Sultan, Hürriyetin ilânının, saraylara getirdiği değişikliklerden de bahseder:

«Hürriyet, hepimiz için büyük bir değişiklik oldu. Kelimenin manasını anlamıyorduk ama, değişiklikleri seziyorduk. Hürriyet bizlere saadet getirdi. Ailelerimiz arasında temas başladı. Mesirelere, şehir içinde gezilere gidebiliyorduk...»

Naciye Sultan, padişahın bağladığı maaşlardan da bahseder:

«Her şehzadenin 1000 altın maaşı vardı. Evlenmemiş hanım sultanlara 100 altın, evlenenlere 800 altın verilir ve ayrıca düğün masrafı olarak 6.000 altın ödenirdi...»

Şimdi Naciye Sultandan, kendisinin evlenme hikâyesini dinleyebiliriz:

«Sultan Abdülhamit amcamdı. Beni oğlu Abdürrahim efendi ile evlendirmek istiyordu. Hürriyet senesi idi. Ben daha çocuktum. Annem de, babam da bu işin aleyhindeydiler. Abdülhamit tahttan indirilince bu sözlerin de arkası kesildi. Ağabeyim Abdülhalim Efendi de aleyhteydi.

Babamın hastalığında Enver Beyin annesi bize ziyarete geldi. Beni gördü. Bir gün annem bana şöyle konuştu:

— Kızım, seni Abdürrahim efendi istiyor. Ama başka isteyenler de var. Enver Bey de bunlar arasında. Bak, işte resimleri. Artık düşün, karar ver!

Bir gün de bize amcam Vahidettin Efendi (daha sonra Sultan Mehmet Vahidettin VI) geldi.

— Kızım, ben Sultan Reşat tarafından geliyorum, seni isteyenler var, artık düşünüp bir karar vermeni padişah emrediyor,

diye konuştu. Gene isteyenlerin resimleri önüme sürüldü. Enver Beyin resmi de bunların arasındaydı.

Henüz küçüktüm. Tecrübesizdim. Zor bir karar karşısında bulunuyordum. Ama içimden hep, Enver Beyi seçmek geliyordu. Ben de öyle yaptım. Amcam Vahidettin, çok isabetli bir karar verdiğimi ve Sultan Reşat'ın bundan çok memnun olacağını söyledi.

Ertesi gün padişahın sarayına gittik. Enver Beyin validesi de geldi. Padişahın yanında, parmağıma nişan yüzüğümü taktı. Artık Hürriyet Kahramanı Enver Beyin nişanlısıydım. Nişanlım, o sırada Berlin'de ataşemiliterdi...»

Enver Beyin, hanedandan bir hanım sultanla nişanlanması işte böyle olur. Ama bir durum da var: Bu nişan yapılırken, Enver Bey 30 ve nişanlısı Naciye Sultan ise, henüz ve ancak 12 yaşındadır!

***

Oğlu bir sultanla nişanlandıktan sonra Enver Beyin annesi, artık aranan hanım olur. Eski mahalle komşuları ile aralarındaki mesafe gittikçe açılır. Şimdi sarayla ilişkisi olan bir hanımdır. Bu nişandan sonra gelen ilk bayram gününde, Dolmabahçe Sarayındaki büyük bayram törenine davet edilişlerini anlatan mektubunda, coşkun bir mutluluk ve gurur havası eser. Mektup, Berlin'de bulunan oğluna yazılmıştır. Saraydan gelen haber, hazırlık, saraya varış, karşılamalar ve sonra çevresinin hali, padişahın kendisine gösterdiği özel ilgi, hulâsa herşey bir rüya âlemini anlatış gibidir. Meselâ şu satırları okuyalım:

«Gözümün nuru evlâdım Enver,

12 kânun 1325 (25 aralık 1909) tarihli mektubunu aldım...

Muayedeye (sarayda bayramlaşma törenine) nasıl gittiğimizi anlatayım. Arife günü babanı mabeynden (saraydan) çağırtmışlar. Efendimizin (padişahın) selâmı var ve irade buyurdu. Enver Beyin validesi ile hemşiresi hanım sabahleyin saat ikide (saat sekizde) sarayda bayramlaşmaya buyursunlar. Has ahırdan (saray ahırından) araba gelecek, onları alacak demişler.

Saat ikide araba geldi. Mediha (1) ve ben bir etek düz entari giydim. Başıma hotoz koydum. Mediha ile feracelendik, yaşmaklandık, ikimiz arabaya bindik. Tophane camisinin avlusuna gittik. Sultan ve vükela (nazırlar) hanımları da oraya gelmişlerdi. Efendimiz namaza girip çıktıktan sonra, arabasının arkasından bizim ve diğer sultan ve vükela hanımlarının arabaları da yürüdü...»

Ondan sonra Enver Beyin annesi, törenin her safhasını ayrı ayrı anlatır. Onları evvelâ aşağıdaki salona alır, yer gösterirler. Fakat az sonra bir saraylı gelip «Enver Beyin validesi siz misiniz?» diye sorar ve onları yukarı salona alır. Bü-

(1) Enver Beyin büyük kızkardeşi (Mediha Orbay).

tün nazırların, en itibarlı şahsiyetlerin aileleri oradadırlar. Yer gösterirler. Taif'te öldürülen Mithat Paşanın ailesi ve kızları ile de orada tanışırlar. Sonra padişahın önde gelen kadın görevlisi olan hazinedar hanım gelir. Onları padişahın bayramlaşma törenini görmek için ve en ileri gelenlerin hanımları ile beraber büyük salona davet eder. Sonra da kendilerine, padişahın huzuruna kabul edilecekleri bildirilir.

Enver Beyin annesi burada, sarayın ve saraylıların ihtişamını anlatır. Bir tarafta altın, gümüş takımlarla bir şeyler ikram edilir.

Padişahın huzuruna vardıkları zaman, evvelâ şehzadelerin hanımları ile sultanlar etek öperler. Mithat Paşa ailesi ile sadrazam ve o rütbedekilerin ardından bunlara, padişahın eteğini öpmek sırası gelir. Fakat hazinedar onları padişaha ayrıca takdim eder. Padişah kendilerine iltifat eder. Hem anneyi, hem kızı Enver Beye benzetir. Gönül alacak sözler konuşur.

Bu iş bitip salona çıktıkları zaman, herkes onlarla ilgilenir. Yalnız Naciye Sultanın annesi donuk ve çekingendir. Hatta Enver Paşanın annesinin selâmını, pek hafif bir baş işaretiyle ve isteksizce iade eder. Zaten bu annenin yıldızı Enverlerle, sonuna kadar pek barışmayacaktır.

Dönüşte onları Mısırlı Prens Aziz Paşanın hemşiresi ayrı bir araba ile Bebek'teki Mısırlılar yalısına aldırır. Hatta o sırada 9 yaşında olan bir kızını, Enver Beyin kardeşi Nuri Beye vermek istediğini söyler...

Böylece o gün, onlar için, bir rüyada yaşamak gibi olmuştur. Enver Beyin annesi Ayşe Hanım, bu rüyayı, kendince ve bütün renkleri ile anlatmaya çalışır.

Bu mektubu okurken Enver Beyin, ruhunda şahlanan duyguları tasavvur etmek mümkündür.

Naciye Sultana gelince, Enver Beyle nişanlanmasından sonrasını, Hatıralarında şöyle anlatır:

> *«Mektuplaşmaya başladık. Birbirimizi hiç görmemiştik. Onun, benim resmimi bile görmüş olduğunu zannetmiyorum. Beni, annesinin tarifi ile tanıyordu. Beni ha-*

yalinde nasıl canlandırdığını bilmiyordum. Fakat mektuplarımızla birbirimizi az çok tanıdık ve sanıyorum ki sevdik. Bir sene kadar süren bu tatlı ayrılık, bizi birbirimize yaklaştırdı. Enver Beyle bir sene sonra, 1911 yılında nikâhımız kıyıldığı zaman, o gene uzaktaydı. Nikâhı Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi kıydı. Merasim basit oldu. Ve biz birbirimizi, gene mektupla tebrik edebildik...»

İşte bir nikâhlanmanın hikâyesi. Nikâhlılar gene ayrıdır. Ve kaldı ki bu nikâhlanma, evlenme demek te değildir. Padişah Sultan Reşat, gerçi bu vesile ile, onların düğünlerini kendisinin üzerine aldığını müjdeler. Her şey padişah tarafından hazırlanacaktır. Ama daha ileride göreceğiz ki, bu vait kolay kolay yerine getirilmez. Sultan hanım henüz 12-13 yaşları arasındadır. Damat gerçi hırçınlaşacaktır. Gene daha ileride göreceğimiz gibi, saray başkâtibine sitemli mektuplar yazacaktır. Fakat ne var ki henüz gelişmemiş, 12-13 yaşları arasında bir sultan hanımla, 31 yaşında bir kurmay yarbayın bir saray düğününde görünmeleri de pek uygun kaçmayacaktır. Bu safhalarda ve bilhassa daha sonra evlenmeden önce Enver Beyin Naciye Sultana yazdığı mektupların hepsi, şimdi hacimli bir deste halindedir. Bu mektuplarda biz, hayatında bir kadın ve aşk tecrübesi olmayan, fakat bir küçük kızla nişanlandıktan, ve hatta nikâhlandıktan sonra da onu ve resmini bile görmemiş olan bir yetişkin erkeğin içinden gelen duyguları, bir güzel kız çocuğuna değil de kendi hayalinde yarattığı olgun bir kadına anlatmaya çalıştığını görürüz. Enver Bey, ileride elbette nasip olacak kavuşma günlerini düşünürken Berlin'den, hep içten gelen, duygulu mektuplarını eksik etmez. Bu arada Berlin'de gördüğü şeylerden, Berlin'de gördüğü önem ve itibardan sahneler de nakleder. Orada hakikaten çok şeyler görür. Ve bu gördükleri bir gün onun kararlarında, bütün imparatorluk için kader tayin edici etkiler de yapacaktır. Onda ve onun neslinde, uzaktan da zaten yaşayan Alman hayranlığı, Enver Beyin bu Berlin ataşemiliterliği sırasında, artık sarsılmaz bir tutku halini alır.

Meselâ Enver Beyin 15 ağustos 1326 (28 ağustos 1910) tarihi ile, kız kardeşi Hasene Hanıma gönderdiği göz alıcı bir kartpostalın arkasındaki şu satırları okuyalım:

«Güzel kardeşim,

Dün burada, 33.000 kişilik bir Alman kolordusunun geçit resmini seyrettim. İnsanın ağzının suyu akacak derecede mükemmel.

Prensler, fahrî kumandanı oldukları alayların üniformalarını giymiş idiler. İmparatorun kızı bile, gayet şık hussar üniforması ile alayının önünden geçti.

Yarın da donanmanın talimlerinde bulunacağım. İşte buralardan size güzel selâmlar ve hatıralar gönderiyorum.

Küçüklerin gözlerinden öperim.»

Kardeşin
Enver

Aynı duyguları anlatan mektuplar bu sefer, gittikçe birbirine yaklaşan, gittikçe birbirine bağlanan ve birbirlerini görmemiş olsalar bile artık birbirlerinin olan küçük sultana da yazılır. Bu mektuplardan ileride bazı parçalar vereceğiz. İleride diyoruz. Çünkü iki taraf da o sıralarda kendi mizaçlarına ve tasavvurlarına göre birtakım hayal oyunları kurup bunu mektuplara geçirirlerken, araya öyle bir hadise girecektir ki, bu hadise bütün bu hayalleri arka plana itecek ve iki nikâhlının geleceğini, akla gelebilecek en ağır ihtimallerle perdeleyecektir. Bu çocukça aşk masallarına, uzun bir zaman için son verecektir. Bu hadise, bu olay, bir harbin başlayışı ve bu harpte Enver Beyin, uzak bir çöl mücadelesi içinde, en büyük görev ve sorumluluğu yüklenişidir... Ama bu beklenmeyen, ümitsiz savaşta Enver Beyin kendi arzusu ile yüklendiği çetin vazife, onun seçtiği yolda onu, daha ilerilere iletecek basamak taşlarının en önemlilerinden biri olarak yer alacaktır...

Kuzey Afrika'da Savaş!

(Enver Bey Kendi Hikâyesini Anlatıyor)

İkinci Meşrutiyette İmparatorluğun çözülüşü, asıl Trablusgarp Savaşı ile başlar. Buna **çözülüş** değil, İmparatorluğun **tasfiyesi** demek mümkündür.

Fakat başta Enver ve arkadaşları olmak üzere, bir genç kurmaylar ve genç subaylar kadrosu bu savaşta, **İnsanüstü** bir teşkilâtçılık ve direniş gücü gösterdiler.

Bu kadro Libya kıyılarında, gerek moral üstünlüğü, gerek enerji potansiyeli, gerek organizasyon kabiliyetleri ile yakın tarihimizde, gerçekten incelenmeye değer misaller vermişlerdir.

VII

KUZEY AFRİKA'DA SAVAŞ VE İTALYA:

Son Osmanlı imparatorluğunun Kuzey Afrika toprakları, bugünkü Libya cumhuriyetini teşkil eden eski Trablusgarp vilâyeti ile Bingazi müstakil mutasarrıflığını kapsıyordu. Bu topraklar hakkında, bu eserin birinci cildinde gerekli bilgiler özetlenmiştir. O zaman 1.000.000 kilometre kare üstünde 1.000.000 nüfus barındırdığı hesaplanan Osmanlı Afrika'sında yerleşme merkezleri, daha ziyade kıyılarda sıralanıyordu. Eski Roma devrinde zengin uygarlık merkezlerini de toplayan bu kıyılardaki şehir ve kasabalar, son zamanda hakikaten perişan bir sefalet içindeydiler. Yer yer vahalara da rastlanan iç bölgede ise, uçsuz bucaksız çöller, Afrika ortalarına doğru uzanıyordu. Vilâyetin güney bölgesini teşkil eden Fizan sancağının merkezi Mezruk kasabası, Abdülhamit devrinde siyasî mahkûmlar için sürgün yeri olarak kullanılmaktaydı. Sahilde Trablus'tan bu sürgün merkezine, ancak iki aylık bir çöl yolculuğundan sonra varılabilirdi. Ve arada, hiç bir önemli yerleşme noktası yoktu.

XVI. yüzyılda Osmanlılarca işgal edildiği zaman Kuzey Afrika kıyıları, çok canlı olan Akdeniz korsanlığı ve gemiciliği için önemliydi. Yalnız Trablus kıyıları değil, Tunus, Cezayir yalıları da, az zamanda Garp Ocakları gibi isimler altında, Barbaros veya Turgut gibi ünlü gemiciler elinde, özel bir idareye tabi tutuldu.

Fakat Akdeniz'de korsanlık devri geçip, buharlı gemiler eski harp ve ticaret filolarının yerlerini aldıktan sonra, Trablus ve Garp Ocaklarının askerî ve iktisadî değeri, Osmanlı imparatorluğu için kayboldu. Kopuntu başladı. Evvelâ Fas'la ilişkiler kesildi. 1830'da Fransızlar Cezayir'i aldılar. Birinci cil-

dimizde özetlediğimiz olayların gelişmesi içinde ve Abdülhamit devrinde de Tunus'la bağlarımız koptu. Mısır'ın nasıl, bir İngiliz sömürgesi haline geldiğini de biliyoruz. Böylece İkinci Meşrutiyete girerken imparatorluğun elinde, yalnız Trablusgarp vilâyeti ve Bingazi sancağı (sirenaik) bölgesi kalmıştı. Ama bu topraklarla bağıntı da son günlerini yaşıyordu. Çünkü Akdeniz'in, bütün tarih boyunca olduğu gibi o devrede de, iktisadî, siyasî ve askerî ehemmiyeti gittikçe artıyordu. Ama Akdeniz kıyılarında Tunus, Cezayir, Fas ile Mısır sahillerinde hızla şehirler ve iktisadî merkezler belirmesine karşılık, Trablus topraklarına imparatorluğun, bir kuruş yatırımı yoktu. Ne inşa, ne yol, ne ticarî faaliyet, ne kültür ve sıhhat tesisleri mevcuttu. Bölgenin savunma işi de, aslında Allaha bırakılmıştı. Bu hareketli bölgede, böylece kendi haline terkedilen bu topraklara karşı elbette yabancı ihtiraslar şahlanmaktaydı. Meselâ İtalya, Libya'yı çoktan beri kendisi için bir vaadedilmiş toprak olarak görüyordu.

***

İTALYAN BİRLİĞİ:

Dünya tarihinde bütün XIX. yüzyılı dolduran sömürgeler yağmasından İtalya hiç bir pay almamıştı. Çünkü İtalya da, Almanya gibi siyasî birliğini en geç tamamlayan devletti. İtalya yarımadası, Batı Roma imparatorluğunun çöküşünden beri, yani 1400 yıl boyunca hep yabancı idarelerin hâkimiyeti altında yaşadı. Yahut ta bu yabancı hâkimiyetlerin gölgeleri altında birbirleri ile savaşan bir sıra küçük prensliklerin, krallıkların idaresi altında kaldı.

XIX. yüzyılın ortasında Piyemonte krallığı bunlardan biriydi. Fakat 1852'de bu küçük krallığın hükümet başkanlığına Kont Kavur geldi. Kavur kudretli bir politikacı ve idealist bir insandı. O sırada Fransa'da imparator olan Napolyon III'ün şahsında, kuvvetli bir dost ve anlayışlı bir müttefik buldu. 1854'te Kırım Harbine Fransa, İngiltere ve Osmanlı imparatorluğun saflarında, küçük Piyemonte krallığı da katıldı. Bu suretle Avrupa Devlet Birliği içinde kendine bir yer kazanmış

oldu. 1859'da bu küçük devletin, o hantal Avusturya ordusunu birkaç gün içinde İtalya toprakları üzerinde yenmesi ve Avusturya imparatorluğunun yenilgiyi hemen kabul edişi, Piyemonte'nin geleceğine yeni imkânlar açtı. 1858'de Üçüncü Napolyon'la Piyemonte başvekili, dört krallıktan müteşekkil bir İtalya düşünüyorlardı. Ama 1859'da Piyemonte Avusturya'yı yenince, bu plan geride kaldı. Küçük krallık ve prenslikler, birer birer Piyemonte krallığına katılmaya başladılar. Garibaldi isminde bir İhtilâlci, Sicilya'yı işgal edip Napoli'de de isyanlar çıkarınca, adına Napoli veya Sicleteyn krallığı denilen bu memleketler de Piyemonte'ye katıldı. Piyemonte kralı Viktor Emanuel İtalya kralı ilân edildi. Ve İtalyan birliği resmen kurulmuş oldu. O güne kadar hariçte kalan Venedik ve Roma'nın da 1866 ve 1870 yıllarında katılmaları ile İtalyan birliği tamamlandı. Kont Kavur ölmeden önce, bu birliğin teşekkülünü görebildi.

İtalyan krallığı kurulmuştu ama, dünya sömürgelerinin paylaşılması da bitmiş gibiydi. Halbuki Avrupa'da ve dünyada söz sahibi olabilmek için, sömürge devleti olmak şarttı. Ucuz hammadde ve garantili pazarlar, ancak sömürge ve yarı sömürgelerde bulunabiliyordu. Böylece İtalya da gözlerini etrafa ve uzak ülkelere çevirdi. Kuzey Afrika'nın Atlas ülkelerini Fransa kapatmıştı. Mısır'a İngilizler yerleşmişti. Doğu Afrika'da, Habeşistan topraklarında giriştiği tecrübe ise 1896'da İtalya için kanlı ve utandırıcı bir yenilgiyle bitmişti. Ancak Somali kıyılarında, verimsiz bir parça üzerinde tutunabildi. O zaman İtalya'nın gözü Adriyatik kıyıları ile Libya topraklarına, Trablus-Bingazi'ye döndü. Bütün bu topraklarda karşısına iki devlet çıkıyordu: Avusturya ve Osmanlı devleti. Ama garip bir vaziyet te vardı: İtalya 1882'den beri Avusturya ile Üçlü İttifak adını alan bir manzume içinde müttefik bulunuyordu. İtalya bu Üçlü İtifakta, Almanya ve Avusturya ile aynı cephede yeralmış bulunuyordu. Avusturya'dan Adriyatik sahillerini nasıl alabilirdi. O halde ortada tek hedef kalıyordu: Osmanlı imparatorluğu! İtalya'nın, kendisine vaadedilmiş topraklar gibi bildiği Arnavutluk ile İtalyan yarımadasının tam karşısına dü-

şen Libya (Trablus-Bingazi) aslî hedefler olarak kalıyordu. İşte İtalya, daha ilk güçlenmeye başladığı zamanlardan beri ihtirasını bu hedefler üzerinde topladı. Ve İtalyan siyaseti, bu hedefler üzerinde gelişti.

Gerçi Makyavel İtalya'da doğduğu gibi, İtalyan siyaseti de daima Makyavelist esaslar üzerinde oynadı (1). İtalyan siyasetinde vefa ve ahde sadakat yoktur. Nitekim daha 1882'de Üçlü İttifakta yer alan İtalya, 1914'te, yani bu ittifakın tam işleyeceği anda birden cephesini değiştirdi. Eski hasımlarının yanında, eski müttefiklerine karşı harbe girdi. Ama ne var ki, İtalya siyasî entrikalardan daima faydalanmasını bildi.

Meselâ Trablus hakkında İtalyanlar, daha 1882'den başlayarak İngilizlerle uyuştular. 12.XII.1887 tarihli bir İngiliz-İtalyan Anlaşması ise, İngilizlerin Mısır'daki yerleşmelerine İtalya'nın müsamaha göstermesine karşılık, İngilizlerin de Libya'da İtalyan emel ve menfaatlarına öncelik hakkı tanımasını sağlıyordu. İtalya 16.XII.1900'de Fransızlarla da anlaştı. İtalya, Fransa'nın Fas'taki istilâ veya himayesine göz yummasına karşılık, Fransa da İtalya'nın Libya'daki hareketlerine karşı çıkmayacağını vaadediyordu. 24 ekim 1909'da Rus çarı ile İtalya kralı, Boğazlar ve Trablus hakkında karşılıklı bir anlaşma imzaladılar. 1911'de Fransa ile Almanya'nın Fas üzerindeki çatışmalarından sonra toplanan Alceziras konferansında, İtalya'nın da Trablus'a karşı hak veya alakalarının kabul edildiği yazılır. Ve bu neticeye Almanya'nın da muvafakat ettiği kaydedilir. Halbuki o tarihte Almanya, Osmanlı devletine karşı dost ve koruyucu görünüyordu. Ama ne var ki, İtalya ile de henüz ittifak halinde bulunuyordu...

Görünüyor ki İtalya ağlarını çok eskiden beri örmüştür. Bütün bunlardan Osmanlı hariciyesinin ne dereceye kadar malumatı olduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Fakat şu bilinir ki İtalya, bu mesele üzerinde ve daha saldırı öncesinde, büyük Avrupa devletleri ile zemin hazırlayıcı temaslar sürdürmüştür.

(1) Machiavel (1469-1527) Devlet adamı ve tarihçi. Floransa'da doğdu. Makyavelizm, siyasette bir nevi kaynak olarak yer alır.

Bunlara ait belgeler yayınlanmıştır (1). Görünen şudur ki, İtalya Trablus'ta evvelâ birtakım tesisler, teşebbüsler ve banka şubeleri ile yerleşmeye çalışır. Bir gün fırsat çıkınca, burada kolay ve kansız bir işgale zemin hazırlar. Istanbul'un Trablus'la ilgilerini zayıflatmaya gayret eder. Valilerin, kumandanların tayin ve tebdillerine müdahaleye girişir. Nitekim Istanbul nezdinde bazı uyarılara girişen Trablus vali ve kumandanı Müşir İbrahim Paşa 12 ağustosta yani İtalyan saldırısından bir ay önce vazifesinden alınır. Ama bir taraftan da İtalyan devlet adamları, Osmanlıların Trablus'taki varlıklarının lüzum ve ehemmiyetinden bahseden nutuklar verirler. Sadrazamlığa getirilen Roma Sefiri Hakkı Paşanın yerine gelen Roma Sefiri Kâzım Beyin 17 şubat 1911 tarihli ciddî uyarısı da, Istanbul'da etki uyandırmaz.

Daha başka bir şey de olur: Trablus'ta hükümet bir tümen kadar asker bulundururdu. Fakat 1910'da alevlenen Yemen isyanını bastırmak için bu askerlerin hemen hepsi Trablus'tan çekilir. İbrahim Paşanın direnişleri fayda vermez (o sırada Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşaydı). Trablus'ta «ancak jandarma vazifesini görecek kadar» asker bırakılır. Fazla olarak aslında modası geçmiş olmakla beraber, depolarda bulunan ve icabında milis kuvvetleri tarafından kullanılacak silâhlar da, yenileştirilecekleri kaydı ile Istanbul'a alınır. Böylece Trablus fiilen boşaltılır. Ve bütün bunlar, tabiî İtalyanların gözleri önünde cereyan eder. Trablus'u bu boşaltma ve âdeta terketme hareketleri üzerinde, çeşitli eserlerde verilen bilgiler birbirlerini tamamlarlar. Nihayet vali ve kumandan da alınınca beklenen vakit gelir. İtalya artık bu fırsatı kaçırmak istemez. İşgalin bir «askerî gezinti» halinde geçeceğine de inanır. Buna rağmen harp haline, birtakım oyalayıcı notalar, muhaberelerle

(1) Bu konuda bizde Hikmet Bayur'un *Türk İnkılâp Tarihi*'nin ikinci cildinin birinci kısmında önemli bilgiler vardır. Fakat Bayur eserinde, kendisi tarafından bulunmuş ve dilimize yerleşmemiş birçok kelimeler kullanır ki, bunların manalarını sezmek hakikaten müşkül olduğu için, bu durum eserin gereği gibi değerlendirilmesine büyük ölçüde engel olmaktadır.

girer. Bunlarda esas fikir, Trablus ve havalisinin Osmanlı hükümeti tarafından, çağdaş terakkilerden ve medenî tesislerden mahrum bırakıldığı ve bu şartlar altında İtalyan menfaat ve teşebbüslerinin maruz kaldığı tehlikedir. Ama netice şu olur ki, 29 eylül 1911'de İtalya Trablus'a saldırır. Kuzey Afrika'da savaş başlamıştır. 11 ekimde Derne, 3 ekimde Hums, 21 ekimde Bingazi işgal edilir. Bu savaş, 18 ekim 1912'ye kadar sürecek ve sonunda, bütün Osmanlı Afrika'sı ile Ege denizinde 12 Ada'nın, imparatorluktan kopması ile bitecektir. Kuzey Afrika'da savaşın bittiği gün, Balkan Savaşı başlayacaktır. Ve bu savaş, hemen bütün Rumeli'yi imparatorluktan koparacaktır.

Fakat ne var ki Kuzey Afrika'daki savaş, pek te İtalyanların zannettiği gibi bir askerî gezinti şeklinde geçmemiş ve bu olaylar içinde Enver Bey, olağanüstü bir direniş gücü göstermiştir. Onun ve arkadaşlarının hiç yoktan yarattıkları bu beklenmeyen sahneler üzerinde biraz durmalıyız.

***

ENVER BEY KUZEY AFRİKA'DA:

Enver Beyin nikâhlısı Naciye Sultan, Hatıralarında şöyle anlatır:

> *«Bir gün Berlin'den bir mektup aldım. Nikâhlım, İtalyanlara karşı harbe katılmak için Trablus'a gideceğini yazıyordu. O günden sonra da oradan mektuplaştık.*
>
> *Enver Bey mahviyetperestti (yani övünmeyi sevmezdi). Orada yaptıklarını anlatmıyordu. Bu sebepten Trablus'ta olup bitenleri, bir türlü ve gereği gibi anlayamıyordum.»*

Biz Enver Beyin hikâyesini biraz aşağıda kendisinden dinleyeceğiz.

Enver Beyin Berlin'den gönderdiği son mektubun, eylül 1911'in ilk günlerinde yazılmış olması gerekir. Enver Beyin Berlin'den Trablus'a koşarken, hiç olmazsa nikâhlısını bir defa görmeye ve ziyarete dahi vakit ayırmamış olması, onun kendini bu mücadeleye verişi bakımından işaret edilmeye değer. Kaldı ki

Trablus'a koşan yalnız o değildir. O günlerde ordunun genç ve önde gelen yıldızları, hep Trablus yolunu tutarlar. Paris ataşemiliteri Fethi Bey, Tunus üzerinden gider. Enver Beyin amcası Halil Bey (Paşa) aynı yolu zorlar ve sonunda muvaffak olur. Enver Beyin kardeşi Nuri Bey (Paşa) ilk fırsatta Halil Beyin yanında yer alacaktır. Mustafa Kemal ve arkadaşları Mısır üzerinden geçmeye çalışırlar. Geçerler de. Hulâsa Trablus topraklarına kurmaylar, gönüllü subaylar akını böyle başlar. Trablus'u boşaltan Harbiye Nezareti bu akını, biraz da istemeyerek destekler gibidir.

Oraya başlıca iki yoldan sokulunacaktır: Tunus ve Mısır üzerinden. İşler biraz şeklini alınca, Mısır yolu daha işlek hale gelir. Zaten Enver Bey de o yoldan Trablus'a sızmıştır. Naciye Sultan şöyle anlatır:

«Enver Bey Trablus'a güç varabilmiş. Yanında Rauf (Orbay) ve Ömer Fevzi (Mardinî) Beyler varmış. Gazeteci gibi seyahat ediyorlarmış. Biri Tanin, diğeri Tercüman-ı Hakikat gazetelerinin muhabirleri olarak görülüyorlarmış. Üçüncüsü de ajansın harp muhabiri... Böyle pasaport almışlar. Hidiviye kumpanyasının Ismailiye vapuruna binerek, İskenderiye'ye kadar gidebilmişler. Ömer Fevzi Beyin babası orada Melek isminde bir Mısırlı hanımla evli olduğu için, Ömer Fevzi'nin Mısır'a gitmesi pek göze çarpmamış. Ama o sırada Istanbul'da kolera olduğu için, yolcuların Mısır'a çıkmasına engel olunmuş. Enver Bey ve arkadaşları bu yüzden çok sıkıntı çekmişler. Nihayet karantinadan kurtulmuşlar. Ve bir müddet Kahire'de, Arif Mardini Beyin evinde misafir kalmışlar.

Naciye Sultanın anlattığına göre, yola çıkarken Enver Beyin üzerinde, ancak 100 lira (altın) vardır.

*
* *

ÇETİN BİR DENEY:

Trablus Savaşında Enver Beyin hikâyesi Tripoli isimli Almanca eserde verilmiştir (1). Bu konuda yazılmış resmî ve

(1) Çeviren Frederik Berjinski: Tripoli.

özel diğer eserler de vardır. Meselâ Genelkurmayın yayınladığı «Trablus Harbi» isimli eserde biz, işin askerî safhalarını bütün detayları ile izleyebiliriz (1). Hatıralar da enteresandır. Bunlardan Halil Paşanın Hatıralarının, Trablus Savaşı ve sonu ile ilgili kısmı, Libya'daki mücadele günlerinin havasını, en yetkili görgü şahitlerinden birinin dilinden nakleden orijinal bir kaynaktır (2). Diğer neşriyat arasında, bilhassa Türk Tarih Kurumunun neşriyatına önemle işaret edilmelidir (3). Yabancı yayınlardan, o sırada bu cepheleri gezen yabancı harp muhabirlerinin günlük havayı aksettiren röportajları değerli kaynaklardır. Çünkü bunlarda biz, resmî organların veya tarih yazıcılarının eserlerinde yer almayan detayları buluruz.

Ama bu konuda en ruhlu eser, hiç şüphe yok ki Enver Beyin Kuzey Afrika'da savaş günlerini manevî havasıyle de aksettiren ve burada ilk defa yayınlanan kendi hatıra notlarıdır. Bunlardan parçalar vereceğiz. Ama önce şu durumu belirtelim:

Bu eserin birinci cildinde Osmanlı Afrika'sından bahsederken de kaydettiğimiz gibi, Libya'da mütecanis, yani aynı kökten, aynı cinsten ve birbirine kaynaşmış bir Libya milleti yoktu. Bu böyle olunca ve Osmanlı imparatorluğunun son devrinde bu toprakların tamamen ihmal edilip kendi kaderine bırakıldığını da düşününce, İtalyan saldırısı üzerine buraya koşan genç subayların, hem de bu ihmal ve terkedilmişliğin bütün manzarası her noktada meydanda iken, nasıl bir dil ve hedef birliği ile bu halkları kendi etraflarında toplayabileceklerini düşünmek, hakikaten güçtü. Bir ülke ki, ona hiç bir şey götürmemişizdir. Bir halk ki, hem de bizim tarafımızdan sefaletin, yokluğun, bakımsızlığın en kötü şartları içinde yaşatılmıştır. Ne iskele, ne yol, ne yapı, ne idare, eğitim, sıhhat

(1) *Trablus Harbi*. Genelkurmay Başkanlığı yayını. Ekim-kasım 1967.

(2) Ş. S. Aydemir: *Halil Paşanın Hatıraları*. Ekim-kasım 1967. tarihleri arasında, Akşam gazetesinde tefrika edilmiştir.

(3) Bu bahiste de, değerli bir tarihçi ve araştırıcı olan Hikmet Bayur'un *Türk İnkılâp Tarihi*nin birinci cildinin, birinci kısmını bilhassa işaret etmeliyiz.

ve ne de diğer gerekli tesislere malikti. Evet, Libya halkını bu kasvetli sefalet ve ihmal içinde yaşatan da gene bizdik. Kaldı ki bu halin bir gün son bulacağına ve burada da birtakım yeni rüzgârlar esip, her şeyin iyiye, düzelmeye doğru gideceğine dair de ortada hiç bir belirti görülmemişti. Meşrutiyetten sonra da her şey, eskisi gibi kaldı. Hatta Trablus topraklarından askerlerin çekilişi, silâhların taşınışı, son ümitleri de kırmıştı. Trablus'ta az çok bir varlık göstermek isteyen vali ve müşir İbrahim Paşanın, İtalyan basının baskısı ile yerinden alınışı, aklı eren Trabluslular üzerinde şok tesiri yapmıştı. Bir defa ve her nasılsa Trablus'a uğrayan bir Osmanlı harp gemisinin, Hamidiye kruvazörünün bu ziyareti bile, İtalyan basınında kıyametler kopartmıştı. Sanki bu demode gemi, o anda ve o koca İtalyan filosunu mahvedecekmiş gibi bir sunî hava, İstanbul'u bile ürkütmüştü.

O halde şimdi oraya giden genç subaylar ne diyeceklerdi? Ne vadedeceklerdi? Hangi hedefler, hangi sloganlarla halkı peşlerine takabileceklerdi? Ve yapılacak davete kimler gelecek, kimler baş eğecek, bu zabitlerin emrinde kimler hayatlarını feda eyleyeceklerdi. Bu soru, cidden önemli bir soruydu. Ve oraya koşan insanlar, hakikaten çetin bir dava karşısındaydılar. Kaldı ki Trablus toprakları halkı veya halkları ile, bir dil birliğimiz de yoktu...

Geriye yalnız bir din birliği kalıyordu. Ama bizimle aynı dinden olan insanlar, yani öz dindaşlarımız, Arnavutluk'ta, Suriye'de, hele Yemen'de bizimle boğaz boğaza savaşmıyorlar mıydı? Sonra Libya'da mezhep ve tarikat ayrılıkları da önemliydi. Doğu Libya çöllerinde Kefere, Çabup vahasında üslenen Sünûsi zaviyesi, şubelerini çöle yaymıştı. Batıda Tunus'tan gelen Ticâni tarikatı akımı güçlüydü (1). İtalyan saldırısı üzerine bu-

(1) Bir sûre önce bir askerî darbe ile Libya tahtından indirilen Sünûsi hanedanı, bu Kefere vahası şeyhleri idiler. İkinci Dünya Harbinden sonra Trablus üzerinde çeşitli emeller çatışınca ve bu arada Sovyetler hükûmeti de orada bir himaye hakkı isteyince (Potsdam Konferansı) aslında Trablus şehrinde ve kasabalarında yerleşmiş olmayan bu şeyhler hanedanının Libya tahtına getirilmesi bir

ralara koşan Türk subaylarının işe, fazla bir din taassubu içinde oldukları elbette iddia edilemez. Kısacası, nereden bakılsa, mücadelenin şansı yok gibi görünüyordu.

İtalya askerî bakımdan tabiî güçlüydü. Bu topraklara da büyük ve gösterişli hareketlerle çıkmıştı. İlk ağızda Libya'ya 35.000 asker çıkarıldı. Bu kuvvete 6.000 at, bir kısmı ağır, bir kısmı sahra olmak üzere 103 top, 800 kamyon, 4 uçak verilmişti. Sonra ve çarpışmaların boyunca bu asker sayısı 80.000'e kadar yükseltildi. Ama vaziyet değişmedi. Daha doğrusu Türkler ve mücahitler lehine değişti. Osmanlılara gelince:

Sulh zamanında Trablusgarp topraklarında bulundurulan bir tümen Osmanlı askeri, Tunus sınırından Mısır sınırına kadar 2000 kilometrelik bir saha üzerine dağılmıştı. Kadrolara göre bir tümende gerçi yuvarlak rakamla 10.000 kişinin bulunması gerekir. Ama Trablus tümeni hiç bir zaman tam kadrosunu bulamadı. Silâhları, hele topları, daima eksikti. Ve Trablus kıyılarında, yani 2000 kilometrelik bir sahada, ancak 3000 kadar Türk askeri vardı. Bunların ne topları, ne de yeteri kadar silâhları bulunuyordu.

İşte Enver Bey ve arkadaşları, çeşitli tarihlerde, çeşitli yollardan Trablus topraklarına sızdıkları ve işe başladıkları zaman durum buydu.

***

Trablus'ta kalan askere Albay Neşet Bey kumanda ediyordu. Neşet Beyin rütbesi daha sonra paşalığa yükseltildi.

---

olup bitti şeklinde gelişti. Ama İtalyanlar, daha 1912'den sonra onlara yakınlık gösterdiler. Son yıllarda ise Sünüsi hanedanı efradı, ayrı ayrı maaşlara bağlanmış ve İtalyanlarla anlaşmışlardı. Bu maaşların hikâyesi ve listesi, Celâl Tevfik Karasapan'ın *Libya* isimli eserinde verilir.

Birinci Dünya Harbi içerisinde ise, Almanlarla işbirliği yapan Osmanlı hükûmeti Sünüsilerle anlaşmıştı. Hatta harbin sonunda Şeyh Sünüsi Istanbul'a da getirildi. Bu suretle Libya'da bir de Afrika cephesi kumandanlığı kurulmuştu. Şehzadelerden Osman Fuat Efendi, orada bu cephenin başı sayılıyordu. Triyeste'den Afrika sahiline nakledilen silâh, cephane ve para ile, yeteri kadar subay ve assubaylar, harbin sonuna kadar orada dayandılar.

Ve nazarî olarak bütün Trablus-Bingazi topraklarının kumandanı sayıldı. Paris ataşemiliteri iken Tunus üzerinden Trablus'a geçen Fethi Bey, Neşet Beyin karargâhında çalışıyordu. Ya Mısır, ya Tunus üzerinden bu topraklara geçen subayların sayısı çoktu. Enver Paşanın amcası Halil Bey (Paşa) Hums şehri çevresinin kumandasını aldı. Enver Beyin kardeşi Nuri Bey (Paşa) amcasının yanında ve bu cephede çalıştı.

Şu veya bu yoldan buralara koşanların yolculukları, tabiî binbir macera içinde geçiyordu. Bunlardan Halil Beyin başından geçen bir olay, cidden dikkati çekicidir (1):

«— Yola çıkmıştık. Evvelâ Paris'e geldim. Tunus üzerinden Trablus'a aşmaya çalışacaktım. Ama evvelâ silâh lâzımdı. Silâhı el altından ve tabiî peşin para ile burada bize satacak ve yerine ulaştıracak insanlar arıyorduk.

«Trablus'a kaçak olarak silâh, cephane sevki teşebbüslerimizde, kaçakçıların elebaşısı olarak karşımıza Paris'te, Emniyet İşleri Umum Müdürü çıktı. Hatta bizi evine çağırdı. Nazik ikramlar arasında bizimle sert bir pazarlığa girdi. Salonun kapısı yanında uzun bir mızrak ve üzerinde, kılıflı bir kitap vardı:

— Ben Arap neslindenim, bu mızrak, atalarımın yadigârıdır. Bu kılıfın içindeki de mukaddes Kur'andır, diye konuşuyordu.

Bu adamın rengi esmer ve saçları kıvırcık olduğuna göre, sözleri doğru olabilirdi. Ama bu eski dindaşlık, aramızdaki pazarlığa tesir etmiyordu. Ve şu da oldu ki, bu adam Trablus'a tek bir fişek bile yollamadığı halde, o gece orada bizden, önemli bir avansı, altın olarak aldı...»

Halil Paşanın «biz» diye bahsettiği zat, o zaman Paris'te bulunan Osmanlı Sefiri Rıfat Paşadır. Ve Rıfat Paşa bu altınları Paris'te Emniyet Umum Müdürüne kaptırdıktan sonra, bir daha ne bu umum müdürle görüşmek kabil olabildi. Ne de giden altınlardan bir daha ses çıktı. Dolandırılmışlardı!

(1) Ş. S. Aydemir: *Halil Paşanın Hatıraları.* Akşam gazetesi. 13 kasım 1967.

Halil Beyin evvelâ Paris Emniyet Umum Müdürü tarafından dolandırılışları, onun çıktığı yolun daha başında elbette ki hayal kırıcı olmuştu. Ve bu hayal kırıklıkları, daha nice sahnelerle devam edecektir. Ama ne var ki Halil Bey Trablus'a varınca İtalyanlar; Fransızlardan ve Paris Emniyet Müdüründen çok daha nazik ve insaflı davranmışlardır. Karşılarındaki düşmanın silâh sıkıntısını görünce onlara, yani Halil Bey, Enver Bey ve arkadaşları ile mücahitlerine, her çarpışmada bol bol silâh ve cephane bırakacaklar, kendi siperlerine daima hafifleyerek dönmeyi tercih edeceklerdir.

Şimdi artık biz, Trablusgarp'ın hikâyesini, bu mücadelenin asıl sahibinden dinleyebiliriz...

***

«ALLAH BAZEN ÇOK GADDAR!»

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Enver Bey Kuzey Afrika'da kendi hikâyesini kendi notlarından anlatır.

Kuzey Afrika'da savaş başlamadan önce Enver Beyin, Berlin'de ataşemiliter olarak çalıştığını biliyoruz. Şimdi önümüzde olan ve Almanca yayınlanan hatıra notlarından (1) anlıyoruz ki Enver, durumun keskinleştiği ve harbin kaçınılmaz hale geldiği günlerde Berlin'den ayrılır. Birer ikişer gün aralıkla, artık Kuzey Afrika'yı terkedişine kadar sürecek olan hatıra notları bu yolculukla başlar (2). Meselâ şu parçayı verelim:

«4 eylül 1911 (17 eylül 1911)

Bir vagonda tek başımayım. Tren Vardar Nehri boyunca ilerliyor. Son haftaların trajik hadiselerinin tesirleri altındayım. Ay ışığı var. Nehrin sularında siyah lekeler oynaşıyor. Vadinin sağı, solu dik yamaçlar. Nehrin gümüş kordelası, sularının yarattığı bu yolu takip ediyor.

Gece sakin. Ama gecenin sükûneti içinde ben, dertlerimi de beraber götürüyorum.

(1) Almancaya çeviren: Fredrik Berjinski.

(2) Bu hatıra notları da, Enver Beyin kendi hikâyesini, çocukluğundan başlayarak, 10 temmuz 1908'e kadar anlatan ve bu eserin birinci cildinde verdiğimiz notların havasını hatırlatır.

Selânik istasyonuna vardık. Orada yolumu bekleyenler beni karşıladılar. Derhal, cemiyetin merkez komitesi binasına gittik. Hemen müzakerelere başladık. Bu konuşmalar beş saattan fazla sürdü. Ve komite azaları tekliflerimi tamamen kabul ettiler.»

Evet, son aylar, son günler trajik hadiselerle doludur. Arnavutluk neredeyse, daha sulh devrinde imparatorluktan kopmuş gibidir. İsyanlara zaten yatışmış ta denilemez. Ama tam bu hava içindedir ki, işte İtalya Kuzey Afrika'da harbi açmak üzeredir. Hatta onlar genel merkezin o kapandıkları odasında ne yapacaklarını düşünürlerken, Trablus önünde İtalyan donanmasının topları, ateşe başlamış dahi olabilirler. Enver Bey tekliflerini düşündüklerini, bu hava ve bu ihtimaller içinde ortaya serer:

«Trablus'ta, küçük gerilla harpleri yapmamızı tavsiye ettim. İtalyanlar sahile sahip çıkabilirler. Gemilerinin ağır topları ile bunu başarmaları zor değil. Biz ise karada ve dahilde kuvvetler toplamaya çalışacağız. Genç subaylar, atlı Arap kafilelerinin başına geçecekler. Düşmana devamlı saldıracaklar. İtalyanlar daima rahatsız edilecek ve küçük müfrezeleri de, yakalanıp mağlup edilecekler. Büyük kuvvetlere ise, taarruzdan sakınılacak.

Ama düşmanı, sahildeki tahkimli noktalardan dahile doğru çekmeye de gayret edeceğiz. Dahile ilerleyen bu düşman kolları ise, bilhassa gece baskınları ile mahvedilecekler...»

Enver Bey bu düşüncelerini, saatlar boyu anlatır. Ama o anda ortada, ne genç subaylar, ne atlı Arap kafileleri vardır. Ne de Trablus'ta Enver Beyi bekleyen askerler! Çünkü 2000 kilometreye varan Trablus sahillerindeki seyrek şehir ve kasabalara dağılan bütün Osmanlı ordu kuvvetinin, topsuz, mitralyözsüz, hatta gereğince silâhsız cephanesiz, derme çatma 3.000 kişiden ibaret olduğunu artık biliyoruz. Enver Beyin merkez komitesine teklifleri yalnız askerî harekât sahasında kalmaz:

«Öyle hareket etmeliyiz ki, medenî Avrupa'ya bizim barbar olmadığımızı ve hürmet edilmeye layık insanlar olduğumuzu göstereceğiz. Ya galip geleceğiz. Yahut ölürsek, şerefimizle öleceğiz...»

Enver Bey Selânik'ten Istanbul'a, bu hayal ve tasavvurlar içinde hareket eder. Bir taraftan da ümidi, kabinenin bir şeyler yapabilmesinde, Meclisin, bu teşebbüslerini Kabinenin desteklemesindedir. Ama Istanbul'a vardığı zaman, bütün bu ümitleri sarsılır. 24 eylül tarihli not şudur:

«Bütün teşebbüslere karşı, bütün dış kuvvetler, bizi kendi halimize bırakıyorlar! Harbiye nazırını ziyaret ettim. Teşebbüsümüzü lüzumsuz buluyordu. Trablus'ta hiç bir şey yapılamayacağı kanaatındaydı. Bana acıyordu da:

— Gençsin, kendine yazık edeceksin,

diye konuştu.»

Enver Bey hazırlıklarını bu hava içinde yapar. Şu satırları okuyalım:

«Padişahımız Sultan Reşat'ı gördüm. Mahzun, müteessir, durgun ve yorgundu. Bu saygıya layık ihtiyarın, bu felâketleri görmemesi lâzımdı.

Allah, bazen çok gaddar!..»

Padişahı görür. Ama nikâhlısı Naciye Sultanı göremez. Naciye Sultan henüz sarayların duvarları ardındadır. Henüz birleşemez ve karşılaşamazlar. Zaten sultan, ancak 12 yaşındadır (1). Nitekim o müstakbel eşi ile, çok daha sonra ve bir ameliyat sonrasında ilk defa, bir hastahanede karşı karşıya gelecektir.

Evet nikâhlısını dahi görememiştir. Ama artık yola çıkmaya hazırdır:

«25 eylül 1911

Trablus, artık kaybolmuş sayılır. Buna rağmen neden gidiyorum? Bütün Müslüman dünyasının bizden beklediği

---

(1) Naciye Sultanın doğum tarihi: 1899.

bir vazifeyi yerine getirmek için gidiyorum! Bu satırlarımı, hareketten hemen evvel yazmaktayım... Hareketimi birkaç insan dışında kimse bilmiyor. Zor ve mükâfat beklenilmeyecek bir vazife karşısında olduğum için içim sakin. Hayat, sanki normal zamanda imişiz gibi akmaya devam ediyor. Mahzunum da. Hüzün ve yorgunluk beni mağlup edecekmiş gibi geliyor bana. Fakat önümdeki vazifeyi ifa için gereken kuvveti kendimde, gene de hissediyorum. Kıyafetimi çok iyi değiştirdim. Bıyığımı traş ettim. Siyah gözlükler kaşlarıma kadar inen bir fes. Ama üzerime dikkati çekeceğimden de korkuyorum.»

«14 ekim 1911

Vapurdayım. Heyecanım ve ümitsizliğim gene beni sardı. Bütün gece uyuyamadım. Sabaha doğru güverteye çıktım. Bir aşağı bir yukarı dolaştım. Bu gidiş geliş beni ayrıca yordu. Halbuki koca gemi Akdeniz'de ne kadar sakin ve emin bir şekilde ilerliyor.

Etrafımda söylenenlerden, uzakta İtalyan Kruvazörleri görüldüğünü anlıyorum. Ama artık, hiç bir şeyin farkında olacak durumda değilim.»

«15 ekim 1911

«Dün öğle vakti İskenderiye önünde demir attık. Kolera karantinası var. Trablus'tan gelenlerin, İtalyanların karaya çıktıklarını haber verdiklerini öğrendim. Tahkimat yapıyorlarmış. Ancak sahil boyu ellerinde imiş. Bizimkiler, dahile ve harp gemilerinin top menzillerinin dışına çekilmişler. Bingazi'ye yakın iki tabur, hâlâ yerindeymiş...

Gemide Faust'u okudum. Fikirler güzel. Ama iştirak etmiyorum...»

Demek ki Faust'un fikirleri güzeldi. Ama Enver Bey bu fikirlere iştirak etmiyordu.

Ve artık İskenderiye önündedir. Fakat aksilikte beraber gelir. Istanbul'da kolera vardır. Gemi karantinaya alınır. 4 gün beklenecektir. Sıkıntılı günler. Nihayet karaya çıkılır.

Enver Bey hatıra notlarında, beraberinde olanların, konuş-

tuğu kimselerin, kaldığı yerlerin, hatta Trablus'ta beraber çalıştığı arkadaşlarının isimlerini vermez. Çünkü o notların yazıldığı günlerde bunların gizli kalması lâzımdır. Biz de bu notları, yazıldığı günlerdeki gibi okuyoruz. Hatta bu notlarda, İskenderiye'den Kahireye gittiği de kayıtlı değildir. Ama Naciye Sultana yazdığı mektupta bunlar yazılıdır. Notlardan ancak şu kadarını anlıyoruz ki, Mısır'da İslâm ileri gelenleri Trablus'ta direniş teşebbüsünü ve onun hareket tarzını doğru bulurlar. Bir zengin 6000 altın verir. Kahire'de diğer biri (Mardîni zade Arif Bey) 15.000 lira toplandığını bildirir. Enver Bey İskenderiye'den Libya'ya hareketinden önce, tekrar isim ve kıyafet değiştirir. Bir otelden, kenar bir yere, pis bir odacığa taşınır. Sokaklarda kendini, her işe giren çıkan bir sokak satıcısı gibi hissettiği anlar olur. Kendine güler. Bazen kendini oyalamak için çalgılı Arap kahvelerine, sokak kafeşanlarına dalar. Pis erkekler, pörsük kadınlar! Her şey o kadar kötüdür ki... Gene sokaklara fırlar. Her taraf bir «ırk müzesi...» Şöyle yazar:

«Memleketimi tehdit eden bu kadar tehlikeler karşısında, teselliyi, desteği nerede bulacağım?»

Bu arada pasaportu ve taşıyacağı hüviyeti de düzenlenir:

«İki gün sonra Mısır'dan ayrılacağım. Şimdi bir doktorum. Bir akademinin de şeref üyesi...

İskenderiye'de, 50 sene evvelki İskenderiye bombardımanını düşündüm. Ben de top seslerini ve silâh kokusunu özlüyorum. Türkiye'ye döndüğüm zaman, utancımdan yüzümün kızarmaması için...»

Bu son satırlarda Enver Paşanın bütün hayatı boyunca ruh âlemine kuvvetle hâkim olan bir kompleks, bir korku dile gelir: Âleme karşı mahcup olmak, utanç duymak korkusu! Bu onun ruhî karakterinin, bütün ömrü boyunca aslî unsurlarından ve şahsiyetinin de itici güçlerinden biridir. Bu korkunun çeşitli olaylarda ve hayatının çeşitli safhalarında her zaman, ama kuvvetle depreştiğini göreceğiz. Meselâ göreceğiz ki, ölümünden önce Orta Asya'da ve hayatının en ümitsiz, en desteksiz savaşı içinde ve bu savaşın artık hiç bir şey vaadetme-

Çöllerdeki savaşçı
Binbaşı Enver Bey Kuzey Afrika'da (1911)

diği, bütün hayallerin yıkıldığı günlerde eşine, kendisini buraya artık ancak âleme karşı mahcup olmak, eğer dönerse, âlem karşısında utanç duymak korkusunun bağladığını açıkça yazacaktır. Ve bir gün, bir Kurban Bayramı günü, Bayram namazlarının, dualarının sakin teslimiyetinden sonra, hemen başlayan bir düşman baskınına karşı, derhal atına atlayıp en önde koşacak, zaferlerinin ve yenilgilerinin bütün hesabını «dünya karşısında mahcup olmadan» orada ve kanı ile kapatacaktır...

*
* *

BİR ÇÖL ŞEYHİ!

Enver Bey Kahire'den yola çıkar. Trablus sınırına kadar 600 kilometre yol var. Çölden geçen ve korkunç bir sıcak altında, pencereleri sımsıkı kapalı bir tren vagonunda, rüzgârların estirdiği kumları iğne deliğinden bile sızan beyaz örtüsüne bürünerek bu yolu aşacaktır. Enver Bey «Nefes borularımın kumla sıvandığını hissettim» diye yazacaktır. Ondan sonra Mısır sınırından Bingazi'ye, hem demiryolsuz, karayolsuz, ıssız 1000 kilometrelik bir çöl var. Ama Trablus toprakları Bingazi'de de bitmez. Bingazi'den Trablus'a ve oradan Tunus sınırına kadar daha 1000 kilometre! Evet, Libya'da mesafeler konuşur...

İyi bir Hecin devesi yürüyüşü ile günde 100 kilometre alınabilir. Ama normal deve yolculuğu 50 kilometredir. Ve 50 kilometrede, şöyle böyle bir kuyu başına rastlanır. Ama Enver Bey kendi yolculuğu için 100 kilometreyi bile az görür. Mümkün olsa uçarak gidecek İtalyanların karşısına. «Top seslerini, silâh, barut kokularını özlüyorum, tuttuğum işte mahcup olmayacağım» derken, samimîdir.

Yola çıkmadan önce, haber alma meseleleri ile de uğraşır. Öğrenir ki, askerin ve halkın morali iyidir. Askerin daha 30 günlük erzakı var. Vaziyeti düzeltebileceğini ümit eder. Ve İngilizler, istenilen erzak, eşya, hatta silâhların sınırdan gayri resmî geçmesine göz yumacaklar. Çünkü yambaşlarında ilkel bir Osmanlı hâkimiyeti, çağdaş imkânlardan faydalanacak bir

İtalyan hâkimiyetinden iyidir. Nihayet yola çıkılır. Enver Bey şöyle anlatır:

«Uzun bir mavi cübbeye büründüm. Ve üstüne beyaz bir bornüse sarıldım. Başımda bir kefiye ve altın işlemeli bir agel. Bu bir Arap şeyhi kıyafetidir. Müteassıp Mürabıtların ve Sünûsi şeyhlerinin kıyafeti...»

Ondan sonra Enver Beyden bu Murâbıt ve Sünûsi sözlerini çok işiteceğiz. Çünkü işleri artık onlarladır. Varacakları yere 11 günde varırlar. Burası Derne'dir. Derne'nin 10 kilometre kadar dahilinde karargâhını kuracaktır. Derne'de cephe kumandanı, Kolağası Mustafa Kemal Bey (Atatürk) olacaktır. Enver Beyin kumandası altına girecektir. Çünkü Enver Bey, daha kıdemlidir. Ve birkaç noktanın kumandanıdır. Enver Bey bu cephelerde, beklenmeyen bir başarı sağlayacaktır. Bu insanlarla iyi anlaşacaktır. Osmanlı imparatorluğunun asırlarca yüzlerine bakmadığı, bir zerre yardımlarına koşmadığı ve yokluktan birbirleri ile boğuşan bu insanlar, bu kabileler, kendilerini o kadar ihmal eden padişahın bu genç damadının etrafında, görülmemiş bir sadakat ve itaat halkası yaratacaklardır. Ve bu mücadelede, Osmanlı imparatorluğunun, hem de son senelerini yaşadığı, son nefesinin yaklaştığı bir çağda, imparatorluğun en ihmal edilmiş bir parçasında, beklenmedik bir *mucize* yaşanacaktır. Enver Beyin Derne'ye varışında, asker ve sivil nihayet 500-600 kişiye güç varabilen Türk ve Arap direniş kuvveti, bu cephede ve az zamanda 20.000 kişiye çıkacaktır. Bunlar beslenecek, güçlenecek, silâhlanacak ve İtalyanları ilk işgal ettikleri siperlerden, tam bir yıldan fazla bir adım ileri attıramayacaklardır. Enver Beyin ve arkadaşlarının Kuzey Afrika'da başardıklarına, bu nedenlerle, *başarı* değil, *mucize* demekte hata olmasa gerektir.

***

ESKİ GAZVELERDE OLDUĞU GİBİ?

Enver Beyin karargâhı, Derne'nin gerisindedir. İtalyan harp gemilerinin ateşleri yetişemeyecek kadar sahilden uzaktır. Deniz seviyesinden 300 metre kadar yüksek bir kayalığın üstün-

dedir. Sağda yarlar, mağaralar var. Karargâh yerinin adı: Ayn-el Mensur. Buradan Derne seçilir. Telsiz istasyonu, tabyalar, anbarlar ve denizde İtalyan gemileri...

Karargâhın çevresi hızla bir çadırlı ordugâh halini alır. Arap kabileleri kendilerine göre çadırdan mahallelerini meydana getirirler. Enver Beyin çadırının içi, pek çabuk bir Şark serdarının otağına benzer. Hasırlar, kilimler, halılar ve çadır içinin üst kenarlarında çepçevre, kutsal manalar veren yazılar...

Şimdi Enver Beyin yüzü, siyah bir sakalla çevrilidir. Sırtında toprak rengi bir avcı elbisesi var. Ayaklarında çizmeler. Devesine bindiği zaman bu devenin başının, yani eğerinin etrafında, Arap kadınlarının ördüğü renk renk bükmeler, süsler sarkar.

Bazen günde 12, hatta 14 saat at sırtında kaldığı olur. Günde en az 16 saat çalışma, onun için normaldir. Mısır yolu artık muntazaman işler. Asker ve mücahit sayısı 20.000'e varır. Istanbul; Derne cephesi için emrine ayda 15000 altın tahsis etmiştir. Mısır'da bir mümessillik bürosu kurulmuştur. Gidiş geliş işlek bir hal alır. Yiyecek, elbise, ilâç, silâh ve diğer ihtiyaçlar tedarik edilir. Araplar disipline ve savaşa alışırlar. Her Arap milisinin veya gönüllüsünün günde iki kuruş gümüş para yevmiyesi vardır. Bu yevmiyelerle Araplar, kendi çadırlarında, kendi aileleri ile, kendi yemeklerini idare ederler. Ve İtalyanların zengin kaynaklarına, dolu kasalarına, parlak vaatlerine rağmen, bu mücahit hayatını memnunlukla sürdürürler. İtalyanlara katılan hainler, şehirlerde, kasabalarda İtalyanların hemen her gün idam ettikleri mücahitlerden çok azdır. Bu arada cephenin silâh, cephane, makineli tüfek, hatta ufak toplar ihtiyacının, İtalyanlardan alınan ganimetlerle sağlandığını kaydetmeliyiz. Bu hal, Libya kıyısındaki bütün cephelerde böyledir. Meselâ Enver Beyin amcası Halil Bey (Paşa) Hums cephesi kumandanıdır. Orada da cephe, ganimetlerle geçinir. Hatta ganimet pazarları kurulur.

Savaşa girenler, usulüne göre saf tutmayı, yürüyüşte çift kol nizamını öğrenirler. Her 10 kişi bir onbaşıya bağlanır. Takımlar, bölükler kurulur. Fakat baskına veya hücuma gider-

ken her mangaya, her on kişiye iki de Arap kadını katılır. Ekmek torbalarını, su matralarını, hatta yedek cephaneyi bu kadınlar taşırlar. Yaralıları bunlar alır, yaraları bunlar sararlar. Ve ölenler, onlar tarafından geriye taşınırlar. Her ölenin ardından sonra ve hele karargâha dönünce ağlamak, ağıtlar yakmak, ilâhiler okumak, kadınların vazifesidir. Hatta bazen savaş alanında kadınlar da ölürler. Bu normal görülür. Tıpkı eski çöl gazvelerinde olduğu gibi...

Enver Bey, ölenler, şehitler, yaralılar yüzünden hiç bir şikâyet belirtisi ile karşılaşmamıştır. Çadır halkının 10 erkeğini, çocuklarını ve damatları olarak on kişiyi şehit veren ve bu halktan tek erkek olarak kalan bir yaşlı baba, karargâhı terketmez. Hatta şehitleri ile övünür de. Bu dayanışma ve ruh yüksekliğinde, Orta Afrika'da yaygın olan, Şeyhleri Çalup Vahasında oturan Sünûsi tarikatının mistik etkisi vardır. Nitekim Sünûsi Şeyhi Ahmet, Enver Beyle muntazaman mektuplaşır. Ona destek olur. Enver Bey de ona hediyeler gönderir. Bir defasında da, padişahın şeyhe yolladığı pırlantalı nişanları, pırlantalı kılıcı ve benzeri eşyayı yollamıştır (1).

Böylece günler, bir çöl harbinin şartları içinde geçer. Ölenler ölür. Kalanlar savaşır. Enver Bey, her şehidin başında Tanrıya el açarak mağfiret dualarını okur. Düşman ölüleri de, bir

(1) Sünûsi tarikatının büyük şeyhi, Birinci Dünya Harbi sonuna doğru Istanbul'a gelmiş, mütareke sırasında da Anadolu'ya geçmiştir. Sonra Yemen'e giderek Asir'de ölmüştü. Birinci Dünya Harbi sonrasında İtalyanlar Trablus'ta yerleşince, orada varlıklarını sürdüğü Sünûsi liderleri, İtalyanlarla anlaştılar. Başa geçen büyük şeyhe ve bütün ailesine İtalyanlar tarafından yüksek maaşlar bağlandı. Bu hal, İkinci Dünya Harbi sonuna kadar devam etti. İkinci Dünya Harbi sonunda İtalyanlar harbi kaybedince, Trablus'tan da çekilmek zorunda kaldılar. Potsdam konferansında Trablus mandasını galiplerden, Sovyetler istediler. Sovyetlerin müttefikleri bu neticeyi önlemek için, Trablus topraklarında *Libya* adıyle bağımsız bir devlet kurdular. Ve Sünûsi büyük şeyhini, bu devletin başına kral olarak getirdiler. 1969'da bir askerî ihtilâlle bu hanedan düşürüldü. Şimdi Libya, geçici bir askerî ihtilâl komitesi tarafından yönetilmektedir. Ve Batı Afrika ile Mısır, Sudan arasında aktif bir rol oynamaktadır.

küfür ve hakaret sesi duyulmadan, âdeta saygı ile defnedilir. Dinin emri budur. Ve Enver Bey Hatıratında şöyle yazar:

«Bu insanlara da acıyorum. Bunlar birer kurban. Erler harbetmek istemiyorlar. Zabitleri onları zorla ateşe sürüyorlar. Biz vatanımız için çarpışıyoruz. Onlar niçin? Banko Di Roma'nın kasaları daha fazla dolsun için değil mi? Yazık, yazık!..»

Hulâsa Kuzey Afrika'nın Libya sahillerinde hareketli bir düzen kurulur. Hatta para yetişmediği zaman Enver Bey ve cephe kumandanları kâğıt para çıkarırlar. Bu para tutar. Sonuna kadar itibarını kaybetmez. Enver Bey şöyle yazar:

«Ben kumandan mıyım, bankacı mı, yoksa muhasebeci mi? Ama işte hepsini yapıyorum. Bazen geceleri geç vakte kadar defterlerin üstünde çalışıyorum. Hatta bir para değiştirme usulü ve bürosu da kurduk. Derne'den Mısır sınırında Selluma kadar, otomobillerin işleyebileceği yol da meydana geldi. Yakında otomobillerimiz gelecek.

Bugün bin tane muaddel (yeni tip) mavzer geldi. Fişekleri ile beraber...»

Fakat işler her zaman istediği gibi yürümez. Şu satırları okuyalım:

«Kahire büromuzdan can sıkıcı bir haber aldım. Bu aylık tahsisatımız olan 15.000 lirayı harcamışlar! Aptallar! Anlayışsızlar! Başka ne diyeyim...

Para gelmeyince, gene kâğıt para çıkardım...»

İşte bu kâğıt paralar kıymetlerini, sonuna kadar kaybetmezler...

***

BULUTLAR KARARIYOR!

Ama bu savaş, sonunda ne kazandırır? Ne kadar sürebilir? Bu sorular Enver Beyin ve arkadaşlarının kafalarında, her an düğüm düğüm yaşarlar. Evet, bunun sonu ne olacak, nereye

Enver Beyin Kuzey Afrika'dan annesine mektubu
(Enver Bey bu mektubu, öldürülen bir İtalyan subayının cebinden çıkan boş bir mektup kâğıdına yazmıştır).

varacak? Denizdeki düşman filolarını denizden kovmak kabil değildir. Bu filoların top ateşi sahasında elbette ki tutunulamaz. Düşmanın Libya sahillerinde asker sayısı, topları tüfekleri ve bütün silâhları ile 80.000 kişiye ulaşmıştır. Bütün kıyı şehir ve kasabaları onun elindedir. Buraları geri alınamaz da?

Gerçi Libya'da İtalyan başarısızlıkları, İtalya ordusunun ve İtalya devletinin itibarını bütün dünyada sarsmıştı. Ama İtalya devleti gene ayaktadır. Bir Avrupa devletidir. Trablus'u bırakıp çıkamaz bu harpten. O halde ne olacak? Bu sual zihinleri her gün, daha fazla sarar...

Türkiye'ye gelince? Enver Bey Istanbul'dan, gittikçe kötüleşen haberler almaya başlar. Arnavutluk ateşler içindedir. Ordu çözülmüş, hatta yenilmiş gibidir. Meclis karmakarışıktır. Onun mensup olduğu İttihat ve Terakkinin etkisi altında kalan Kabine, zaten çoktan düşmüştü. Yerine gelen Büyük Kabine ise, zaten bir yorgun adamlar kabinesidir. Ve her gün artan gaileler içinde, gittikçe bunalır. Balkanlar'dan gelen haberler ise büsbütün endişe vericidir: Balkan devletleri anlaşmak üzeredir ve bir Balkan Harbinin patlaması nerdeyse gün meselesidir!

Enver Bey bu haberleri, soğukkanlılıkla değerlendirmeye çalışır. Nihayet arkadaşlarına da açılır. Durumu, gerçekleri ile tartışırlar. İtalyanlar ise, Trablus'taki Osmanlı saflarına ve siperlerine şimdi, top mermisinden ve bombalardan ziyade, her dilde gazeteler atmaya başlarlar. Herşey onu gösterir ki, Anavatan tehlikededir. Ve Trablus'un kaderi de artık, Anavatanda tayin edilecektir. Pek iyi ama ya bu mücahitler? Ya bu insanlar ne olacak? Bu insanlar ki, her şeylerini Enver Beye ve onun emirlerine adamışlardır...

Artık uykusuz geceler başlamıştır. Enver Beyin kafası her an, çözülmez düğümleri çözmekle uğraşır durur. Her düğümün başında da, bu etrafını saran cesur, fedakâr ve kendine bağlı insanlar vardır. Onlara katıldığı günleri hatırlar. Geldiği zaman bunlar, bir avuç derme çatma kalabalıktı. Ya şimdi? Şimdi etrafında, binbir parlak imtihandan geçmiş alnı ak bir kahramanlar ordusu var. Bütün ümitleri kendisine bağlan-

mıştır. Ve onun sözüne, Tanrı kelâmı gibi inanırlar. Buradaki insanlar, bir erkânıharp Binbaşısı Enver Bey duymamışlardı. Bir Hürriyet Kahramanı Enver Bey de tanımıyorlardı. Ama bir halife duymuşlardı. Bir halife vardı. Ve bu Enver Bey, halifenin damadı. Halife onlara, işte damadını göndermişti. Böylece de Enver Beyde hem halifenin, hem halife damadının haysiyet ve şerefi temsil ediliyordu...

Nihayet subaylar, aralarında toplanır ve karar verirler. Burasını ve etrafındakileri terketmeyeceklerdir!

Ama zalim gerçekler de durmadan yürür, şekilleşirler. İtalyanların gazete ve haber bombardımanları ise, artık uğursuz bir belâ yağışı gibi durmadan artar. Çaresizlik artık meydandadır ve vatan onlara muhtaçtır. Onları çağırmaktadır...

***

ÜLKÜ VE GERÇEK?

Enver Bey o günleri ve o günlerin her an daha bunaltıcı olan şartlarını, Hatıralarında, bütün hüznü ile anlatır:

> — *Kara bulutlar başımızda toplanıyordu. Kara bulutlar, hem bizim semalarımızı, hem vatanın göklerini sarıyordu,*

diye yakınır. Belli ki artık her şey kaybolmuştur. Halbuki o bu savaşı, buranın kurtuluşunu mefkûre (ülkü) edinmişti. Şimdi derin bir hayal kırıklığı içindedir. Şöyle yazar:

> «*Mefkûreyi gerçekleştiremeyince, gerçeği mefkûre edinmekten başka çare yok...*»

Enver Beyin karargâhında ondan sonraki gelişmeleri ve oluşları, artık anlatmasak ta olur. Bu oluşlar hazin oluşlardır. Günlerin her dakikası bir başka ıstıraplı sahne yaratır. Meselâ her vesilede elini öpebilmek için birbirini çiğneyen mücahitler arasında da endişe havası yayılmıştır. Bu havayı dağıtmak için Enver Bey ve arkadaşları, son ve büyük bir taarruz tertiplerler. Taarruz büyük bir sahada yapılacaktır. Âdeta yeni bir seferberlik düzenlenir. Gece atlarla çölde karargâh heyeti

uzun mesafeler alır. Sahrada güneş ışırken saldırı başlar. Ama netice beklendiği gibi gelmez. İtalyanlar sol kanatlarında iyi yerleşmişlerdir. Toplar, mitralyozlar, tüfekler cehennem ateşi kusarlar. İster istemez geri çekilinir. Zayiat büyüktür.

Karargâha döndükten sonra ise, düşmanın her dilde attığı gazetelerin bildirdikleri şudur: Balkan devletleri Türkiye'ye harp ilân etmişlerdir!

Ayn-el Mansur karargâhındaki Türk subayları, Türk kurmayları arasında derhal tartışmalar başlar. İhtimaller değerlendirilir. Bunların hepsi Rumeli'nin, Makedonya'nın, Balkanlar'ın yetiştirdiği, pişirdiği insanlardır. Makedonya'yı, Trakya'ları karış karış bilirler. Bulgarları, Sırpları, Yunanlıları, Karadağlıları ve hepsinin yanında da Arnavutluğu ve Arnavutları tanırlar. Hepsinin ümidi ve içten gelen dileği, iyimser hükümlere yapışır. Ama bu iyimserliğin ardında da, karamsar şüpheler titreşir durur...

Nitekim birkaç gün sonra ellerine düşen her dilde gazetelerin verdikleri haberler başkadır. Osmanlı ordusu bütün Balkan cephelerinde *bozgun* halindedir!

Sanıyorum ki, o sırada Trablus cephelerinde toplanan Türk subaylarının, bu beklenmeyen darbe altındaki ruh hallerini tasavvur etmek kolaydır.

Enver Beye gelince? Onun artık ne huzuru, ne uykusu, ne de ümidi vardır. Ve daha ilk bozgun haberlerinin geldiği gündedir ki karşısındaki İtalyan kumandanı, ondan cephede bir görüşme ister. İstek kabul edilir. Taraflar, ön siperlerin arasında buluşurlar. Karşıdan gelen heyetin başkanı kendisini takdim eder:

— *Ben Derne cephesi Kurmay Başkanı...*

— *Ben Yarbay Enver...*

İtalyan kurmayının bildirisi şudur:

— *İtalya ile Osmanlı devleti arasında, 16 ekimde Vişi'de barış andlaşması imza edilmiştir. Trablus toprakları ve 12 Ege Adası, kayıtsız şartsız bize terkedilmiştir. Si-*

zin ve Türk askerlerinin bu topraklardan çekilmeleri, bu toprakların tahliyesi muamelelerini düzenlemek için mümessillerinizi tayin ediniz. Buyurun, size sulh andlaşmasının bir suretini de veriyoruz!

Şimdi andlaşma sureti Enver Beyin elindedir. Enver Bey bu sefer ve gerçek olarak her şeyin bittiğini bir anda anlar. Verecek cevabı bellidir:

— Ben henüz bir emir almadım!

Ama bu emir de hemen gelecektir.

Ondan sonraki sahneler anlatılamaz ki? Enver Bey evvelâ bütün Arap şeyhlerini toplar. Onlara durumu duyurmaya çalışır. Sonra tahliye ve bir gün ayrılış!

Enver Bey şunları yazar:

«Nihayet zarlar atıldı. Sirenaiki terkediyorum. Istanbul'a dönüp vazife alacağım. Son aldığım telgrafa göre Afrika'da artık kalamam. Ama burada harbe devam şartlarını sağladım. Aleyhimde olanlar bu kararımı kendilerine göre tefsir edeceklerdir. Bu tefsirler bana tesir etmez. Ben, memleketimin menfaatı nerede bulunmamı emrediyorsa, oraya gideceğim...»

Bu notun tarihi, 25 kasım 1911'dir. Bu günler içinde Enver Bey, Trablus topraklarında savaşın devam şartlarını hakikaten sağlamış olacaktır ki, oradaki mücadele, Enver Beyin ve önde gelen Türk subaylarının ayrılışından sonra da devam eder. Birinci Dünya Harbi sonuna, hatta 1919 yılı başlarına kadar sürer. Birinci Dünya Harbi sırasında bu cepheye adam, silâh, malzeme ve paradan başka, Almanya üzerinden ve Triyeste yolu ile bir denizaltıya bindirerek, bir Osmanlı şehzadesi de gönderilecektir: Şehzade Osman Fuat Efendi...

Enver Bey Libya'dan, elbette ki bir fatih, muzaffer bir kumandan olarak dönmez. Ama Enver Bey ve arkadaşlarının Kuzey Afrika'daki direnişleri, bunların alınlarında, elbette ki birer şeref çelengiydi. Bu çelenk hele Enver Bey için, onun hayat yolunda yeni yükseliş adımları için, elbette ki bir yeni

basamak taşı oldu. Eğer araya bir Balkan Harbi girmeseydi Enver Bey Trablus dönüşü kendine, ordunun yüksek sorumluluk kademelerinde mutlaka bir yer ayıracaktı. Fakat daha ileride göreceğiz ki o yerini en yüksek kumanda mevkiinde, hem de Balkan yenilgisine rağmen gene de alacaktır.

Enver Beyin cepheden ayrılırken veda sahnelerini ise, anlatmaktan ziyade düşünmek galiba daha doğrudur...

Yenilgiye Doğru!

Anarşi, yıkılışın habercisidir. Anarşi, nizamın iflâsıdır. Eğer bir nizam müesseselerini yerleştiremez ve mevcut müesseseler de itibarlarını kaybederse, anarşinin ağları, toplumun yapısını sarmaya başlar. Ve eğer toplum, daha sıhhatli bir nizama gebe değilse ve geleceğin sözcülerini, müjdecilerini bulamamışsa, bu hasta toplumun büsbütün dağılışı kaçınılmaz bir sonuçtur. 1910 - 1912 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu, bunun çeşitli sahnelerini yaşadı...

VIII

HASTA, TEDAVİ EDİLMİŞ MİYDİ?

10 temmuz 1908'de Hürriyet Kahramanı olarak ün salan Binbaşı Enver Beyin, aynı gün Makedonya'nın Köprülü kasabasında Hürriyeti ilân ederken söylediği şu sözleri hatırlarız:

— *Hastayı tedavi ettik!*

Enver Beyin bu sözleri, Rus Çarı İkinci Nikola'nın, İngiliz Elçisi Lord Seymur'a, 1853'te söylediği sözlerin ve yaptığı bir benzetişin, sahibine iadesi gibiydi. Bu eserin birinci cildinde tasvir edilen bu sahne malumdur: Çar İngiliz elçisi ile Osmanlı imparatorluğu üzerinde konuşuyordu. 1854 Kırım Harbi öncesiydi. Durum kritikti. Çar elçinin şahsında İngilizlere, Osmanlı imparatorluğunun halinden bahsediyordu. Hasta Adam tabirini o sırada kullandı:

— *Kollarımızın arasında bir Hasta Adam var,*

Bu Hasta Adam Osmanlı devleti idi...

Enver Bey 10 temmuz 1908'de:

— *Hasta Adamı tedavi ettik,*

derken, imparatorun, çağın siyasî edebiyatına mal olan işte bu sözünü ve bu benzetişi iade ediyordu. Çünkü ona göre Hasta adam, artık tedavi edilmişti. Kurtarılmıştı...

Ama acaba hasta, hakikaten tedavi edilmiş miydi? Hasta hakikaten kurtarılmış mıydı? Bunu zaman gösterecekti. Ve bu zaman, Enver Beyin bu sözlerini sarfettiği günden, Meşrutiyetin daha ilk gününden işlemeye başlıyordu. Bu gelen nizam, eski nizamın bütün zaaflarını tasfiye edecek miydi? Yeni nizam, daha sıhhatli müesseseleri, daha sağlam temelleri ile, yeni devlete, yeni bir hayatiyet getirecek miydi? Yani hasta sağalacak, onun yerini dinç, ileri ve vaadeden bir devlet yapısı

alacak mıydı? Geçmişin bütün kirleri ve çürüklükleri temizlenebilecek miydi? İşte 10 temmuzdan sonra, doğan çocuğun üstünde toplanan sorular bunlardı.

Gerçi 10 temmuz 1908'in getirdiği havada ümitler zindeydi. Güçlüydü. Bir şeyler bekleniyordu. Ve hava elbette ki bir şeyler vaat ediyordu. Şair Tevfik Fikret'in yazdığı gibi, bütün kötülükler artık arkada kalmıştı. Ve gençliğin önünde, saf, bulutsuz bir sabah güneşi açılıyordu.

Şairin duyduğu, inandığı ve umduğu buydu...

Evet, 10 temmuz 1908 ve onun havada yarattığı dalgalanma güzeldi. Ama o günler artık arkada kalmıştı. Şimdi 1911 - 1912 yıllarında yaşıyorduk. Ve artık sorulabilirdi:

> — *Bütün kötülükler acaba hakikaten arkada kalmış mıydı? Hasta, hakikaten tedavi edilmiş miydi? Ve şimdi imparatorluk, hangi geleceklerin yolundaydı? Kısacası, zaman nelere gebeydi?..*

Bu soruları hemen cevaplandırmaya çalışmaktansa, zamanın şartlarına ve bu şartların gelişmesine göz atmak, bu arada, bu şartların yarattığı olayları da özetlemeye çalışmak, galiba daha doğru olacaktır...

***

ANARŞİ MEYDAN ALINCA ?

Anarşi, nizamın iflâsıdır. Teşrii gücün, icra organlarının zaafa uğraması, ordunun bozuluşu ve müesseselerin itibarsızlaşmasıdır. Eğer bu çöküntü, mevcut nizamdan daha ileri ve daha sıhhatli bir nizama geçmek için bir tasfiye, yani sosyal gelişmenin neticesi olan diyalektik bir birikim değilse ve bu yeni nizam, liderlerini, öncülerini, müjdecilerini bulmamışsa, yaşanılan hava, tam anarşi demektir. Anarşi bir *kaos*, bir başıboşluk, bir değerler çözülüşüdür. Onun havası içinde en aşağılık ihanetlerden, en kanlı hesaplaşmalara kadar bütün tohumlar, diledikleri gibi gelişir, filizlenirler...

1911-1912 yıllarının Osmanlı imparatorluğuna ve bu impa-

ratorluğun çarkları ile, ülkenin çeşitli bölümlerine hâkim olan havasına baktığımız zaman, imparatorluğun içinde bocaladığı nizama, pekâlâ *anarşi* diyebiliriz. Nitekim bu anarşi, hamurunda beslediği felâketi, yani *büyük yenilgi*yi, az sonra getirecektir. Bu yenilgi Balkan Harbidir. Bu harbin üzerinde daha aşağıda yeteri kadar duracağız. Ama şimdilik şu kadarını işaret edelim:

Balkan Harbinde Osmanlı ordusunu Balkanlıların çökerttiği doğrudur. Ama yalnız orduyu değil, hele Rumeli'de idareyi de çökerten şartlar, daha Balkan Harbi patlamadan gelişti. Hele 1910-1912 arasında Rumeli'de görülen, artık tam bir idarî ve askerî çözülüştür. Meselâ bu devrede Arnavutluk'ta, Osmanlı hâkimiyetinden artık bahsedilmez. Makedonya Ordusunda askerî düzen ve otorite gittikçe bozulur. Hem idarenin itibarı, hem ordunun maneviyatı çökmüştür.

Istanbul'a gelince, hele 1911 ortalarından itibaren Kabine, yorgun ve bıkkındır. Şeyhülislâm Kabinede vazife almayı, ateşten gömlek diye anlatır. Kabine kendi kararlarından kendisi şüphelidir. Rumeli'den valiler, kumandanlar S.O.S işaretleri yağdırırlar. Aczlerini, kudretsizliklerini itiraf ederler. Ve bu gidişe başka yollardan çareler aranmasını isterler.

Gerçi Kuzey Afrika'da savaş, orada vazife alan genç subayların yiğitliğine, direniş güçlerine ve teşkilâtçılık kudretlerine dayanarak yüz ağartıcı sahneler arzeder. Ama bu savaştan kesin netice alınmayacağı da bellidir. Evet, İtalyanların başarı gösteremedikleri meydandadır. Ama zaman onların hesabına işler. Para, silâh, propaganda gücü ve hepsinin üstünde yabancı devletlerin desteği onlarla beraberdir. Gerçi savaş bölgelerinde başarı gösteremezler. Gerçi askerî ve siyasî itibarları sarsılmıştır. Ama emperyalist güçler, İtalya'nın değilse bile emperyalizmin sarsılmaması için İtalya'ya destek olacaklardır. İtalya kendi güç vaziyetini, hiç olmazsa kendi halkına karşı korumak için, 1912 yılının nisan-mayıs aylarında Ege kıyılarına sıralanan 12 Osmanlı adasını işgal eder. Fakat bu genel durumda fazla bir şey değiştirmez.

Kısacası Kuzey Afrika Savaşı, Osmanlı hükümetinin kar-

şılaştığı yeni ve çok ciddî tehlikeler karşısında, Istanbul için arka plana itilmiş gibidir. Ve kendi içinde de karmakarışık olan Mebusan Meclisi, hiç olmazsa âlême karşı vaziyeti kurtarmaya çalışır. 4 mayıs 1912 tarihli toplantısında, Trablus mücahitlerine teşekkürlerini bildiren bir kararı alkışlar içinde onaylar. Teklif Trablus Mebuslarından Yusuf Şetvan Beyden gelmişti. Şetvan Bey, İttihat ve Terakki mensuplarındandır. Karar metni biraz gariptir. Şu satırları okuyalım:

> *«İttihat ve Terakki Cemiyeti erkân-ı asliyesinden olan Enver, Halil, Fethi ve Aziz (Mısırlı) Beylerle, Kumandan Neşet Paşaya ve diğer zatlara ve harbin başından beri fevkalâde hizmetler gösteren Mısır ve Tunus İslâm ahalisine, Meclis namına takdirlerin bildirilmesi kararlaştırıldı.»*

İçlerinde Mustafa Kemal de dahil olmak üzere Kuzey Afrika'da çarpışan subaylardan, «diğer zatlar» olarak bahsediliyordu. İttihat ve Terakki Cemiyetinin ileri gelenlerinden oldukları için, yani bu bağıntı işaret edilerek dört kişinin isimlerinin, hatta Trablus cephesinde en yüksek rütbeli asker olan Neşet Paşadan da önce zikredilerek Meclisin takdir kararı alması, hakikaten garipti. Bu suretle İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu mücadelenin şerefini kendi teşkilâtına veya azasına benimsiyor gibi bir davranış gösterdi. Bunun, hem Trablus cephesinde, hem umumiyetle ordu içinde hoş karşılanmamış olması mümkündür. Kaldı ki, orduda İttihat ve Terakkiye karşı geniş ve teşkilâtlı bir karşı hareketin meydan alacağını az ileride göreceğiz.

İtalyanların Çanakkale Boğazı'nı ve Akdeniz'i Türk gemilerine kapamış olması da ayrı bir dertti. Ardı arası kesilmeyen diplomatik temasları ise, hiç bir devlet ciddiye almıyordu. Osmanlı hükümeti de bunlardan, olumlu bir netice alınmayacağını biliyordu.

Asıl dertler ise, Trablus'ta değil, ordunun kendi içindedir. Siyaset, en çirkin şekli ile orduya girmiştir. Hele Makedonya

Ordusuna, artık orduya kumanda edenlerin de güveni kalmamıştır.

Ordu, fiilen parçalanmıştır. Bazı subaylar gizli komiteler, cemiyetler kurarlar. Hükümeti devirmek çabası içindedirler. Ama hakikatte, orduyu parçalarlar. Zabitlerden, hatta çeteler teşkil ederek dağa çıkanlar vardır. Bazı subaylar; hatta bölükler ve taburlar, düpedüz Arnavut isyancılarına katılırlar. Ve bu isyancılar, Selânik limanı üzerinden Sırbistan'a sevkedilen yabancı silâhlarla beslenirler (1). Fazla olarak Bulgaristan Sırbistan'la anlaşmıştır. Ve şimdi bu iki müttefik, Osmanlı hükümeti aleyhine Yunanistan'la anlaşmak üzeredirler. Arnavutluk toprakları artık devletin elinde sayılmaz. Istanbul'da ise, Meclisin içinde bile hıyanet çarkları işler. Meselâ Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur, bir taraftan orduda anarşi yaratan subaylar, bir taraftan Arnavutluk'ta isyan eden ve her gün Osmanlı askerine saldırıp kan döken Arnavut feodalleri, bir taraftan İngiliz ajanları, bir taraftan, Prens Sabahattin kanalından geldi denilen kaynağı meçhul altınlarla Istanbul'da ayaklanma hazırlar. Rıza Nur bu marifetlerini hatıralarında, övünerek nakleder (2). Harbiye Nazırının Kabineye bildirdiğine göre, askere alınabilecek nizamiye askerleri ile yedek erlerin (redif) hepsi alınmıştır. Artık yeniden askere alınacak bir tek redif eri bile

(1) Sırbistan'ın kuzey komşusu olan Avusturya-Macaristan hükümeti, Sırbistan'a kendi topraklarından silâh nakliyatını yasaklamıştı. Doğu komşusu Bulgaristan ise Sırbistan'ın güçlenmesinden daima çekindiği için, Karadeniz üzerinden gelecek ve Sırbistan'a geçecek silâhlara, yolu daima kapalı tutmuştur. Geriye yalnız Osmanlı toprakları kalıyordu. Gerek Adriyatik üzerinden, gerek Ege Denizi yolundan Sırbistan'a silâh, Osmanlı topraklarından geçirilebilirdi. En tabiî ve elverişli yol ise, Selânik yoluydu. Nitekim Sırbistan, işte bu yoldan ve Osmanlı toprakları üzerinden silâhlanıyordu. Istanbul hükümeti bu yolu, ancak Balkan Harbi örneklerinde ve artık her şey olup bittikten sonra kapatmayı düşünebildi. Bu hoşgörürlükte, Balkanlıların ruhunu hiç bir zaman anlayamamış olan Osmanlı hükümetinin, Meşrutiyetten sonra, meselâ Kâmil Paşa sadareti zamanında, Bulgarlara karşı Sırplarla ittifak etmek gibi boş hayallere kapılmış olmasının da etkisi olsa gerektir.

(2) Rıza Nur ve hatıraları üzerinde, ileride ayrıca duracağız.

kalmamıştır. Ama ne var ki Makedonya Ordusu Kumandanı İsmail Fazıl Paşa, asker yetersizliğinden, bir kısım subaylara güven olmadığından, birliklerini terkedip isyancılara katılan subaylardan, taburlardan ve sınırları bırakıp kaçan, asilere katılan jandarma ve sınır muhafızlarından bahseder. Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetini bir darbede çökertecek Balkan ittifakı ise artık hazırdır. Ve harp patlamak üzeredir.

Şimdi bu problemlerin ve onların gelişmelerinin bazılarına, biraz yakından bakalım. Çünkü daha aşağıda ele alacağımız Balkan Harbi ile bunun neticelerinde, bu gelişmelerin kader tayin edici etkileri ve müdahaleleri vardır.

***

ARNAVUTLUK FAKTÖRÜ:

Daha önce ve Meşrutiyeti takip eden devrede (1909-1910) Arnavutluk isyanlarına göz atarken, bu bahse yeniden döneceğimizi işaret etmiştik. Şimdi konu üzerinde biraz duracağız. Çünkü Balkan Savaşından önce Arnavutluk'taki şartlar ve olaylar, Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetinin sarsılışında, ön planda etkiler yapmışlardır. Nitekim Balkanlar'da Arnavutluk, bu bölgede Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesine, asırlar boyu engel olan önemli etkenlerden biridir. Osmanlı istilâsından sonra çoğunlukla İslâmlaşmış ve dolayısıyle çoğu Osmanlı Türkleri ile aynı dinden olan Arnavutların, dağlık bir bölgede toplu ve hâkim millet topluluğu içinde erimemiş olarak kalışı, bu bölgede yaşayan halkın, iç veya dış tesirlerle zaman zaman direniş veya ayaklanmasında daima amil oldu.

Hem dağlık bölgelerde yaşayan, hem de ve gene daha önce de belirttiğimiz gibi feodal yapılarından kurtulamayan Arnavutların, millî şuurdan ziyade kabile veya kavmiyet taassubuna dayanan muhafazakâr, kapalı ve içine dönük hayatları, bu kavmin çağdaş anlamda milletleşmesine ve çağımızda müstakil devlet kurmasına engel oldu. Balkanlar'da kabile yapısını ve buna dayanan feodal nizamı muhafaza eden tek kavim Arnavutlardı. Bunların parçalılığı ve kavim olarak dışarıya, kabileler olarak ta birbirlerine karşı kapanışları yanında, me-

selâ Bosna-Hersek'teki İslâv (Boşnak) derebeyliği çok hafif kalır. Bu kabile bölüntülerine Arnavutların, bir de din bölüntülerini, yani İslâm-Hıristiyan parçalılığını katarsak, bu dağlık memleketin sosyal yapısı hakkında az çok fikir ediniriz. Bütün bu faktörlere, o zaman bölgenin kendisini geçindirecek iktisadî şartlardan yoksun oluşunu da eklemeliyiz. Bu şartlara Arnavutların, işçi, esnaf, memur, asker olarak Arnavutluk dışına dağılışlarını ve genel olarak okulsuzluğu da katarsak, bu kavmin aslında mutlu bir durum içinde olmadığını düşünebiliriz. Bu yapıda bir topluma, çağdaş anlamda milliyetçiliğin ve millî akımların kolay işleyemeyeceğini de kolayca kavrayabiliriz. Arnavutluk Balkanlar'da, çağdaş manada milliyetçiliğin en geç girdiği, bu akımın çok az sayıda aydınlar arasında yayıldığı bir memleketti. Ama feodal köklere, kabile taassuplarına dayanan bir nevi kavmiyet gayretinin de, Arnavutluk'a geliştirilebildiğine de şahit oluyoruz. Fakat, çağdaş anlamda bir milliyetçilik demek olmayan bu ilkel kavmiyet taassubunun geliştirilmesinde, dış tesirlerin, yani yabancı devletlerin maddî ve manevî müdahaleleri daima rol oynadı.

Çünkü meselâ Balkan İslavlarının arkasında, her şeyi ile gelişmiş bir Rusya bulunduğu ve Rusya'nın yalnız siyasî veya askerî değil, kültürel etkileri de Balkan İslavlarını beslediği halde, Arnavutlar zaman zaman, ya Avusturya'nın, ya İtalya'nın, Arnavutlarla ırkî, millî bağıntıları olmayan ülkelerin siyasî etkileri altında kaldılar. Bu tesirlerden ise, bu dinç, dürüst ve çalışkan kavim daima zarar gördü.

Osmanlı devletinde Arnavutların devlet ve toplum yapısında hiç bir suretle yadırganmadıklarını da belirtmeliyiz. Arnavutlar, imparatorluğun hayat ve teşkilâtında; sadrazamlıktan, şeyhülislâmlıktan, başkumandanlıklara, kumandanlıklara, nazır ve valiliklere, bütün kademede subay ve memurluklara kadar geniş ölçüde yer aldılar. İkinci Meşrutiyetin alınışında da Arnavutların büyük gayretleri oldu (1). Bütün hayatı her-

(1) Ş. S. Aydemir: ***Makedonya'dan Orta Asya'ya - Enver Paşa.*** **Cilt. I. Arnavutlar bahsi.**

kesten şüphe içinde geçen İkinci Abdülhamit'in de sarayında en güvendiği muhafızlar, Arnavut tüfekçileri ve Arnavut askerleri idi. Fakat Meşrutiyetin ilânından bir süre sonra ve ilân edilen hürriyetten, kendi ölçülerine göre faydalanmak isteyen birtakım Arnavut yarı aydınları ile, mahallî derebeyleri Arnavutluk'u bir isyan sahası haline getirdiler. Ve bu isyanların, Balkan Harbi yenilgisine kadar ardı arası kesilmedi. Dolayısıyle bu harbin büyük çöküntü ile sonuçlanmasında da Arnavutluk faktörü, önemli surette etkili oldu.

Meşrutiyetten sonra alevlendirilen bu isyanların ilk safhalarını daha önce özetlemiştik: Bu devrede ilk isyan, 22 mart 1909'da İpek'te patladı. 7. Alay Kumandanı Kurmay Binbaşı İsmail Hakkı Bey sokak ortasında ve İpek mutasarrıfının yanında yürürken öldürüldü. Katil bulunamadı. Ama biliniyordu: Arnavutlardan Abbas oğlu Yaşar! Fakat onu kimse yakalamaya cesaret edemedi. Çünkü şehrin Arnavutları, daha silâh lar patlar patlamaz vaziyetlerini değiştirmişlerdi. Bu isyanın nasıl yayıldığını, genişlediğini biliyoruz. Şevket Turgut Paşa kumandasında teşkil edilen «Kosova Mürettep Kuvvetleri» de isyanı yatıştıramamıştı. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa da Arnavutluk'a koştu. Selânik'ten Kolağası Mustafa Kemal (Atatürk) ve arkadaşlarını da yanına aldı. Arnavutluk dağlarında ve boğazlarında çetin günler yaşandı. O sırada, Arap yarımadasında Yemen, Suriye'de Kerek (Amman) Havran bölgeleri de isyan içindeydiler. Ve İtalya ile Karadağ, Arnavutluk'ta bütün tahrik güçlerini sarfediyorlardı.

Nitekim bir süre sonra, Karadağ sınırlarındaki Hıristiyan Arnavut Malisörler, daha sonra Mirditalar isyan ettiler. Her isyandan sonra bir siniş oluyor, ama isyan yatışmıyordu. Geleceğin daha büyük patlamaları için şartlar birikiyor ve hava durmadan kararıyordu. 20-26 ağustos 1909'da Elbasan'da toplanan «Arnavut Maarif Kongresi» hakikatte bir hazırlık ve istişare toplantısıdır. Ve bunda Arnavutlar elbette ki haklıdır da. Yüzyıllardır hâkim devletin hiç bir yatırım yapmadığı, yol, mektep, fabrika kuramadığı, kısacası Anadolu kadar ihmal ettiği Anadolu gibi çıplak ve sefil bıraktığı topraklarda bir

halk topluluğu, hem de kendini bu hâkim milletten saymıyorsa, elbette şikâyet edecektir.

Bu son Arnavutluk ayaklanması üzerinde detayları ile durmak, bu kitabın konusu değildir. Ama bir safhaya varılır ki, o safhada:

— *Arnavutluk bizimdir, Arnavutluk bizim elimizdedir,*

demek, artık mümkün olmaz. Meselâ bir zaman gelir ki ve daha önce de belirttiğimiz gibi; Üçüncü Ordu Kumandanı İsmail Fazıl Paşa, emrinde 80 tabur olduğunu, ama bu taburlardan bazılarının karşı tarafa katıldıklarını, bazılarının da, asilere karşı silâh kullanmamak için direttiklerini Harbiye Nezaretine yazar. Bu işlerin artık bu askerlerle halledilemeyeceğini, politika yolu ile ne yapılabilecekse yapılmasını açıkça bildirir (1).

Genelkurmay Başkan Vekili Hadi Paşanın Kabine toplantısına bildirdiğine göre de, bir taraftan İtalyanların Çanakkale Boğazı'na ve Anadolu kıyılarına saldırı ihtimallerine karşı, diğer taraftan da Arnavutluk karışıklıkları dolayısıyle, askere alınabilecek herkesin askere alındığını, artık yeniden askere alınacak bir tek redif askerinin bile kalmadığını açıklar (2). Ve Arnavutlar, Kosova'nın vilâyet merkezi olan Üsküp şehri üzerine yürürler. Yollar, geçitler kesilmiştir. Stratejik boğazlarda çok büyük sayıda silâhlı isyancılar birikmiştir. Bu isyanı beslemek için uydurulan ve yığınlar arasında yayılan saçmalıklarda ise, Peygamberin sakalından, Arnavut köylüsünün külahına kadar, akla gelmez her şeyden faydalanılır.

Yabancı ajanlarla yerli kışkırtıcılar, yani dış düşmanlarla iç düşmanlar, bu kaynayan kazanı durmadan karıştırırlar. Hıyanet çarkları Istanbul'da, hatta Meclisin içinde bile döner. Rum mebuslar, Bulgar mebuslar, Ermeni mebuslar ve bazı Türk mebuslar, hepsi de imparatorluğun yapısını yıpratmak, onu çökertmek yolunda kendi oyunlarını, kendi bildiklerince döndürürler.

---

(1) Hikmet Bayur: *Türk İnkılâp Tarihi.* Cilt. I. kısım. II. s. 281.
(2) Aynı eser. S. 281.

Türk olmayan mebuslara, Arnavut beylerine, Arap şeyhlerine ve benzerlerine ne söyleyebiliriz? Meselâ Balkan Harbinde, dünya askerlik tarihinin son kale müdafaalarını verenlerden Hasan Rıza Paşayı, İşkodra muharebesinde arkasından öldürecek olan Draç Mebusu Esat Paşa, o günlerde Meclis kürsüsünün en çok konuşanlarındandır. Osmanlı ordusunda paşa olmuştur. Abdülhamit'in tahttan indirilişinde Meclis onu, kendi temsilcileri olan dört mebustan biri olarak seçmiştir. Arnavutluk'ta derebeyi, Osmanlı ordusunda paşa ve Mecliste mebustur. Ve hâkim millet olan Türklerle din kardeşidir. Ama kendisi vakti gelince Hasan Rıza Paşayı, hem de düşmanın sardığı bir kalede eliyle öldürdüğü gibi, ayaklandırdığı asileri de Arnavutluk'ta, her adımda kan dökeceklerdir.

Biz haydi bunların, bir gaye etrafında birleştiklerini, imparatorluktan ayrılmak istediklerini düşünelim. Ama asıl şaşılacak hıyanet manzaraları, iç düşmanlar cephesinde görülür. Orduyu güçsüzlendirenler, ordu içinde nifak örgütleri yaratanlar, bu arada, akla gelmez *şer* kuvvetleri ile işbirliği yapanlar, şüpheli paralara el atanlar, fazla olarak ta, hâkim milletin kanını taşıyanlar vardır. Ya basın cephesinde, ya politikada veya parlamentoda çarklarını döndürmeye çalışan bunlardan, canlı bir misal vereceğiz. Bu hem mebus, hem doktordur. Sinop Mebusu Rıza Nur! Ama ruh hastası bir doktor! Vasiyeti mucibince iftira ve tahrikleri, hatta İstiklâl Harbi kahramanları hakkında bile, bugün dahi devam ettirilen bir hasta!..

Fakat bir toplum içinde ruh sefaletinin ve şuursuz ihtirasın nelere kadar vardığını canlandıracak bu misale geçmeden önce, evvelâ şu ordu içindeki çözülmeye göz atalım. Bir çözülüş ki, Balkan Harbinin tam öncesinde yaygınlaşır. Üçüncü ordu kumandanına, daha önce verdiğimiz gibi, orduya, subaylara güvenim yok dedirir. Bölükler, taburlar düşman tarafa katılıyor dedirir. Jandarmalar sınırları, askerler kışlaları boşaltır. Evet, bütün bunlar Balkan Harbinin tam öncesinde, hem de Rumeli'de geçer. Ve ruh hastası bir Türk doktoru olan Rıza Nur da, biraz aşağıda kendi Hatıralarından okuyacağımız gibi:

— *Bütün bunları ben yapıyordum,*
şeklinde övünür!

***

HALÂSKÂR ZABİTAN GRUBU:

Bu grup, ordu içinde bir gizli örgüttür. Orduya siyaset girmesin, ordu siyasetten ayrılsın diye çalıştığını ilân eder. Ama orduya siyaseti, en zararlı şekilleri ile sokar. Bu yolda en zararlı teşebbüslere baş vurur. Balkan Harbinde ordunun dağılışında, onun ve benzeri faaliyetlerin saçtıkları tohumları da etkili saymak lâzımdır.

Halaskâr grubunun ileri sürülen kurucuları, yahut kendi tabirleri ile kuruluşu idare edenler şunlardır:

Kurmay Binbaşı Gelibolulu Kemal, Kurmay Kolağası Kastamonulu Hilmi, Süvari Yarbayı Recep, Bahriye Binbaşısı İbrahim Aşkı, Yüzbaşı Kudret Beyler.

Gene askerlerden Burunsuz Tevfik isminde biri ile, Mebuslardan Dr. Rıza Nur, daha aşağıda ayrıca ismi geçecek olan Satvet Lütfü Tozan, Istanbul Melâmî Tarikatı Şeyhi Terlikçi Salih ve diğerleri, grubun aktif destekçileri, yahut asıl yöneticileri olarak görülür. Bu arada Prens Sabahattin'i de saymalıdır.

Halâskâr zabitan demek, kurtarıcı subaylar demektir. Yani bazı subaylar, gidişatı zararlı görerek bir araya gelmişlerdir. Kararları, memleketi kurtarmaktır. Gidişatta görülen kötülükler, yayınladıkları bir beyannamede sayılmaktadır. Bu kötülüklerden memleketi kurtarmak için, halâskâr zabitlerin tavsiye ettikleri yol da aynı beyannamede belirtilir.

Beyannameden bu görüşler şöyle özetlenebilir:

— *Memleket bir buhranın zirve noktasındadır. İnkıraz (çöküş) tehlikesi belirmiştir.*

— *Osmanlı vatanı, Meşrutiyetle beraber tutulacağı zannedilen terakki yolundan saptırılmıştır. Bugün vatan Abdülhamit devrinden daha büyük bir hızla çöküntüye yönelmiştir. Halbuki Meşrutiyet, bu memleket için son adımdı.*

— Vatan bugün, biz zabitlerden, askerlerden hizmet bekliyor.

Beyannamede durumun teşhisi bu kadardır. Çare olarak ta, askerlerin memleketi kurtarması gösterilir. Ve bu kurtarış şekli anlatılır:

«Memleketi idare eden bugünkü Kabine yerine hemen, Avrupa'nın emniyet ve itimadını kazanabilecek, müteşebbis, namuslu, muktedir kimselerden kurulmuş bir Kabinenin iktidar mevkiine getirilmesi. Hükümet işine hiç kimsenin, gayri mesul (sorumsuz) hiç bir kuvvetin müdahale ettirilmemesi.» (1).

Bu beyannameye göre hedef, Kabinenin değişmesidir. Fakat Halâskâr Zabitan Grubunun, «Maksat, esbabı mucibe (gerekçe) tatbikat ve teşebbüsat» kısımlarını veren bir programı ile, iki diğer belge de vardır. Bunlara göre grubun gayesi şöyle formülleştirilir:

«İttihat ve Terakki istibdadının yıkılması ve ordunun siyasete karışmaması. Fakat her şeyi ordu yaptığına ve desteklediğine göre, aynı ordu, bu suretle sebep olduğu kötülükleri de temizleyecektir (yani siyasete karışacaktır). Hükümeti ve Meclisi bertaraf ettikten, bu müesseseleri meşru yollarla tekrar kurduktan sonra, siyasete hiç bir surette müdahale etmeyerek, kendisini memleket müdafaasına verecektir.» (2).

Grup kurulurken, içlerine sivil eleman alınmayacağı düşünülmüş. Ama daha ilk adımda, daha sonra Hatıraları İngiliz gizli servisleri ile ilgili bir insan olarak yayınlanan (3) ve hayatı boyunca daima birtakım gölgeli işlerin içinde kalan Satvet Lütfü (Tozan) nün eline sarılmıştır. İleride göreceğimiz gibi, onun elinden 5000 altın, grubun maksatları sahasına akmıştır.

---

(1) Bu beyannamenin tam metni, Ahmet Bedevi Kuran'ın, *Türkiye'de İnkılâp Hareketleri* isimli kitabında vardır. S. 503.

(2) Hikmet Bayur: *Türk İnkılâp Tarihi.* s. 347.

(3) Hürriyet gazetesi. Satvet Lütfü Tozan. Haziran 1970.

Gene ileride ruh hallerini, devrin atmosferini de aksettirmesi için ayrıca vereceğimiz Dr. Rıza Nur ise, kendi Hatıralarına göre, şeyhleri, dervişleri, Arnavutları, Boşnakları, Ermenileri, öğrencileri, kara, deniz askerlerini, gizli grubun maksatları için «silâhlandıran» bu işin içinde olacaktır. Manastır'da aslen Arnavut olan Cafer Tayyar (Paşa) isimli bir yüzbaşı, etrafına başka subaylar da alacak, hem de Arnavutluk'ta isyanların en karışık zamanında dağa çıkacaktır (1).

O sırada Sadrazam Sait Paşadır. Kabinesinde İttihatçı olan ve olmayanlar vardır. Sait Paşa sekizinci sadrazamlığını yapar. Abdülhamit saltanatının başından beri sahnededir. Daha önceki ciltte belirttiğimiz gibi, evvelâ padişahın başkâtipliği ile saray hizmetine başlamış, sonra sadrazamlıkları sıralanmıştır. Meclis yeni kurulmuştur. Fakat seçimlerde İttihat ve Terakkinin müdahaleleri olduğu sözleri yaygındır. Trablus Harbi, isyanlar, Meclisteki intizamsızlık, basındaki muhalefet ve memleketteki genel sarsıntı, Kabineyi zaten sarmıştır. Halâskâr zabitler grubu, bu Kabineyi devirmek içindir ki kurulmuş görünür. Dağa çıkan subaylar bu maksatla çıkarlar. Siyasetle meşgul olmadığını her vesile ile belirten Prens Sabahattin, bunun için bu grubu destekler. Onun bir bakışta kâtibi, fakat hakikatte yöneticisi, ama gerçekte dış örgütlerin adamı olan Satvet Lütfü bunun için ortaya altınlar saçar. Ordunun içi ise artık karmakarışıktır. Daha önce kaydettiğimiz gibi, Rumeli'deki kumandanlar, valiler Istanbul'a S.O.S telgrafları yağdırırlar. Taburlar asilere katılır. Ordu kumandanı subaylara, erlere güvenemez. Sınırlar boşalır. İtalyanlar, Sırplar Arnavutluk'a silâh yığarlar. Ve Istanbul'da, meselâ Dr. Rıza Nur tipi insanlar tekkelerden mekteplere, kışlalara, harp gemilerine, medreselere kadar para ve silâh dağıtırlar. Niçin? 72 yaşındaki Sadrazam Sait Paşanın kabinesini devirmek için! Acaba kendini bu oyuna kaptıran kurtarıcı subaylar, bunu inanıyorlar mıydı? Zaten Kabine, bu kurtarıcı subaylar olmasa da yerinde

(1) Cafer Tayyar'ın *Vesaiki Resmiyeye Müstenit Arnavutluk Harekâtı* isimli bir eserinin kaydına rastlanmıştır. Bursa'da ve 1334 (1916) da basılan bu eseri göremedim.

durabilecek halde değildir. Şekle göre kuvvetli, fakat fiiliyatta zaten tükenmiştir. Nitekim 17 temmuz 1912'de 2 muhalife karşı 113 oyla güven oyu alan Sait Paşa, iki gün sonra kendiliğinden çekilir.

Fakat ister inanmış, ister inanmamış olsunlar, saçtıkları tohum, ordu içinde geliştirilen parçalanma ile biraz sonra patlayacak olan Balkan Harbinde mahsülünü verecektir. Yani rüzgâr eken, fırtına biçecektir...

Balkan Harbi öncesinin bu düşündürücü atmosferine değinirken, bu atmosferi hazırlayan, bu atmosferi besleyen ihtirasların nerelere vardığına ve ne çirkin ruh belirtileri verdiğine bir misal olmak için, devrin adı geçen ve bu kurtarıcı subaylar işinde aktif bir parlamento azasının hikâyesine, kendi beyanları ile açıklık vermek isteriz. Bu parlamento azası, Dr. Rıza Nur'dur!

Şimdi onu görelim. Çünkü bu bakış bize, kirli havası günümüze kadar yayılan bir ruh hastasının, hem ne çamurlu çukurlara kadar alçaldığını, hem ruh âleminin tatmin edilmez karakterini aydınlatacaktır.

***

RUH HASTASI BİR DOKTOR: RIZA NUR!

Evet, bir Dr. Rıza Nur vardır. Balkan Harbi öncesindeki Osmanlı Meclisinde Sinop mebusudur. Hayatı, baştan sona bir karışıklıktır. Müzmin tatminsizliğinin yalnızlığı içinde, beşerî değerler, beşerî bağıntılar tanımaz. Hiç bir zaman, hiç bir işte, yani hem nekbet, hem ikbal demlerinde, hiç bir şeyle tatmin edilmiş değildir. Çünkü evvelâ kendi kendisi ile bağdaşamamıştır. Onun için de hiç kimse ile bağdaşamaz. Daima gayri memnundur. Ve daima arka planda tahrikler içinde yaşar. Niçin? Bunu kendisi de bilmez. Çünkü hiç bir şeyle tatmin edilemediği için, belirli bir hedefi yoktur. Her vardığı noktadan, mutlaka ricat eder. Çünkü ne aradığını bilmez. Ve onun için de, aradığını bulamaz. Evet, Rıza Nur bir doktordur ama, ruh hastası bir doktordur...

Ruh hastası bir doktor: Rıza Nur Bey

Bütün ömrü, hem kendi kendisiyle, hem de çevresiyle çatışmakla geçti. Ruhen hiç bir zaman sükûnunu ve dengesini bulamadı. Kendi hakkında yanlış değerlendirmeler, hayallerini hakikat sanmak illeti ve marazî benlik gururu, onu daima tedirgin etti. Hiç bir şeye, hiç bir zaman inanmadı. Taptığı kendisiydi. Hayatında herkesi düşman gördü ama, aslında bir tek

Balkan Harbi öncesinde bir Osmanlı mebusudur. Ama Osmanlı toplumunun aleyhine çalışır. Ordu dışında, ordu içinde, tekkelerde, mekteplerde, sokaklarda nifak örgütleri kurar. Bir İngiliz adamı ile işbirliği yapar. İsyancı Arnavut derebeyleri ile besalaşır. Yanî devleti parçalamak için yeminlerle ittifaklar kurar. Akla gelmez köşe bucaklardan yardımcı kollar arar. Şüpheli altınlar alır. Ve bunları, hükümetin, devletin çökertilmesi yolunda sarfeder. Kara askerini, deniz askerini, süvariyi, piyadeyi, dervişleri, öğrencileri, sokak adamlarını, Arnavutları, Boşnakları silâhlandırdığını, örgütlendirdiğini anlatır. Bununla da övünür.

Bütün bu akıl almaz şeyler doğru mudur? Yoksa sadece yalan mı söyler? Bu da bir sorudur. Ama cevaba da pek değmez. Çünkü mademki bir ruh hastasıdır, o halde yalan da söyleyebilir. Nitekim bir gün gelecek, Atatürk'ün özel hayatı hakkında bile hayalî sahneler yaratacak, kendi hakkında bile olmadık sahneler nakledecektir. Niçin? Bir ruh hastası olduğu için! Çünkü Dr. Rıza Nur ruh hastasıdır. Kendi dalâletlerine, kendisi de hâkim değildir. Bir şeytan onun ruhuna musallattır. Onu eline alır, söyletir, yazdırır ve kendi nefsini bile kontrolden mahrum bırakır (1).

Evet, hiç bir zaman kabına sığamayan, hiç bir zaman kendini kontrol edemeyen bu adam, Balkan Harbi öncesinde de, tam bir fesat mekanizmasına kendini kaptırmıştır. Hiç bir partide, hiç bir dalda tutunamaz. Her kirli işe el atar. Kime muhaliftir, kime dost? O dahi bilinmez. Çünkü meselâ:

> — *Ben İttihat ve Terakkiye muhalifim, onlara karşı çıktım, onlarla mücadele ettim,*

diye övünür ama, İttihat ve Terakkinin elinden ve kasasından

(1) Dr. Rıza Nur'un, hayatının son safhalarında ve siyasî hayatında her başı sıkılınca kaçtığı yurt dışında yazıp İngiliz arşivlerine emanet ettiği ve ölümünden sonra yayınlanmasını istediği hatıraları, şimdi, Atatürk ve ona sadık arkadaşları aleyhine işleyen bir siyasî-ticarî spekülasyon konusu olarak bastırılmış ve el altından yurda dağılmakta bulunmuştur.

gelen paralara el açtığını ortaya koyan mektuplar, İttihat ve Terakkinin kasasından çıkar ve yayınlanır. Bu mektuplardan, numuneleri az ileride okuyacağız. Şimdi biz, evvelâ şu satırları okuyalım:

«Dr. Rıza Nur, hükümeti basarak zorla devirmek ve İttihat-Terakki ileri gelenlerini yakalamak için, askerlerle birlikte, her türlü hazırlığın yapılmış olduğunu yazar. Ve şöyle anlatır:

Zabitler, askerî şûraya bir beyanname verip, Kabine düşürülmediği takdirde kan dökületeceğini ve bundan mesul olmayacaklarını bildirirler. Nazım Paşa, bu tertibin içindedir ve şûra'da reistir. Nazım Paşa beyannameyi hemen Şûra'da müzakereye kor. Merkez Taburu Kumandanı Hüseyin Beyle (Rosunyol) de konuşur. O da beraberdir. Askerî şûra, hükümetin düşürülmesini zarurî görür. Beyannameyi Nazım Paşa ve Hurşit Paşa padişaha götürürler. Fakat Hurşit Paşa işlerden haberli değildir.»

Bu parçayı, değerli bir araştırmacı olan Hikmet Bayur'un «Türk İnkılâp Tarihi» nin birinci cildinden buraya aktarıyorum (1).

Dr. Rıza Nur evvelce İttihat ve Terakkidendi. Bu cemiyet adına mebus seçildi. Sonra Ahrar Fırkasına katıldı. Üçüncü adımda Hüriyet ve İtilaf Fırkasına geçti. Ve İttihat ve Terakki aleyhine çalıştı. Ama bir süre sonra da Hürriyet ve İtilaf Fırkası aleyhine döndü. Ona da aynı çirkin usullerle saldırdı. Çünkü Rıza Nur'da vefa, sadakat, sebat yoktur. Meselâ aşağıdaki parça, Hürriyet ve İtilafın kurucusu Sadık Beyden şikâyetle başlar. Rıza Nur, Hürriyet ve İtilafla Sadık Bey aleyhinde, daha geniş saldırılarını, bir broşür halinde yayınlamıştır. Fakat biz şimdi onun hatıralarından başka bir parçayı, gene Hikmet Bayur'dan naklen verelim:

«Sadık Bey ve Fırkadan, artık hiç bir ümidimiz kalmamıştı. Memleket ahvaline göre çalışmak lâzımdı. Sinop'

(1) Hikmet Bayur: *Türk İnkılâp Tarihi.* Cilt. I. Kısım. II. Sayfa. 257-258.

ta sürgün bulunan Yakova'lı (Arnavutluk'ta) Rıza Beyle görüşmüş ve Arnavutluk'ta hükümeti düşürebilecek bir ayaklanma yapılması için, kendisi ile karar vermiş ve besalaşmış (1) idim. Merhumu kaçırmak teşebbüsünde iken, affedilip memleketine gitmiş ve vaadi üzerine, ayaklanma hareketi başlamıştı.»

Hikmet Bayur şunları ilâve eder:

«Mayıs 1912'de, Arnavut ayaklanması, böyle bir durum içinde başladı. İpek'te, Yakova'da, İşkodra'da ve Karadağ sınırlarında, mayıs, haziran ve temmuz aylarında bir sürü kanlı çarpışmalar olacaktır.»

Evet Rıza Nur, isyanları «başlattık» diye övünür. Mayıs, haziran, temmuz aylarında birçok kanlı çarpışmalar olacaktır. Bu kanlı çarpışmalarda Anadolu ve Rumeli Türk askerlerinin kanı su gibi akacaktır. Bu su gibi akan kanları yaratan silâhlar ise, Karadağ yolu ile İtalya'dan ve Sırbistan yolu ile Rusya'dan gelecektir.

Fakat Rıza Nur, bu gayretlerle yetinmez. O mebustur. Ve hem Meclis içinde, hem Meclis dışında devleti yıkmaya çalışmalıdır. Çalışır da. Ve bu çalışmalarda, hatıraları Yabancı ajan olarak yayınlanan ve daima şüpheli hareketler içinde çalışan Satvet Lütfü Tozan'dan, kaynağı şüpheli para yardımlarına, tarikat şeyhi Terlikçi Salih Efendiye, ordu içinde nifak sürdürenlere ve sonunda Balkan Harbi yenilgisini yaratan şartları hazırlayanlara kadar herkese, her şeye el atar. Hatıralarından şu parçaları verelim:

«Artık çalışıyorduk. Arkadaşlardan Emekli Yüzbaşı Tevfik Hamdi Beyin muhterem ve ihtiyar babası, bize merkez taburu zabitanını ve Sarıyer'deki diğer üç piyade taburunu elde etmiş idi.... Sonra süvariden ve piyadelerden daha birçok tabur ve müfrezeler elde edilmişti. Bahriyeden de üç torpidonun harekete katılmasına muvaffak olundu. Ayrıca birçok sivil ve müteferrik subay da bulup silâhlandırdık.

Askerî Tıbbiye talebesinden birtakımını silâhlandır-

(1) Arnavut geleneğince ant içmek.

dık. Melâmi şeyhi Terlikçi Salih Efendi de bize, birtakım siviller ve zabitler buldu.

Prens Sabahattin'in kâtibi Satvet Lütfü, Boşnaklar buldu ve silâhlandırdı. Prens Sabahattin bu uğurda 5000 altın sarfederek, tertibat mükemmelen yapıldı...»

Bütün bunları yazan, Osmanlı Meclisinde bir mebustur. Dr. Rıza Nur Beydir. Meşrutiyet ilân edileli henüz üç yılı doldurmuştur. Kabinenin başında bir İttihatçı da değil, şu 76 yaşındaki Sait Paşa vardır. Kabine azaları içinde, İttihatçılıkla zerrece ilişkisi olmayan kimseler de yer almıştır. Ama üç senede üç parti değiştiren Rıza Nur, kendisini İttihatçılara karşı mücadele ediyorum sayar. Halbuki o günlerde, Balkan devletleri arasında ittifaklar kurulmuştur. Balkanlar'da harp, neredeyse patlayacaktır. İtalya Ege Adalarını da işgal eder. Yemen, Suriye, Kürdistan, isyanlarla kaynar. Arnavutluk Rıza Nur ve müttefiklerinin yaktığı ateşler içindedir.

Ve o günler, o aylar içinde Kuzey Afrika'da Enver Bey, Mustafa Kemal, yüzlerce arkadaşları ve binlerce mücahidin, susuzluktan dudakları çatlamaktadır. Düşman elinden kapabildikleri tüfeklerle düşmana karşı koymaya çalışacaklardır. Düşman ölülerinden toplayabildikleri bombalar, cephanelerle düşmana ateş açacaklardır. Bu şartlar içinde bir ölüm kalım savaşı yürüteceklerdir.

Ama Dr. Rıza Nur adında dengesiz bir ruh hastası için bunların hiç bir ehemmiyeti yoktur. Günleri bir türlü ve geceleri de, hatıratının birinci cildinde naklettiği, ama buraya alınamayacak sahnelerle geçer! O Istanbul'da Osmanlı Meclisindedir. Ve hıyanet, Osmanlı Meclisine kadar sokulmuştur. Bu şartlar ve bu ruh hali iledir ki o, hem Meclisteki Osmanlı mebusu sıfatını taşıyacak, hem de tarikat şeyhlerinden, İngiliz ajanlarına kadar fesat ağlarını örmekle meşguldür. Kendi ifadesine göre, askerleri, sivilleri, talebeleri, dervişleri, Arnavutları, Boşnakları *mükemmelen* teşkilâtlandırır, silâhlandırır. Sonra, hayatının hikâyesi bir ajan olarak yayınlanan insan, şu 5000 altını nereden bulur? O günlerde Prens Sabahattin denilen ve boyuna «benim siyasetle alâkam yoktur» diye beyanlar veren

ama her karışıklığın içinden gölgesi beliren zatın, babasından kalan altınlarının çoktan bittiğini ve bu zatın daha sonra üçüncü defa Avrupa'ya kaçışında, sefalet içinde yaşadığını, ölümünün bir İsviçre dağ köyü kenarındaki bir mandırada tam bir sefalet içinde geldiğini biliyoruz.

***

Dr. Rıza Nur, niçin bir ruh hastasıydı? Onun Hatıralarını okuyan her aklı başında insan, onun hakkında niçin bu kanıya varır? Bunun sadece bu sayfalarda yer alan birkaç parçaya göre de cevabı basittir. Çünkü verdiğimiz parçaları, en nazik bir zamanda bu kadar kolay, bu kadar hafiflikle yazan insanın şuuru, elbette ki akıl ve mantığın kontrolu altında değildir. Meselâ emekli bir yüzbaşının, artık evde yatalak yatması gereken babasının, hükümeti devirmek için Rıza Nur'a askerler, siviller, süvariler, topçular, bahriyeliler, torpidolar ve taburlar sağlayacak halde olamayacağı aşikârdır. Çünkü böyle köşesinde kaybolmuş bir ihtiyarın sözü ile, değil bölüklerin, taburların, torpidoların, aklı başında tek bir insanın bile kendini ateşe atmayacağı tabiîdir. Terlikçi şeyhin ihtilâlciler tedarik edeceği bahsi de ciddiye alınamaz. Çünkü son devrin Melâmî şeyhi olup, hele Melâmî tarikatının olgun muvazene ve müsamahası da düşünülürse, zaten hayat ve mizacı bilinen Terlikçi Salih Efendi hikâyesi de şüphelidir. Hulâsa Dr. Rıza Nur'un, ileride ve ilk fırsatta ele almak istediğimiz bütün hatıralarında görüleceği gibi, burada verdiğimiz parçalar da, ona hâkim olan hal; hafiflik, kaypaklık, kaygusuzluktur. Hayalinde yarattıklarına kendisi inanmak ve doğru olmayan şeyleri kafasında imal ederek doğru sanmaktadır. Ama vakaları hayalinde de yaratıp, sonra onlara inanmak, bir ruh hastalığıdır. Marazî bir illüzyondur! Ruh yapısını bu şekilde işleyen insanın, bu ruh hastalığının temelinde ise, Egocentrique bir diğer zaaf yatar. Yani kendini daima olayların *mihveri* sanır. Bütün olaylara karıştığına ve onlara yön tayin ettiğine inanır. Ve sonra bunları doğru imiş gibi, hem de büyüterek, dallandırıp budaklandırarak anlatmak, Egocentrique ruh hastalığının vasfıdır. Bu adamlar bütün bu hayal mahsüllerini anlatırlarken onlara hâ-

kim olan, kendinden başka herkesi kötülemektir. Çünkü öyle sanırlar ki, hayatlarının yolunda karşılaştıkları insanları çürütmezlerse, kötülemezlerse, anlattıkları hikâyede kendilerine yer kalmayacaktır. Halbuki bu ruh hali de, gene bir ruh hastalığıdır. Tam bir enferiyorite kompleksidir. Yani aşağılık duygusudur. Aşağılık duygusu içindeki insanın, kendini bütün olayların mihveri gibi görmesi ve her şeyi «yaptım, ettim» diye anlatması, kendi nefsine ve değerine olan güvensizliğin bir maskesidir. Daha doğrusu, bu güvensizliğin, hatta farkına varmayarak dışarıya vurmasıdır.

Bizim yakın tarihimizde zaman zaman yer alanlar arasında Dr. Rıza Nur, bu tipin en karakteristik numunesidir. Marazî illüzyonlar içinde, Egocentrique mizacı ve enferiyorite kompleksi, Rıza Nur'u bütün ömrü boyunca çürütmüştür. Ne hareketleri, ne düşünceleri gerçek ve samimidir. 31 mart ayaklanmalarından sonra, yani suçlular aranmaya başlayınca, hemen yurt dışına kaçar. Niçin? Çünkü kendini bütün bu işlerin mihverinde sayar. Halbuki değildir. Ve olamayacak kadar da korkaktır. Mahmut Şevket Paşanın öldürülüşünden sonra da bu kaçış tekrarlanır. Ve yurt dışına kaçışlar bu kadarla da kalmaz.

Şu sorulabilir:

—.Acaba Dr. Rıza Nur, bütün bu kötülüklerin, suikastlerin, kendisinin anlattığı gibi içinde midir?

— Hayır! O böyle ciddî tehlikelere kendini atamaz. Fakat hayalinde vakalar icadedip, sonra bunlara kendisinin inanmak hastalığı ve bunları fırsat buldukça birtakım saf adamlara gerçekmiş gibi anlatmak merakı, onun marazî vasıflarından biridir. Gerçi ileri geri konuşmaları, dikkatsiz temasları ile, zaman zaman iktidarın emniyet teşkilâtının araştırmasına uğrar. Ama bu araştırmalar onun hakkında, hiç bir ciddî ipucu vermez. Çünkü onun tehlikeli işlerde, hiç bir müdahalesi olamaz. Takiplerin, mahkûmiyetlerin esası, birtakım gevezeliklerdir. Ama onun hasta ruhu, bunları kahramanlıklar şekline kor. Bu hastayı bir süre bir yerlere göndermeliydi. Nitekim öyle de yaparlar...

Hatta bu gönderilişlerde, veya yurt dışına kaçışlarda, onu bizzat iktidar besler. Yani geçim parasını Rıza Nur, güya kendilerine karşı mücadele ettiğini o kadar etraflı, o kadar kahramanca sahnelerle anlattığı İttihat partisinin gizli kasasından alır. Ve Dr. Rıza Nur, bu karşı tarafın parası ile beslenmekten çok memnun ve müteşekkirdir. Ve bu meslekte Rıza Nur, yalnız da değildir.

Meselâ daha ileride göreceğimiz gibi, Istanbul'da bir suikast olur. Mahmut Şevket Paşa, Istanbul'un birtakım sayılı külhanbeyleri tarafından öldürülür. Bunları birtakım şüpheli insanlar harekete getirmişlerdir. Bu külhanbeyler yakalanır, asılırlar. Dr. Rıza Nur ise, Avrupa'ya kaçar. Halbuki ne bu suikaste karışmıştır. Ne silâh kullanmış veya ömründe silâh atmıştır. Ama:

— Bu işte ben de vardım, bu işi ben hazırlayanlardan biriyim, ben yaman bir gizli kuvvetim,

gibi görünmek hastalığı ve bazı gevezelikler, onu da gölgeler. Karşı taraf bilir ki, Rıza Nur'dan ciddî bir tehlike gelmez. Ve o, her uzatılana da elini açacaktır. O halde gerekeni yapmalı. Yaparlar da. Mütarekeden sonra İzmit'te linç edilen Ali Kemal gibi... Ona ve buna, İttihat ve Terakkinin kasasından maaşlar bağlanır. Bu yaman muhalifler, maaşlarını muntazaman alırlar. Hatta biraz gecikirse sızlanırlar. Ama paralar muntazam gelince de, minnet ve teşekkür duyguları, bütün Şarklı mübalagaları ile harekete geçer. Bu konuda, evvelâ Ali Kemal'den bazı parçalar verelim.

Meselâ daha ileride göreceğimiz gibi, 1913'te Istanbul'da bir hükümet darbesi olur. Bu darbe, İttihat ve Terakkiyi iktidara getirir. Bu arada Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürülür. Nazım Paşa, Rıza Nur'un, Hikmet Bayur'dan naklen verdiğimiz bir hatıra parçasında adı geçen ve Rıza Nur'un kendilerinden olarak gösterdiği, o zamanki Askerî Şura Reisi Nazım Paşadır.

Hulâsa yeni iktidar bazı tertipler alır. Mecliste muhalif geçinenlerden Sinop Mebusu Rıza Nur'u, matbuatta muhalif kahraman görünen Ali Kemal'in ve böyle bazılarını nezarete alır. Fakat hava çabuk durulur. Hatta o sırada Istanbul muhafızlı-

ğına getirilen Cemal Bey (Paşa) bu mevkufları hapishanede ziyaret eder. Ali Kemal hariçte memuriyet rica eder. Rıza Nur'un ricası paradır. Kendisine para verilmelidir. Para olursa Paris'e gidecektir. Orada yaşayacaktır. Hatta tahsil de edecektir.

Cemal Paşa derhal kabul eder. Rıza Nur Mecliste muhalefet vazifesine, hariçte paralı bir ikameti madem ki tercih ediyor. Arzusu niçin yapılmasın?

İşte ondan sonra vazifesi Istanbul muhafızlığı olan Cemal Bey, birtakım özel kaynaklardan, azılı muhaliflere bu siyasî tahsisleri öder. Gelen mektuplar hep teşekkür içindir. Meselâ şu mektubu okuyalım (bugünkü dile çevrilerek):

Hotel Metropol
17 Şubat 1913
Viyana

«Yüksek, iyiliksever, beyim, efendim hazretleri,

Lütufnamenizi aldım. Yol harçlığı bakiyesi olarak gönderdiğiniz 1090 kuronluk çek te ilişikti. Teşekkür ederim.

Duygularınızın asaletini, fikirlerinizin selâmetini takdir etmemek elimden gelmez. Bütün teessüf ettiğim, üzüldüğüm cihet, sizin yüksek şahsiyetinizin ve sizin gibi şahsiyetlerin, daha dört sene evvel bu yüksek mevkilere gelmemiş, bu yüksek mevkilerde bulunmamış olmanızdır. Eğer böyle olaydı, bu memleket böyle faydasız, hatta zararlı nifaklara, haksız yere maruz kalmazdı. Siz, hem namus, hem kültür sahibi bir asker olduğunuz için, size şifahen arzettiklerimi, yazı ile de tekrarlamak istiyorum vb...»

Ali Kemal'in 4 nisan tarihli mektubunda da hoş cümleler vardır:

«Doğru fikirlerinizi, vatansever çalışmalarınızı cidden takdir ediyorum. Başarılarınıza candan, gönülden duacıyım. Sizin büyük himmetlerinizle meydana gelen bugünkü saadetli halden en çok sevinen de benim vb...»

«Bana, maaşıma mahsuben mi olur, başka suretle mi olur, bir miktar para gönderiniz vb..» (1).

Ali Kemal'in 30 nisan tarihli mektubunda da şu cümle vardır:

«Sizin gibi ruh temizliğine ve değerlerine inandığım beş on kişimiz daha olsa, bu talihsiz vatan, elbette kurtulur vb...»

Bütün mektuplar Viyana'da Metropol Oteli başlığını taşır. Dr. Rıza Nur da mektuplarını esirgemez. Ve teşekkür, minnet mektupları daha Istanbul'dan başlar. İlki, 16 ocakta Istanbul'dan yazılmıştır. Cemal Beyi gördüğü zaman, onun fikirlerinin ve olağanüstü nezaketinin derin bir surette tesiri altında kaldığını ve bu tarzda düşünen bir zatı o güne kadar tanımamış olmanın, kendisini çok müteessir ettiğini, bir vicdan borcu olarak bildirdiğini kaydeder. Cemal Beye, vatanın kurtuluşu hususunda muvaffakiyetler diler. Kendisine duacı olduğunu yazar (1)!

7 ağustos 1913 tarihli mektup, Fransa'nın güneyindeki ve zenginlerin tatillerini geçirmek için koştukları Nis şehrinden yazılmıştır. Konusu, para meselesidir! Gazetelerde bazı kimselerin maaşlarının kesileceğini okumuştur. Acaba kendisinin de maaşı kesilecek midir? Ama 3 şubat 1914 tarihli ve Paris'ten yazılan mektupta işler yolunda görünür (2):

«Aziz ve muhterem paşam,

Çok iltifatlı cevabınızı aldım. Lisan-ı muhalasatınızın, o tarz-ı mahsus-u samimisine karşı pek duygulu olduğumu arzederim. Başarılarınızın her gün artan bir surette hadd-i kusvâya (en zirve noktasına) doğru yükselişini, bütün samimiyetimle temenni ederim.

Afiyet ve muvaffakiyetinizi diler, büyük saygılarımın kabulünü rica ederim paşam, efendim.»

Evet, hem Cemal Bey, hem İttihat ve Terakki, ikballerinin

(1) Cemal Paşa: *Hatıralar.* 1922 - Istanbul, s. 7-8.
(2) Aynı Hatıralardan. s. 8-9.

kemal noktasındadırlar. Ve onların Paris'te, başarılarının daha da zirve noktasına yükselmesi için dua eden bir hayranları vardır: Dr. Rıza Nur! Yani İttihat ve Terakkinin amansız muhalifi! Onlara karşı askerlerden, sivillerden, şeyhlerden, derviş-lerden ve Arnavutluk dağlarındaki isyancı derebeylerinden, İngiliz ajanlarına kadar ve kaynakları şüpheli altınlarla isyanlar tertip eden adam! Ama şimdi iş başkadır. O şimdi İttihat-Terakkinin duacısıdır. Elverir ki paralar kesilmesin! Bu adam, bizim yakın tarihimizin akışına, ta Büyük Millet Meclisinde muhaliflerin desteği ile Lozan'a murahhas seçilir. Ama orada baş murahhas, düşmanlardan daha çok uğraştığı bazı insanlardan bahseder. Evet bu murahhaslar heyeti reisi tedirgindir. Çünkü, Lozan murahhas heyetimizde bu gece alınan gizli bir karar, daha sabah erkenden ve birtakım yollardan, evvelâ karşı tarafın malumu olur!

Dr. Rıza Nur daha sonra, İngiliz arşivlerine emanet ettiği hatıralarının, ölümünden sonra da memleketinde yayınlanmasını vasiyet edecektir. Hatıralarında Atatürk hedeftir. Bunlarda her şey, hasta bir ruhun, aşağılık duygusundan gelen hırçınlığını ve marazî illüzyonların tablolarını taşır (1).

Ama ne var ki, yargı organları tarafından, hakikate uygun olmadığı için yasaklandığı, toplattırıldığı bilinen bu hatıralar bugün, herkesin ve bittabi hükümetin de gözü önünde en kârlı karaborsa sermayesidir...

Konudan biraz ayrılınmış hissini veren bu satırlar, bu bahsi tamamlamak ve devrinin atmosferini aksettiren bir ruh yapısını vermek için lâzımdı. Az ileride olaylarını ve sonuçlarını özetleyeceğimiz Balkan Harbi, yani imparatorluğun büyük ye-

(1) Bizim edebiyatımızda, galiba Refik Halit'in, bu ruhu aksettiren bir hikâyesi vardır: ***Fazilet Mükâfatı!*** Hayatı boyunca bir kasabayı birbirine katan bir hoca, kendi öldükten sonra kötülüğü*nün* devam etmesini ister. Bir para bırakır. Bunun geliri her yıl, kasabanın en faziletli adamına verilecektir. Bunu kasaba halkı tayin edecektir. Netice malum: Halk birbirine girer. En faziletli insanlar bile faziletsiz ilân olunur. Hocanın istediği de budur...

nilgisi, yalnız bir askerî zaafın değil, bir sıra zaafların ve karaktersizliklerin de eseri idi.

***

KÂMİL PAŞA NE DİYOR?

Balkan Harbi öncesinin, devlet yapısını saran iç isyanlarla, Kuzey Afrika çıkmazını, ve halâskâr zabitler grubu ile ruh hastası Rıza Nur misali gibi yıpratıcı faktörleri işaret ettikten sonra, şimdi de vaziyeti, klasik tipte bir devlet adamından dinleyelim. Kâmil Paşa, bildiğimiz gibi, ilk sadrazamlığını Abdülhamit saltanatı sırasında yapmıştı. 1908 ihtilâlinden sonra gene sadarete geldi ve kısa sürede ayrıldı. Fakat Balkan Harbi içinde tekrar sadrazamlığa getirilecek ve ileride vereceğimiz Babıâli baskınında, Enver Beyin baskısı ile istifaya mecbur kalacaktır. Yani bir eski siyasetçidir. Balkan Harbi öncelerinde Mısır'da yaşamaktaydı. Ama oradan da gidişatı izler. Kendisi İngiliz taraflısı tanınmıştır. İngiliz ittifakına değer verir. Ama iş başında bulunduğu devrelerde imparatorluğa, herhangi bir dış ittifak sağlayamamıştır. Ve imparatorluk, 1854-1855'teki Kırım Harbi sırasında ve geçici askerî müttefiklerden sonra, daima yalnızdır. Yani hiç bir ittifak grubunda veya devlette destek bulmamıştır. Kuzey Afrika'da imparatorluğun başına çorap ören İtalya ise, bildiğimiz gibi, imparatorluğun ta 1890 yıllarından beri destekçisi görünen Almanya'nın *müttefiki* idi. Yani bize Kuzey Afrika'da, dost Almanya'nın bir müttefiki, elbette ki onun da muvafakati ile saldırdı.

Şimdi genel durumu ve çok yönlü olarak, bir de Kâmil Paşanın mektubundan izleyelim. Mektup, Balkan Harbinden tam bir yıl önce, 7 kânunuevvel 1327 (20 ekim 1911) de yazılmıştır. Padişah Sultan Reşat'a hitap eder. O zaman kullanılan övgü sözlerini bir tarafa bırakırsak ve mektubu bugünkü dile çevirerek, aslî cümleleri bozmadan onu şöyle verebiliriz:

> «*Şu içinde bulunduğumuz tehlikeli durumun etkisi altında olanların, cidden mustarip olmamaları, kalplerinin kan ağlamaması mümkün değildir. İdarî ve siyasî usul-*

lerde bilgisiz olan İttihat ve Terakki cemiyetinin baskısına tabi olan hükümetin tuttuğu hatalı mesleğin sonucu olan illetler, çetinlikler ve tehlikeler iyice incelenince, Osmanlı ülkesinin, taksim edilmeye maruz bir halde ve böylece, sizin hilâfet makamınızın da tehlikede olduğu derhal görülür.

Vaktiyle büyük devletler, yalnız kendi kuvvetlerine dayanarak, hukuk ve menfaatlerini kavramışlar ve kendi aralarında, kendi menfaat ve gayelerine uygun ittifaklar yapmışlardır. Halbuki Osmanlı devleti, buna muvaffak olamamıştır. Yalnız başına kalarak, diğer devlet ve milletlerin ihtiraslarına ve saldırılarına maruz bir halde, yani tek başına kalmıştır.

Benim, Şarkta ticarî ve iktisadî menfaatleri olan devletlerden ve onların siyasî mesleklerine en ziyade güvenebileceğimiz İngiltere ile Fransa olduğundan, onların desteklerini sağlayabilmemiz için ve hele İngiltere'nin yardım ve desteğine kavuşabilmemiz için, İngiltere ile ittifaka eski padişahı (Abdülhamit) kazanmaya ne derece uğraştığım, hatıratımdaki ifadelerle meydandadır. Ne çare ki Sultan Hamit, Rusya'ya yenilişinin etkisi altında ve korku yüzünden, selâmeti Rusya'nın ittifakında aramaktaydı. Rusya da bundan faydalanarak İngiltere'yi devletimizin en büyük düşmanı gibi göstermeyi ihmal etmiyordu. Bu sebeple ben padişahın fikrini değiştirmeye muvaffak olamadım. Böylece de devletimiz yardımcısız kalarak, bazı devletlerin ihtiraslarına hedef oldu. Böylece Rusya-Avusturya politikası arasında Rumeli kıtası elden gitmek derecelerine gelmişken, Allahın yardımı ile mutlu inkılâbımız meydana gelip, Kanun-u Esâsi ilân edildi. Rumeli kıtası (üç vilâyet) adı geçen devletlerin zararlı karar ve teşebbüslerinden kurtuldu. Yalnız Bulgaristan'ın istiklâlini ilân etti. Ve Bosna-Hersek Avusturya'ya ilhak edildi.

Herkesin bildiği gibi, kurulan Meşrutiyet hükümetinin izlediği doğru yol, içeride ve dışarıda herkese emniyet

verdiğinden, Türkiye'nin kaynaklarını işletmek için, bütün Avrupa sermayedarları, kasalarını açtılar.

Ama İttihat ve Terakki cemiyetinin, menfaatlerine tapan ileri gelenleri, bu açılan servet kapılarını ve bunu davet eden hükümet politikasını, bu hükümetin sağladığı emniyet havasından değil de, tabiî bir şey saydılar. Yani kendileri de hükümeti ele alsalar, hem kendilerinin, hem memleketin bu vaziyetten gene de faydalanacaklarını zannederek, benim sadrazamlıktan ayrılmamı sağladılar. Ve kendi mensuplarından kurulan bir hükümet heyeti vücuda getirdiler. Teşkilâtı ele aldılar. Bu suretle hükümetin ihtilâlciler eline geçmiş olduğunu gören yabancı sermayedarlar derhal çekilip, nafıa işlerinin geri kaldığı ve sonradan meydana gelen ihtilâllerde nice kanlar döküldüğü malumdur. Hulâsa, Jön Türk (Genç Türkler) namıyle teşekkül eden cemiyet hükümeti, Meşrutiyet kaidesi üzerine işleri yürütemediğinden, örfî idare (sıkı yönetim) ilânı ile eski müstebit idareyi geri getirdi. Gerek merkezde, gerek vilâyetlerde, iş bilir ve tecrübeli birçok memurlar açığa çıkarıldı. Yerlerine, cemiyete mensup insanlar getirildi. Bunlar işbilir ve tecrübeli insanlar olmadığından, cemiyetin talimatına uyarak ve Yemen'de meydan alan ihtilâllerde, gerek asker, gerek ahaliden nice kanlar dökülerek, nice milyonlar sarf edildi. Cemiyet hakkında, umumî nefret hasıl oldu.

Bundan sonra ve âleme meydan okurcasına açığa vurulan hareketler, büyük devletleri gücendirerek, bu hale karşı komşu devletler de gerekli tedbirler almakta acele ettiler. Ve diğer devletler neticeleri bekleyerek, İtalya devleti, İttihat ve Terakki cemiyeti aleyhine harp ilân etti. Trablus ve Bingazi'yi zapt ve istilâya kalkıştı. Ahitlere aykırı olan bu harekete karşı, İngiltere, Rusya ve Fransa devletlerinin tarafsız kalmaları manalıdır. Bu ibret dersi bize yetmezse, diğer saldırılar da beklenmelidir. Bu gidişatın sonu, Allah göstermesin taksim'*dir. Parçalanmakdır. Bugün Rumeli ile Girit bu taksime maruzdur. Bu hu-*

sustaki duygularımın dayandığı malumatı, yazı ile bildiremem. Cemiyeti idare edenler gerçekleri bilseler, hem devletin, hem kendi nefislerinin selâmeti için, hükümet idare ve müdahalesinden vazgeçerek, hayır işleri ile uğraşırlar. Aksi takdirde, eski padişah zamanında olduğu gibi ve istibdadı ortadan kaldırmak için meydana gelen hayırlı inkılâp gibi ve ordunun iştiraki ile, yakında meydana gelmesi tabii olan ihtilâlin, şimdiki istibdadı mahvedeceği şüphesizdir. Kamu efkârı Avrupa'da, İtalyan saldırısı aleyhinde ise de, hükümetlerin, kendi kararlarını değiştirmelerine, bu aleyhtarlık kâfi değildir.

İngiltere ile bu sırada anlaşmaya girmek için burada (yani Mısır'da) iyi bir zemin hazırlanmış ise de, bu yola başvurmak için, gizli cemiyetin kaldırılması, Osmanlı ülkesinde Meşrutiyetin sağlam kurulması, sıkı yönetimin tasfiyesi, Meclisi Mebusanda hükümete taraftar veya karşı partilerin, gerek kanunların konulmasında, gerek hükümeti denetlemede, hiç bir tarafın etkisinde olmayarak işlerin müzakeresinde ve oy kullanmalarında serbest olmasıyle mümkündür. İngiltere ile aramızda yapılacak anlaşmaya ise, Fransa ve Rusya'nın tâbi olacaklarında şüphe yoktur. Eğer cemiyet efradı bu izahatla yetinmezlerse, kendileri ile toplanıp tartışmak mümkündür.»

«Türkiye'nin taksimine başlangıç olmak üzere bize açtığı muharebeden kurtulmak ve Trablus'la Bingazi'yi kurtarmak hangi kuvvete dayanacaktır. Buraları elden gidince, zaten Girit meselesi milletlerarası müzakere konusudur. Bunun da aleyhimize neticelenmesi, Balkan hükümetlerinin hırslarını harekete getirecektir. Bunlara yalnız Osmanlı ordusu ile nasıl karşı konabilir. Uzun sürecek bu gailelerle uğraşmak için gerekli milyonlarca para nereden bulunur.

Görünüşe göre iş oralara kadar varıp Rumeli elden giderse, Mısır da istiklâlini ilân eder. Hicaz ile hilâfet ve saltanatın bağıntıları zaafa uğrar. Rusya şimdiden Boğazlar meselesini meydana koymuştur. Bunun için Anadolu'

da bize karşı nasıl rol oynayacağı, düşünülecek hususdur.

Hulâsa İttihat ve Terakki erkânı bunları düşünüp bir karara varmalıdır. Çünkü gizli cemiyetin (halâskâr zabitler hikâyesi) yapacağı ihtilâlin hücumuna evvelâ bu cemiyet önderleri maruz kalacak ve taraftarları dahi takipten yakalarını kurtaramayacaklardır.

Bu sebeple hükümetin icra kuvvetini elinde muhafaza ederek ölüme maruz kalmaktansa, hükümet işlerine cahilce müdahaleden vazgeçerek ve bunu cümleye ilân ederek, bundan sonra ve hükümetin himayesi altında hayır işleri ile uğraşmaları ve Meclisi Mebusan azalarından, bugünkü hükümetin taraftarları ile aleyhtarlarından kurulacak bir komisyonda işlerin konuşulması hususunda yüksek kararınız için ferman buyurulması...»

Mısır'dan Kâmil Paşanın padişaha yazdığı uzun mektubun metni budur. Burada, zaten mevcut olan ve yalnız o günlerden değil, bütün Abdülhamit devrinden zorlukların ifadesinin dışında şu noktalar göze çarpar:

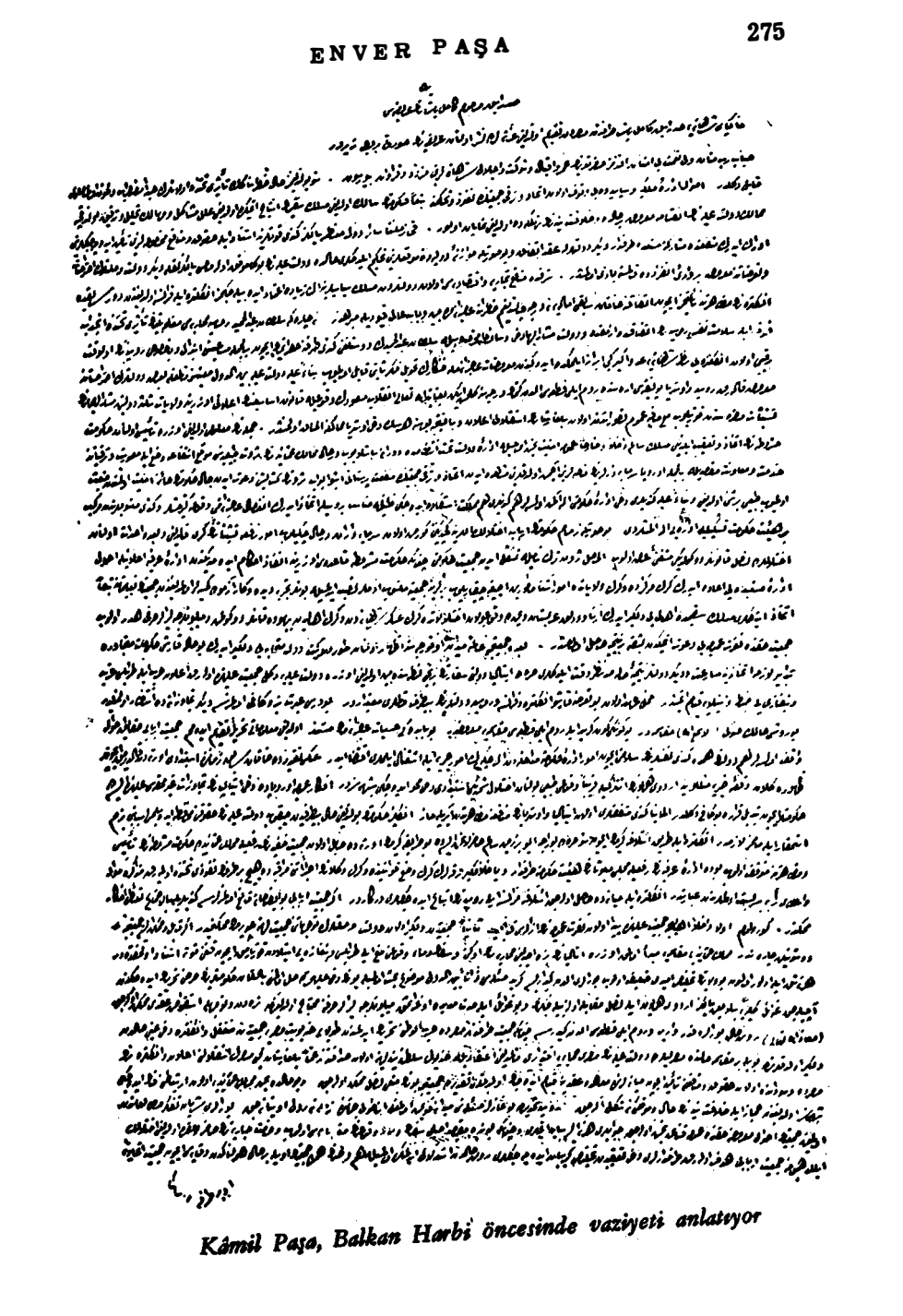
— Kâmil Paşa daima dış müttefik aramış, fakat eskiden beri bunu bulmaya muvaffak olamamıştır. Eski padişah zamanında, buna Abdülhamit engel olmuştur.

— Şimdi İngilizlerle anlaşmayı teklif etmektedir. Ona göre, Mısır'da bunun için zemin hazırlamıştır. Böyle bir itilâfa (anlaşmaya) Fransa ve Rusya'nın karşı gelmeyeceğini şüphesiz saymaktadır.

— İtalya Osmanlı devletinden önce, İttihat ve Terakki aleyhine harp açmıştır! Ve bu toprakların kurtarılması ümidi yoktur.

— Türkiye'de ve ihtilâl için hazırlanan gizli bir cemiyet vardır. Ve bu cemiyet yakında ihtilâli yaparak İttihat ileri gelenlerini «helâk» edecek yani öldürecektir. Geriye kalan taraftarlarını takip eyleyecektir. Kâmil Paşa bu cemiyetten haberlidir.

Osmanlı imparatorluğu, devletler arasında taksim tehlikesi içindedir. Bu arada Balkan devletlerinin hırsları harekete gelmiştir.

Kâmil Paşa, Balkan Harbi öncesinde vaziyeti anlatıyor

— Bütün bunlardan da İttihat ve Terakki mesuldür. Onlar ortadan çekilip hayır işleri ile uğraşırlarsa, çıkış yolu bulunacaktır. İlk tedbir olmak üzere de, Meclisteki taraftar ve muhaliflerden bir komisyon kurulmalıdır. Sıkı yönetim kalkmalıdır...

Bu uzun mektubu burada, Balkan Harbi öncesinde, eski ve son neslin bir yaşlı vezirinin düşüncelerini aksettirmek için verdik. Osmanlı imparatorluğunun o günkü şartlar altında ve bir büyük devletle ittifak veya anlaşma imkânını hatta paşa buna «İngiltere ile Mısır'da zemin hazırladım» demiş olsa da ihtimal vermek mümkün olmasa gerekti. Çünkü Balkan Harbi öncesinde Avrupa'da iki ittifak veya anlaşma bloku, artık belirmiş, fiiliyatta yerlerini almışlardı. Bu ittifaklarda Türk durumu, daha doğrusu birer suretle paylaşılması veya nüfuz bölgelerine ayrılması, yani şu değişmeyen Şark meselesinin aslî prensibi zaten temelde yatıyordu. Büyük devletlerden hiç biri, Türkiye'nin korunması yolunda müstakil bir anlaşmaya giremezdi. Nitekim Osmanlı imparatorluğuna o kadar dost görünen ve daha Abdülhamit devrindeki iki ziyaretinde, hatta «İslâmın koruyucusu» imiş gibi gülünç jestlere başvuran Alman İmparatorlu Wilhelm II.'nin, İtalya Trablus'a saldırınca, nasıl seyirci kaldığını biliyoruz. Kâmil Paşanın uzun mektubunda ve zaten bilinen, o günlerin değil, en az 100 yılın biriktirdiği zorluklarla, cemiyete karşı aşırı husumetin biraz da *hissî* tezahürlerini bir tarafa bırakırsak, asıl temel nokta, bu İngiliz ittifak veya anlaşma meselesidir ki, bizce, gerçekler ve imkânlarla bağdaşan bir temele dayanmasa gerektir.

Bu suretle Balkan Harbi öncesindeki hava ve problemleri, bir de eski bir vezirin kaleminden okuduktan sonra, şimdi konumuza devam edebiliriz. O eski ve ihtiyar vezir ki, hadiseler onu bir süre sonra yani Balkan Harbi patlayınca gene kabinenin başına getirecek ve bu iktidar postundan, Enver Beyle silâhşorlarının, haşin bir hükümet darbesiyle çekilerek, artık siyasî hayatı sona erecektir...

Büyük Yenilgi!

(Kanlı Kurdele Dönüyor!)

«Balkan Harbi, Türkiye'deki eski zihniyetin çöküşüdür. Türk ordusunun başında bulunan eski kumandanların iflâsıdır.

Bir taraftan iktidarda bulunan bazı kişilerin yetersizliği, diğer taraftan kof bir kumanda kadrosu ile, memleketin en değerli kısmı, orduyu kullanmaya dahi muktedir olunmadan düşmana terkedilmiştir...»

— Mustafa Kemal —

IX

TARİHÎ OLUŞLAR:

Balkan Harbi ve neticesi, Osmanlı imparatorluğunun Rumeli'den tasfiyesi hareketidir. Bu tasfiye Osmanlı Avrupa'sında çok daha eskiden ve özellikle XVII. yüzyılın sonlarından başlayan bir sıra tasfiyelerin sonuncusudur. 1699'da Karlofça, 1711 de Prut, 1718'de Pasarofça, 1744'te Küçük Kaynarca ve benzeri andlaşmalarla 1878'deki Berlin Andlaşması gibi, her biri tarihimizde ağır toprak ve nüfus kayıplarına mal olan büyük düğüm noktalarından biridir. Bu düğüm noktalarından bilhassa 1878 Berlin Andlaşması, çağın akımı bakımından önemlidir. Çünkü bu antlaşma, XIX. yüzyılda güçlenen nasyonalist cereyanların bu asrın başından beri Osmanlı Avrupa'sında kazandığı zaferlerin, yani Sırp, Yunan istiklâl hareketleri ile Romanya'daki özgürlük gelişmesinin yeni bir halkasını teşkil etmektedir. Bu andlaşma ile Sırbistan, Yunanistan devletleri ve Romanya prensliği, yeni haklar, yeni topraklar elde etmişlerdir. Ve Bulgaristan, bir hükümranlık ünitesi olarak Balkan devletleri ailesine katılmıştır.

İşte Balkan Harbi ile onu neticelendiren 1913 Londra Andlaşması da Osmanlı Avrupası'nda bu tür tasfiye hareketlerinden biri ve sonuncusudur. Bu *son*'da, çağın akımı ile beraber, imparatorluğun çağdaş gelişmelere uygun olarak kendini yenileyememiş olmasının etkisini ayrıca hesaba katmalıdır. Ve buna, Balkan Harbi öncesinde Makedonya'daki idarî ve askerî çözülüşleri eklemelidir. O çözülüşler, bundan önceki bahsimizde, felâkete doğru gidişin kara habercileri olarak, gereği kadar işlenmiştir...

XIX. yüzyıl, Batı anlamında metropol devletlerinin, emperyalist sömürgeler imparatorluklarının teşekkülü asrı idi.

XIX. yüzyılın ise, bu imparatorlukların parçalanmaları devri olduğu malumdur. Bu parçalanan imparatorlukların yerini bir taraftan sosyalist devletlerin, diğer taraftan XIX. yüzyıldakinden başka temeller üstüne kurulan süper kapitalist ve süper emperyalist kudretlerin aldığı da malumdur. Sosyalist demokratik nizamın, bu süper kapitalist ve süper emperyalist nizamlarla olan büyük rejim yarışının ise, içinde yaşadığımızı biliyoruz. Bu yarış elbette ki, değer hükümleri eriyen, müesseseleri değersizleşen, bir taraftan sınıflar, diğer taraftan millerlerarası çelişmelerle yıpranan tarafın lehine olmayacaktır. Demek ki dünya daima değişme halinde olmakla beraber, bilhassa XIX. yüzyılın başından veya XVIII. yüzyıl sonlarından beri, insanlık tarihinin en dikkate değer oluşlarını yaşamaktadır. Osmanlı imparatorluğunun Balkan Harbi sonucunda Rumeli'deki tasfiyesi, daha ileride tekrar değineceğimiz gibi, bu yüzyılda bütün imparatorlukları bekleyen akıbetin ilki oldu. Çünkü Osmanlı imparatorluğu, bütün imparatorlukların en gerisi, en tükenmişi idi. Kapitülasyon kayıtları ve dış borçlandırmalarla zincirlenmişti. Çağdaş kültürden yoksundu. Sanayi inkılâbının dışında kalmıştı. Günü gününe hayat sürdürmeye çalışan, fiilen dağılmış bir devletti. Kendi ülkesinde, kendi halkları ile savaşlar içindeydi. İkinci Meşrutiyet; istidatlı bir genç subaylar, genç idareciler yaratmak yoluna yönelmek ve bazı ileri tedbirlere el atmakla beraber, bekleneni veremiyordu. Çünkü malî, iktisadî esaret devam ediyordu. Dış siyaset bakımından kaderi, gene yabancı devletlerin iradelerine bağlıydı. Çağdaş anlamda aydından, çağdaş anlamda düşünürden, hatta iyi kötü bir üniversiteden yoksundu. Dış gaileler, iç isyanlar, harpler ve en sonunda Balkan Harbi ise, yeni rejimin kendini bulmasına imkân vermedi. Zaten yeni rejim yani Meşrutiyetçilik te, lidersiz, kadrosuz, slogansızdı. Bu böyle olunca, kaçınılmaz neticeler adım adım birbirlerini izleyeceklerdi. Nitekim öyle oldu: Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakını, hemen aynı günlerde Bulgaristan prensliğinin, zaten kendine kattığı Şarkî Rumeli ile beraber krallığını ilân edişi, Girit'in fiilen devletten kopuşu, 31 mart irticaı, Yemen'de isyanlar, Kuzey

Afrika Savaşı, Arnavutluk isyanları ve Kuzey Afrika ile 12 Ada'nın kaybı pahasına İtalyanlarla imzalanan barış andlaşmasının hemen aynı gününde Balkan Harbinin başlaması, imparatorluğun boynuna sarılan uğursuz halkalar zincirinin, önemli düğümlerini teşkil eder. Halbuki Meşrutiyetin ilânından ve Genç Türklerin zaferinden, henüz ve ancak dört yıl geçmişti...

***

YORGUN KABİNE:

1911 eylülünde Trablus'ta savaş başladığı zaman, iktidarda Hakkı Paşa kabinesi vardı. Bu kabineye, gafil kabine demek mümkündür: Kabinenin başındaki Hakkı Paşa, sadrazamlığa Roma sefirliğinden gelmişti. Ama İtalya'da hazırlanmanları en iyi bilmesi lâzım gelen bu eski Roma sefirinin, İtalya'dan hiç kuşkusu yoktu. Gafil avlandı. Kabine düştü. Yerine Sait Paşa, sekizinci defa olarak sadrazam oldu. Gerek Hakkı, gerek Sait Paşa kabinelerini bazı yazarlar, İttihat ve Terakki kabineleri olarak sayarlar. Gerçi Hakkı Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresine delege olarak katıldı. Bütün İttihat ve Terakki tarihinin, hemen tek bilimsel Fikriyat Belgesi olan bir raporu o hazırladı. Sait Paşa ise, Mecliste İttihat ve Terakkinin desteğini sağlamış olmakla beraber, elbette ki bir parti mensubu değildi. Her iki kabinede, İttihatçı olan ve olmayan nazırlar vardı. Hakkı Paşa kabinesine gafil kabine dediğimiz gibi, Sait Paşa kabinesine de «çaresiz kabine, başı sıkıntıda kabine» diyebiliriz. İçeriden hıyanetlerle, dışarıdan düşman kombinezonları ile sarılmıştı. Tabiî ömürlü olmadı. Sait Paşa, hem de Mecliste ezici bir güvenlik sağladıktan iki gün sonra, sadrazamlıktan çekildi. Bu çekiliş, onun siyasî hayatının da artık sonu oldu.

İhtiyar sadrazamın kabinesi, iç olaylar karşısında bıkkın ve dış olaylar karşısında şaşkındı. Kabinenin istifasından sonra, fakat yeni kabinenin kurulmasından da bir kaç gün önce, Hariciye Nazır Vekili Asım Bey, yabancı memleketlerdeki Osmanlı elçiliklerine garip bir telgraf çekti. Özeti şudur:

— Büyük devletler bize dostça tavır takınmaktadırlar.

— Bunun da etkisi ile, Balkan devletleri de yatışmıştır.

— Dolayısıyle, dış etkenlerle çıkmış olan iç karışıklıkların da, artık yatışacağı bellidir.

— Bulunduğunuz devletler nezdinde, Balkan devletlerinin bu düzgün durumlarını belirterek, bu durumu kendilerinin, Balkan devletlerine yaptıkları öğütlere borçlu olduğumuzu bildiriniz. Ve onlardan, Balkan devletlerinin, iyi komşuluğa aykırı hallerden bundan sonra da çekinmeleri için öğütlere devam etmelerini rica ediniz!

Osmanlı büyükelçilerinden, bu şaşkın beyanları dinleyen büyük devletler hariciye nazırlarının veya onların müsteşar veya kâtiplerinin, bu beyanlar karşısında içlerinden neler geçtiğini tasavvur etmek mümkündür. Çünkü işte bu beyanlar sırasındadır ki, Balkanlar'da bir saldırı hazırlığının tamam olduğunu onlar biliyorlardı. Bilmeyen yalnız, bu saldırıya uğrayacak olan Osmanlı hükümeti ve onun Hariciye Nazırı Asım Beydi...

Kaldı ki Sait Paşa kabinesi Mebusan Meclisinde güven oyu almış olmakla beraber, artık yıpranmıştı. 16. VII. 1912'de istifa etti. Yeni bir kabinenin kurulması ise kolay olmadı. Bunun için bir hafta kadar çalışmak gerekti. Nihayet, Müşir (mareşal) Ahmet Muhtar Paşanın başkanlığında yeni bir kabine kuruldu. İşte bu kabine bizim yakın tarihimizde, *büyük kabine* olarak adlandırılır. Bu adı, günün basını yakıştırmıştır. Niçin büyük kabine? Çünkü bu kabinede, devrin en yaşlı adamları toplanmış gibidir. Sadrazam, Müşir (mareşal) Ahmet Muhtar Paşadır. Mareşallığını, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbinde, Kars yaylası muharebelerinde almıştır. Yani 34 yıl evvelki mareşaldir. Yaşı seksene ulaşır. Hatta onun, oğlu bile paşadır. Ve oğlunu Bahriye Nazırı olarak (Mahmut Muhtar Paşa) kabinesine almıştır. Fakat Ahmet Muhtar Paşa vaktiyle harp meydanında şöhrete ulaşınca, Abdülhamit ondan da ürkecek ve Ahmet Muhtar Paşayı, Mısır Fevkalâde Komiserliği gibi şekilden ibaret bir unvanla, baştan sona memleket dışında bulunduracaktır. Bu sebeple de

Gazi Ahmet Muhtar Paşa
Yorgun kabinenin yorgun sadrazamı

bu eski mareşal, memleketin iç dava ve meselelerinin, tamamen akışı dışında kalacaktır. Sonra kabineye, üç eski sadrazam alınmıştır: 36 yıl önce Abdülhamit tahta çıktığı zaman Kâmil Paşa valiydi. Sonra Abdülhamit'in ilk sadrazamlarından oldu. 1885'te birinci ve 1895'te ikinci defa sadrazamlığa atandı. Ve sonra hem İstibdat, hem Meşrutiyet devrinde bu vazifeleri yenilendi. Büyük kabineye girdiği zaman yaşı 80'di. Ondan başka büyük kabineye, gene eski Sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa ile Avlunyalı Arnavut Ferit Paşalar girdiler. Şeyhülislâm, gene Cemalettin Efendiydi. Ve Abdülhamit'in 19 yıl şeyhülislâmlığını yapmıştı. Kabinedeki emekli sadrazamların yaşlarındaydı.

Daha önce ve Dr. Rıza Nur'un hatıra parçalarında adı «gizli tertibe dahil olanlar» arasında geçen Nazım Paşa harbiye nazırıydı. Eğer Dr. Rıza Nur'un sözünde doğruluk payı varsa, demek ki vatan kurtaracaklardan kabineye yalnız o girmişti. Kabinenin en mühim postu olan hariciye nezaretine ise, Ermenilerden Gabriyel Noradungiyan getirildi. Ve bu büyük kabinenin kuruluşundan tam 87 gün sonra Balkan Harbi patlayacak ve patlamadan önce Hariciye Nazırı Gabriyel Noradungiyan Efendiye atfedilen:

— *Balkanlar'dan, imanım kadar eminim,*

sözleri yayılacaktır.

Fakat bu Ermeni nazır böyle konuşurken, Balkan devletleri, Osmanlı imparatorluğu aleyhine ittifak ağlarını örmüş, saldırı planlarını hazırlamış bulunuyorlardı. Ve Noradungiyan Efendi, Babıâli baskınına kadar hariciye nazırı kaldı.

Hulâsa büyük kabine, bizim yakın tarihimizin, en kısa ömürlü, en verimsiz ve en yorgun kabinesi olacaktır...

Zaten kabine kolay kolay kurulamaz. Kabinede iş teklif edilenlerin hemen hepsi birer suretle özür dilerler. Çünkü, Şeyhülislâm Cemalettin Efendinin hatıralarında yazdığı gibi, o sırada icrada vazife almak, bir ateşten gömlektir. Nitekim kabinede çözüntü, daha kabine çalışmaya girmeden başlar. Eski Sadrazamlardan Avlunya'lı Ferit Paşa, hiç bir toplantıya ka-

tılmadan Âyan Meclisine atlar. Bir süre sonra da, gene eski Sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa kabineden çekilir. İmparatorluk, bir çetin günler adamına muhtaçtır. Ama ortada, böyle bir çetin günler adamı yoktur. Bu yorgun saray adamları ise olayları, yüksekten, ama kenardan seyretmeyi tercih ederler. Diğerlerinden de hiç biri kendi görev sahasında işe el atamadan, zaten Balkan Harbi gelip çatacaktır. Ve o güne kadar memleket, kabinenin sadece seyirci kalacağı iç ve dış gelişmelerin, bütün ağırlığını yaşayacaktır. Büyük kabinenin aldığı tek önemli karar, seçiminden ancak birkaç ay geçmiş olmasına rağmen bir türlü ahengini bulamayan Mebusan Meclisini dağıtmış ve yeni seçimlere karar verilmiş olmasıdır. Ama ne var ki, bu suretle ve Balkan Harbi öncesinde uzunca bir müddet memleket Meclissiz de kalmış oluyordu.

Eski kabinenin düşüşünde, İttihat ve Terakkiye muhalif askerî güçlerin ve meselâ bu arada Halâskâr Zabitan Grubunun ne dereceye kadar etkisi olduğu tartışılabilir. Gerçi bu düşüşü, tamamen askerî kuvvetlerin eseri ve harbiye nazırlığına getirilen Nazım Paşayı da bu kuvvetin icracısı olarak alan yazarlar vardır. Fakat öyle sanıyorum ki, ordu içindeki askerî muhalefetin teşkilâtlı ve disiplinli müdahale hususunda varlıkları görülmediğine göre, iş, onların ordu içinde yarattıkları intizamsızlığın etkisine kalıyor. Daha ziyade Makedonya ve Arnavutluk'ta meydanı alan bu anarşi ve çözülüşün, kabinenin bıkmasında ve yıpranmasında elbette ki etkisi olmuştur. Nitekim kabine düştükten sonra ortada aktif ve disiplinli güç görünmedi. Ortada, yarattıkları bozgunculuk havasından başka bir şey bırakmayan kurtarıcı subaylar ve benzerleri de, sahneden silindiler gittiler. Yahut ta etkileri, 83 gün sonra patlayacak Balkan Harbi dramında ve daha ilk ateşte, ordunun dağılması sebeplerinin hazırlanmasından ibaret kaldı. Kısacası şimdi sahnede, ne iktidar vardı, ne de muhalefet! Ortada görülen sadece başsızlık, disiplinsizlik, ümitsizlik, hedefsizlik ve aczden ibaretti. Bu unsurlar; gelecek felâketin nedenlerini, daha bu felâket patlamadan açıklamaya yeter...

Hele ordu saflarındaki askerlere gelince? Son Arnavutluk

isyanları dolayısıyle Genelkurmay Başkan Yardımcısı Hadi Paşanın Vekiller Heyetine:

> — *Askere alınabilecek herkes alındı, artık yeniden askere çağırılacak tek bir redif neferi (yedek er) bile kalmamıştır,*

dediğini biliyoruz. Evet herkes askere alınmıştı; Çanakkale Boğazı etrafında, Anadolu kıyılarında, Doğu Anadolu'da, Yemen, Havran, Kerek, Kürdistan gibi isyan sahalarında ve hepsinden daha önemlisi de Makedonya ve Arnavutluk'ta artık yorgundu, bıkkındı. Yalnız terhis bekliyordu. Terhis olunmak ve memleketlerine dönmek. Bu istekleri için de zaman zaman silâh çatıyor, silâh bırakıyorlardı. Biraz üstüne varılsa, çok daha kötü neticeler verebilecek gösterilerde bulunuyorlardı.

Demek ki, büyük kabinenin önünde duran en mühim işlerden biri de buydu: Askeri terhis etmek! Ve terhis başladı. İşte bizde bu terhisin başlangıcı, Balkan devletlerinde, seferberliklerin el altından başladığı günlere rastlar!

*
* *

KADER TAYİN EDİCİ ŞARTLAR:

Şimdi bu gelişmeleri ve neticelerini özetlemeden önce, bu devrede imparatorluğun kaderine kuvvetle damgasını vuran bazı şartları belirtmeliyiz:

İkinci Meşrutiyetin ilânında, imparatorluğu teşkil eden halklar arasında yeni rejimin ana siyaseti iki kelime ile özetleniyordu: *İttihad-Anâsır!* Yani imparatorluğu teşkil eden ırk grupları, kavimler veya milliyetler arasında birlik! Bu prensip veya sloganın, 70 yıl önce Tanzimatın ilân ettiği «Bilâ tefrîk-i cins-ü mezhep» yani imparatorluğu teşkil eden halklar arasında; din, mezhep, cins, ırk farkı gözetilmeksizin kanun karşısında eşitlik prensibinden pek farkı yoktu. Hatta Tanzimatın formülü, realitelere daha yakındı. Çünkü Tanzimattan önce imparatorlukta, eski ve güçlü devirlerden kalan bir İslâm-Hıristiyan farklılığı vardı. Bazı ahvalde Hıristiyanların hor görülmesi havası hâlâ yaşıyordu. Fakat İkinci Meşrutiyet ilân edilirken, imparatorlukta Hıristiyanlar artık güçlenmişti. Eski Hı-

ristiyanları hor görme havası da silinmişti. Çünkü Tanzimattan sonra Hıristiyanlar, şehirlerde sanayi ve ticareti ellerinde toplamışlardı. Sermaye ve ticaret muamelelerinde yabancı aracıların «kompradorun» işbirlikçileri olarak her yerde zenginleşmişlerdi. Askere alınmadıkları için, istikrarlı bir gelişme sağlayabilmişlerdi. Hıristiyanlara din bakımından müdahale yoktu. İdarede istedikleri kadar iş alabilirlerdi. Şehir ve kasabalarda en iyi yerler ve mahalleler Hıristiyanlarındı. Tefeciliğe onlar hâkimdi. Hıristiyan din adamları ve reisleri vilâyetlerde ve merkezde, en itibarlı kişilerdi. Fazla olarak Tanzimattan beri, dış devletlerden koruyucular da bulmuşlardı. Ortodokslar Rusya'nın, Katolikler Fransa'nın koruyucu kanatları altındaydılar. Hatta Türk olmayan Müslüman unsurlar bile, Türklere bakarak imtiyazlı mevkideydiler. Onlar da asker vermezlerdi denilebilir.

Bu sebeple İkinci Meşrutiyette, Tanzimatın hedef tuttuğu ve o zaman için bir mana ifade eden İslâm-Hıristiyan veya Türklerle Türk olmayanlar ilişkilerine benzer ilişkiler artık yoktu. Durum Hıristiyanlar lehine ve İslâmlar, hele Türkler aleyhine dönmüştü. Bu sebeple İttihat ve Terakkinin İttihad-ı Anasîr, yahut imparatorluğu teşkil eden halkların birliği formülü bu sefer, Hıristiyanlara daha doğrusu Türk olmayanlara değil, Türklere bir müjde getirmeli idi. Artık Türklere de bir hayat hakkı tanınmalıydı. Türk olmayanlar da asker olmalıydı. Türk olmayanlar refahlarını ve iş sahalarını Türklerle paylaşmalıydılar. Türkler de biraz nefes almalıydılar.

Fazla olarak, Tanzimat yılları ile İkinci Meşrutiyet arasında, değişen başka şartlar da vardı: Daima değindiğimiz gibi, Türk olmayanlar arasına millî akımlar, milliyetçilik cereyanları girmişti. Ve bu cereyan Türkler arasında yoktu. Yani çağdaş akımlar bahsinde Türkler geri kalmışlardı. Türk olmayan milletler İkinci Meşrutiyetten artık, halkların birliğini değil, ayrılığını bekliyorlardı. Her millî topluluğun kendi özel haklarını, kendi coğrafya sınırları içinde kendi idare muhtariyetini veya istiklâlini bekliyorlardı. İttihad-ı Anâsır, yani imparatorluk halklarının birliği, onlara bir şey vaadetmiyordu. İmparatorluk,

siyasî, iktisadî, kültürel bir bütün değildi ki? 10 temmuz ihtilâlini yapanlara ve onun temsilcisi görünen İttihat ve Terakkiye, ilk zamanlarda milliyetçilik yabancıydı. Hiç olmazsa Balkan Harbine kadar yabancıydı. Onlar kendilerini Osmanlı sayıyorlardı. Çünkü Osmanlı imparatorluğunun idaresi ve bu imparatorluğu sürdürmek görevi onların üstüne düşüyordu. Bu sebeple de onlar İttihad-ı Anâsırdan, yani imparatorluğu teşkil eden halkların birliğinden bahsederlerken, bu halklarla idarecileri arasında, gerçekte bir *dil* ve *dilek* birliği yoktu.

İşte şartların bu cephesi, 10 temmuzdan sonra Osmanlı imparatorluğuna ve onun kaderine hâkim olan gerçeğin, asıl düşünülecek yönüdür. Çünkü hedeflerde birlik olmayınca İttihad-ı Anâsırdan, yani halklar arasında birlikten bahsetmek, elbette ki gerçeklerle çelişir. Gerçek şartların ifadesi olan bir görüşe dayanmaz. Acaba bu hedef birliği var mıydı? Hayır?

O halde 10 temmuzdan sonra Osmanlı imparatorluğu, zaten dağılışlara, parçalanmalara gebeydi diyebilir miyiz? Evet! İkinci Meşrutiyette Osmanlı imparatorluğu, ergeç parçalanmalara, dağılışlara gebeydi. Bu netice kaçınılmazdı!..

Bu sonuç, ayrıca şu sebebe de dayanıyordu: Yalnız Osmanlı imparatorluğunun değil, bütün imparatorlukların tasfiyesi, artık çağın akımıydı. Çağ, artık milliyetler çağıydı. Milliyetçilik; millî topraklar üstünde millî hâkimiyet ve millî kültür, yani özgür bir bütünlük demekti. Sınıflar esasına dayansalar da! Bu nizamın yerini tutabilecek sosyal nizamlar için ise, henüz vakit erkendi. Ama imparatorlukların tasfiyesi mukadderdi. Nitekim az veya çok farklarla, XIX. yüzyılda en geniş sınırlarına varan imparatorluklar, zamanımızda tasfiye edilmişlerdir.

Fakat Osmanlı imparatorluğu, daha önce de değindiğimiz gibi, niçin bunların hepsinin önünde ve hepsinden önce parçalanmaya koşuyordu? Bunun cevabı şu olsa gerektir:

> — *Osmanlı imparatorluğu; devrin bütün imparatorlukları arasında, iktisatça ve kültürce en geri olanıydı. Osmanlı imparatorluğu kendi ülkesinde, bir iktisadî ilişkiler birliğini, bir pazar birliğini, bir kültür birliğini ve bu kültür birliği üstünde hâkim milletin kültür üstünlüğünü ku-*

ramamıştı. Osmanlı ülkesinde hâkim milletin iktisadî yatırımlar, altyapı birliği, mübadele alanı birliği, millî sermaye ve kredi cihazları teşkilâtı yoktu. Hâkim millet olan Türklerin kültür sahasında, kendi idarelerindeki halklara vereceği değer ve müesseseler mevcut değildi.

O halde imparatorluğu teşkil eden halklar, bu imparatorluk birliğinden, yahut İkinci Meşrutiyetin getirdiği halklar birliği sloganından ne beklemeli idiler? Kaldı ki bütün imparatorluk; yabancı sermaye kontrolü, borç esareti altındaydı. Kapitülasyonlarla zincirlenmişti. Her alanda gerilik ve hepsini kapsayan idare sefaleti içindeydi. Devletin bütün dayanağı, asker ve jandarmadan ibaretti. Her kaynaşan yere, Türk askeri ve jandarması sürülüyordu. Ama Arnavutluk, Yemen ve diğer benzeri yerler gösteriyordu ki, bu usul ve silâh ta artık körelmişti...

İşte ilk adımda Balkanlar'ın kendilerine göre parçalayacakları Rumeli'de olup bitenleri izlerken, imparatorluğun bu zaafını, yani imparatorluğun zaten bir idare gücü, iktisat ve kültür birliği kuramamış olmasını, onun çöküşünü, parçalanışını zarurî kılan şartların başında saymak, en doğrusudur. (1).

Bu şartları imparatorluğun bilhassa Balkan yarımadasındaki durumunda açık olarak görürüz. Kaldı ki XIX. yüzyılda Balkan milletleri, artık kendi devletlerini kurmuş bulunuyorlardı. Yani daha Balkan Harbi patlamadan Balkan milliyetçi-

(1) Osmanlı imparatorluğu kuruluş, yayılış ve bilhassa Avrupa'da yerleşme devrinde, güçlü bir iktisadî birlik nizam ve sistemine sahipti. Üstün bir kültür birliğini de temsil ediyordu. Toprak, hukuku, Batı feodalizminden üstündü. Ordu teşkilâtı, bu toprak hukuk ve sistemi üstüne kurulmuştu. İslâm kültürü ve medrese, hem idare adamları (kadılar) hem din üstünlüğü şeklindeki kültür birliğini yaymak bakımından güçlüydü. Bu sistemde İslâm olmayanların hak ve vazifeleri de, gayet açık kanun ve teammüllerle düzenlenmişti. Bu nizam, bozuluncaya kadar sürdü. Ve bozulması da güç oldu. Uzun sürdü. Çünkü temeller sağlamdı. Bu bozuluşun sebepleri ise bu eserin birinci cildinde ve iştirak etmediğimiz hareketler bahsinde özetlenmiştir.

liği, Balkan toprakları üstünde kendi merkez ve mihraklarını yaratmıştı. Bir Bulgar devleti, bir Sırp devleti, Karadağ devleti ve Yunan devleti vardı. Bu devletlerin koruyucuları da belliydi. Bu devletlerin çevrelediği Arnavutluk da, artık devlet olmak istiyordu.

İkinci Meşrutiyetin öncüleri acaba bütün bu şartları olduğu gibi değerlendirebiliyorlar mıydı? Bu bölgelere göre ve bölge içindeki halkın etnik durumlarına uyan reformlara ve idare ıslahatına gidebilirler miydi? Artık eski merkeziyetçiliği arka plana atan, ama imparatorluğun bazı bağıntılarını da koruyan bir idare sistemi kurabilirler miydi? Bu suretle Balkan Harbi dramı önlenir ve Balkan Türklüğü, kanlı bir tasfiyeye uğramaktan kurtulabilir miydi? Bu sorulara cevap vermek müşküldür. Çünkü böyle bir reform için İttihat ve Terakkinin hiç bir planı, hiç bir formülü yoktu. Sonra İttihat ve Terakki, ihtilâlden sonra idareye el koyacak bir önder kadro da yaratamamıştı. Devlet adamları, liderleri, öncüleri mevcut değildi. Hulâsa parti, çağdaş bir siyasî kültürden yoksundu. Kopuşlar, isyanlar, harpler de erken başlamıştı. Bu hızlı esen fırtına içinde devlet gemisini kayalara binmekten kurtaracak bir siyasî görüş ortada yoktu. Zaten Balkan Harbi öncesindeki buhranlarla, basın, parti ve parlamento anarşisi de bundan ileri geliyordu. Balkan komiteciliğinde geçerli olan zihniyet, silâhşorluk alışkanlıkları, suikastler gibi işler ise, devlet idaresinde zararlıydı. Bir güçlü ve geçici dikta rejimi belki izah edilebilirdi. ama, bu küçük çabalar, ancak zarar verirdi. Böylece şartlar çarklarını, kendi kanuniyetlerine göre döndürdüler ve neticede olaylar, göreceğimiz gibi aktı...

*
* *

KANLI KORDELA !

Bizim için 1912 ekiminde başlayan Balkan Harbinin hikâyesi, bir kanlı kordelanın, yıldırım hızı ile dönüşüdür. Tarihte bir imparatorluk ordusunun bu kadar hızlı, bu kadar yüz kızartıcı sahnelerle bozuluşunun, çözülüşünün misali pek yoktur denilebilir. Bu kordelanın safhalarını özetleyelim:

XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Balkan Hıristiyanları ara-

sında esaslı çatışmalar yoktu. Millî cereyanlar henüz gelişmemişti. Fener Patrikhanesinin dinî hâkimiyeti Balkanlı Hıristiyanlar üzerinde tamdı. Halbuki patriklik, Ortodoks patrikliği idi. Balkan İslavları da, büyük çoğunlukla Ortodokstu. Patrikhanenin resmî dili Yunanca olduğu için, ibadetlerde Yunanca geçiyordu. Fakat Rum papazları, yahut Istanbul patrikhanesinin tayin ettiği ve kendisine bağlı papazların islavlar üzerinde davranışları iyi değildi. Böylece Balkan Hıristiyanları arasında ilk geçimsizlik, kilise meselesinde başladı. Neticede Sırplar ve daha sonra da Bulgarlar Istanbul Rum patrikliğinin vesâyet ve kontrolünden kurtuldular. Gerçi bu kurtuluş safha safha oldu. Bulgar kilisesinin tam bağımsızlığı ancak İkinci Meşrutiyet yıllarında tamamlandı. Böylece Balkan Hıristiyanları arasındaki pürüzlü konu ortadan kalktı. Kiliselerin bağımsızlığı üzerine kiliselerde ibadetin her İslav milletinin kendi dilinde oluşu, kilisede aynı milletten ve aynı dili konuşan papazların nüfuz ve etkisini artırdı. Bu papazlar yolu ile millî kilise, kendisini millî mücadelenin emrine verdi. Ve bu netice, Balkan Hıristiyanlarının şuurlanması, millî duygu ve millî birliğin yerleşmesi bahsinde önemli bir faktör olarak yürüdü.

Böylece bir taraftan mektepler; basın ve aydınlar, diğer taraftan kilise ve papazlar elinde geliştirilen millî kurtuluş hareketleri, 1912 Balkan Harbinden önce artık olgun safhasına varmış bulunuyordu.

Ama bir mesele de vardı: Gerçi kiliseler anlaşmazlığı kalkmıştı. Fakat bu sefer de Osmanlı Makedonya'sının taksimi üzerinde çatışmalar başlamıştı. Makedonya'nın; Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar arasında nasıl bölüşüleceği bahsinde görüşler, istekler çeşitliydi. İşte bu anlaşmazlıktır ki Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar arasında Osmanlı devletine karşı ve devletler seviyesinde bir anlaşmaya varılmasını, yani bir ittifak meydana getirilerek müşterek saldırıya geçilmesini önlüyordu. Daha doğrusu Bulgarlarla Yunanlıların, Bulgarlarla Sırpların, hatta Yunanlılarla Arnavutların birbirlerine karşı kuşku ve nefretleri, Osmanlılara karşı olan düşmanlıklarından daha güçlüydü.

Fakat Meşrutiyetin ilânından sonra ve din etkilerinin de müdahalesi ile, hızlı bir yaklaşma hareketi başladı. Bu hareket; çeşitli Balkan komitelerinin Osmanlılara karşı olan silâhlı saldırılarını durdurdukları, Balkanlar'da çete hareketlerinin tavsadığı devrede geliştirildi. Osmanlı ordusunun en zayıf günlerinde bu gelişme, kesin sonuçlara ulaştırıldı. Asırlardır birbirlerine sırt çeviren Balkan Hıristiyanları ve onların, XIX yüzyıl içinde kurdukları devletler, birbirleri ile siyasî ittifaklar bağlamayı başardılar. Gerçi bu anlaşmalar güç şartlar içinde ve geç başarılabildi. Ama Balkan Harbinin ilânından önce, ittifaklar tamamlanmıştı. Artık Osmanlılara toptan saldırılabilirdi.

Gelişme şöyle oldu:

1910'da, Bulgaristan'la Karadağ arasında ilk uzlaşmaya varıldı. Karadağ Osmanlılara saldırırsa, ona evvelâ Para ile yardım edilecek, sonra ve diğer Balkanlılarla da anlaşma sağlandığı takdirde askerî yardıma koşulacaktı. Fakat Sırbistan'la Karadağ ve Bulgarlarla Yunanlılar arasında henüz anlaşma zemini bulunamamıştı. Bu sebeple Bulgar-Karadağ anlaşmasından sonra karşılıklı temaslar başladı. Uzun, yorucu diplomatik yazışmalara, konuşmalara girişildi. 1911'de Balkan ittifakı fikri, artık kuvvet kazanmıştı. O yıl içinde ve Bulgaristan veliahdının olgunluk çağına (rüşt) giriş törenleri vesilesi ile, Balkanlar'daki bütün Hıristiyan devlet veliahtları Sofya'da buluştular. 1912 mayıs ayı içinde Bulgaristan ile Yunanistan ve Bulgaristan ile Sırbistan arasında yazılı anlaşmalara varıldı. Bu anlaşmalarda, Trakya ve Makedonya'daki millî ve dinî nüfuz bölgeleri, üç hükümet arasında çizilmiş, sınırlandırılmış bulunuyordu. Ama bu anlaşmalar, henüz bir askerî ittifak niteliğinde değildi. Fakat Bulgar hükümeti daha 26 ağustos 1912'de kralın başkanlığında yapılan toplantıda, Türkiye ile savaş kararı aldı.

Aynı yıl içinde Balkanlar'da patlayan ve daha önce özetlenen Arnavutluk isyanları hükümeti halsizleştirince, Balkan devletleri arasında harekete geçmek istekleri güçlendi. Çünkü ortada Osmanlı hâkimiyeti çok sarsılmıştı. Balkanlar'da gerçi kalabalık bir Osmanlı ordusu vardı ama, bu ordu, savaş gücü

ve disiplini olmadığını Arnavutluk isyanlarında ortaya vurmuştu.

İşte bu şartlar ve bu hava içindedir ki, 28 eylül 1912'de dört hükümet, yani Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan arasında ittifak muahedesi imzalandı. Ve 30 eylülde bu siyasî ittifak, bir askerî ittifak andlaşması ile tamamlandırıldı. 1 ekimde ise Balkan devletleri seferberliklerini ilân ettiler. Hedef, Osmanlı hükümeti ve Balkan vilâyetleri idi.

Bu hareketlerden Avrupa'da en tedirgin devlet Avusturya-Macaristan'dı. Çünkü bu eserin birinci cildinde ve bu imparatorluk için verdiğimiz nufus tablosunda (1) görüldüğü gibi, Avusturya-Macaristan homogen, yani mütecanis, aynı unsurlardan meydana gelen bir devlet değildi. Bu imparatorlukta hâkim olan Cermenler, aynı topraklarda yaşayan İslavlardan daha azdılar. Hâkimiyete iştirak eden Macarlar ise Cermen değildiler. Bundan başka Balkanlıların ittifakı ve hele çıkacak harp neticesinde muzaffer olmak ihtimali, Avusturya'ya eskiden beri kendisine hedef saydığı Makedonya-Selânik yolunu kapatıyordu. Aynı suretle böyle bir zafer, daha yeni ilhakını ilân ettiği (1908) Bosna-Hersek İslavlarını da kışkırtabilirdi...

Bunun için ve başta Avusturya'nın teklifleri ile büyük devletler, Balkan devletleri nezdinde aracılık teşebbüsüne geçtiler. Yani bu devletler, onlarla Osmanlılar arasındaki anlaşmazlık konularının barış yolu ile çözümlenmesini istiyorlardı. Fakat yeni müttefikler artık, kendilerinin Babıâli'ye müracaat etmek ve Osmanlı hükümetinden ıslahat (reformlar) için teminat almak kararında olduklarını bildirdiler. Bu reform istekleri, müşterek bir nota ile 14 ekim 1912'de Istanbul hükümetine bildirildi. Bu tarih, İtalya ile imzalanan barış andlaşmasından, yani Trablus'un ve Adaların İtalya'ya terkinden bir gün önceye rastlar. Karadağ hükümeti, diğer Balkan devletlerine öncü olarak daha 8 ekimde harbi açmıştı. 17 ekim 1912'de ise, silâhlar patladı. Osmanlı hükümetinin Rumeli'den kanlı tasfiyesini teşkil eden Balkan Harbi artık başlamıştı...

(1) Ş. S. Aydemir: *Makedonya'dan Orta Asya'ya - Enver Paşa.* Cilt: I. s. 327.

Balkanlar'da bu gelişmeler olurken Osmanlı kabinesinin, Osmanlı hariciyesinin bütün gayreti, bir taraftan Balkanlar'da savaşı önlemek için her kapıya baş vurmak, diğer taraftan da Trablus'ta harbi durdurmak çabasında toplanır. Balkanlar için diplomatik temaslar, tabiî netice vermedi. İtalyanlarla temaslar ise, bir süreden beri İsviçre'de ve gizli olarak devam ediyordu. Bu gizli müzakereler, resmî sulh görüşmeleri şeklini aldı. Ve nihayet Balkanlarda harbin patlamasından iki gün önce Uşide, İtalyan murahhasları ile anlaşmaya varıldı. Antlaşma dört eki olan bir gizli anlaşma şeklinde düzenlendi. Resmen açığa vurulacak metin, bu eklerden dördüncüsüydü.

İmzalar 14 ekim 1912'de atıldı. Bu antlaşma iledir ki İtalyanlar, bütün Trablus-Bingazi topraklarını alıyor, yani Osmanlılar Kuzey Afrika'dan artık çekiliyordu. İtalyanların işgal ettiği 12 Ege Adası da İtalyanlara bırakılıyordu. Hatta bu arada İtalyanlar, harp içinde Kızıldeniz'de kendileri ile işbirliği yapan Asir İmamı İdris'in affını da muahedeye geçirtmişlerdi...

Şimdi artık burada bize düşen, Balkanlar'da, harp sahalarındaki harekâta da kısaca göz atarak, hazin neticeyi derlemektir. Fakat bu sahneleri özetlemeden önce İkinci Meşrutiyetin, Enver Beyin de mensup olduğu genç subaylar kadrosundan bazı şeyleri dinleyelim...

***

GENÇ KURMAYLAR BAŞKA TÜRLÜ DÜŞÜNÜYORLARDI?

Bizim yakın tarihimizde Balkan Harbi, Balkan Faciası olarak anılır. Bu ifade doğrudur. Çünkü bu harp evvelâ, bu savaşa sahne olan yerlerdeki Türk halkı için hakikaten kanlı bir faciadır. Sonra da askerî bakımdan Balkan Harbi, ayrıca bir yönetim faciasıdır. Yüz kızartıcı bir bozgundur. Üç Osmanlı paşasının kumandasında, askerî tarihlerde kale muharebelerinin son misallerini vererek bu faslı kapayan üç Osmanlı kalesinin uzun süren ümitsiz direnişleri ile, Istanbul şehri kapılarındaki 25 kilometrelik Büyük Çekmece - Terkos gölü hattında sürdürülen ve adına Çatalca hattı muharebeleri denilen son savaşları bir tarafa bırakırsak, Balkan Harbinde Osmanlı ordu-

ları bakımından gerçek anlamda muharebeye, meydan muharebelerine benzeyen pek bir şey kalmaz.

Sorumluluğu başkomutandan, genelkurmay başkanından, en küçük kumanda kademelerine kadar inen gerçek şudur ki, imparatorluk bu harbe, ne manen, ne de maddeten hazır değildi. Ve hazırlıksızlığın başında, Rumeli'de asker ve silâh noksanı gelmiyordu. Gerçi Balkan Harbi başlamadan az önce, 75.000-80.000 talimli asker terhis edilmişti. Bazı bölgelerde birlikler, «bir deri bir kemik» kalmıştı. Ama buna rağmen Rumeli'de mevcut asker sayısı ve silâh durumu, karşı ordulara bakarak pek de aleyhimize sayılmazdı. Yayınlanmış olan belge, eser ve hatıralar, bu gerçeği ortaya sererler. Şeyhülislâm Cemalettin Efendi Hatıratında bu terhisten kabinenin haberli olmadığını da yazar. Ama terhis, öyle anlaşılıyor ki kaçınılmazdı. Çünkü bu askerlerin terhis vakitleri gelmiş, geçmişti. Makedonya-Arnavutluk hareket ve isyanlarında yorulmuş, yıpranmışlardı. Zaten yer yer direnişe, silâh bırakmaya da geçmişlerdi.

Gerçi bu terhis edilen askerin bir kısmı yollardan çevrilerek Rumeli'ye sevkedildiler. Ayrıca ve yeniden 100.000 kadar redif (ikinci kademede yedek asker) de seferber edildi. Ama kumanda laçka olduktan, hatta kumanda mevcut olmadıktan sonra, askerin çok veya az oluşunun ne hükmü kalır. Hulâsa kabul etmek gerekir ki, yenilginin baş sebebi, asker azlığı değildi.

O halde ordu niçin çözüldü? Yani Osmanlı ordusu niçin harp etmedi? Dağıldı? Bu soruların cevapları, yerli ve yabancı birçok yazarlar, askerler, tarihçiler tarafından araştırılmıştır. Genel olarak üzerinde mutabık kalınan sonuçları biz de belirtmeye çalışacağız. Ama bundan önce ve harbin kronolojik özetlemesine de geçmeden, şunu açıklamak yerinde olur ki, ordunun değerli genç subayları için Balkan Harbi, korkulmayan, beklenen, kaçınılmaz bir olanak, hatta bir idealdi. Evet ergeç bir Balkan Harbi patlayacaktı. Bunun pek te uzak olmadığı, Rumeli'deki uyanık Türk subayları arasında, çoktan beri yerleşmiş bir kanaat halindeydi. Zaten Harbokulları ile

Erkânıharp Mektebinde bütün stratejik problemler, hemen daima, Balkanlar'da bir harp ihtimali üzerinde toplanıyordu. Bu mekteplerde yetişen subaylar, daha mektep sıralarında bu ihtimalin akla gelebilen problemlerinin çözüm yollarını aramakla kafalarını yorarlardı. Mekteplerde ve öğrenciler arasındaki tartışmalar da çok defa, bu konular üzerinde geçerdi. Harbokulu ile Erkânıharp mektebini bitirenlerin büyük çoğunlukla Rumeli ordularında vazife almak heves ve gayretleri daha mektep sıralarında iken bir gün patlayacağına inandıkları bu hesaplaşmanın içinde bulunmak içindi. Harp bir gün mutlaka patlayacak ve bu genç subaylar bu harpte, bir yenilgi ile biten 1877-1878 Harbinin intikamını alacaklardı. 1897 Osmanlı-Yunan Harbinin zaferle bitmesine rağmen, neticede aleyhte çıkan sonucunu yeniden hesaplaşacaklardı. Mekteplerin bu havasını, o neslin hatıralarında izleyebiliriz.

Yakın bir Balkan Harbi hakkında bu yerleşmiş inanışlardan bazı misaller verelim:

Enver Bey, Hürriyetin ilânından önce Makedonya dağlarında yıllarca süren çete savaşları içinde, karşı tarafın ve bilhassa Bulgarların yakın ve kesin bir hesaplaşma için nasıl hazırlandıklarını yakından görmüştü. Bulgarca okuyup konuşabilmesi de ona, yalnız komite örgütlerinin değil, Bulgar hükümet ve ordusunun hazırlıkları hakkında da bilgiler sağlıyordu. Karşı tarafta da hazırlıklar, yakın bir harp ve hesaplaşma içindi.

Enver Bey cemiyetin büyük şöhreti ve yöneticilerinden biri olarak, imparatorlukta yaşayan halkların birliği siyasetinin savunucusu olmak zorundaydı. Ama buna inanması da müşküldü. Çünkü bütün olaylar ve gelişmeler bu ümit ve imanın aksi yönündeydi. 191''de Kuzey Afrika'da bir harbin çıkmasını ve kendisinin de oraya koşmak zorunluğunda kalmasını elbette istemezdi. Çünkü bu savaş, bu yolculuk onu, yarın asıl kader tayin edici alandan, yani geleceğin Balkan Harbi sahasından uzaklaştırıyordu: Nitekim Trablus'ta netice belli olunca, Berlin'deki ataşemiliterlik bürosuna değil, hemen son mücadele alanına, Çatalca cephesine koştu. Onun buradaki ha-

reketlerini ve sonunda Edirne'ye çıkan yolu, ileride vereceğiz. Şimdi ve diğerleri arasında, iki subaydan daha bahsedelim.

Mustafa Kemal'in Harbokulu sıralarında iken, gelecekte mutlaka patlayacağına inandığı Balkan Harbi ve bunun getirebileceği tehlikelerden kurtulmak için, daha o yaşta düşündüğü tedbirleri ve arkadaşlarına karşı ileri sürdüğü teklifleri artık biliyoruz. Mustafa Kemal, Balkanlar'daki coğrafî durumumuzun elverişsizliğine inanıyordu. Bu durum ona göre, savunma için dahi müsait değildi. O halde daha önceden yapılacak stratejik planlar, savunması mümkün olmayan yerlerde kuvvetleri dağıtmadan bir cephe toparlanması şeklinde olmalıydı. Bu konuda görüşlerini arkadaşlarına cesaretle anlatıyordu. Fakat arkadaşları ona karşı çıkıyorlardı: Bir karış yer bırakmak mı? Asla! Ve bu tartışmalar sert çatışmalarla sürer giderdi. Mustafa Kemal'in yakın dostu Ali Fuat (Cebesoy) çok sonra yayınlanan «Mustafa Kemal Lider» isimli eserinde bu hikâyeyi anlatır (1).

Kaldı ki daha sonra kendisi de İttihat ve Terakkinin ihtilâl öncesinden beri mensubu olan Yüzbaşı Mustafa Kemal'in, Meşrutiyet elde edilince artık, askerin siyasetten ayrılmasını güden çabalarında da esas direnişi, yakında Balkanlar'da patlayacak harbe olan kesin inanışıydı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin bilhassa 1909 Selânik Kongresinde Mustafa Kemal, büyük bir ısrarla bu tezi savundu. Gerçi kongrece de kabul edilmekle beraber, bu konuda esaslı uygulamaya geçilmedi. Bunun üzerinedir ki Mustafa Kemal, cemiyetle ilişkisini kesti. Ama bildiğimiz gibi ordu artık siyaset hastalığından kurtulamadı.

Bir olayı daha kaydedelim: Bu olayın kahramanı, Yüzbaşı İsmet Beydir (İnönü). Yüzbaşı İsmet Bey o sırada, Edirne'de Süvari Tümeni Kurmayıdır. I. ve II. Ordular bir askerî tatbikat düzenlerler. İsmet Bey 1909 sonlarına doğru Güneybatı Rumeli'de bir askerî geziye de katılmıştır. Ve yakından görmüştür ki, Rumeli kaynamaktadır. Ve çok şeylere gebedir.

---

(1) Ali Fuat Cebesoy: *Mustafa Kemal Lider*. 1956.

Bu son tatbikatta Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa da hazırdır. Manevra sonunda genel kritik işi İsmet Beye verilir. Nitekim aynı yıl Selânik çevresinde yapılan böyle bir manevranın tenkidi de, Golç Paşa tarafından Mustafa Kemal'e verilmişti.

İsmet Bey tenkitlerini yapar. Görüşleri Genelkurmay Başkanının dikkatini çeker. Bir süre sonra (şubat 1910) Ahmet İzzet Paşa «Yemen mürettep kuvvetleri kumandanı ve Yemen valisi» olarak oraya hareketi kabul eder. Yanına değerli kurmaylar almak ister. İsmet Beyi hatırlar. Adını unutmuştur. Ama manevrayı hatırlatır. Onu tarif eder. İsmet Bey bulduru lur. Genelkurmay başkanı orduda alışılmamış bir harekette de bulunur. Yüzbaşı İsmet Beye mektup yazarak, kendisi ile beraber Yemen'e hareketi kabul edip etmeyeceğini sorar. Eğer kabul ederse çok memnun olacaktır.

İsmet Beyin davranışı da bir bakımdan, gene orduda alışılmamış bir şekilde olur. Gerçi teklif edilen vazifeyi hiç mütalaa beyan etmeden kabul eder. Ama bir endişesi vardır. Onu açıkça belirtmekten de çekinmez. Bu endişesi, Balkanlar'da yakın bir harbin kaçınılmaz olduğudur. Böyle bir vakitte imparatorluğun genelkurmay başkanının nasıl olup ta yerini terkedebileceğini anlayamadığıdır!

Gerçi Ahmet İzzet Paşa bu Yemen görevinde, imparatorluğun erkânıharbiye reisliğini de muhafaza edecektir. Ama bu kadar kritik bir zamanda Yemen'den ordunun umumî teşkilât ve harekâtına nasıl etkisi olabilirdi ki? İnönü bunları anlatırken, şimdi de o günleri yaşar gibidir:

> *«O zamanki anlayışımla bana ilk ağır gelen şey, mektepten beri idealim olan bir Rumeli Harbinde vazife görmek imkânım kayboluyor düşüncesiydi. Biz Yemen'deyken, Rumeli'nin kaderini tayin ederek harbin patlayacağı, bende şaşmaz bir kanaat halindeydi. Ancak, bu fikrimden bahsederken özür dilemek hiç bir suretle mümkün değildi. Ruhuma işlettiğim askerî terbiye bana, harp vazifesi yapacağım yeri tayin etmek hakkını düşündüremez-*

di. Muhterem Ahmet İzzet Paşaya cevabımı ve muvafakatımı yazdım.

Ama garip bir mülâhazayı (düşünceyi) de kendimi tutamayarak şöyle yazdım:

Asıl anlamaktan aciz olduğum nokta, sizin Yemen'e nasıl gidebileceğinizi takdir etmektir. Bir Balkan Harbinin pek yakın görüldüğü bir zamanda, genelkurmay başkanının, anavatan müdafaasından uzakta kalmasını kavramak, hakikaten takdirimin dışında ve çok endişe verici bir tesirdedir.»

Yüzbaşı İsmet Beyin görüş, kanaat ve endişeleri bunlardı. İnönü bu hatırasını naklederken şunları da ekledi:

«Yemen'de iken paşa ile bu mektubu konuşmuşuzdur. Paşa, yazılarımdan dolayı beni haklı bulmuştur. Ama anlaşılıyordu ki, paşanın bu vazifeyi kabul etmesinde, Enver Beyin(Paşa) Istanbul'da bazı hareketleri de müessir olmuştur.»

Ahmet İzzet Paşa'nın Istanbul'dan ayrılışında, bazı ruhî kırgınlıkların ve haysiyet endişelerinin etkili olması mümkündür. Bu konuların burada incelenmesi elbette ki yersizdir. Ama az ileride göreceğiz ki, genelkurmay başkanının, hem de başkanlığı gene üstünde muhafaza ederek vazifesinden ayrılışı, harbin kötü neticelerini yaratan faktörler arasında yer almaktadır. Yani en kritik zamanda, ancak vekil tarafından yönetilen bir genelkurmay başkanlığı ve genelkurmay başkanı işbaşında olmayan bir ordu, hakikaten anlaşılmaz bir şeydir. Şimdi artık harp sahalarına kısaca göz atabiliriz...

***

Balkan Harbi, Balkan yarımadasında cereyan edecekti. Bu yarımada esas yapısı ile dağlardan ve yaylalardan teşekkül eder. Sofya yakınında ve eski adı Mözi olan bir yayladan doğuya doğru Balkan sıradağları uzanır. Aynı yayladan güneydoğuya doğru Rodop, güneye doğru da Despot dağları yayılır. Batıda Bosna-Hersek'ten gelen Alp Diranikler, kıyı boyunca Yunanis-

tan'a doğru iner. Güney Arnavutluk'ta Pind silsilesine birleşir. Bunun bir kolu da Kosova ovası dediğimiz yaylaya dayanır. Karadeniz kıyısında Istranca Istanbul yakınlarına dayanır. Selânik körfezi batısında da Olemp dağları Yunanistan'a girerler.

Genel olarak Tuna'nın güneyinde Karadeniz, Ege denizi ve Adriyatik denizi arasında yer alan Balkan yarımadası böyle bir tabiat yapısı gösterir.

Balkan Harbi öncesinde bu yarımadada Osmanlı toprakları güney ve merkezde, savunması güç bir yayılış gösteriyordu. Karadeniz'den Adriyatik denizine kadar yayılıyor ve kuzeyden Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, güneyden Yunanistan'la çevrilmiş bulunuyordu. Adalar denizine de Yunanlılar hâkimdi. Bu yaygın topraklar Batı Trakya ile Makedonya arasında ve Mesta-Karasu bölgesinde daralarak ancak 50 kilometrelik bir genişliğe iniyordu ki, bu ince beli kontrol altına alacak bir düşman kuvveti, Osmanlı Avrupa'sını kolayca ikiye bölebilirdi. Yani ordu ve kumanda birliğini kolayca parçalamış olurdu. Adalar, hatta Adriyatik denizine Yunan donanması hâkim olduğu için, Batı Rumeli ordusunun ikmal ve iaşesi kesilirdi. Bu ordu bütünü ile kendi kaderine terkedilmiş olurdu. Halbuki bu bölgeye Selânik gibi, büyük bir kale şehri de giriyordu. Bütün bunlara, Istanbul'dan Selânik'e kadar, o da yabancılar elinde tek bir demiryolunun bulunduğunu, bu hattın Üsküp'e ve daha ilerilere kadar aynı tek hat olarak uzandığını, yalnız Selânik'ten Manastır'a bir şube hattının çekilmiş bulunduğunu ilâve edersek, şu yaygın ve parçalanmaya elverişli Rumeli'nin, Ulaştırma durumu hakkında bir fikir edinmiş oluruz. Balkan Harbinden önce Rumeli'de, hatta Istanbul'a yakın Doğu Trakya'da bile, adına gerçek anlamda şose denebilecek yollar olmadığını ayrıca işaret etmeliyiz. Rumeli'nin vilâyetler itibarıyle yüzey bölümleri ile nufus ve diğer gerekli durumları hakkında, bu eserin birinci cildinde gerekli bilgiler verildiği için, burada bunlar üzerinde ayrıca durmuyoruz (1).

(1) Rumeli'yi de içine alan Balkan yarımadasının renkli ve taksimatlı bir haritası da, gene birinci ciltte verilmiştir.

Şimdi Balkan Harbinde ve bu topraklar üzerinde karşılaşacak kuvvetler üzerinde özet bilgi vermeliyiz: Bilindiği gibi 1912-1913 Balkan Harbi, Osmanlı İmparatorluğu ile Balkanlı müttefikler, yani Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ (1) ve Yunanistan arasında geçmiştir. Osmanlılarca Rumeli; İkinci (Edirne) ve Üçüncü Ordu bölgelerine (Selânik-Manastır) ayrılmış bulunuyordu. Balkan Harbinde bu ordular, Şark Ordusu, Garp Ordusu olarak adlandırıldılar. Harp öncesinde Rumeli'de geçen ve bu kitapta gereği kadar özetlenen olaylar, yani isyan ve anarşi hareketleri dolayısıyle, bu orduların ve bilhassa Üçüncü Ordunun kadro ve yapısı, geniş ölçüde zayıflamıştı. Bu hareketler içinde yorulan, maneviyatları sarsılan ve askerlik süreleri zaten dolmuş bulunan 80.000 kadar asker Balkanlıların harp ilânından az önce terhis edilmişti. Bu ordular, genelkurmay başkan vekilinin kabine önündeki beyanlarına bakarsak «bir deri, bir kemik» kalmışlardı. Gidenlerin yerlerine getirilen yeni erler, çoğunlukla talimsiz bulunuyorlardı. Ama tekrar edelim ki, sayı bakımından Rumeli orduları gene de, karşı kuvvetlere az çok denk bir durumdaydı. Silâh gücü ise, karşı devletlerden aşağı değildi.

Abdullah Paşanın kumandasındaki Şark Ordusu (II. Ordu) 4 kolordudan kurulmuştu. Rumeli'den derlenen ve Anadolu'dan nakledilebilen rediflerle (yedek ve nispeten yaşlı askerler) beraber, gene de 150.000-200.000 kişilik bir yekûn topluyordu. Edirne-Kırklareli-Dimetoka (Meriç'in batısında)-Babaeski dörtgeninde yerleştirilmişti. O zaman yarı tahkimli olan Kırklareli, bölge için önemliydi. Çünkü Bulgarlar eğer Istanbul üzerine kuzeyden akarlarsa, bu Kırklareli tahkimatı ile orada yığınak yapan Osmanlı kuvvetleri onların önlerini kesecekti. Düşmanı Istanbul üzerine bırakmayacaktı. Fakat asıl hücum Edirne üzerinden bekleniyordu. Edirne ise, en önemli ve müstahkem kaleydi. Şark Ordusunun beslenmesi ve ikmali, tabiî Anadolu'dan ve Istanbul üzerinden yapılacaktı.

Garp Ordusuna gelince, bu ordu da, üç kolordu, üç müstakil

(1) Bu hükümet bugün mevcut değildir.

tümen, ayrıca bir kaç redif tümeninden kurulmuştu. Karadağ'a karşı İşkodra, Yunanistan'a karşı Yanya tahkimli merkezleri ve Ege denizine karşı Selânik, bu ordunun veya bölgenin kale şehirlerini teşkil ediyordu. Bu ordunun da rediflerle beraber mevcudu 150.000 kadar hesabolunuyordu.

Bulgarların barış zamanında ordu kadroları, herbiri 25.000 kişilik 9 kolordu ile 3 müstakil süvari tümeninden ve gerekli sınıflardan teşekkül ediyordu. Bunlar tamamen silâh altında bulunduğu zaman 200.000 kişilik bir hazar kuvveti meydana geliyordu. Savaş zamanında ise redifler ve saire de toplanmak kaydı ile krallığın 400.000 kişilik bir kuvveti seferber edebileceği kabul olunuyordu. Sırpların barış zamanı kuvvetleri 80.000 ve süvari güçleri 20.000 olarak hesaplanıyordu. Yunanistan'ın umum kuvveti 185.000'di. Buna deniz kuvvetlerini katmalıdır(1).

Balkan Harbinde Osmanlı Ordusu için ilk handikap, ilk geri kalma, seferberlik bahsinde gelişir. Balkanlıların ekim başında başlayan seferberlikleri, ekim ortasında bitmişti. Yani hizmete çağırılan erler ve subaylar, bu süre içinde yerlerini bulmuşlar ve savaşa girecek birlikler de, bu süre içinde ve savaş planına göre yerlerini almışlardı. Halbuki Osmanlı erlerinin hizmete koşması, terhis edilen askerlerin bir kısmının yollardan çevrilerek birliklere sevki, Anadolu'dan gelecek er veya birliklerin Rumeli'ye nakli, o günün ulaştırma şartlarına göre pek fazla zaman istiyordu. Ve şunda bütün yazarlar ve belgeler mutabıktırlar ki, Osmanlı ordusu savaşa girerken gereken seferberliğini, hiç bir surette tamamlayamadı. Kaldı ki ortada, Balkanlar'da bir savaş patlayınca uygulanması gereken ve tabiî çok evvelden hazırlanmış olup, değişen vaziyetlere göre revizyonlara tabi tutulan genel harekât planı veya planları da bir türlü bulunamadı. Bunu, en yetkili görevlilerden Pertev Paşanın kaleminden az aşağıda öğreneceğiz. Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa ise Yemen'de bulunuyordu. Yerine bıraktığı Hadi Paşa savaşı, daha savaştan önce kendi ruhunda ve imanın-

(1) Diğer eserler arasında Mehmet Ali Nûzhet Paşanın *Balkan Harbi* isimli eseri, orduların karşılıklı teşkilâtı hakkında gerekli bilgileri verir. Istanbul. Eski harflerle. Yayın tarihi yok.

Harbiye Nazırı Nazım Paşa
Ordusunu tanımayan bir başkomutan vekili

da kaybetmişti. Üçüncü Ordu hâlâ disiplinsizliğin, başsızlığın ve gayesizliğin içindeydi. Bu ordu, daha silâh patlamadan dağılma halindeydi denilebilir. Arnavutluk'a ise bildiğimiz gibi, zaten sahip değildik. Bu yara, daha harpten önce, Makedonya ve Batı Rumeli'nin üçte iki vücudunu sarmış bir kanser gibi, hızla bütün Üçüncü Ordu bölge ve bünyesini yiyip bitiriyordu. Halbuki karşı taraflar, bir mefkûre, yani ülkü harbine hazırlanmışlardı. Bir ülkü harbine giriyorlardı. Şimdi duruma ve gidişata ışık tutacak bazı parçalar verelim:

Balkan Harbi öncesinde ve Harp sırasında Genelkurmay karargâhında görevli bulunan ve daha önce de adını verdiğimiz Pertev Paşa, Karargâh-ı Umumî isimli eserinde, hazin açıklamalarda bulunur. Bu açıklamalar bize, umumî karargâhın hali hakkında hazin gerçekler öne serer. O umumî karargâhın ki, ordunun beynidir. Bütün orduların teşkilât, yönetim ve harekât merkezi orasıdır. O umumî karargâh ki, daha barış zamanında ve bütün değişiklikleri de durmadan izleyerek, ordunun gelecekteki harekât planlarını hazırlayacaktır. Bunları uygulayacak elemanları, idare ve kumanda adamlarını hazırlayacaktır.

Halbuki bizim umumî karargâhımızın başında ve daha Balkan Harbi öncesinden beri, bir genelkurmay başkanı bulunmuyordu. Bunun içindir ki Balkan Harbi patlayınca, bu harp için hazırlanmış olması lâzım gelen *planlar,* bir türlü bulunamadı. Bunların, nerede, hangi köşede veya sandıkta, kimin elinde olduğu belli değildi (1).

Şimdi bir de, bu karargâhın başında ve bütün orduların barış ve savaş zamanlarında kumandanı, yöneticisi olarak Genelkurmay Başkan Vekili Hadi Paşa ile, Trakyaları ve Istanbul yolunu savunacak olan İkinci Ordu Kumandanı Abdullah Paşanın Balkan Harbinin patlamasından birkaç gün önce, kabinenin önündeki beyanlarından parçalar verelim. Abdullah Paşa hatıratında şöyle anlatır (2):

(1) Pertev Paşanın eseri: *Karargâh-ı Umumî.* Genelkurmay Başkanlığı yayınlarından, 1927.

(2) Abdullah Paşanın Hatıraları. 1336 (1920) Istanbul.

«Hareket hattımızı tayin için evvelâ, vazifeli veya yetkili askerî heyeti dinlemeye karar verdik. İtalya ile imzalanması kararlaştırılan Lozan Andlaşması Trablus'u elimizden aldığına ve Balkan hükümetleri ile de harp ihtimali belirdiğine göre, Trablus'ta harbe devamın mümkün olup olmadığını Sadrazam Gazi Muhtar Paşa sordu. Bunun üzerine:

«Balkan hükümetlerinden yalnız Bulgaristan'la bile yapılacak harbi başaracak bir orduya malik olmadığımızı, harp kuvvetlerimizin (ordumuzun) perişan halini, ahvalini birkaç sözle arzettim. Ve Osmanlı Ordusu düşmanı Çatalca'da durdurabilirse, bunu büyük muvaffakiyet sayacağımı ilâve eyledim.»

«Hadi Paşa hazretleri, ordunun zaafı hakkındaki müşterek mütalaalara, daha açık bir şekilde ve açık ilâvelerle taraftarlığını gösterdi. Şöyle devam etti:

— Edirne kalesine henüz bir habbe erzak gönderilmediğini, divanı muhasebatın (sayıştay) vize muamelesine tabi olan masraflar dolayısıyle satın almalarda çekilen zorlukları, levazımın pek noksan olduğunu, Istanbul'da bir kat asker elbisesi bile bulunmadığını ve para verilse bile günde 1000 kattan ziyade elbise yapılamayacağını, hulâsa ordunun dağınıklığını ve bu sebeple, memleketi savunmaya yarayacak bir ordunun, ancak 1-1,5 ay zarfında toplanabileceğini anlattı.» (1).

Bu satırlar çok şeyler ifade ederler.

Çünkü başsızlık, plansızlık, ümitsizlik ve bilgisizlik tamdı. Her kafadan bir ses çıkar. Harbiye Nazırı Nazım Paşa, daha ziyade bir kabadayı görünüşündedir. Kafasında Sofya'ya girmek hulyaları kurar. Trakya Ordusu subaylarına, Sofya'ya muzafferane girerken giymeleri için, tören elbiselerini yanlarına almaları haberleri yaydığına inanılır. Ama bir aralık kumandaya karışmak için gittiği Trakya harp sahasından, ancak Istanbul'a dönecek kadar vakit bulabilir.

(1) Hadi Paşa 1920'de Sevr Andlaşmasını imzaladı.

Kabinede Bahriye Nazırı olan Mahmut Muhtar Paşa da kendi havasındadır. Abdullah Paşanın ise bir dediği diğerini tutmaz. Yukarıda hatıratından bazı cümlelerini naklettiğimiz bu zat, emrindeki kuvvetlerin yekûnunu doğru tayin edemez. Bir aralık kabineye 150,000 kişiden bahseder. Bir defasında da ve 20 eylül vaziyetine göre:

Kırklareli'de	13.000	(Batı Trakya)
Edirne'de	33.000	
Seyyar ordu	70.000	(Batı Trakya'da)
	116.000	

mevcudundan söz eder. Harbin ilânından bir gün önce ise Harbiye Nazırı Nazım Paşa:

— *Trakya'da hazırlık tamamdır ve hemen harp ilân edilsin,*

diye konuşur. Hatta ordumuzun hemen saldırıya geçmesi kararlaştırılır. Ama bu ordu, üç gün önce ve gene vekiller heyetinde, genelkurmay başkan vekili ile Trakyalar ordusu kumandanının «perişan halinden, Bulgaristan'la bile harp edecek durumda olmadığından» bahsedilen ordudur.

Üçüncü Orduya gelince, Arnavutluk isyanları sırasında tamamen rayından çıkmıştır. Değil Bulgar, Sırp ordularına, hatta asi Arnavutlara bile Üsküp'ün, İpek'in ve diğer Rumeli şehirlerinin kapılarını daha harp yokken açmıştır. Ve kumandanının, daha önce kaydettiğimiz gibi:

— *Bu ordu harbedemez, ne yapacaksanız sulh yolu ile ve diplomasi tedbirleri ile yapmaya çalışın,*

diye tanımladığı ordudur.

Görünüyor ki *kaos,* boşluk yani, bütün kayıtların ve bağlantıların çözülüşü tamdır. Teşkilât laçka, kumanda kadrosu ümitsiz, imansız, umumî karargâh başsız, kabine tükenmiş ve devlet şaşırmıştır. Moral sıfırdır. Balkan Harbine Osmanlı imparatorluğu bu şartlar ve bu hava içinde sürüklenir. Bu şartlar ve bu hava içinde sürüklenebilen bir harbin neticesini ise, tahmin etmek zor değildir. Evet:

— Trakya'da hazırlık tamamdır, hemen harp ilân edilsin,

denilir. 17 ekimde de harp ilân edilir.

Edilir ama, ne Trakya'da, ne Makedonya'da hazırlıkların tamam olmadığı bir iki gün içinde meydana çıkacaktır. 25 ekimde Kırkkilise (Kırklareli) düşecektir. 29 ekim-2 kasım arasında Lüleburgaz'da kati netice belli olarak ordu, kurtulabilen kısımları ile Çatalca, daha doğrusu Büyük Çekmece-Terkos gölü hattına sığınacaktır. Makedonya'da ise durum, tam bir dağılıştır. Bu gelişmeler üzerinde daha sonra ve ana hatları ile duracağız.

Ama ne var ki, bu karışıklık içinde olan, Rumeli ovalarında, yaylalarında, dağlarında devletine güvenen Türk soyundan insanlarla, bu orduya katılıp, ondan tedbir ve kumanda gücü uman Rumeli ve Anadolu askeri ve nihayet, genç ve bozulmamış Türk subayları vardır...

Şimdi. harbin, ana hatları ile akışına ve sonuçlara göz atabiliriz.

***

KANLI KORDELA DÖNÜYOR!

Balkan Savaşı, 16-17 ekim 1912'de başladı. 29 ekim-2 kasım tarihleri arasında geçen Lüleburgaz muharebesi ise, tam bir karışıklıktı. Harbin başlayışından 15 gün kadar sonra bu muharebe, aslında bitmişti denilebilir. Yani neticeyi tayin etmiş olan günler, bu dar zaman fasılasına sığar. Hatta bu 15 günün hepsi de gerçek anlamı ile muharebe günleri değildir. Bu 15 gün içinde, Bulgar ordularının kendi hareket üslerinden yürüyüşe geçmeleri, sınırlara varmaları, sonra bu sınırları aşarak ve ciddî bir muharebe vermeden bozulan, dağılan Osmanlı ordu ve kumandanlarının peşinden Lüleburgaz sahalarına varışları da vardır.

Osmanlı ordusu sanki, hiç bir kumanda zincirine tabi değildi. Ne yapacağını, nereye gideceğini tayin edemiyordu. Açtı. Ordu ve kolordu kumandanları bile yiyecek bulamıyorlardı. İş-

te bu insan karışıklığı, Lüleburgaz sahralarına inen Bulgarlarla soğukta, çamurda şöyle böyle becelleşecekti. 2 kasımda ise bu perişan kalabalığın artıkları, şekilsiz bir sel halinde ve bütün toplarını terkederek Istanbul istikametini tutacaktır. 15 günden beri ayakta ve yürüyüş halinde bulunan Bulgar ordusu da girdiği köylerde, kasabalarda soğuktan, çamurdan ve yorgunluktan yerlere serilecek, kaçanları takibe girişemeyecektir. Bu sayededir ki Istanbul önünde, yani askeri edebiyatın Çatalca hattı olarak adlandırdığı Büyük Çekmece-Terkos arasında şöyle böyle bir yığınak yapabilecek, bir direnişe geçilecektir. Ama netice bellidir: Osmanlı ordusu yenilmiştir. Bulgarlar galip gelmiştir. Nitekim aylarca süren karşılıklı çatışmalar sonunda Osmanlı devleti, bu neticeyi kabul edecektir. Barış antlaşması ona göre imzalanacaktır.

Halbuki Bulgar ordusunun da ustalığı ve stratejisi, aşağıda göreceğimiz gibi pek te üstün değildi. Hatta Lüleburgaz sahrasında bazen, iki tarafın da kendisini yenik sayarak, aksi istikametlere kaçışları görülmüştür. Daha doğrusu ve değerli askerî yazar Nihat Beyin anlattığına göre Bulgar ordusu, bu koca harp meydanının bu kadar kolay kendisine terkedilişinden şaşırmıştır. Bu meydanlarda kendini yalnız hissetmiş, korkmuştur. Ne var ki karşı taraf çabuk toparlanmış ve tabiatıyle zafer kartalı o tarafın başına konmuştur. Ama bir netice daha var.

1912-1913 yılları arasında geçen Balkan Harbi hakkında Genelkurmay Harp Tarihi Teşkilâtımız, henüz resmî yayınlarını vermemiştir. Gerçi teşkilâtın dergisi ile yayın serisinde, yazarlar tarafından bu konuda hazırlanan çeşitli yazı veya eserler çıkmıştır. Ama bunlar teşkilâtın sorumluluğunu taşımazlar. Özel neşriyat mahiyetindedir. Bunlar dışında, ya hatıra, ya kendini savunma niteliğini taşıyan şahsî yayınlar oldukça yekûn tutar (1). Bu yayınların bir kısmı, Balkan Harbi hakkında yabancı yazar veya harp muhabirlerinden parçalar da verdikleri için oldukça önemlidirler.

(1) Meselâ Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşanın ve Garp Ordusundan Zeki Paşanın Hatıraları, bu tür savunma eserleridir.

Biz burada askerî harekâtın ayrıntılarına girmeden, harbin genel gelişmesini özetlemeye çalışacağız. Bu arada harp sahalarından bazı sahneler vereceğiz. Bu sahneler bize, bu bahiste yaşanılan tragedyanın, yahut çevrilen kanlı filmin havasından bir şeyler yaşatacaktır. Bu hava çok önemlidir. Çünkü bu sahnelerde, *bozgun* tamdır. Moral sıfıra inmiştir. Ümitsizlik ve aşağılık duygusu son kertesine varmıştır.

Daha önce değinilmiş olmakla beraber, burada da hemen şunu tekrar edelim: Balkan Harbinde Osmanlı başkumandanlığının, Osmanlı genelkurmayının, Rumeli orduları ve harekâtı üzerinde bir merkezî kumanda sistemi, merkezî yönetim ve kontrolü, hiç bir zaman işlememiştir. Zaten Istanbul'dan Adriyatik kıyılarına, Yunan sınırından Avusturya ve Sırbistan hudutlarına kadar yaygın, fakat Ege denizi kuzeyinde 50 kilometreye kadar incelen Rumeli'de, o günün ulaştırma ve haberleşme vasıtaları ile bir yönetim ve kontrol birliği hakikaten zordu.

Çünkü evvelâ Osmanlı ordusu için harp daha ilk dakikadan, ister istemez bir savunma harbi olacaktı. Bu savunmada, Batı Trakya ile Makedonya arasındaki bu incelen bölgede kolay bir düşman baskısı ile aradaki bağıntının kopuşu, Osmanlı Avrupa'sını daha ilk günlerde ikiye bölebilirdi. Istanbul'la Makedonya arasında tek demiryolu da bu dar boğazdan geçiyordu. Nitekim bu kopuntu muharebenin daha ilk günlerinde görüldü. Ve parçalanma bununla da kalmadı. Yalnız Mesta-Karasu üzerinde değil, Doğu Trakya'da, Batı Trakya'da, Makedonya'da, Selânik-Manastır ve Yunan sınırı ile Selânik arasında ve daha nice yerlerde birden kendini gösterdi. Yani harbin daha ilk günlerinde Rumeli'deki Osmanlı ordusu, hem kendi aralarında bağıntı kalmayan, hem kendileri ile Istanbul arasında hiç rabıta bulunmayan, hepsi de bozguna uğramış birtakım seyyar

---

Mehmet Ali Nüzhet Paşanın *1912-1913 Balkan Harbi* eseri, yabancı neşriyattan derlemeler de veren eserler arasındadır. Golç ve İmhof Paşaların *Osmanlılar Muharebelerini Niçin Kaybettiler* isimli eserleri (1915) yabancı, fakat mütahassıs asker gözü ile yapılan değerlendirmeler olarak, ayrı bir tür teşkil eder.

asker kalabalıkları haline geldi. Fakat bu arada, Rumeli'de üç kalenin; Edirne, Yanya, İşkodra'nm da, kendi tabyaları içinde kapanarak, erzaksız, cephanesiz ve hepsinden fenası ümitsiz, ama Türklerde zaman zaman görülen yüz ağartıcı direniş misalleri verdiklerini ayrıca belirtmeliyiz. Şimdi biraz da harekâtın genel gelişmelerine göz atalım.

***

Bu bahse girerken, Osmanlılar için Balkan Harbinin daha ilk 15 gün içinde fiilen kaybedildiğini ve Osmanlılar aleyhine kesin neticenin, daha Harbin ilânından 15 gün sonra Doğu Trakya'da Lüleburgaz savaşları ile alındığını kaydetmiştik. Bu görüşümüzü tekrarlayacağız. Evet, ondan sonra da parça parça muharebeler oldu. Meselâ Istanbul kapılarındaki Çatalca, daha doğrusu Büyük Çekmece-Terkos hattı ile, Edirne, İşkodra ve Yanya kaleleri etrafında savaşlar sürüp gitti. Ama bizim Lüleburgaz bozgunumuzun karşı tarafa sağladığı netice, artık değişmeyecekti. Yalnız, adına Çatalca direnişi denilen ve Istanbul kapılarında 25 kilometrelik bir cephe üstünde son kuvvetle sürdürülen direniş, Bulgarların Istanbul'a da girmelerini önledi. Zaten eğer bu uğursuz akıbete de düşülseydi, Osmanlı imparatorluğunun 1918'deki parçalanması belki de 1913'te görülürdü. Yahut da bu olay, 1914 harbini daha o zaman ateşleyerek, bu dünya harbi nasıl bitecekse, dünya o istikamete doğru sürüklenir giderdi. Çünkü o takdirde harp, artık bir Osmanlı-Bulgar harbi, hatta Osmanlı devleti ile Balkanlılar harbi olmaktan çıkardı. Bu bölgede, en az yüz yıldan beri aralarında hesaplaşma çabaları sürdüren büyük devletlerin boğazlaşmaları halini alırdı. Yahut ta hiç değilse Rusya, Istanbul'da Bulgarları söz sahibi görmektense, her şeyi göze alarak, yeni bir Hünkâr İskelesi çıkartmasından çekinmezdi...

Ama şimdi biz, bu ihtimaller üzerinde durmaktansa, 16 ekim 1912'de patlayıp, 2 kasım 1912'de Doğu Trakya sahralarında neticesini veren Osmanlı-Bulgar, daha doğrusu Balkan savaşının, kısa, ama kesin gelişmesine göz atalım.

Balkan Harbi yalnız bir ordular savaşı değildi. Balkan ordularının yanında çeteler, bir de halkı imha harbi sürdürüyorlardı...

Öyle sanıyorum ki Balkan Harbinin Osmanlı kurmaybaşkanlığı ve başkumandanlığı için ilk ve beklenmeyen sürprizi, Bulgar ordusunun büyük saldırı ve akınını, ilk adımda Edirne üzerine değil, Kırkkilise (Kırklareli) üzerine yöneltilmiş olmasıdır. Gene öyle sanıyorum ki Osmanlı başkumandanlığı ve o günlerden beri de askerî yazarları işgal'eden bu harekette, pek de tartışılacak bir cihet olmasa gerektir. Çünkü Bulgar genelkurmayı, Osmanlı ordusunun hazırlıksızlığını, dağınıklığını ve hele disiplin ve moral bozukluğunu elbette ki biliyordu (1). Çünkü Rumeli'de Bulgar casusluğunun yaygınlığı, Balkan Harbi öncelerinde oralarda yaşayan biz Rumeli çocuklarının bile günlük sokak konuşmalarımızın her günkü konularından biriydi. Mahalle çarşılarındaki poturlu Bulgar sütçülerinin aslında kıyafet değiştirmiş Bulgar zabitleri olduğunu, fırınlar, bakkallar işleten Bulgarların, Bulgar yüzbaşıları, binbaşıları olduklarını, bağlarda, ama hep tabyalara, istihkâmlara, yahut kışlalara yakın yerlerde yazın parayla bağ belleyip kışın memleketlerine giden Bulgarın casus olabileceklerini, sokaktaki oyunlarımız arasında ve o yaşlarda bile tartışırdık. Hele Bulgar papazlarını, hep casus sayardık. Mahalledeki oyunlarımızın çoğu, çetecilik, yahut çetelerle muharebe oyunlarıydı. Bizim kenar mahallenin sokaklarına kadar yayılan bu lafların, bu inanışların elbette ki biraz aslı da olacaktı (1).

Aynı yıl içinde ve Arnavutluk isyanları dolayısıyle Üçüncü Ordu Kumandanı İsmail Fazıl Paşanın, daha önceki bahiste verdiğimiz:

> «*Bu ordu ile harp edilmez, ne yapacaksanız diplomasi yolundan yapın,*»

şeklindeki yazısını Bulgarlar okumamış olsalar bile, görünüş ve gidişattan durumu, pekâlâ takdir edebilirlerdi. Trakyalar Ordusu Kumandanı Abdullah Paşanın, gene daha önce verdiğimiz:

---

(1) *Suyu Arayan Adam* isimli eserimde ve Edirne'nin bir kenar mahallesinde geçen çocukluk hatıralarım arasında, bizim mahallelerin günlük hayatına giren bu meseleler, çeşitli sahneleri ile verilmiştir.

«Bu ordu, yalnız Bulgarlarla bile harp edemez, böyle bir harpte, Çatalca hattında (yani Istanbul önünde) tutunabilirsek, bunu başarı saymalıdır,»

sözlerini, hem de kabine önünde bu kumandana söyleten şartlar da, Bulgarlar için herhalde meçhul değildi. O sırada hariciye nazırı da bir Ermeniydi. Bütün bunlara ve bu gibi belirtilere, meselâ Genelkurmay Başkan Vekili Hadi Paşaya gene kabine önünde, hem de harbin başlayacağı günlerde:

«Harp başlamak üzeredir, biz Edirne'ye hâlâ bir zerre erzak sokamadık, Istanbul depolarında bir kat elbise bile yok, divanı muhasebat masrafları, siparişleri vize etmiyor,»

gibi açıklamalar yaptıran gerçekler de, herhalde gizli şeyler değildi...

O halde Edirne istikametinde veya koca Rumeli'de bocalamaktansa, doğrudan doğruya, en kısa yoldan Istanbul üzerine yapılacak bir akın, bu hazırlıksız, seferberliğini bile tamamlamamış, maneviyatı düşük orduyu pekâlâ dize getirebilir diye düşünülmüş olması niçin ihtimal dışında olsun?

Evet niçin olmasın? Çünkü her şey, bu şartların Bulgarlarca değerlendirildiğini göstermektedir (1). Barış zamanında Bulgaristan ordusu 9 tümen üzerineydi. Harp halinde bu 9 tümen, seferberlik alarmları ile doldurularak üçer tugaylı 9 tümen halinde güçleniyordu. Her tugay iki alaydan meydana geliyordu. Fakat Balkan Harbinde bazı tümenler ikişer tugayla bırakılarak ayrıca bir onuncu tümen kuruldu. Ve burada tümen kavramını, bizdekinden başka türlü almalıyız. Bu tümenler aslında herbiri 25.000 kişilik birer kolordu niteliğinde idi-

(1) Bu ve bununla bağıntılı konuları, şimdi Bulgar tarihi üzerinde incelemeye çalışıyorum. Fakat ileride ve belki de ayrıca değerlendirilmesi mümkün olacak bu çalışmalar, henüz daha geri safhalarda (Makedonya meseleleri) olduğu için, burada bu kaynaklar aktarılmamıştır.

ler. Gerekli topçu alayları ve süvari tümeni bu kuvvetlere ekleniyordu.

Bulgarlar seferberliklerini 17 günde tamamladılar. Seferberliğin on sekizinci günü, her taraftan sınırları aştılar. Bulgaristan'ın ana davası Osmanlı ordusunu yenmekti. Ama, diğer önemli bir dava da, Makedonya'da kendisine vaadedilmiş topraklar gibi saydığı yerleri Sırplara ve bilhassa Yunanlılara kaptırmamaktı. Onun için üç tugaylık yedinci tümeni, daha harpten önce Makedonya istikametine ayırmak zorunda kaldı. Üç tugaylı ikinci tümen ile bir süvari tugayı da Batı Trakya'ya yöneltildi. Çünkü Yunanlılar burada da toprak peşindeydiler. Üçer tugaylı dokuzuncu ve sekizinci tümenler, Meriç suyunun iki tarafından Edirne'ye karşı yürüyeceklerdi. İkişer tugaylı birinci ve onuncu tümenler Edirne-Kırklareli arasına gireceklerdi. Ama asıl saldırı, üçüncü ordu olarak teşkilâtlandırılan ve her biri üçer tugaylı dördüncü, beşinci, altıncı tümenlerle, ayrıca bir süvari tümeninden kurulmuş olan kuvvetler tarafından Kırklareli'ye, yani Istanbul istikametine yapılacaktı. Bütün incelemeler şunu gösteriyor ki, Osmanlı genelkurmayı veya Edirne'deki ikinci Osmanlı ordusu, Kırklareli istikametinde, daha ilk günlerde ve böyle büyük kuvvetlerle bir saldırıyı, gereği gibi hesaba katmış değillerdir. Bu kuvvet o zaman adı çok duyulmuş olan ve işin sonunda Çatalca cephesinde mütarekeyi de imzalayan General Savof'un kumandasındaydı. Seferberliğini Bulgaristan'ın Yanbolu çevresinde tamamladı. Ve kolbaşları, daha 21 ekimde Osmanlı-Bulgar sınırına vardılar. 22 ekimde 4 koldan Kırklareli üzerine yürüdüler. Önde süvari tümeni ilerliyordu. Daha batıda, yan hareketlerle Osmanlı askeri, ayrıca oyalandı ve Edirne üzerine sürüldü.

22 ekimde Kırklareli kuzeyinde hafif bir muharebe oldu. 23 'te daha şiddetlice bir çarpışmada Osmanlı askeri gene geriledi. Ertesi gece Bulgarlar, başarılı bir hareketle Türk savunma hattının yan gerisine akınca, Kırklareli'de panik başladı. Ve yarı tahkimli bir merkez olan Kırklareli, savunulmadan terkedildi. Ve geri çekiliş, daha ilk günde bütün intizamını kaybetti. Çekilenlerin bir kısmı Pınarhisar, bir kısmı Babaeski üze-

rine akıyorlardı. Ama kumanda zinciri artık kırılmıştı. Bu bir geri çekilme değil, başıboş bir *göç*'tü! Ve düşmana Istanbul yolunu kapatacağı zannedilen Kırklareli, aslında ve tam bir panik içinde Bulgarlara terkedilmişti. Harbin daha yedinci gününde Istanbul yolu, düşmana artık açıktı!

Bulgar başkumandanlığı, Karadeniz'den Batı Trakya'nın Makedonya sınırına, yani Rumeli'de Osmanlı topraklarının Bulgaristan'la Ege denizi arasında 50 kilometreye kadar daraldığı Mesta-Karasu vadisine kadar olan yerleri göz önünde tutuyordu. Yanbolu-Kırklareli-Vize üzerinden Istanbul'a varacak olan asıl hareket planı iyi maskelenmişti. Sanki Batı Trakya ve Edirne asıl harekâtın hedefi imiş gibi davranıldı. Savof Kırklareli istikametine saldırırken, diğer bir Bulgar kolu Mesta vadisi boyunca indi. Ve Trakya'larla Makedonya arasındaki bağıntı kolayca kesildi. Bulgarların ikinci, sekizinci ve üçüncü tümenleri, Arda, Meriç ve Tunca nehirleri boyunca inerek, Edirne'yi kuşatmaya başladılar ve ordu kumandanı Abdullah Paşanın Edirne'de bıraktığı 30.000 asker, burada kapalı kaldı. Fazla olarak şimdi, Edirne ile Istanbul arasına da girilmişti. İşte burada kader tayin edici bir savaş olacaktı. Lüleburgaz muharebesi denilen savaş, işte buydu. Değerli askerî yazar ve bilhassa Balkan Harbi hakkında iki ciltlik eseri ve konferansları ile bu konuda uzman tanınan Bursalı Mehmet Nihat Bey (1) İkinci Ordunun Edirne-Kırklareli arasında, bozulmamış olarak yer almaması halini, bir vatan hıyaneti olarak sayar!

Şimdi biz Lüleburgaz savaşını özetlemeden bazı sahneler verelim. Mehmet Nüzhet Paşa «Balkan Harbi» isimli eserinde Kırklareli cephesini şöyle anlatır (2):

> *«22 ekimde Bulgarlar, dört kol üzerinden Kırklareli üzerine yürüdüler. 24 ekimde bu kuvvetler, az çok şiddetli bir muharebeden sonra Osmanlıları, Kırklareli'nin birkaç kilometre yakınındaki Raklıca üzerine sürdüler. Er-*

(1) Bir yanlışlık sonunda ve bir nöbetçinin attığı kurşunla, kolordu kumandanı bulunduğu İzmir'de öldü.

(2) Mehmet Ali Nüzhet: *Balkan Harbi*. Sayfa. 38-39.

tesi gece sol kol (doğu kol) Ahmetçe üzerinden, Osmanlıların sağ yanı ile gerisine akmayı başardı. İşte bunun üzerinedir ki Osmanlı askeri karşı tedbirler alacağı yerde, aşırı korkuya düştü. Direnişler sarsıldı. Ve beklenmeyen bir kaçış başladı. Kırklareli etrafında toplanmış olan bütün kuvvetler, yerlerini perişan bir surette terkederek paniğe kapıldılar. Bir kısmı Pınarhisar, diğer kısmı Babaeski üzerine akan bu askerler, ağırlıklarını, arabalarını, toplarını, cephanelerini, bütün malzemeyi, hatta yiyecek maddelerini de yollarda terkederek kaçıyorlardı.»

Halbuki Bulgar ordusu da yorgundu. Kuvvetten düşmüştü. Eko de Paris gazetesi muhabiri Marki de Sigonyak, bu sahneyi gazetesine şöyle bildirir:

«Bulgar askeri halden, kudretten düşmüştü. Karanlık yoğun, soğuk müthişti. Süvari tümeni, Kırklareli-Lüleburgaz yolunu kesmek ve güneydoğuda (Lüleburgaz-Çorlu arasında) bulunmak emrini almıştı. Ama düşmanı takibetmek mümkün değildi. Temas kaybolmuştu. Ateş yakılmıyordu. Ve Bulgar askeri başarısını, ancak ertesi gün anlayabildi.» (1).

Evet, Bulgar askeri hep beklemediği başarılar karşısında kalıyordu. Ayın yirmi dördünde Savof ordusu (III. ordu) pek kuvvetli bir surette tahkim edildiğini ve şiddetle savunulacağını zannettiği Kırklareli üstüne, dikkatli, tereddütlü bir şekilde adım adım yürürken, Kırklareli'nin tamamen boşalmış ve karşı tarafın, hatta ortada iz bırakmadan çekilip gitmiş olduğunu görünce şaşırmıştı. Türk piyadesinin kaçışı, Bulgar süvarisinin ilerleyişinden daha hızlıydı!

M. Nihat Bey şöyle yazar:

«Osmanlı ordusunun barış zamanında, Bulgar ordusunun durumu ve kuruluşu hakkındaki bilgileri çok iyiydi. Ordu Bulgarları iyi biliyordu. Ama karşı tarafı tanımak yolundaki bu başarı, kendini hiç tanımamaktaki felâket

(1) Aynı eser.

Edirne düştükten sonra Sarayiçi gezi yeri, esir düşenler için bir ölüm karargâhı haline gelmişti.

doğurucu durumu, sevk ve idaredeki zaafı ile tamamen silinip gitmişti. Öyle diyebilirim ki Osmanlı kumandanlığı, kendisine ait gerçeklerle karşı karşıya gelmekten âdeta korkmuştur. Tehlikeyi görmek istemeyen bir insanın, bu tehlikeyi bertaraf etmek çarelerini düşüneceğine, gözünü kapalı tutması nevinden, hep kendi kendisini aldatmaya çalışmıştı.

Gerçi kâğıt üzerinde, hem de seferberliğin 14. gününde, gerek Doğu Trakya, gerek Makedonya sınırlarının hepsinde ve muhakkak düşmandan üstün ordular yer almış görünüyordu. Bunun için meselâ Rumeli demiryolunun günde 19 tren işleteceği, her iskelede, her anda yığılan birlikleri ve saireyi taşımaya yeter vapur bulunacağı meselâ Erzurum'daki bir tümenin 14 gün içinde ve dört başı mamur bir şekilde Trakya'ya (Lüleburgaz'a) gelmiş olacağı hesaplanıyordu.

Halbuki hiç bir gerçek hesaba dayanmayan ve bütün bunların yapılması için de hiç bir tedbir alınmayan, hiç bir şey yapılmamış olan, her türlü zaman ve mekân kaydının dışındaki bu fikirler, gerçek diye kabul edilmişti. Hazırlıklar hep, esassız zan ve tahminlere dayandırılmıştı. Halbuki seferberlik için hesaplanan 14 günde, yapılan hesapların ancak dörtte birinin yapıldığını görmek felâketi ile karşılaşılmıştı!

Bu nazarî projelere göre Şark Ordusu seyyar kuvveti ile beraber mevcudu 342.000 insan olacağına, yalnız 77.500 insan toplayabilmişti. Bu kuvvetin de hareket kabiliyeti ve taarruz (saldırı) kudreti yoktu. Bulgar ordusu doğru (yani kuvvetlerini dağıtmadan) hareket etseydi, bu Osmanlı kuvvetinin karşısına yalnız 22-23 Tugayla gelir ve o zaman her şey biterdi...» (1).

Yukarıdaki tafsilâtı veren askerî yazar, bu satırları aldığım konferansında daha nice hatalar ve sahneler tasvir eder. Meselâ

(1) M. Nihat: ***Balkan Harbinde Çatalca Muharebesi.*** Konferans. 1341 (1925) s. 4-5.

görürüz ki «Şark Ordusunun panik halinde kaçmasıyle biten ve kurşun atılmadan terkedilen Kırklareli'nin ilerisinde Bulgar ordusu bütün kuvvetlerini muharebeye sokamamıştı. Osmanlı kuvvetlerinin galip gelmesine bıçak sırtı kalmıştı». «Bulgar birinci ve üçüncü ordularından birer tugay, kendilerini Süloğlu köyü önünde yenik sayarak çekilmeye bile başlamışlardı. Halbuki karşılarında Bulgarların kendilerini yenik sayıp çekilmeye başladıkları bizim İkinci Fırka ve İzmit tümenlerimiz, o sırada güneye kaçıyorlardı! Bunlara süvari tümeni de katılmıştı. Bulgar üçüncü ordu kumandanı bu haberleri alınca, tabiî çekilme kararından vazgeçti. Petra-Poloz arasında savaşa giren bir buçuk tugaylık düşman kuvvetini de bizim kumandanlık, dört tugay olarak tahmin etmişti. Muharebenin hiç bir ağırlığını duymadığı halde geri çekilmek emrini almıştı.»

«Bu sırada Şark Ordusunun elinde, yahut Şark Ordusu artık birliklere kumanda gücünü kaybettiğine göre, muharebe meydanında bizim üç dört tümen kadar kuvvetimiz, hiç tüfek atmadan ve ne yapacağını bilemeden atıl kalmıştı...»

Yazar bu sahneleri çoğaltır. Bu arada daha ilginç haberler de verir:

«Başkumandan vekilinin (Harbiye Nazırı Nazım Paşanın) ağzı ile seferberliğin ilk günlerinde Sofya'ya bilet isteniyordu! Fakat ilk darbe ona çok ağır geldi. Ordusunu tanımayan başkumandan vekili, hemen orduya giderek, birkaç gün içinde işi düzeltmek ve sonra Istanbul'a dönmek kararı verdi. Niyeti Çorlu'ya kadar gitmekti. 25 ekimde trenle hareket etti. Fakat daha ilk istasyonda karşılaşılan yaralı ve göçmen trenleri, moralini birdenbire sarstı. O sırada umumî karargâh ta, orduyu Çatalca hattında toplamaktan başka çare yoktur kanısına varmıştı. Sinekli istasyonunda karşılaşılan bir trende, ta Kırklareli'nden Çorlu'ya atla dörtnal kaçan, ordusunu tümenini bırakan ve Istanbul'un yolunu tutan bir tümen kumandanı görüldü. O da vaziyeti büsbütün ümitsiz gösterdi.»

«Başkumandanın verdiği emre göre Lüleburgaz'da ol-

ması lâzım gelirken kendiliğinden Çorlu'ya nakletmiş bulunan ikinci ordu kumandanlığı karargâhı ile makine başında yapılan konuşma, başkumandanın Çerkesköyü'nden ileri geçmesini önledi. Burada başkumandan Ergene suyu gerisine çekilmek emrini verdi. Bu emir zaten ve kendiliklerinden Lüleburgaz'a yığılmış olan birinci, ikinci ve dördüncü kolordu kumandanlarına bildirildi. Ama iş öyle gitti ki, bunlar başkumandan vekilinin emrine uyacak yerde, başkumandan vekili onlara uydu. Lüleburgaz'da muharebenin kabulü cihetine gidildi. Halbuki bu büyük hata idi. Ama ne var ki, artık ok yaydan çıkmıştı... Düşmanla ise, temas kaybolmuştu.»

Yazarın ifadesine göre, Bulgar ordusunun bu ortada görünmeyişinde Bulgarların, harp meydanının bu kadar kolay kendilerine bırakılmış ve bu sahralarda kendilerini âdeta yalnız hissetmelerinden gelen bir nevi korku ve uyuşukluk hali vardı!

Açlık bahsine gelince, zaten o günleri yaşamış olan yazarın ifadesinden şüphe edilemez. Çünkü Doğu Trakya bir zahire anbarıdır. Hele Balkan Harbi öncesinde buradaki Rum, Bulgar köyleri, yüzyıldan beri devşirilmedikleri, askere de gitmedikleri için, zengin, ziraatçı köylerdiler. Demek ki seferberlik öncesinde ve seferberlik günlerinde, Edirne'de olduğu gibi buralarda da erzak tedarikine önem verilmemişti. Nitekim Kolordu Kumandanlarından Yaver Paşa, Çerkesköy'de başkumandan vekâletine yazdığı telgrafta, kendisi de dahil olduğu halde, askerinin açlığından, Lüleburgaz'da erzak bulamadıklarından bahseder.

Paris'te neşredilen Matin gazetesi başyazarı Stephan Losannes'ın yazdığı «Hastanın Başı Ucunda» isimli eserden şu parçayı veriyorum:

«Lüleburgaz Muharebesi dört günden beri devam ediyordu. Muharebenin devam ettiği bu dört gün zarfında, Türk Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa, karargâhı olan Sakız köyünde, küçük bir evde kapanmış kalmıştı. 29 ekim akşamı Deyli Telgraf gazetesinin Harp Muhabiri Smit

Bartlet, uzun gezileri arasında kendisini orada tesadüfen buldu. Ordu kumandanı açlıktan ölüyordu. *Emir subayları, evin fakir bahçesindeki toprakları âdeta tırnakları ile eşeleyerek, bir iki mısır kökü çıkarmaya çalışıyorlardı. İşte koca bir orduya kumanda eden veya etmesi lâzım gelen paşanın bütün yiyeceği bunlardan ibaretti.*

Smit Bartlet acıdı. Yanındaki birkaç kutu konserveyi ona verdi. Üç gün devamınca paşayı besledi. Abdullah Paşa:

— Siz olmasaydınız, ayakta duramayacaktım, demiştir.

Kaldı ki Osmanlı ordusu kumandanı, yiyecek bulamadığı gibi, ordusundan haber de alamıyordu. Denilebilir ki, muharebenin devam ettiği dört gün zarfında, ne olup bittiğinden hiç haberi olmadı. Ordusunun sağ kanadı nerede? Bunu ancak şöyle böyle biliyordu. Ama o feci mücadelenin hiç bir safhasını gereğince öğrenememişti. Hiç bir zaman bir emir vererek muharebeye müdahale edemedi.

Kumandana haber getirmek için ateş hattına gönderilen birkaç süvari, ya bir şey görememiş, öğrenememiş, yahut dönmemişlerdi. Muharebe cephesi, elli kilometrelik bir genişlik tutuyordu. Bu muharebe hattı ile bağlantı için Abdullah Paşanın elinde, ne telefon, ne telgraf, ne telsiz telgraf vardı. Ne otomobile, ne uçağa malikti. Hatta etrafta, yaverlerini dört nala koşturabileceği yol bile yoktu.

Abdullah Paşa sol kanadının çekildiğini, sağ kanatta Mahmut Muhtar Paşanın olağanüstü bir cesaretle dayandığını, ancak sezgi *suretiyle biliyordu. Nihayet 31 ekim sabahı atına binerek birkaç kilometre ilerledi. Ama ilk kaçanlara rastlayıp, sol kanadın bozulduğunu kesin olarak anlayınca, dayanmakta devam ettikleri anlaşılan merkez ve sağ kanatlara da çekilme emri göndermeyi lüzumlu buldu. Halbuki merkezde Şevket Turgut Paşa hâlâ dayanıyordu ve taarruza geçmek üzere idi. Sağ kanat da yerindeydi.*

Abdullah Paşa verdiği emrin yanlışlığını neden sonra

anlayarak, onun aksine emir gönderdi ama, artık iş işten geçmişti.

İkinci Kolordu dört günden beri muharebe içindeydi ve 24 saattan beri de hiç bir şey yememişti. Tabiî hemen yüzgeri etti. Ve askerler, arkadaşlarının cesetleri ile örtülmüş çamurlu tarlalar boyunca çekilmeye başladılar. Bir daha da bir savunma hattı kuramadılar. 31 ekim akşama doğru Osmanlı ordusu, âdeta bir sel gibi geriye akıyordu. Ortada ordu namına, ovalardan, sahralardan Çatalca'ya doğru akıp giden kaçaklardan başka bir şey kalmamıştı.

Topçular toplarını, cephane sandıklarını bırakıyorlardı. Yahut biraz et yemek için kendi hayvanlarını öldürüyorlardı. Piyadeler tüfeklerini atıyorlardı. Bulgar ordusu da bitkindi. Askerlerinin nefesleri kesilmişti. İlk çatışmada süvarilerini kaybetmişlerdi. Son savaşta da en son ihtiyatlarını ateşe sokmuşlardı. Ellerinde bir tabur bile taze asker kalmamıştı. Bunun için Türk ordusunun kalıntıları, hiç bir takibe, hiç bir saldırıya uğramadan, ovalarda, sırtlarda başıboş akıp gidiyorlardı. Yalnız bir gece içinde 100.000 kişinin felâketi, bozgunluğun üstüne de, meşum bir hayalet gibi açlık *kanatlarını geriyordu.*

Daha garibi, bozgun haberini Istanbul, Londra'dan, Paris'ten daha geç, daha sonra alabildi. Istanbul'da Lüleburgaz muharebesine ait resmî tebliğ ancak 4 kasım sabahı, yani dört gün sonra yayınlanabildi...»

Stefan Losannes kitabında bu tebliği de yayınlar. Bu tebliğ, hazin, perişan, ümitsiz bir çaresizliğin ifadesidir. Sanki bir hastanın son nefesi gibi...

Kaldı ki bu bozguna, bu başıboş sürünen bozguna uğramışlar ordusuna, Rumeli'nin bağlarından kopup gelen, daha perişan yüz binlerce muhacirin, yüz binlerce göçmenin sürüne sürüne, eriye eriye akan kafilelerini de eklemeliyiz.

Evet Rumeli göçüyordu. Rumeli boşalıyordu. Rumeli Türkleri akıp geliyorlardı. Rumeli'yi asırlarca evvel alan, Rumeli'de asırlardır yaşayan son Türkler, XX. yüzyılın başında alevlenen

bu yangının alevleri içinde yanarak, çamurlar içinde eriyerek, her sürünüşte biraz daha azalarak, biraz daha kaybolarak, her an daha koyulaşan bir karanlığın içinde, sonu bilinmez geleceklere doğru akıyorlardı. Çünkü?..

*
* *

ÇETELER SAHNEDE!

Dîkaya Divîziya, yani Vahşî Tümen, çar ordusunun resmî teşkilâtında yeri olan bir birliğin adıdır. Ve bu isim bu birliğe resmen verilmişçesine yerleşmiştir. Bu adı herkes bilir. Ve bu özel birlik mensupları kendi birliklerinden, bu adla bahsederlerdi.

Vahşî Tümen, çar ordusunun muharebelerinde düşmana karşı savaşmak için değildi. Vahşî tümenin çarlar hâkimiyetinde, harp meydanlarından ve muharebelerden başka işlerde, daha önemli vazifeleri vardı. Bu vazife başlıca, isyanları bastırmak, gösterileri ezmek, grevcileri çiğnemek ve bir gün aç kalınca, mukaddes çarlarından bir lokma ekmek dilenmek için ellerini açıp saray meydanlarına yürüyen halkı, kadınları, erkekleri, çocukları ile, kıyasıya kılıçtan geçirmek içindi...

Bu tümenin kazakları atlıydı. Kılıkları kıyafetleri başkaydı. Onların kanunu vahşî tümen kanunuydu. Yaşayışlarına, giyimlerine, kuşamlarına ancak bu tümenin havası ve gayesi hâkimdi. Vahşî tümenlilerin saçları sakalları, pala bıyıkları birbirine karışırdı. Dalga dalga kirli saçları, yana basılmış Kazak kalpaklarının kenarlarından gene dalga dalga taşar, kılıçlarını sıyırıp vahşî çığlıklarla kurbanlarının üstüne yumulurken, bu saçlar, sakallar, esen rüzgârın içinde tutam tutam açılırdı. Vahşî tümen için kanun tanımadığı gibi, hiç bir şeyde kısıntı da yoktu. Maaşları, bahşişleri, çarın ihsanları kendilerine göreydi. Hele içecekleri şarap için hiç bir kayıt yoktu. Onun için vahşî tümen her tarafı açık bir ovadan bile geçse yollara, beygir terinden, insan kirinden ve sarhoşların şarap kokusundan meydana gelen pis bir hava dalgası, alabildiğine yayılıp giderdi...

Balkanlar'ın da vahşî tümenleri vardı. Bunlar, idealist nas-

yonalizmin meşru mücadele örgütleri ve savaşçıları olarak alınamaz. Bu çeteler gerçi çarların vahşî tümenlerine benzemezlerdi. Ama, onlardan daha kanlı idiler. Balkanlar'ın vahşî tümenleri, işte bu komiteler oldu. Bu komiteler daha 1820-1830'da harekete geçen ve evvelâ Ruslar tarafından organize edilen Rum Etniki Eterya gruplarından, 1804 Sırp İstiklâline varan komiteci milislerden başlar. Asıl en güçlü hüviyetini, 1890'larda düzenlenen Bulgar Makedonya komitelerinde bulur. İşte Balkan Harbinde, herbiri diğerinden daha hırslı, herbiri diğerinden daha kanlı, etrafa dehşet, kan ve şarap kokuları saçarak saldıran bu Balkan çeteleri ve çetecileri idi ki, hiç bir kayıt şart tanımadan, istilâ ordularının yanında, yahut ardından, Rumeli köylerinin, kasabalarının Türk halkını bitirmek, temizlemek için akıp geliyorlardı. Ve yukarıda işaret ettiğimiz Türk göçmenleri, toprağını, malını, mülkünü bırakarak, işte asıl bu dalganın önünden kaçıp kurtulmaya çalışıyorlardı...

Acaba kaçabiliyorlar mıydı? Elbette ki hayır! Çünkü biz Türkler için göç, göç yoluna çıkılan günden başlayarak, her gün biraz daha azalmak, dağılmak, kaybolmak, sefilleşmek demektir. Bu kaçışta ya arkadan düşman yetişir, kafileyi kılıçtan geçirir. Ya soğuk, açlık, hastalık, yağmalar ve binbir çeşit belâ, kafileyi her gün küçültür, yoksullaştırır.

Balkan komitelerinin kanunlarında yazılan ise; yalnız tecavüzlerdir. Yangınlardır. Irza geçmeler, toptan öldürmelerdir. Bunlar, daha ziyade orduların ardından yürürler. Kaçamayıp kalan köylere, yollarda yetiştikleri göçmen kafilelerine yaklaşırlarken, neşeler, çığlıklar, naralarla ağızları salyalaşır. Bu gürültüler içinde köylere, kafilelere yaklaşırlar. Köyde köylülerin evlerine kapanmayıp köy meydanında toplanmaları, kafilelerin de sağa sola sapmadan, dağılmadan komitecileri beklemeleri karşılamaları esastır. Köy meydanlarındaki halkın, kafilelerdeki kalabalığın önlerine imamlar, muhtarlar, ihtiyarlar sıralanacaktır. Arkalarında gençler, kadınlar, çocuklar, birbirlerine sıkışarak bekleşeceklerdir. Bunların hepsi, kurbanlık koyunlardır. Küçük yaşlarımızda, bizim göçmen mahallesinin kulübelerinde bu göç hikâyeleri anlatılırken biz çocuklar anala-

Balkan komitacıları yangınlar, saldırılar ve toptan öldürmelerle, bir kanlı hesaplaşma içindeydiler.

rımızın dizlerine sokulur, eteklerine yapışır, korkudan kendimizden geçerdik. Sonra da rüyalarımızda, hep bu vahşî sahneleri görürdük.

Balkan Harbi daha devam ederken Istanbul'da kurulan bir «Tetkik-i Mezâlim Cemiyeti» yani zulümleri, vahşetleri araştırma, inceleme derneği, bu facialara ait nice eserler, belgeler neşretmiştir. Bu dernek bir taraftan Avrupa başkentlerine temsilciler ve çeşitli dillerde broşürler, fotoğraf eserleri de gönderdi. Ama Balkan Harbi öncesinde Balkanlar'daki Türk baskılarına karşı o kadar hassas, yani duygulu olan Avrupa, bu feryatlara karşı, nedense kulaklarını tıkıyordu. Bu temsilciler, değil önemli devlet adamları tarafından kabul edilebilmek, hatta günlük gazetelerin en kuyruktaki bir yazar veya muhabiri ile görüşebilmeyi büyük başarı saymalarına rağmen, buna bile pek muvaffak olamıyorlardı. Resmî devlet yetkilileri ise bu konularda bir şey söylemeyi, hatta ziyaret kabul etmeyi bile, Balkanlı dostlarının içişlerine müdahale sayarak, kapılarını gelenlere kapıyorlardı. Bu derneğin genel sekreteri ve Avrupa'da temsilcisi olan dil uzmanı ve cumhuriyet devrinde Mebus Ahmet Cevat (Emre) Beyin, bu araştırma ve inceleme işleri ile, Avrupa'da yaşanılan hayal kırıklıkları ve ruh çöküntüleri hakkında, çok hikâyeler dinlemişimdir. Zaten neticeler yayınlanmıştır...

İşte Rumeli bozgununda Trakya'lardan Istanbul yollarına dökülen veya Makedonya'da, hiç değilse kasabalara, şehirlere sığınmaya koşan yüz binlerce göçmenin hikâyesi buydu...

***

BOZGUN KESİNLEŞİYOR!

Doğu Trakya'da 18-25 ekim arasında gelişen hareketlerin 28 ekimde arzettiği manzarayı gördük. Bu sahneye biraz daha göz atalım.

Lüleburgaz muharebesi, 50 kilometre genişliğinde bir saha üzerinde cereyan etmişti. Bu kadar geniş bir cephe, hatta birinci Dünya Harbi için bile önemli sayılacak bir savaş alanıdır.

Lüleburgaz muharebesi başlarken Osmanlı ordusu Vize-Lü-

Bulgar ve Yunan askerleri yakaladıkları Osmanlı askerlerinin feslerine haç çizer ve zorla istavroz çıkartırlardı.

leburgaz hattını işgal ediyordu. Karadeniz'de Midye'ye çıkarılan yardım kuvvetleri de Vize'ye doğru hareket halindeydi. Istanbul'a Anadolu'dan kuvvetler getiriliyordu. Kırklareli felâketine rağmen elde oldukça önemli kuvvetler vardı. Bütün bu kuvvetler, bu sefer iki ordu halinde teşkilâtlandırıldılar. Birinci Şark Ordusuna gene Abdullah Paşa kumanda edecekti. İkinci Şark Ordusunun başına Ahmet Muhtar Paşa getirildi. Başkumandan vekili karargâhını Çerkesköy'ünde bulunduruyordu. Bulgar kuvvetleri, birinci ve üçüncü ordular halinde ve eski tertiplerini muhafaza ederek iniyorlardı. Edirne'de muharebeler başlamıştı. General Savof başkumandanlığa geçmişti. İvanof Trakya ordusunu ele almış, Radko Dimitriyef, daha ziyade Edirne'yi de içine alan bir cephede kumandaya el koymuştu.

Lüleburgaz-Vize, daha doğrusu Lüleburgaz-Pınarhisar arasında cephe tutan Osmanlı ordusu için en kötü ihtimaller şunlardı: Ya güneye Marmara kıyılarına sürülerek Istanbul'la bağıntısı kesilecek ve orada dağılmak veya esir olmak durumuna düşecekti. Yahut ta doğuda Istranca dağlık bölgesine sürülecek ve gene Istanbul'la bağıntısı kesilerek aynı akıbete uğrayacaktı.

O halde Lüleburgaz muharebesinden iki şey beklenebilirdi: Birincisi, Bulgar ordusunu geriye iterek Kırklareli'ni kurtarmak. İkincisi de, Kırklareli-Edirne dayanaklarına arka vererek, Anadolu'dan alacağı takviyelerle harbi sürdürecek bir hareket tarzını düzenlemek! Fakat 4-5 gün süren Lüleburgaz muharebesi, her iki tarafın büyük kayıplar vermesi, Osmanlı ordusunun yenilgisi ve Istanbul üzerine çekilmesi ile bitti. Bu arada Osmanlı ordusu, hemen bütün toplarını ve ağır malzemesini kaybetmişti. İda esizlik bu harpte de görülmüş, bilhassa açlık orduyu sarmıştı. Bu açlıktan ordu, kolordu kumandanları da aynı sıkıntıyı çektiler. Halbuki mevsim, köylerde anbarların dolu olduğu mevsimdi. Harmanlar kaldırılmıştı. Bu harbin görgü şahidi olan M. Nihat, daha önce belirttiğimiz konferansında, Lüleburgaz istasyonunda düşmana çok miktarda erzak ve cephane bırakılmışken, ordunun felâketine cephanesiz-

liğin ve erzaksızlığın sebep olduğunu anlatır. Istanbul üzerine çekiliş te, ne yazık ki, muntazam bir ricat olmadı. Öyleki bu ricatı, yorgun ve bitkin olduğu için Bulgar ordusu da takip edememiştir. Yoksa taze kuvvetlerle ciddî bir takipte, bu kaçan ordudan belki de, çok az insan kurtulabilirdi.

Askerî yazarların bir kısmı, Lüleburgaz muharebesinde Bulgar ordusu kumandanlarının da muharebeyi baştan sona fena idare ettiklerini, Lüleburgaz'da rasgele bir muharebe cereyan ettiğini yazarlar. 4-5 günlük muharebe safhaları eldeki eserlerde izlenirken, bu görüşü doğrulayan birçok hareketlere rastlanır. Zaten Osmanlı ordusunun bir Kırklareli dağılışına rağmen tutunuşu, hatta zaman zaman düşmanı geri atan saldırılara geçişi bunu doğrular.

Fakat üzerinde mutabık kalınan nokta, kendi takatlarından büyük bir işe girişmiş olmalarına rağmen moral güçlerinin, manevî kuvvetlerinin sarsılmadığı, üstün olduğudur. Çünkü bütün muharebeler Osmanlı toprağında cereyan ediyordu. Alman Generallerinden Maper 1912 kasımında Ştutgard askerî bülteninde çıkan bir yazısında şunları yazar:

> *«Osmanlılar, ister taarruz etsin, ister yalnız Şark cephelerinin müdafaası ile yetinsinler şu muhakkaktır ki, yenilgilerinin sebebi, gerek maddî, gerek manevî bakımdan harbe hazır bulunmamalarıdır. Gerek birinci (Kırklareli' de) gerek onu takibeden yenilgilerinin asıl sebebi budur, Bulgarlara gelince, onlar harbin bu birinci safhasında, gerek askerî sevk ve idare, gerek hücumdaki şiddetleri ile, ister kumandanlarında, ister erlerinde, bir ordunun zaferini sağlayacak aslî sebep olan kalp ve ruh kuvvetinin kendilerinde varlığını ispat eylemişlerdir.»*

Osmanlı ordusunun sağ cenahında, yani Vize ve Istıranca kanadında Bulgarlar fazla bir faaliyet gösteremediler. Bulgarların üçüncü ordusuna bağlı birlikler burada direnişlerle karşılaştılar. Bu da oradaki Osmanlı Kuvvetlerinin daha rahat geri çekilmelerini sağladı. Aynı suretle Lüleburgaz savaşına ka-

tılan birliklerden geride kalanlar da Çorlu ve Saray üzerinden Çatalca istikametinde çekildiler.

Bir Osmanlı generali Bulgarların bu savaştaki galibiyetini şu sebeplere bağlar: Üstün bir topçu, sol kanadına yöneltilen hücumlara rağmen kuvvetinin son haddine kadar dayanan, her türlü zahmetlere mütehammil, metin, mukavemetli bir piyade ve herekâtı idareye muktedir bir kumanda heyeti...

Osmanlı ordusunun yenilgisini ise aynı general, askerin iyi idare edildiği takdirde cesur ve dayanıklı olmasına rağmen bu savaşta piyadenin talim ve terbiye görmemiş vaziyette olması, teknik ve tabiye gücü aşağı bir topçu, fena tanzim edilmiş ve muharebe meydanında esas şart olan irtibattan, karşılıklı bağıntılardan yoksun bir kumanda heyeti, sıhhî teşkilât ve iaşe teşkilâtının bozukluğu...

Bu muharebelerde iki tarafın da büyük kayıplar verdiği bilinir. Ancak rakamlar çelişmelidir. Osmanlı ordusunun Trakya savaşında bütün toplarını, esas levazımını terkettiği doğrudur. Fakat 30.000 ölü ve yaralı verdiği biraz mübalagalı olsa gerektir. Edirne muhasarası rakamları bunun dışındadır. Edirne muhasarası Osmanlılara, 15.000, Bulgarlara 10.000 ölü ve yaralıya mal olmuş olarak gösterilir.

Lüleburgaz yenilgisi üzerine 2 ekim 1912'de büyük kabine çekildi. Yeni kabineyi kurmaya Kâmil Paşa memur edildi. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Nazım Paşa bu kabinede de yer aldı. Fakat 23 ocak 1913'te bu kabinenin Enver Beyin yönettiği bir hükümet darbesi ile tasfiye edildiğini ve bu arada Nazım Paşanın, Enver Beyin yanındaki bir subay tarafından vurulduğunu göreceğiz. Çünkü Kuzey Afrika'dan dönen Enver Bey ve arkadaşları, orduya Çatalca cephesinde harekâta karışacaklardır. Bu safhada Enver Beyin siyasî ve askerî müdahale ve hareketlerine, az ileride ayrıca yer vereceğiz.

Burada ve Şark Ordusunun hikâyesine son verirken, asıl söz sahiplerinden biri olarak, Trakya'larda Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşayı da biraz dinlemeliyiz.

***

ŞARK ORDUSU KUMANDANI KONUŞUYOR!

Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşanın Hatıratında (1) anlatılanlar, elbette ki hem gelişmelerin şartları ve kronolojisi, hem de bir savunmadır. Bir haftada tam bir bozgun vererek topsuz, tüfeksiz Istanbul kapılarına kaçan bir ordunun kumandanı ise bu neticede elbette ki, kendi iradesi dışında gördüğü etkenler ve sorumluluklar da arayacaktır. Bu hatırata göre bunları şöyle özetleyebiliriz:

«Orduyu mağlûp eden aslî sebep, Osmanlılık vasıflarının soysuzlaşmasında değil, ordunun harp kıymetini haiz bulunmamasındadır. Çünkü Abdülhamit devrinde ordunun ıslahından çekinilmiştir. Buna karşılık, hırslı komşularımız, bu hususta fasılasız çalışmışlardır. Devlette idaresizlik yüzünden patlayan isyanlar da, ordunun dağınık bulunmasına ve talim-terbiyeden mahrum kalmasına sebep olmuştur. Bu sebeple, İstibdat devrinde ordu, harp kıymetinden mahrum, jandarma hizmetine mahsus, donmuş bir yığından başka bir şey değildi.

Meşrutiyetten sonra orduda ıslah teşebbüslerine girişildi. Evvelâ ordu kumanda heyetinin ve zabitlerin düzenlenmesine başlandı. Daha sonra siyasî ıslahata girişilecekti. Ama dahilde meydana çıkan karışıklıklar, bu ıslahatın gereği gibi yapılmasına engel oldu. Düşmanlarımız ise, Meşrutiyet idaremiz üzerine, büsbütün kuşkulandılar. 1325 (1909) askerî isyanı ise, ıslahat işine daha da sekte vurdu. Orduya siyaset girdi.

Ancak 1327 (1911) de bu ıslahat işi yeniden ele alınabildi. Bu sefer de Yemen ve benzeri isyanlar işi aksattı. Kadrolar bozuldu. Meselâ benim kumandanı bulunduğum İkinci Orduda, yalnız iki sene zarfında, tam 47 tabur piyade, hükümetin kuvvet gösterileri için garnizonlarından alınarak Yemen, Adana, Suriye, Arnavutluk, İzmir, Preveze (Adriyatik) ve Istanbul'a gönderildiler. Bu şartlar al-

(1) Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşanın hatıraları. (1336 - 1920) Istanbul.

tında bir ordunun ıslahından veya zamanın ihtiyacına göre yetiştirilmesinden nasıl bahsedilebilir. Balkan Harbine bu şartlar altında girdik...»

Ondan sonra Abdullah Paşanın hatıratı, daha çok bir savunma niteliğinde, olayların ayrıntılarını anlatmakla devam eder...

⁂

MAKEDONYA'DA BOZGUN!

Balkan Harbinde Batı Rumeli, Garp cephesi harekât sahası olarak adlandırılır. Harp esnasında Ordu Kumandanı Müşir Ali Rıza Paşaydı (mareşal). Şark cephesinde savaşlar kaybedildikten ve düşman Istanbul kapılarına dayandıktan sonra, denizden ikmal imkânlarından yoksun ve merkezle bağıntısı kesilmiş bir Garp cephesi, harbin olumlu netice ihtimallerinde elbette ki artık bir ağırlık teşkil edemezdi. Kaldı ki bu cephede de bozgun, daha ilk günlerde baş gösterdi. Garp ordusu harekâtında, hatta direnişlerden de pek bahsedilemez. Garp ordusunun Yunan cephesinde bazı geçici ve faydalanılmayan mevziî başarıları olmakla beraber, hiç bir yerde, hiç bir zaman teşebbüs kesinlikle ele alınamadı. Bütün harekâtı, düşmanın harekâtına bağlı kaldı. Harpte teşebbüsü kaybetmek ise, aslında yenilgi demektir. Kısacası; Garp Ordusu harp etmedi, sadece, hem de hızla dağıldı. Rumeli'yi terketti. Ve o kadar...

Niçin? Silâhça mı zayıftı? Hayır! Sayıca mı pek alttaydı? Hayır! Ama iki şeyden inanılmaz derecede yoksundu: Kumanda gücü ve disiplin! Bunlara şu yoksunluğu da eklemelidir: Mesul olmak ve mesul edilmek düzeni! Bu ruh ve nizam yapıları olmayınca ise bir ordunun değil savaşmak ve savaşı kazanmak, barış zamanında bile varlığı, bütün değerini yitirir. Devlet yapısında, ordu olmak vasfının hikmeti kalmaz...

Garp Ordusunun da; gerek daha önce gördüğümüz gibi barış zamanlarında, gerek aşağıda göreceğimiz gibi savaş devresinde, baştan sona sürüp giden bu yoksunluk ve yetersizliklerin asıl günahlısı ise, elbette ki ordu saflarında yer alan basit as-

kerler kütlesi, yani erler değildi. Genç subayların yetkileri de çok sınırlıydı. Zaten bir orduda üst kademe bozuk ve yetersiz olunca, oradan yayılan başsızlık ve sorumsuzluk havası, garip bir şekilde ve hızla alt saflara sızar. Bu safları işlemez, itaatsiz hale getirir. Şark cephesinde olduğu gibi, Garp cephesinde de şartlar, aynen böyleydi. Şartlar böyle olunca da, Şark cephesinde olduğu gibi Garp cephesinde de aynı atmosfer yaşandı. Aynı sahneler tekrarlandı. Ve netice aynı oldu: *Bozgun!*

Garp cephesinde, tıpkı Şark cephesinde olduğu gibi hızla orduyu saran dağılış, kaçış ve bozuluş hikâyelerine geçmeden, Garp ve Şark cephelerinden iki sahneyi karşılaştıralım. Meselâ, aslında Istanbul yolunu düşmana kapayan dayanak noktalarından biri sanılan ve gerek asker, gerek silâhça kendi üzerine gelen Bulgar ordusundan hiç te zayıf olmayan Kırklareli (Kırkkilise) mevkiinin, nasıl silâh patlatılmadan bırakılıp, bütün askerlerin bir panik havası içinde geriye aktıklarını, daha önce görmüştük. Bundan bahsederken Mehmet Ali Nüzhet Paşa, sahneyi şöyle tasvir ediyordu:

23 ekimde, epeyce şiddetli bir muharebeden sonra Bulgarların iki merkez kolu, karşılarındaki Osmanlı müfrezelerini Kırkkilise'nin hemen birkaç kilometre yakınında olan Raklıca üzerine sürdüler. Ertesi gece ise Bulgarların Şark kolu, Ahmetçe üzerinden ilerleyerek, Osmanlı iç savunma hattının sağ yanı ile gerisine karşı hareketi başardı. Bunu anlayınca müdafiler, fevkalâde korkuya kapıldılar. Direnişleri sarsıldı. Bu beklenmeyen ricat (geri çekilme) dolayısıyle Kırkkilise'de ve Kırkkilise etrafında toplanmış olan bütün birlikler çözüldüler. Karmakarışık yerlerini terkettiler. Bir kısmı Pınarhisar, bir kısmı Babaeski üzerine kaçıyorlardı. Toplarını, arabalarını, yedek cephane ve malzemeyi hep yollarda terkettiler...»

Daha önce de verdiğimiz bu sahneyi hatırlıyoruz. Evet Kırklareli ve etrafı, silâh patlatılmadan, korku ve maneviyat çöküntüsü içinde terkedilmişti. Halbuki düşmanın yanlara, hatta geriye düşmesi halleri daima görülebilir. Bu gibi hallerde alına-

cak karar, cephe kaydırması cephe teşkili ve yeni direniş tedbirleridir. Ama silâh patlamadan bozgun ve hele toplarını, ağırlıklarını terkederek kaçmak doğru değildir. Daha önce bu bozgunu anlatırken, gene aynı eserde gördüğümüz diğer bir sahne vardı ki, onu almamıştık. Manzara şuydu: İşte bu bozulup kaçış esnasında bütün toplarını yollarda bırakıp, ta Çerkesköy istasyonuna kadar kaçan bir topçu kumandanı, orada fazla olarak bir de başkumandan vekilinin karşısına çıkmış, yollarda toplarını bıraktığını, ama atlara atlayıp kendilerinin kurtulduğu müjdesini vermişti! Bu değersiz adam, gerçi hakaret görmüş, ama kurşuna dizilmemişti.

Garp cephesinde de işte bunlara benzer nice sahneler vardır. Meselâ şunu nakledelim: Bu sahne Makedonya'nın kuzey kesimine düşen Koçana berisinde, Domuz ovasında cereyan eder. Orada da Bulgar kuvveti ile karşılaşılmıştır. Kırklareli kuzeyinde bir gün önce hiç te bozgun işareti vermeyen «oldukça şiddetli» bir muharebe cereyan ettiği gibi, burada da bir gün önce, hatta başarılı bir çarpışma geçer. Askeri, cepheden yaramayacağını anlayan düşman, Kırklareli'nde olduğu gibi burada da, gece yön değiştirir. Batarya mevzilerine saldırır. Fakat söktüremez. Ama ertesi gün, hatta böyle saldırılar dahi yokken, asker arasına «düşman süvarisi geliyor» lafları, haykırışları yayılır. Halbuki disiplinli piyade karşısında süvari hücumu, en zayıf tehlikedir. Süvari hücum edebilir. Ama disiplinli ateş karşısında bu hücum mutlaka kırılır. Kaldı ki Koçana olayında ortada, böyle büyütülecek bir süvari hücumu da yoktur. Osmanlı cephesi ise, piyadesi, topçusu, makineli tüfekleri ile güçlüdür. Nitekim bir gün önceki başarılı çatışmasında cephe yarılamamıştır. Ertesi gün, hem de hiç sebep yokken, ortaya yayılan «süvari geliyor» lafları ile moral sıfıra düşmüştür. Çünkü ortada kumandan ve kumanda yoktur. Şimdi şunları okuyalım:

> *«Büyük ağırlıklarla, hafif topçunun cephane kollarının, daha geride İştip istikametine hareketi emrolundu. İşte bu sırada «düşman süvarileri geliyor» sözleri askerler*

arasına yayıldı. Ağırlıkların bu geri gönderilişi de, bozulan manevî kuvveti sarstı. Yola düzülen ağırlıklarla, hesapsız asker de savuşmaya başladı. Bazen bir beygiri dört nefer, bir arabayı on nefer götürüyordu!

Hatta bu arada ricat (geri çekilme) için emir verildiği sözleri de yayıldı. Halbuki böyle bir emir yoktu. Fakat ardçı kuvvetten başka bütün birliklerin yerlerini terkederek İştip caddesine indikleri görülüyordu. Topçular da hayvanlarını koşarak yola düzülmeye hazırlanıyorlardı.

İşte o sırada ve karmakarışık yola dökülen gayri muntazam birlikler arasından birkaç el silâh atıldı. Bu atılan birkaç el silâh, oradaki beş altı bin kişilik kuvvetin bozgun işareti oldu. Düşman süvarisi geliyor feryatları ile alabildiğine koşmaya başlayan askerlerin, etrafa korku yayan hareketleri, tekerlekleri dingillerine kadar, sürülmüş tarlalara saplanan topların bata çıka götürülüşleri, ağırlıkların arasına karışan askerlerin alabildiklerine koşuşları, önü alınamayacak kadar korkunç bir bozgunun başladığını gösteriyordu. Artık söz, ayağa düşmüştü...» (1).

Evet, söz, ayağa düşmüştü. Çünkü ortada kumandan yoktu. Baş yoktu. Kumanda zinciri kırılmıştı. Halbuki bu kaçanların üstünde, hiç bir düşman şarapneli patlamıyordu. Arkalarından düşman topu, düşman tüfeği ateş etmiyordu. Düşman süvarisi görünmüyordu. Hatta görünmek istese bile bu kaçanlara yetişmesi için çok zaman isterdi. Kaldı ki arkada ardçı kuvvetler de vardı. Ve bunlar henüz bozulmuş, çekilmiş değillerdi. Ama ne var ki, *bozgun* başlamıştı. Bozgun, düşmanın baskısı ile değil, ruhtaki, moraldeki çöküntü ile başlar. Bozgun, ruhî çöküntü demektir. Eğer bu ruh çöküntüsü olmasa, hatta yenilen, çekilme zorunda kalan birlikler bile disiplinli bir idare altında, askerî bir dayanışma içinde, bozgunu önler. Usulü dairesinde bir cephe gerilemesi yapabilirler. Halbuki bu sahnede, toplu tüfekli, askerli kumandanlı 6000 savaşçı, değil

(1) Selânikli Bahri: *Balkan Harbinde Garp Ordusu.* 1915 - Çiftçi Kitabevi. Istanbul. s. 25-26.

savaş yapmadan, hattâ düşmanı bile görmeden dağılmış kaçıyorlardı. Şunları da okuyalım:

«Hepimiz, bir belâ seli gibi akıp giden bu cereyana kapılmıştık. Düşman süvarisinin böyle az zaman için bizi izleyemeyeceğini, arkamızda ardçı birlikler bulunduğunu, hem askerlere söylüyor, hem de onlara hiç bir tesir yapmayan bu beyanlarımıza rağmen, biz zabitler de bu sele kapılmış, alabildiğimize, onlarla beraber kaçıyorduk.

Sekiz on metre genişliğinde olan Koçana-İştip şosesi, insan, hayvan, top ve toparlak (topların cephane arabaları) ile dolmuştu. Topçuların bütün hızları ile alabildiğine ezip, çiğneyip geçtikleri askerler ve hayvanlar alkan içinde yerlere serilmiş yatıyorlardı. Top tekerlekleri tarafından beyinleri ezilmiş askerlere, bacakları kırılmış hayvanlara sık sık rastlıyorduk.

Kaçış, gittikçe şiddetleniyor, hızlanıyordu. Bir sıra geldi ki, ağırlıkları sevke memur askerler, hayvanların üzerindeki beylik, yahut zabitlere mahsus eşyaları yerlere fırlatarak, hayvanlara atlıyor, kaçıyorlar, savuşuyorlardı. Yollarda terkedilen eşya, artık yolu kapayacak hale gelmişti, Diyebilirim ki, şose bir bonmarşe halini almıştı. Pelerinler, velenseler, portatif karyolalar, manevra sandıkları, tüfekler, kasaturalar, cephane sandıkları, top toparlakları, kırık arabalar ve daha sayısız eşya, şoseyi doldurmuştu. Bir sürü insan ve hayvan, birbirlerine karışarak, tam bir sürü halinde kaçışıyorlardı. Öyleki, bu kaçanlar sürüsü içinde, sekiz saat olan Koçana-İştip yolunu, üç saatta almıştık. Hatta askerlerin, hayvanların dörtte üçü, İştip'te de eylenmeyerek, İştip'e de uğramayarak, Köprülü yolunu tutmuşlardı. Ben eminim ki tarih, böyle bir bozgun görmemiştir...» (1).

İşte *bozgun* budur. İşte Kırkkilise kaçışını anlatan paşanın *panik* dediği hal ve sahne budur.

(1) Aynı eser.

Ama bu bozgun niçindi? Bu panik niçindi? Neden kaçıyorlardı? Neden durmadan kaçıyorlardı? Hem de düşmanı bile görmeden? Hem de düşman bile onlara yetişmeden? Azlık mıydılar? Hayır! Silâhsız mıydılar? Hayır! Bu terkedilen toplar, tüfekler, bombalar, cephaneler onlara, düşmanı bulsunlar, düşmanla savaşsınlar diye verilmemiş miydi? O halde bu sahne neydi? Neleri noksandı?

Noksan olan elbette ki, baş ve disiplindi. Üstlerde kumanda gücü, mesuliyet duygusuydu. Altlarda mesul olmak korkusuydu. Kısacası ruh çöküntüsüydü. Maddî vasıtalar olduğu halde, maddî ve manevî hazırlıksızlıktı. Kısacası ordunun, ordu görünüşünde olduğu halde, içinden çürümüş, değerlerini kaybetmiş olmasıydı. Yani artık ordu olmayışıydı. Ordunun soysuzlaşmasıydı. Ordu olmaktan çıkışıydı. Bunun nedenlerine ise, daha önce ve Balkan Harbi öncesinde Makedonya'daki durumu özetlerken değinmiştik.

Halbuki bütün bu askerler, bütün bu subaylar, harpler yapmış, harpler kazanmış ve bütün bu toprakları fethetmiş soylu bir milletin çocuklarıydı. Hepsi de Anadolu ve Rumeli'nin Türk halkından geliyorlardı. Ve bütün bunlar yarın, bu *bozgun*'un üstünden daha iki yıl geçmeden, dünyanın en güçlü ordularına karşı savaşacaklardı. Değil böyle birkaç silâh sesi ile ve arkada düşmanı bile görmeden böylesine dağılmak, kaçmak, hatta meselâ Çanakkale'de, aradaki mesafe hatta 100 metreye, 50 metreye, 20 merteye, 10 metreye indiği halde, «devler ülkesinde bir devler savaşı vererek» Gelibolu topraklarından düşmanı, tersyüz denize dökeceklerdi.

Evet, bu askerler, bu subaylar, hatta aynı insanlar olacaklardı. Fakat o zaman bu ordunun başında birtakım başlar bulunacaktı. Meselâ bu eserin konusu ve 33 yaşında general, harbiye nazırı ve başkumandan vekili olan bir Enver Paşa, aynı yaşta Mustafa Kemaller, Halil Paşalar, Karabekirler ve daha niceleri gibi arkadaşları ile, imparatorluğun 10 harp cephesinde, tümenler, kolordular, ordular idare edeceklerdi. Açlıklar olacak, sefalet olacak, yenmeler, yenilmeler olacak, ama

böyle bir bozgun görülmeyecekti. Ölenler ölecek, ama silâhları elinde yere düşeceklerdi...

Yukarıdaki sahneler gibisini daha pek çok verebiliriz. Hem de nice görgü şahitlerinden. Fakat aşağıda vesile düştükçe gene bazı durumları nakletmek üzere, şimdi Garp Ordusunun örgüsü ve teşkilâtı üzerinde kısaca duralım.

***

Garp Ordusu, üç kolordu ile (V-VI-VII) üç müstakil tümen (22-24-32) ve birkaç redif tümeninden kurulmuştu. Ordu; büyük kuvvetlerini Üsküp ovasında toplamıştı. Ne Trakya'lardan, ne de deniz yoluyla Anadolu'dan yardım göremeyeceğine göre, bütün harekâtını kendi sahası içinde yürütmek zorundaydı. Kuzey Arnavutluk'ta İşkodra, Güney Anavutluk'ta Yanya tahkimli kaleleri ile, Selânik körfezine açılan Selânik şehir ve tahkimatı da, bu bölgeye düşüyordu.

Üsküp ovasına yığılan kolorduların korunması, daha ilerilere sürülen kollar ve müfrezelerle sağlanmak istenmişti. Cephede; Avranya'ya ve Köstendil'e doğru Sırpların toplanmalarına karşı sağda Stroma vadisinde, Bulgarların toplanmalarına karşı solda Yenipazar sancağında tertibat alınmıştı. Arnavut isyanlarında adı çok geçen Kaçanik geçidinin kuzeyinde, Sırplılarla Karadağlıların ikinci derecede kuvvetlerine ve ayrıca Karadağ'a karşı da, müstakil İşkodra müfrezesi teşkil edilmişti.

Güneyde Yunanistan cephesi 22'nci Kaçana redif askerleri ile takviye edilmişti. Epir'e karşı da, 23'üncü Yanya tümeni vazifelendirildi. Kuzeyde plan, geçitlerden çıkacak Sırp kuvvetlerinin birleşmesini önlemek ve onları ayrı ayrı mağlûp etmek şeklinde görünüyordu.

Güçlü bir kumandan, güçlü bir kumanda heyeti ve disiplinli, manevra kabiliyeti olan bir ordu için, plan belki de olumluydu. Ama Garp Ordusu da Şark Ordusu gibi, sayıca kalabalık olmakla beraber, yetişkin asker bakımından zayıftı. Seferberliğini tamamlayamamıştı. Alman Ordusu Kurmaylarından Binbaşı Göbel'in, bir askerî yazarımız tarafından nakledilen şu parçasını verelim:

«Şark cephesinde nizamiye taburları mevcutlarının 1000'er nefere çıkabilmesi için, her tümenin 7-8 bin nefere ihtiyacı vardı. İşte bu açıdan bakınca, yalnız Şark Ordusu ihtiyacı için henüz 80.000 nefer lâzımdı.»

Garp Ordusu harekât sahasında müttefiklerinin hedefleri olan sahalar Balkan Harbi başlamadan aralarında uyuşulan taksim planındaki sahalardı. Sırplar Üsküp ve Manastır üzerine yürüyeceklerdi. Bulgarlar Vardar nehrinin doğusundaki yerleri alacaklardı. Yunanlılar Epir sınır bölgesini ve Selânik-Manastır demiryolunun güneyinde kalan toprakları işgal edeceklerdi. Selânik'in kaderi, taksim andlaşmasında askıda bırakılmıştı. Kim çabuk davranırsa o alacaktı. Müttefikler bu planlarını kolayca ve aksaksız uyguladılar. Fakat Osmanlı ordusunun tasavvur, plan ve kararları, tamamen havada kaldı. Ve bozgun, her şeyi sildi, süpürdü. Nitekim Makedonya harp sahasında ve harbin başlamasından daha beş gün sonra Osmanlı ordusu yenilmişti. Ondan sonraki harekâtta etkili bir müdahalesi olmadı. Yani Şark Ordusu sahasında olduğu gibi Garp Ordusu sahasında da katî netice, Osmanlıların aleyhine olarak daha harbin ilk haftasında alınmıştı. Sonraki hareketler sadece, Osmanlı ordusunun tasfiyesi hareketleriydi. Arada direnişe devam eden İşkodra ve Yanya kaleleri, Trakya'da Edirne kalesi gibi dünya askerlik tarihinin son kale muharebelerini vererek düşeceklerdi. Onlarla beraber de askerlik tarihinde, kale muharebeleri devri kapanacaktı. Selânik şehri ve kalesi ise, oraya memur olan Kara Tahsin Paşa tarafından, silâh patlatılmadan ve bütün silâhları ile düşmana verilecekti...

Garp cephesinde gerçi Komanova Muharebesi, Manastır Muharebesi gibi, savaşlardan bahsedilir. Bunların üzerinde durmasak ta olur. Çünkü olan bitenlerin üzerine ne kadar eğilinirse, bu olup bitenler o kadar değersizleşir. Meselâ Garp Ordusu Başkumandanı Ali Rıza Paşa hemen bütün Makedonya'yı tam bir bozgun içinde terkedip Manastır'a sığınırken:

— *Manastır, ikinci bir Plevne olacaktır,*

der. Ama dört gün sonra Manastır düşman elindedir! Ve ondan

sonra, Ali Rıza Paşanın adı bile işitilmez. Balkan Harbinin bir kalemde tasfiye ettiği eski kumandanlar nesline, o da karışır, gider.

Hulâsa bu hareket ve askerî inkişafların üzerinde durmamak yerindedir. Ama daha önce de kısmen değindiğimiz sahnelere daha bazılarını ilâve etmekte, düşündürücü manalar vardır. Meselâ şunları okuyalım:

«Türk ordusunda, harp mefhumunu bilen kumandan yok gibiydi. Meselâ Garp Ordusunda Merkez Grubu Kumandanı Zeki Paşa, iyi bir askerî akademi hocasıydı. Ama harp adamı değildi. Halim, selim, yumuşak huylu, nazik, bir adamdı. Ve o kadar...

1878 yılından beri Osmanlı ordusu harbi unutmuştu. Abdülhamit devrinde ordu, harp için yetiştirilmiyordu. Meşrutiyetten sonra orduya el atılmıştı. Ama canlanma yetersizdi. Alayları, taburları, tümenleri, hatta daha yukarı birlikleri idare edecek kumandan yoktu.» (1).

«Harbin devamı müddetince, bir süngü tak! Bir hücum! borusunun çalınmadığını, askerin bir defa Allah, Allah! diyerek ileri atıldığını gören göz, işiten kulak varsa meydana çıksın. Rumeli'nin o temiz topraklarında, usulü dairesinde on adımlık bir ricat dahi yapamadığımıza kıyamete kadar yanmalıyız...» (2).

«Araziden istifade etmeyi, silâhını kullanmayı bilmeyen askerler, her taburda askerin dörtte üçünü teşkil ediyordu. Verilen dört yüz metrelik nişangâha 2000 metrelik nişangâh tanzim etmeye uğraşan, fişeği namlunun ucundan tüfeğe sokmaya çalışan askerlerin, orduda asker olarak bulunmalarına gülmek mi, ağlamak mı lâzımdı, tayin edemiyorduk...» (3).

«Komanova ilerisinde Sırplara ilk temas yapıldığı zaman ilk çatışmada kuvvetli darbeler vurulmuştu. Akşama

(1) Rahmi (Apak): *Yetmişlik Bir Subayın Hatıratı.* 1957 Ankara, s. 60.

(2) Selânikli Bahri: *Balkan Harbinde Garp Ordusu.* s. 13.

(3) Aynı eser.

kadar muharebenin gidişi lehimize görülüyordu. Gece basınca bazı tümen kumandanları ve kumandanlar, muharebe sahasını terkederek Komanova kasabasına rahat etmeye gittiler! Hatta bazı tümen kumandanları, kendilerine tebliğ edilen paşalık rütbesinin alâmetlerini diktirmek için, gece yarısı terzileri çağırtmışlardı. Redif alayı ve tümenleri ise, daha o gece dağılmışlardı...»

«Manastır'daki tutumu ilk günden beğenmemiştim. Çünkü ordu ve kolordu karargâhları, harp sahalarını bırakıp geceleri şehirde geceliyorlardı. İrtibat zabitleri ve yaverleri de karargâhlarla beraber gidiyorlardı. Ertesi sabah atlarına binerek ileri hatlara geliyorlardı. Birçok kumandan ve subaylar birliklerini kaybetmişlerdi. Bunların işi gücü, başıboş dolaşmak ve gelip muharebeyi seyretmekti...» (1).

Bu sahneleri nakletmek, hem faydasız, hem faydalıdır. Şunun için faydasızdır ki, hem bu ordular, hem bunların bağlı olduğu imparatorluk, artık tarih sahnesinden silinmişlerdir. Ama şunun için de faydalıdır ki bir ordu, orduluk vasıflarını kaybederse nasıl soysuzlaşır, nasıl değersizleşir, nasıl bir kuru kalabalık haline gelir, bunu bu misallerden görürüz. Sonra da şunun için faydalıdır ki, çok kısa bir süre sonra bu ordu malzemesinden güçlü bir irade, yani bu eserin kahramanı olan Enver Paşa, güçlü bir hiyerarşi, güçlü bir sevk ve kumanda kadrosu sağlayarak, disiplinli bir direniş ve saldırı kudreti yaratabilmiştir. Bunları düşündürmekte ise, elbette ki fayda vardır. Birinci Dünya Harbinin, daha ileride ele alacağımız problemleri ve yargıları, tabiî ayrı bir konu teşkil edecektir.

Ama Garp Ordusu bahsini kapatmadan, diğer alanlarda birkaç sahne daha belirtmek yerinde olacaktır:

«Garp Ordusunda Kolordu Kumandanlarından Kara Sait Paşa, sinirlerine hâkim bir insandı. Ama Hürriyet ve İtilaf Partisi taraflısı tanınıyordu. Gene Vardar Ordusu

(1) Rahmi (Apak): *Yetmişlik Bir Subayın Hatıratı*. s. 67.

mensuplarından Miralay (Albay) Efe Kâzım Bey de İttihat ve Terakkiciydi. Bunların bir gün, Manastır önündeki savaşların kritik bir safhasında, tabanca tabancaya geldiklerini gördük. Etrafın müdahalesi ile bu kavgacılar güçlükle ayrıldılar.»

«Manastır savaşı da ancak dört gün sürdü. Dördüncü gün bozulduk. Halbuki Sırpların, meselâ ancak iki tane 10,5'luk, uzun menzilli topları vardı!

Dördüncü gün akşam üzeri bozguna uğramış kaçıyorduk. Halbuki kaçtığımız güney istikametinde ve ancak 30 kilometre ileride, Yunan ordusu bize doğru geliyordu!

Biz, meçhul akıbetimize gidiyorduk...»

«Her tarafta terkedilmiş toplar, devrilmiş arabalar, baştan başa perişanlık, dizlere kadar çıkan çamur, soğuk, yağmur ve karanlık....

Hepimiz ve Mehmetçikler, bu şartların ortasında kaçmaya, daha doğrusu yürümeye çalışıyoruz...»

«Halbuki Garp Ordusu başkumandanımız, bize Manastır'ın, ikinci Plevne olacağını söylemişti. Hatta bir de beyanname veya tebliğ dağıtılmıştı. Bunda Manastır savaşının Rumeli'nin akıbetini tayin edeceği, buradan bir adım geriye çekilinmeyeceği, aslanlar gibi savaşacağımız ve bunlara benzer neler yazılmıştı? Halbuki hemen bozulduk!

Azlık mıydık? Hayır! Vardar Ordusu, yani Garp Ordusunun bir kolu burada, tam 60.000 askerlik bir kuvvet teşkil ediyordu...

Hulâsa biz, muharebenin ne olduğunu, nasıl yapılacağını bilmiyorduk. Biz muharebeyi, Balkan Harbinden sonra öğrendik...»

Evet, 60.000 kişilik bir ordu, başkumandanı, kumandanları, subayları, askerleri ile, bilinmeyen bir akıbete gidiyordu. Yollar, terkedilmiş toplar, arabalar, cephaneler, yerlere serilen insanlar, hayvanlarla doluydu.

Zaten Manastır artık arkalarda kalınca, bu bozulan, kaçan kafileler, nereye gideceklerini de bilemezler. Her kafadan bir ses çıkar. Herkes bir başka istikamet tavsiye eder. İş büsbütün karışır. O zaman içlerinden biri çıkar:

— *En iyisi, Kur'anı açıp fala bakmaktır! Gideceğimiz istikameti ona göre tayin edelim, o tarafa yürüyelim!*

Bu sahnenin görgü şahidi Rahmi Apak «Yetmişlik Bir Subayın Hatıratı» isimli eserinde (sayfa: 80) bu olayı «Çekilme İstikametini Tayin İçin Kur'an'dan Fala Bakma» başlığı altında anlatır. Demek ki iş, artık Allah'a kalmıştır!

Kur'an açılır. Niyet bağlanır. Sayfa çevrilir. Ve çıkacak sûrenin manasından kumandanlar, bir haftada bütün Rumeli topraklarını kaybetmiş, toplarını, tüfeklerini atarak kaçan bu bozulmuş Osmanlı birliklerinin, ne yapması lâzım geldiğini anlamaya çalışırlar. Bu şaşılacak hadise, kurmaylık tarihine geçmelidir.

Fakat bu olup bitenlere galiba Tanrı da, Peygamber de dargın olacaklardı ki, Kur'an'ın sayfaları da onlara bir şey söylemez. O zaman gelişi güzel bir yürüyüş başlar. Ve ertesi günler, beklenmeyen bir şey olur. Bu Osmanlı birlikleri, daha 10 gün önceye kadar kendileri ile asi diye muharebe ettikleri, silâhlarını topladıkları, astıkları kestikleri Arnavutların kucaklarına sığınırlar. Bu sefer, kendi silâhlarını onlara teslim ederler. Çünkü o sırada Güney Arnavutluk bağımsızlığını ilân etmiştir!

Fakat bu yeni hükümet eski efendilerine, elbette ki pek fazla güleryüz göstermeyecektir. Başkalarını bir tarafa bıraksak bile, meselâ İkinci Meşrutiyet hareketinin ünlü Hürriyet Kahramanı Niyazi Bey, hem de kendisi de Arnavut soyundan olduğu halde, bu yeni Arnavut beyliğinin sınırına düşen Fiyeri köprüsünde öldürülür (1).

*
* *

(1) Aynı eser. Fakat Niyazi Beyin öldürüldüğü yer hakkında bilgiler, biraz çelişmelidir. Diğer bazı kayıtlara göre de Niyazi Bey, gene Arnavutluk'ta, ama Avlunya limanında ve Istanbul'a göç için bindiği bir vapurun güvertesinde, hasta, bitkin bir halde iken, gene birkaç Arnavut tarafından öldürülmüştür.

Muharebe ve mülkü müdafaa için kurulan ordunun muharebeyi bilmemesi garipti. Ama, ne çare ki gerçek buydu. Yukarıda hatıralarından parçalar verdiğimiz yazarın, daha önce naklettiğimiz ve:

«Abdülhamit devrinde ordu, harp için yetiştirilmiyordu,»

sözleri doğrudur. Kurmay okulunda, daha çok kendi kendilerini yetiştirmek, ileride büyük adamlar olmak, memleketi kurtarmak ihtiraslarına kendilerini veren gençler vardı. Bunlar, bu okulda, bazı iyi hocalarla, bazı yabancı öğretmenler bulmuşlardı. Ama bu şansları ile yetişen 1900-1908 kurmayları dışında, Harbokulları zayıftı. Harbokullarında talim için tam techizat yoktu. Makanizmaları üstünde silâh, hakikî süngü ve hakikî cephane bulundurulmuyordu. Manevralar yapılmıyordu. Tabiye (strateji) dersleri için de tatbikat olamıyordu. Bu sebeple harbokulları aslında, yetişmemiş subaylar yetiştiriyordu. Bunlar; sağlam, temiz, fakat yoğurulmamış, işlenmemiş tam subay vasfını almamış insanlar olarak birliklere dağıtılıyorlardı. Bilgileri kıttı.

Meselâ 1906'da kurmay okulunu bitirip, topçu kurmay yüzbaşı olarak İkinci Orduya (Edirne) gönderilen İsmet Bey (İnönü) topçu mektebinde hâlâ, ilkel mantelli toplar üzerinde ve Haliç'teki topçu mektebi bahçesinde talim gördüklerini, tatbikat ve manevra yapmadıklarını anlatır. Edirne'ye gidince orada, ilk defa satın alınmış bir seri ateşli batarya gördüğünü, ama bunu da kullanmasını kimsenin bilmediğini ekler. 1906'da hâlâ mantelli toplar kullanan ve seri ateşli topu bilmeyen bir ordu ne demektir?

Bu şartlar altında ordu subaylarının askerî bilgilerinin ne olabileceğini, şu nakledeceğimiz hatıradan anlayabiliriz:

«1328 senesi (1912) başında, On Altıncı İstip Kumandanı Mehmet Paşa, Erkânıharp Reisi Nuri Beyle beraber bir gün ansızın Köprülü'ye geldiler. Köprülü 48. Alayın garnizonu olduğu için, orada bu alayın üç taburu bulunuyordu. Bunlar gelir gelmez Alay Kumandanı Miralay İs-

Balkanlı askerler köyleri yakıyor, silâhsız ve köylerini bırakıp kaçmak üzere olan insanları da öldürürlerken, III. Osmanlı ordusu komutanı, ne yapmak gerektiğine karar vermek için Kur'an açıp fal bakıyordu.

mail Hakkı Beye verdikleri emirde, ertesi sabah alay amir ve zabitlerinin (binbaşılar dahil) birer kurşun kalem ve kâğıtla kışlada bulunmalarını ve bunların harp kabiliyetlerinin anlaşılması için imtihan edileceklerini söylerler.

Bu haber taburlara erişince, herkesi bir korku ve dehşet aldı. Ömründe kitap açmamış arkadaşların, o gece sabahlara kadar, seferiye, tabiye ve talimnameyi, ateşli merakla karıştırmaları, anlamadıkları maddeleri birbirlerinden sormaları, görülmeye değer bir levhaydı. Diyebilirim ki Köprülü, yirmi dört saat için, âdeta bir Mektebi Harbiye olmuştu.

Sabah olunca zabitler grup grup gelip, kışlaların büyük salonunda toplandılar. Ve bildirilen vakitte, Fırka (tümen) kumandanı ile erkânıharp reisi de teşrif ettiler.

Nuri Bey tarafından, tabiyeye (strateji) dair bir mesele verildi. Birçoklarımız düşündük, taşındık, verecek cevap bulamadık. Kâğıtları boş teslim eden edene... İmtihan kâğıtlarını bu suretle teslim eden zabitlerin yekûnu, mevcudun dörtte üçüne vardı. Kalanlar da birtakım faraziyelerle kâğıtlarını doldurmuşlar. Sözün kısası, bu imtihan, alayımız zabitlerinin harp kıymetleri hakkında iyi bir ölçü oldu. Fırka kumandanı gider gitmez de, bu bilgisizliğimizden gelen utanç eserleri, yüzlerimizden silindi, gitti...» (1).

Burada nakledilen ve Köprülü'de geçen bu küçük sahneyi, bütün Osmanlı mülküne dağılmış ordu birliklerinin hepsi için bir misal olarak alabiliriz.

Garp Ordusunun hikâyesini, şu hatıralarla kapatalım:

«Balkan Harbinde birçok yerlere, daha barış zamanında, çok miktarda erzak depo edilmişti. Bazılarına da, seferberliğin ilânından sonra depo edildi. Buna rağmen ordu, harekât esnasında hesapsız sıkıntılar çekti. Açlıklara uğradı. Çünkü bunlar bu depolardan, gerekli yerlere sev-

(1) Selânikli Bahri: *Balkan Harbinde Garp Ordusu.*

kedilememişti. Meselâ Komanova muharebe sahasında bu böyle oldu.

Halbuki Komanova'dan çekilirken, istasyonda vagonlarla un, arpa, fasulye, pirinç terkedildi. Bunların hepsi Sırpların eline geçti.» (1).

Şu parça da önemlidir:

«Koçana düşmeden önce, Selânik'ten geçilerek İştip'e sevkedilen 1.400 nefer Anadolu ihtiyat erleri kışla meydanında:

— Bize silâh verin,

diye ağlayıp feryat ediyorlardı. Selânik bunlara silâh, elbise vermeden hepsini buraya sürmüştü. İştip'te ise tek silâh, tek kat elbise yoktu. Bu vaziyet karşısında, hepsi de güçlü kuvvetli bu 1.400 Anadolu çocuğu, bu hale sebep olanlara lanetler okuyarak, aç, çıplak ve silâhsız, geriye doğru yollara düşmüşlerdi.

Halbuki bunlardan birer silâhı esirgeyen Selânik kumandanı Kara Tahsin Paşa, Selânik'i hiç tüfek patlatmadan Yunanlılara terk edince, Selânik debboylarında saklanan 89.000 mavzer tüfeğini, düşmana teslim etmişti...» (2).

Bu bahsi burada kesmek galiba daha doğru olacak!

***

ISLAHAT ÇABALARI:

İkinci Meşrutiyetin ilânı sırasında, daha eski rejimden devralınan ordu ve donanmanın hazin durumu hakkında bu eserin birinci cildinde gereği kadar bilgi verilmiştir. Bu ordu, artık ordu değildi. Donanma, çökmüştü. Gemiler enkaz halindeydi. 1897 Osmanlı-Yunan Harbinde de, ancak bir ay sürmesine rağmen, bazen nasıl kritik safhalar yaşandığını biliyoruz.

Fakat acaba, hiç olmazsa Meşrutiyetin ilânından sonra bu orduda hiç mi bir şeyler yapılmamıştı? Elbette yapılmıştı. Evvelâ ordu ve donanma, kâğıt üstünde kalmayan bir bütçeye

(1) Selânikli Bahri: *Balkan Harbinde Garp Ordusu.* s. 9-10.
(2) Aynı eser. s. 15.

bağlanmıştı. İlk defa olarak Meşrutiyet devrinde vaktinde ve tam maaş verilmeye başlandı. Sonra subay kadrosuna el atıldı. 31 mart olayları sırasında kaydettiğimiz gibi, ordu subay kadrosunun yarısı, hatta daha fazlası (7000 kadar) mektep görmemiş, alaylı subaylardan teşekkül ediyordu. Bunlar generallik, hatta mareşallik rütbelerine kadar yükselirler, padişahın sadık kullarını teşkil ederlerdi.

Bu alaylı subaylar işinin, 31 mart ayaklanmasında nasıl bir kışkırtma konusu olduğunu, askerlerin:

— *Mektepli subay istemeyiz,*

diye haykırışlarını, bazı mektepli subayların şurada burada uğradıkları hakaretleri, hatta öldürülmelerini biliyoruz.

Ordu teşkilâtında düzeltmeler, talim-terbiye işlerine el atışlar başladı. Eski silâhların tasfiyesi, yeni silâhlara geçiş, seri ateşli topların büyük ölçüde orduya verilişi önemli işlerdi. Donanmaya yöneliş ve «Osmanlı Donanma Cemiyeti» nin teşkili suretiyle halkta donanmaya, denizciliğe karşı uyandırılmaya çalışılan geniş ilgi, toplanan önemli yardımlar havayı değiştiriyordu. Bunlar ve Mahmut Şevket Paşa ile Ataşemiliter Enver Beyin Almanya'da askerî incelemeleri, bu arada silâh satın alınması sahasında elde edilen neticeler önemliydi. En önemlisi de, orduda girişilen tasfiyelerdi. İlk kanun «Rütbelerin Tasfiyesi» kanunu oldu. Ehliyetleri olmadığı halde büyük rütbelere çıkarılan iltimaslı insanların, meselâ birçok saray generallerinin ve yakınlarının rütbeleri birkaç derece birden indirildi. Birçokları büsbütün tasfiye edildiler. Sonra hem sivil, hem asker kadrolarında «Tensikat Kanunu» çıkarıldı. Bir işe yaramayan, fakat maaş kadrolarını dolduran birçok insan tasfiyeye uğradı.

Harbokullarına değerli hocalar atandı. Derslere yeni bir veche verildi. Çünkü okullar aslında, Meşrutiyet fikir ve mücadelesinin dayanağı idiler. Bu gayretlere, kışla meydanları dışında yapılan açık arazi tatbikatını, harp oyunlarını ve Rumeli'de ancak iki defa yapılabilmekle beraber geniş ölçüde manevraları da zikretmeliyiz...

Fakat temizlenmesi çok zaman isteyen bir derdi, orduda köklenmiş bir illeti de önemle belirtmeliyiz. Bu dert; en yüksek rütbede generaller de dahil olduğu halde, nadir istisnalarla, bütün kumanda ve subay kadrosunu saran meslekî bilgisizlikti. Bu kadro, İstibdat devri çarklarından, iyi işlenmeden gelmişlerdi. Alaylı subayları bir tarafa bıraksak bile, harp okullarında öğretimin kısırlığı, şilâhlı tatbikat yasakları, arazi talimlerinin yokluğu, yeni silâhların ve meselâ seri ateşli topların bulunmaması, donanmada talimsizlik, tatbikatsızlık, tamirsizlik, gemilerin Haliç'te çürütülmesi gibi haller, hem kara, hem deniz ordusunu değersizleştirmişti. Daha öndeki sayfalarda verdiğimiz subay imtihanı misali, ülkenin en önemli bölgesinde bile subayların meslekî seviyesi hakkında bir fikir verir.

Orduyu istilâ eden salgın hastalığın da, orduda siyasetin yerleşmesi, siyaset kavgalarının ordu disiplinini sarsması olduğunu biliyoruz. Bunun meydana vuran sakatlıklarını, Balkan Harbi öncesinde Arnavutluk isyanlarını verirken gördük. İş o hale gelmişti ki, Üçüncü Ordu kumandanı kendi ordusu için:

— *Bu ordu ile harbedilmez,*

diyebiliyordu. İkinci Ordu kumandanı:

— *Bu ordu ile Bulgarlara karşı bile harbedemeyiz,*

diyordu. Çarklar laçkaydı. Selânik kumandanının; Balkan Harbi patlayacağı günlerde ve Selânik depolarında 89.000 mavzer varken, Anadolu'dan gelen eratı silâhsız Balkanlar'a sevketmesi inanılmaz bir haldi. Manastır hattı istasyonlarında hesapsız erzak yığılmışken, beş on kilometre ötede askerin açlıktan kıvranışı, Manastır'dan çekilen tümen komutanının askerî şartlara, belgelere göre değil, Kur'an'dan fal açıp, kaçış yollarını tayin etmeye çalışması ağlanacak hallerdi. Cephelerin, kasabaların, şehirlerin ardarda düşüşü, Rumeli'de harbin bir hafta içinde kaybedilişi ve bozguna uğrayıp yollara dökülen asker kafilelerinde topçuların piyadeyi çiğneyişi ve topların, tüfeklerin terkedilip Rumeli yollarını sürüler halinde insan sellerinin dolduruşu, mahallî veya tesadüfî olaylar değildi.

Bunlar, en az 40 yıldan beri birbirine zincirlenen, birbi-

rini tamamlayan şartların, affetmez kanuniyetlerinin neticeleri idiler. Bu şartlar, adına Balkan Harbi dediğimiz tragedyada, yani görülmemiş bozgunda hükümlerini icra ettiler. Bu neticeler, bu şartlara göre kaçınılmazdı.

Şimdi, Balkan Harbinin belli olan sonunu, hukukî düğümlenmeleri ile de artık derleyebiliriz. Fakat bu düğümlenme ve andlaşmalar noktasına varılırken, Istanbul'da bir hadise olacaktır. Hadisenin kahramanı, hayatı bu esere konu olan Kaymakam (yarbay) Enver Beydir. Olay bir hükümet darbesidir. Enver Bey bir kır ata binerek önlerine düştüğü bir İttihatçılar kafilesi ile Babıâli'yi basacaktır. Hükümeti devirecektir. Demek ki Hürriyet Kahramanı, Kuzey Afrika Savaşının yıldız mücahidi Enver Bey, şimdi de bir hükümet baskını yapacaktır. Baskında ölenler, kalanlar olacaktır. Enver Bey, bir sadrazamın elinden istifa yazısını alacaktır. Ve Enver Bey hemen padişaha koşup, diğer bir sadrazamın tayin iradesini Babıâli'ye getirecektir. Ya ondan sonra? Yani bu yeni basamak taşından sonra?..

Evet, bu yeni yolbaşından sonra da Enver Beyi, tabiî bütün askerî siyasî şartlar, olaylar içinde adım adım izleyeceğiz. Ve bu yolculuk, kader tayin edici merhaleler kaydetmektedir. Hem kendi hayat ve istikbali, hem de imparatorluğun geleceği, hatta sonu için (1)...

---

(1) Genelkurmay Başkanlığının Harp Tarihi Teşkilâtı Dairesi, Balkan Harbine ait resmî eserinin birinci cildini, bu bahsimizin yazılmasından ve tertibinden sonra yayınlamış bulunmaktadır. Yani bu bahsin yazılışında, Harp Tarihi Teşkilâtı Başkanlığının resmî belge ve değerlendirmelerinden faydalanılamamıştır. İleride ve yeni bir baskıda, tabiî bu kaynak da incelenecektir.

İKİNCİ KISIM

Enver Bey Sahnede!
(Bir Hükümet Darbesi)

İhtiras adamı, hayatında dönüm noktaları gelince, kendini bütünü ile sahneye atar. Ve hayatını bütünü ile terazinin gözüne kor.

Enver Bey de öyle yaptı. Ve bir gün bir kır ata binerek etrafında bir avuç adamla, İmparatorluğun karargâhı olan Babıâli üzerine yürüdü. Öldürenler, ölenler oldu. Kendisi de ölebilirdi. Ama ölmedi. Kurşunlar onun başının bir karış üstünden geçtiler. Ve Enver Bey ilk diktasını o gün yürüttü: Bir sadrazamı azletti ve bir sadrazamı tayin ettirdi. Devlet makanizmasının ipuçları artık, Yarbay Enver Beyin fiilen elindeydi...

ORDULARIN ERİYİŞİ:

Kuzey Afrika'da çarpışan Enver Bey ve arkadaşları Istanbul'a dönebildikleri zaman, Balkan Harbi artık fiilen kaybedilmişti. Rumeli artık elde değildi. Balkan Yarımadasının birbirinden uzak üç noktasına dağılmış olan üç kalesinde savaşa devam eden üç yiğit kumandanla askerlerinin, bu savaşın sonundan hiç bir ümitleri yoktu. İşkodra kalesi Istanbul'a, artık dünyanın öbür ucu kadar uzak sayılabilirdi. Zaten İşkodra kalesinde Hasan Rıza Paşa, düşman eli ile değil, Osmanlı Meclisine mebus seçilen Jandarma Tugay Kumandanı Arnavut Esat Paşanın kurşunu ile öldürülecektir. İşkodra'da son Osmanlı bayrağı, bu Osmanlı mebusu ve paşası Arnavut Esat Paşanın eliyle indirilecektir.

Tesalya sınırlarında Yanya kalesi, aynı şekilde ümitsizdir. Burada da Esat Paşa, yiğit bir kumandan, tarihin en son kale harplerinin en çetin savunmalarından birini vererek, artık tek atacağı kurşunu, yiyeceği tek lokma ekmek kalmayınca, göz yaşları içinde Yanya'yı Yunanlılara teslim edecektir. Balkan Harbini yazan bazı yazarlar, Yanya'da Esat Paşanın savunmasını, Rumeli kale muharebeleri içinde en şereflisi olarak naklederler. Biz, bu ümitsiz savunmaların hepsini, yani hem Edirne, hem İşkodra, hem Yanya kale muharebelerini, aradaki çeşitli farklara rağmen ve o günkü şartlar içinde, üstün birer iradè ve direniş gücü olarak, aynı derecede şerefli birer kahramanlık misali olarak değerlendirmeyi daha doğru buluruz.

Bunlardan Yanya ve İşkodra kalelerindeki çetin şartları, bütün cepheleri ve günlük ayrıntıları ile veren geniş eserler

elde mevcut değildir. Fakat Edirne muhasarasında, bu kalede vazifeli bir genç subay, Teğmen H. Cemal Bey (1):

Yeni Harp
(Başımıza tekrar gelenler)
Edirne
(Harbi, muhasara, esaret ve felâketlerimizin sebepleri)

isimli eserinde, Edirne'de olup bitenleri, hem de bütün cepheleri ve ayrıntıları ile aksettirir.

Edirne savunmasını Şükrü Paşa yürütüyordu. Bu kale de ve diğer kalelerden daha önce olarak 26 mart 1913'de düştü. Rumeli'deki son Osmanlı kalelerinin düşmeleri ile de tarihte ve klasik manada kale muharebeleri devri artık kapandı.

Rumeli'nin Garp cephesinde ise hareketler, daha önceki bahiste izlediğimiz gibi bitmiş ve Garp Ordusu erimiştir. Şark Ordusuna veya Şark Ordularına gelince, gene aynı bahiste takip edebildiğimiz gibi, Şark Ordusunun da Trakya'da eriyişi tamdır. Garp Ordusunun kılıç artıklarından bazı gruplar daha sonra ve Avlonya iskelesinden ayrılabilerek, Osmanlı topraklarına dönmüşlerdir. Bu neticede biraz da, bağımsızlığını ilân eden Arnavutluk'un bu son Osmanlıların kendi topraklarını bir an önce terk etmelerini isteyişinde aramalıdır.

Yunanlıların ve Sırpların ise, çok sayıda Osmanlı askerlerini esir almak suretiyle külfetlerini artırmak istemeyişleri açıkça göze çarpar.

Şark Ordusuna gelince, Lüleburgaz ovasındaki dört günlük didişmelerden sonra Şark Ordusu artık yoktur. Ama, karşılarındaki Bulgar ordusu da halsizdir. Çünkü küçük Bulgaristan devleti ve ordusu gerçi 20 ekim-2 kasım 1912 arasında geçen iki haftalık zaman içinde, kendisinin de daha önce hayal edemediği zaferlere ulaşmıştır. Ama yalnız karşı direnişin değil, yağmurun, çamurun ve soğukların hüküm sürdüğü Trakya sahralarında, o da halsiz, hatta perişan düşmüştür. Asker zaten pek iyi teçhiz edilmiş değildir. Hatta bir kısım askerler ayak-

(1) H. Cemal (Yüzbaşı Cemal): ***Edirne Muhasarası***. 1332 (1916) Istanbul.

larında, bu çamur deryalarında, hâlâ köylü çarıkları ile sürünürler.

Onun için Lüleburgaz'daki son Osmanlı bozgunundan sonra Bulgar ordusu, düşmanını takip edemez. Gerek Lüleburgaz'dan, gerek Pınarhisar-Vize istikametinden çekilip gidebilen Osmanlı ordusu kalıntılarını kendi hallerine bırakır. Ve bozulmuş akıntı, Istanbul kapıları istikametine darmadağınık yollarda, bellerde, hiç bir askerî tertip güdülemeden, herkesin kendi başının derdine düştüğü bir hava içinde sürünür gider. Zaten Bulgarlar bu dağılıp kaçan orduları takip edebilselerdi, meselâ Kırklareli bölgesinden çekilenleri Istranca dağlarına atıp, Lüleburgaz çevresinden dağılanları da güneye, Marmara kıyılarına sürebilselerdi, Şark Ordusu tamamen mahvolurdu. Ama Bulgarlar da bitkindir.

Bu kalıntının hikâyesini birkaç satırla da aynı kafilenin içinde yürüyen o zamanki kurmay yüzbaşı, daha sonra Albay Nihat'tan, birkaç satırda dinleyelim:

«Şark Ordusu hakikatte artık ve daha 30 ekim saat 10.30'da, bir avuç aç, cephanesiz, perişan bir cemaattan ibaretti. Pınarhisar-Vize berilerinde ve İkinci Şark Ordusu denilen acayip, garip halîta ise, daha 29 ekim akşamı sağ kanattan, durdurulması katiyen imkânsız bir surette çözülmüştü. Bu vaziyeti düzeltecek, lehe değiştirecek bir surette müdahaleye muktedir bir ihtiyat kuvvet ise ortada yoktur.»

«Lüleburgaz istasyonunda düşmana çok miktarda erzak ve cephane terkedilmişken, ordunun felâketine erzaksızlık ve cephanesizlik, bilhassa müessir oldu.»

«Başlayan yağmurlar ise felâketi tamamladı. Ordu, bir sürü haline geldi. Çok miktarda malzeme, top ve techizat, araziye serilip kaldı. Şark Ordusu, ciddî hiç bir düşman baskınına maruz kalmadan, keşifsizlik, birliksizlik yüzün-

den, hiç kesilmeyen (geliyor, gidiyor) havadisleri arasında bocaladı ve nihayet, büsbütün dağıldı.»

«Bulgarlara gelince, muharebe başından sona kadar onlar tarafından da başarıyle idare edilememiş ve vaziyete hâkim olunmayarak, tesadüfî bir çatışma sürdürülüp gitmiştir.» (1).

Sanıyorum ki bu satırları, daha önceki bahsimizde verdiğimiz *bozgun* hikâyelerine eklersek, Balkan Harbinin başlayışından henüz 19 gün sonra, tamamen elden çıkan bir Rumeli ile, orduda geçen Balkan Harbi dramı üzerinde biraz daha fikir edinmiş oluruz.

O halde şimdi şu soruyu soralım:

— Evet, Makedonya ve Garp Ordusu artık bitmişti. Meselâ Komanova meydan muharebesi dediğimiz çarpışma iyi başlamış, fakat daha ertesi günü bütün direniş gücünü kaybetmişti. Tam üç kolorduluk Osmanlı kuvveti, karşısında esaslı bir baskı bile görmeden, toplarını, tüfeklerini atarak Manastır'a kadar kaçmıştı. Garp Ordusu başkumandanının «Manastır'da bir Plevne yaratacağız» sözlerine rağmen, Manastır'a da bir taraftan girilmek, diğer taraftan çıkılmak diyebileceğimiz bir süre içinde her şey bozulmuştu. Kuzeyden Sırplar, güneyden Yunanlılar arasında kalan ve ne yapacağını tayin edemeyen ordu kalıntıları, Adriyatik sahillerine doğru perişan akıp gitmişti. Halbuki Manastır önlerinde Sırpların, ancak iki uzun menzilli sahra topu vardı. Manastır'da Vardar ordusunun elinde, hâlâ 60.000 kişilik kuvvet mevcuttu. Gene Makedonya'da Selânik'in, nasıl tek silâh patlatılmadan ve depolarındaki 89.000 yepyeni mavzerlen bunların cephanelerinin Yunanlılara teslim edildiğini biliyoruz. Yani Makedonya'da da, 20-30 ekim arasındaki 10 gün içinde boz-

(1) Mehmet Nihat: *Balkan Harbinde Çatalca Muharebeleri.* 1924. Askerî matbaa. s. 11.

gun tamamlanmıştı. Ordu bütün teşebbüs gücünü yitirmişti.

Şark Ordusunun başına gelenler ise malum: 20-22 ekim 1912'de Kırklareli ilerisinde başlayan çatışma, 30 ekimde Lüleburgaz sahrasında aynı akıbetle neticelenir. 2 kasımda resmen genel ricat emri verilir. Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşanın verdiği bu emirden, başkumandanlığın haberi bile yoktur. Zaten haberi olsa da ne olacaktı? Çünkü 8-10 gün içinde Şark Ordusu, yahut orduları da erimiş gitmişti...

Artık soru şuydu: Şimdi ne olacaktı?..

Bu sorunun cevabını biz, daha yukarıda ve Kurmay Nihat Beyin birkaç satırlık tasviri ile zaten vermiş bulunuyoruz. Ama gene olayların akışını izleyelim:

Lüleburgaz ile Vize-Saray yönlerinde çözülüş tamamlanınca, her istikametten Istanbul üzerine darmadağınık bir akın başlar. Kimse kimsenin emrinde değildir. Arkadan kovalayan da yoktur. Ama, her yola düşen asker ve subay, her adımda sırtına bir süngü saplanacakmış gibi koşar, sürünür. Buradaki sürünme sözü daha yerindedir. Çünkü 600 yıldan beri hâkim olduğumuz Trakya sahralarında, adına şose denilebilecek tek kilometre yol yoktur. Yağmur, çamur, ortalığı bir bataklık deryası haline getirmiştir. Soğuk yakar, rüzgâr kavurur. Hastalar, yaralılar kendi hallerine terk edilir. Toplar, ağırlıklar zaten atılmıştır. Askerlerle göçmenler birbirlerine karışmıştır. Asker topunu sürükleyemediği gibi, göçmen de kağnısını, öküz arabasını yürütemez. Durmadan safra atılır. Hedef Istanbul' dur. Istanbul'da ne olacağını da kimse düşünmez. Kısacası bu şartlar altında dağılarak, ezilerek, süzülerek, ordunun son artıkları Çatalca hattına ancak yedi günde varabilirler. Harbiye nazırına göre bu arada Şark ordusu 20.000 kişi kaybetmiştir. Çatalca hattında ise hüküm süren hal, sözün tam anlamı ile bir *mahşer karışıklığı*dır. Ve Istanbul'da hükümetle askerî idare, bütün ümitlerini yitirmişlerdir...

*
* *

ÜMİTSİZLİK ZİRVE NOKTASINDA!

Şimdi Çatalca'da başlayan bu mahşer karışıklığına geçmeden ve Şark Ordularının eriye eriye Istanbul kapılarına dayandığı sırada, hükümetle başkumandanlık arasında geçen önemli yazışmalar, durumun, yani yaşanılan korkunç günlerin havasını bütün acılığı ile yaşatmak bakımından çok manalıdır. Bunlardan bazı özetlemeler yapmalıyız.

Hükümetle, yahut sadaretle, yani Kâmil Paşa ile Başkumandan Vekili Nazım Paşa arasında bu kritik günlerdeki önemli temaslardan biri, sadrazamın başkumandan vekilliği karargâhı ile makine başında muhabereye memur ettiği, Maarif Nazırı Şerif Paşa arasında olur. Sadrazamın öğrenmek istediği şudur: Acaba ordu, Çatalca hattında hiç olmazsa 5-6 gün dayanabilecek midir? Sadrazamın bu vakti kazanmaktan maksadı, o arada büyük devletlerle diplomatik temasları ilerleterek, bir şeyler sağlamaya çalışmaktır.

Başkumandan Vekili Nazım Paşanın cevabı, özetle şudur:

> *«Şark Orduları hâlâ çekilme halindedir. Bu arada çok top kaybetmiştir. Çatalca'da tutunabilme imkânının derecesi, oraya vardığı zaman getirebileceği top, silâh ve cephane ile asker mevcudunun derecesine bağlıdır. Ordunun moraline bağlıdır. Bunların ne halde olacağı da şimdiden kestirilemez.» (1).*

Bu beyandan sonra Nazım Paşa hükümete ayrıca ve her ne olursa olsun mütarekenin sağlanması ve diplomatik yollarla işe bir çıkış yolu bulunması için 5 kasımda kesin bir yazı daha yazar. Hariciye nazırı da bu sırada, büyük devletler nezdindeki temaslardan bir netice alınmadığını bildirmiştir. Onun üzerinedir ki Kâmil Paşa, Istanbul'da bulunan görevli veya emekli, yüksek rütbedeki askerî şahsiyetleri toplayarak bu yazıları açıklar. Ve onlardan mütalaalarını ister. Toplantıda alınan kararın özeti şudur (2):

---

(1) Hilmi Kâmil Bayur: *Kâmil Paşa.* s. 352.
(2) Aynı eser. s. 352-354.

«Başkumandan vekilinin beyanına nazaran, gerçi ordunun harp kabiliyeti dolayısıyle, savaşa son verilmesi için gerekli siyasî teşebbüsata baş vurulması gerekli ise ve hariciye nazırının yazısı da bunu doğruluyorsa da, bu şartlar içinde yapılacak bir barış, devletin geleceği için tehlikelidir.

Halbuki Şark Orduları kalıntısından Çatalca hattına 120.000 asker çekilecektir. Bunun 20.000'i sayılmasa da elde 100.000 asker bulunacaktır. Bu hatta Anadolu'dan 65.000 kişilik bir askerî kuvvet de gönderilmek üzeredir. Çatalca'da ve birkaç gün içinde avcı siperleri ve benzeri tahkimat yapılabilir.

Çekilme sırasında elde, 100 top kaldığı farz olunabilir. Buna Istanbul'dan 140 top ve obüs eklenebilecektir. Donanma da denizden bu müdafaa hattını koruyacaktır. Bulgar ordusu da elbette ki zayıflamaktadır. Buna göre Çatalca hattında, siyasî teşebbüslere geçilebilmek için, bir müddet direniş kabil görülmektedir.

Bu arada emeklilerden, eski alaylı zabitlerden ve benzeri kaynaklardan orduya yeni insanlar alınması mümkün olduğu gibi, Istanbul'un sarıklı hoca ve ulemasından da 100 kadar zatı asker arasına göndererek, onlara vaaz ve nasihatta bulunmaları sağlanabilir (1).

Bu sebeplerle oradaki askerî şahsiyetleri karargâha toplayarak meselenin konuşulması ve neticenin bildirilmesi...»

Nazım Paşa karargâhta, bu istenilen toplantıyı 7 kasımda yapar ve neticeyi şu özet dahilinde bildirir:

«Şark Ordularının Çatalca hattına doğru çekilmekte olan kuvvetleri 120.000 değil, 40-50 bin kadardır. Istanbul' dan gönderileceği bildirilen 140 top ve obüsün hiç biri müdafaa hattına gelmemiştir. Bunların teşkilâtı da yoktur. Hele eski obüslerin savaş kıymeti sıfır derecesindedir. Ge-

(1) Bu hocalar ve ulemanın hemen hepsi, geldikleri trenle geri kaçarlar.

ri çekilen Şark Ordularında ise, topçu subayları çok kayıp vermiştir. Anadolu'dan toplanıp Istanbul'dan gönderilecek 65.000 kişinin ise, askerî eğitimden yoksun kimseler olup, bunların, zaten maneviyatı çökmüş olan Şark Orduları üzerinde, ters etkiler yapacakları da şüphesizdir.

Zaten şimdiye kadar ordunun düştüğü vaziyet, bir yenilgi neticesi olmaktan ziyade, çeşitli sebeplerle manevî kuvvetinin (moralinin) düşmesi yüzündendir. 2-3 günden beri orduda, dizanteri ve bazı şüpheli hastalıklar da baş göstermiştir (kolera). Bu hastalıklar, ordunun perişan halini büsbütün arttıracaktır.

Düşmanın ise, Yunan donanması ile elbirliği yaparak Bolayır'a ve Gelibolu'ya yeni kuvvetler çıkarması mümkündür. Hulâsa Çatalca hattında verilecek muharebenin neticesi şüphelidir. Bu sebeple başkumandan vekilliğince hükümete verilen daha önceki yazı dahilinde muamele yapılması zarureti aşikâr olmakla...»

Bu işaret edilen yazı veya raporla istenen ise, her ne pahasına olursa olsun mütareke ve dolayısıyle diplomatik yollardan bir barış sağlanmasıdır. Şimdi konumuza devam edebiliriz.

***

ÇATALCA HATTI MAHŞERİ:

Bizim yakın tarihimizde Balkan Harbinin son safhası «Çatalca Hattı Muharebeleri» olarak anılır. Gerçi muharebe cephesi, Çatalca hattı bile değildir. Bu Çatalca hattı hakikatte, bugünkü Büyük Çekmece gölü ile Terkos gölü arasında uzanan 24-25 kilometrelik bir savaş çizgisidir. Yani muharebe aslında Istanbul'un kapılarına dayanmıştır. Çünkü Çatalca daha gerilerde ve Bulgarların işgal sahasında kalır. Bugün bu araziyi gezenler, çoğu Istanbul'un gecekondu mahallelerine, yahut yeni iskân sahalarına giren bu yerlerde, hâlâ eski tabyaların, istihkâmların enkazını görürler. Demek ki Çatalca denilen bu hatta ordunun bir kere daha bozuluşu, yahut bu hattın çekilişi, Bulgarların Istanbul surlarından şehre girişi demek olacaktır.

Ama Trakya'dan kaçan askerler bu Çatalca denilen hatta önlenebilmişlerdir. Bu da bir başarı olmuştur. Meselâ 10 kasım 1912'de bu hat üzerinde bir askerî tutunma, artık göze çarpıyordu. Gerçi her şey karmakarışıktır. Ama buraya yığılan enkazdan yeni birlikler yaratmak lâzımdır. Siperler kazmak, toplar bulmak, toplar yerleştirmek, askerle göçmeni ayırmak, karargâhlar kurmak, kazanlar kaynatmak, hülâsa bir kumanda zinciri yaratarak işe el koymak lâzımdır. Hepsinden önemli olarak da, burada tutunulabileceğine, burada harp edilebileceğine, hiç olmazsa burada devlet merkezinin, yani Istanbul'un korunabileceğine inanmak lâzımdır. Fakat ne var ki bu iman, bu kurtarılacak devletin başında bulunanlarda yoktu. Istanbul kapısında da olsa bir cephe kurup, bu cepheyi yönetmek görevinde olanlarda yoktu. Bu inanılmaz bir ruh halidir, İnanılmaz bir moral düşkünlüğüdür. Daha doğrusu, son vazifeyi inkâr ediştir. Bir şeref yoksunluğudur. Ama ne çare ki gerçek olan da budur. Çünkü hem hükümetin, hem ordu kumandanlarının istedikleri, tek bir noktada toplanmaktadır: Çatalca harbinden bir şey kazanılamaz, en doğru hareket, diplomasi yolu ile, her ne pahasına olursa olsun, sulhü temin etmektir!..

İşte bu sırada bir hükümet değişikliği olur. Balkan Harbi başlarken iktidar mevkiinde olan büyük kabine, yahut Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, 30.X.1912'de düşer. Sadrazamlığa gene Kâmil Paşa getirilir. Kâmil Paşa 80 yaşındadır. Harbiye Nazırı Nazım Paşa gene harbiye nazırlığında ve başkumandanlıkta kalır. Dahiliye nazırlığına valilerden Mustafa Reşit Paşa getirilmiştir.

Kâmil Paşa, siyasî ve diplomatik teşebbüslerin zaruretine inanır. Ama onun düşüncesi Çatalca hattında, hiç olmazsa bir direniş başarısı göstermektir. Sulh müzakerelerinde düşman şartlarını mümkün olduğu kadar hafifletmektir. Kâmil Paşa daha ricatlar sırasında başkumandana sorar: Çatalca'da acaba bir Plevne yaratmak kabil midir? Başkumandanın bu soruya cevabı kötümserdir:

«Şark Orduları 20.000 kadar zayiat vermiştir. Kuvvei maneviye (moral) sarsılmıştır. Plevne'de moral sarsılma-

mıştı. Plevne'de, moralı sarsılmamış olan bir ordu vardı. Ama şimdi askerî birlikler, firarlar dolayısıyle de zaafa uğramıştır. Düşman, Makedonya'dan Çatalca'ya, içinde Sırplar da bulunan 100.000 asker getirebilir. Bizim ise ancak Erzurum'da iki tümenimiz vardır. Şark Ordusu karışık ve gayri muntazam surette ricat etmiştir. Çatalca hattında ancak 4-5 batarya top vardır. Bunlar da eski usul toplardır. Harbe son vermek için, siyasî teşebbüsattan başka çare yoktur!»

Hulâsa genel karargâh kötümserdir. Fakat Kâmil Paşa, Çatalca'da bir yıpratma harbine ümit bağlar. Bu kadar kolay zaferler elde eden Balkanlı müttefiklerin, ganimet paylaşmasında ergeç ve mutlaka birbirlerine gireceklerine inanır. Askerî makamlar ise, artık kurtarılacak bir şey kalmadığı fikrindedirler. Bu hava içinde, bir sıra kötümser yazışmalar başlar. Çatalca'da top ve silâh durumu ise hazindir.

Bu şartlar içindedir ki Kâmil Paşa, bir taraftan da büyük devletlerle temaslara geçmiştir. Sefirleri toplantıya çağırır. Fakat sonuçlar ümitsizdir. Rus Hariciye Nazırı Sazanof, Petersburg'daki Sefirimiz Turhan Paşaya «Bulgarların Istanbul'a gireceğini» açıkça söyler. Zaten Kâmil Paşa da 12 kasım tarihli yazısında Başkumandan Nazım Paşaya «büyük devletlerle temastan hiç bir netice alınmadığını» kesinlikle bildirir.

Bu sırada Enver Bey ve arkadaşları, henüz yoldadırlar...

***

ÖLÜM TIRPANI:

Trakya sahralarından Çatalca hattına, daha doğrusu Istanbul kapılarına sürünen Şark Orduları enkazı, buraya yalnız kendi bitkin varlıklarını değil, kendileri ile beraber bir başka düşman da getirmişlerdir: *Kolera!*

Kolera memleketimizin çeşitli bölgelerini zaman zaman sarardı. 1910 yılında Rumeli'de bir salgın devri yaşanmıştı. Balkan Harbi sırasında ilk baş gösterme, Lüleburgaz-Çatalca ricatı sırasında görüldü. Bu ricat sırasında ne kadar kişinin bu hastalığa tutulduğu, yollarda bu hastalıktan öldüğü bilinmez. Fa-

kat hastalık Çatalca hattında ve evvelâ Hadımköy bölgesinde, 7 kasımda ilk belirtisini verdi. Birkaç gün hafif seyreden kolera az sonra, o bölgeye yığılmış olan aç, çıplak, bakımsız ve idaresiz on binlerce insan arasında, bütün şiddeti ile azgınlaştı. Zaten her türlü gücünü ve manevîyatını kaybetmiş olan bu yığınlar arasında büyük korku ve sarsıntı yarattı. Öyle ki yalnız 15 kasımda kayda geçebilen miktar, bir gün içinde 2786 hasta ve 817 ölüyü bulmuştu. Köşede bucakta ölen veya hastalığa tutulanlar ise bu sayının dışındaydı.

Daha sonra yapılan istatistiklere göre Çatalca hattında koleranın orduda kaydettiği zayiat yekûnu 40.000'den fazla olarak hesaplanmıştır. İlâç yoktu. Doktorlar hastalara bakmıyor, yahut yetişemiyorlardı. Böylece Balkan Harbinin bu safhasında kolera, düşmandan daha korkunç bir güç olarak ordu saflarında tırpanını işletti. Ordunun maneviyatında büyük tahribat yaptı.

***

Fakat koleranın tahribatına rağmen, Çatalca cephesinde yavaş yavaş, tesirli bir cephe hattı teşekkül etmiştir. Bu hat üzerinde daha 1877 Osmanlı-Rus Savaşından beri tabyalar ve tahkimat yapılmıştı. Meselâ topları kaldırılmış olmakla beraber 29 tabya, yeni yapılacak tahkimat için dayanak noktaları teşkil ediyordu. Böylece her geçen gün, biraz daha lehte gelişmelere imkân veriyordu. Fakat yerleşme şartları iyi değildi. Asker hemen her yerde beyaz çadırlı ordugâhlarda barınıyor. Bu barınaklar da düşman tarafından kolayca görülüyordu.

Bulgarlar da Lüleburgaz zaferlerinden sonra biraz kendilerini toplayınca, ileri harekete geçtiler. Fakat 9 kasımdan başlayarak kolera onları da sardı. Fazla olarak düşman umumî karargâhı da yapacağı işler hakkında kararsızdı. Müttefiklerinden ve memleketteki hareket üslerinden uzaklaşmışlardı. Çamur ve yolsuzluk onları da ağır toplardan mahrum bırakıyordu. Kumandanlar tereddütlüydü. Nihayet buraya kadar gelindiğine göre, büyük bir keşif saldırısı veya umumî taarruz yapılması da lâzımdı. Bunun için 17 kasım günü tespit edildi.

Bulgar eserleri kendi mevcutlarını 140-150.000 ve top sayısını 400 olarak gösterir. Türk cephesinde asker sayısı, oldukça hakikate yakın olarak 80-100.000 kadardı. Yani vaziyet genel olarak aleyhteydi. Top sayısı ise hakikaten yürekler acısıdır.

Fazla olarak Osmanlı ordusu, diplomatik yollardan; yakında bir sulh hayaline kapılmış olduğu için, muharebeye ruhen hazır değildir. İşte Bulgarların ilk taarruzu bu hava içinde 17 kasım sabahı 6.30'da birdenbire ve şiddetli bir bombardımanla başlar. Osmanlı cephesi gafil avlanmıştı. Hatta genelkurmay başkanının bile bu ateş üzerine ve kalmakta olduğu vagondan don gömlek dışarıya fırladığı yazılır.

Fakat açıkta ve uzunca mesafeden başlayan Bulgar piyade saldırıları, başarı alamazlar. Hareket, daha öğle saatlarında şiddetini kaybeder. Sonra da büsbütün şekilsizleşir. Osmanlı topçusu ile Büyük Çekmece Gölündeki donanma iyi çalışır. Ve Bulgarların zayiatı büyük olur. Saldırı da başarısızlıkla neticelenir. Bazı alayları yarı yarıya erimiştir. Akşam üzeri ise şiddetli yağmur ve fırtına hareketi büsbütün durdurur.

Fakat Osmanlılar da karşı taarruz yapacak ve tabyalarla siperlerden çıkacak halde değildirler. Bulgarların bu ilk saldırısı böylece atlatılır. Ama düşman gece geri çekilmek ve taarruzu durdurmak emrini de almamıştı. Onun için gece de bazı hareketler devam eder. Ertesi günü muharebe gene ve şöyle böyle sürdürülür. Bulgarların ifadesine göre kayıpları 10.000'i geçmişti. Osmanlı kaybı 1200-1300 arasında bulunuyordu. Bu saldırıların neticesi, Bulgarlar için ümit kırıcı ve Osmanlılar için de ümit verici oldu. Demek ki az çok intizamlı bir kumanda altında karşıdaki Bulgar ordusu, o kadar korkulacak, önünden kaçılacak bir kudret değildi. Bulgar maneviyatı evvelâ, ve bu ilk Çatalca savaşı günlerinde kırıldı. Kaldı ki bakım, ikmal, iaşe yönlerinden sıkıntıdaydılar. Olaylar böyle giderse, bu sıkıntılar artabilirdi. Onlar da derlenip düzenlenmek zorundaydılar.

Buna, Osmanlıların da ihtiyacı vardı. İşte bu şartlar içindedir ki Sadrazam Kâmil Paşa 12 kasım 1328'de (25 kasım 1913) Rus hariciyesi kanalından Bulgar Kralı Ferdinand'a mü-

racaat ederek, bir mütareke teklifinde bulunur. Çünkü ona göre, daha önceden tahmin ettiği yıpranma, karşı tarafta başlamıştır. Bundan faydalanmak lâzımdır. Sonra Osmanlı ordusunun da direniş gücü o kadar güvenilir değildir. En büyük dert, top noksanlığıdır. Top mermisi noksanlığıdır. Çatalca hattında ilk günlerde, ancak 4-5 batarya top vardı. Onlar da eski sistemdir. Gerçi bu son saldırı sırasında cephe dayanmıştır. Ama yeni bir saldırıya karşı koymak için artık, ne top sayısına ne mermi mevcuduna güvenilebilir. Hele mermi noksanı başta gelen derttir. Daha doğrusu artık, elde pek de mermi mevcudu kalmamış gibidir. Şimdi beklenen, Bulgar kralının cevabıdır. Eğer bu cevap olumlu gelmezse, o zaman ilerideki günler, çok şeylere gebedir demektir...

Fakat cevap gelir. Istanbul'daki Rus sefareti 19 kasımda, Bulgar kralına yapılan teklifin cevabı olarak, iki taraf başkumandanlıklarının, mütareke (bırakışma) müzakerelerine girişebileceklerini bildirir. Demek ki Rus hariciyesi de artık, Bulgar ordusunun Istanbul'u alacağı hakkında ve kısa bir süre önce Petersburg'daki Osmanlı sefirine açıklanan görüşünü değiştirmiştir. Yahut da bu değiştirmede ve Bulgarları bir mütarekeye razı etmekte, belki Rus çarı ile hariciyesi de etkili olmuştu. Çünkü Bulgarların Istanbul'a girmeleri ve yerleşmeleri demek, Rusya'nın Istanbul ve Boğazlar üzerindeki emellerine, Balkanlar yolu gibi, bu defa deniz yolunun da kapanması demek olacaktır.

Evet, mütareke yolu artık açılmıştı. Fakat 21 kasım tarihi ile Osmanlı hükümetine bildirilen mütareke şartları, hakikaten ağırdı...

***

ENVER BEY ORDUDA YERİNİ ALIYOR!

Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey, 23 mayıs 1328 (6 haziran 1912) de, Trablus'ta yarbaylığa yükseltilmişti. Ve vazifesi, bütün Sirenaika (Bingazi) cephesi kumandanlığı oluyordu. Ama Kuzey Afrika'da işlerin sonra, nasıl sona erdiğini biliyoruz. Enver Beyin, Balkan Harbi patladıktan sonra

Kuzey Afrika'dan ayrılış sahnesini de hatırlıyoruz. Trablus'ta İtalyanlarla sulh andlaşması, Balkanlar'da harbin patlayışı ile hemen hemen aynı güne rastlamıştı. Balkan Harbinin, 20 ekim 1912'de başlamış olduğu malumdur.

Şu halde Enver Beyin Kuzey Afrika'da vazifesi ekim 1912 sonunda, fiilen bitiyordu. Fakat o, arkadaşlarından bazılarını Türkiye'ye yola çıkartmakla beraber, kendisi Libya'da devam edecek olan direnişleri düzenleyebilmek için daha bir süre oralarda kaldı. Ve ancak kasım sonlarına doğru yola çıkabildi. Tabiî memlekete gelince ilk yapacağı iş, Çatalca cephesine katılmaktı. Nitekim öyle oldu. Istanbul'a hangi gün ayak bastığını iyi tayin edemiyoruz. Ama elimizdeki askerî siciline göre cephedeki vazifesine atanma tarihi malumdur: 19 aralık 1328 (1 ocak 1913). Yeni vazifesi, X. Kolordu kurmay başkanlığıdır. Bu kolordu, 31. ve 32. nizamiye tümenleri ile Mamuretülaziz (Elazığ) redif tümeninden teşekkül ediyordu. Kumandanı Hurşit Paşaydı. Kolordu mütareke sırasında Istanbul'da teşkil edildi. Bu sırada Gelibolu'daki kuvvetler de iki kolorduya çıkarılmış ve Trablus'tan dönenlerden Binbaşı Mustafa Kemal (Atatürk) ve Binbaşı Fethi (Okyar) Beyler de Bolayır Kolordusu kurmay heyetini teşkil etmişlerdi. Enver Beyin amcası Halil Bey, aynı suretle X. Kolordu emrine girdi. Bütün diğer Kuzey Afrika mücahit subayları da Çatalca cephesinde vazife aldılar. Yemen'den dönen Ahmet İzzet Paşa genelkurmay başkanlığına başladı.

Yukarıda kaydettiğimiz mütareke teşebbüsü ise, şimdi aşağıda özetleyeceğimiz gibi neticesiz kalacağı için, çarpışmalar tekrar başlayacaktır.

***

Cephede iki gün süren ilk Çatalca muharebeleri, Bulgarlar aleyhine neticelenmiş olmakla beraber, Türk umumî karargâhını tatmin etmemişti. Umumî karargâh, bu Bulgar hareketinin bir keşif saldırısı olduğunu, asıl büyük taarruzun arkadan geleceğini ve böyle bir çarpışmada Osmanlı cephesinin, bilhassa topçuluk bakımından zayıf, yetersiz olduğunu düşü-

nüyordu. Bulgarlara gelince, onlar Çatalca'nın aşılmasından ümidi kesmiş görünüyorlardı. Gerçi devletler, Bulgarların Istanbul'a girmelerine mani olmayacaklarını Osmanlı hariciyesine bildirmişlerdi. Ama başta kendi müttefikleri olmak üzere Bulgarların Istanbul'a girmesinden hakikatte memnun olacak devlet pek de yoktu. Meselâ Bulgaristan, biraz da Rusya'nın bir yaratığı olduğu halde, daha ilk istiklâl gününden beri Rusya için de bir asi evlât gibiydi. Bu genç, hareketli ve başına buyruk yaratık, az önce de işaret ettiğimiz gibi, Rusya'ya Istanbul'un karadan kapısını zaten kapamıştı. Şimdi Istanbul Bulgar işgali altına girerse, Rusya'nın geleneksel hayali olan Boğazlar ve Akdeniz yolu, artık denizden de Rusya için kaybedilmiş demekti...

Kaldı ki Bulgaristan da yorgundu. Taşıyabileceğinin üstünde bir zafer kazanmıştı. Bu zafer yüzünden de Makedonya'da, müttefikleri ile başı dertte görünüyordu. Makedonya'da ganimetler, kazançlar, galiba kolay paylaşılamayacaktı. Bunun için, Osmanlı cephesinde sulhün bir an evvel sağlanması lâzımdı. Ama bu sulhü ararken, önünde bu kadar dize gelmiş bir Osmanlı devletine de çok şey kaptırmamalıydı. Hem bu mütarekeyi, dolayısıyle Bulgar kralına baş vurarak isteyen Osmanlı sadrazamı değil miydi?

Onun için Bulgarların, müttefikleri ile mutabık kalarak 19 kasımda kabul ettikleri mütareke müzakeresi için 21 kasımda teklif edilen şartlar, hakikaten ağırdı. Bütün kaleler silâhları ile teslim edilecekti. Her türlü yığınak ve askerî ihzarattan vaz geçilecekti. Bulgaristan muhasarada olan Edirne kalesinden trenle Çatalca'ya erzak ve nakliyat yapabilecek, ama Türkler Edirne için böyle bir haktan istifade edemeyeceklerdi. Balkan'lar tamamıyle tahliye edilecekti. Çatalca hattı da tahliye edilerek istihkâmlar Bulgarlara verilecek ve Bulgar askerleri Istanbul'da geçit resmi yapacaklardı...

Başkumandanlık, bu şartlarla mütareke konuşmalarına girilemeyeceğini söylüyordu. Fakat Sadrazam Kâmil Paşa, mutlaka müzakereye başlanması ve konuşmalar sırasında ne elde edilebilinirse, onun kazanılmasına çalışılması görüşündeydi.

Mütareke konuşmalarına işte bu şartlar altında başlandı. Bulgaristan mütareke komisyonuna, en yetkili insanlarını seçmişti: Bulgaristan Mebusan Meclisi Reisi ile General Savof, Bulgar Genelkurmay Başkanı General Fiçef heyete dahildiler. Bizim tarafımızdan, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile, Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Reşit Paşa ve Erkânıharbiye Reisliği Şube Müdürlerinden Albay Ali Rıza Bey Osmanlı heyetini meydana getiriyorlardı. Müzakereler 25 kasımda başladı. 3 aralığa kadar devam etti. Ve o gün taraflar bir protokol üzerinde mutabık kaldılar...

Osmanlı mütareke komisyonu üyelerinden olan Mustafa Reşit Paşanın, gerek bu görüşmelerden önce ordu ve kabinedeki ruh hali, gerek Istanbul'daki durum, gerekse Istanbul'un Bulgarlar tarafından işgali ihtimaline karşı büyük devletlerin Istanbul limanına gönderdikleri harp gemileri ve bunlardan karaya çıkarılan kuvvetler, gerek Hıristiyanları korumak bahanesi ile alman tedbirler hakkında çok ciddî ve ağırbaşlı tahlilleri toplayan küçük hacimli, fakat büyük muhtevalı bir eseri daha sonra yayınlamıştır. Bu eserde, mütareke komisyonunda ve müzakerelerindeki hava, bütün cepheleri ile verilmiş bulunmaktadır (1).

Araya giren olaylar dolayısıylè yayınlanması gecikmiş olmasına ve bir savunma mahiyeti dø arzetmesine rağmen bu küçük eser, Balkan Harbinin bu safhasını inceleyenler için, daima değerli bir kaynak teşkil edecektir. Mustafa Reşit Paşanın bu eserinde o günlerdeki Istanbul'un halini tasvir eden parçaları cidden ilgi çekicidir. Kaldı ki mütarekeye gidilmeyip harbe devam olunduğu takdirde Çatalca hattının yarılabileceği ve hele Edirne düşüp de oradaki büyük toplar bulgarlar tarafından bu cepheye taşındığı takdirde, direnişin hakikaten müşkül olacağı fikri, askerî çevrelere de hâkimdi. Böylece mütareke konuşmaları bizim için, ağır şartlar ve ihtimaller içinde başlıyordu. Bulgarların da gerçi sıkıntıları seziliyordu. Ama

(1) Mustafa Reşit: *Bir Vesika-i Tarihiyye*. 1335 (1919). Istanbul. Ahmet İhsan Matbaacılık Şirketi.

durum, Osmanlı hükümeti ve Istanbul'un istikbali için ümit verici değildi. Ve hükümet öyle hesap ediyordu ki, hiç olmazsa Istanbul'u kurtarmak ve Bulgar askerini Istanbul'a sokmayarak Çatalca hattını kurtarmak pahasına, her şey göze alınmalıdır.

İşte bu hava içinde girişilen mütareke esasları nihayet 20 kasım 1328 (3 aralık 1912) günü, tarafların vardıkları muvafakat esasları dairesinde bir protokole bağlandı. Tabiî iki taraf bu protokolleri tetkik edip tasdikledikten sonra sulh müzakerelerine girişilecekti. Balkan Harbi denilen facia, bu sulh müzakerelerinin şartları dahilinde sona ermiş bulunacaktı. Protokole göre bu sulh müzakereleri, mütarekenin imzasından 20 gün sonra Londra'da başlayacaktı. Mütareke protokolünde, tarafların müstakbel sınırları ve topraklar meselesi, tabiî bahis konusu olmuyordu. Fakat bahis konusu olan sulh konferansına giderken asıl bu konuda hazırlıklı olmak lâzımdı. Onun için umumî karargâh, bu konuda çalışmak vazifesini derhal aldı. 13 ocak 1913'de hükümete, toplanacak sulh konferansında Midye-Enez hattının elde edilebilmesi planını sunmuş bulunuyordu. Bu projeye göre Edirne Bulgar topraklarında kalmaktaydı. Bu arada umumî karargâha ve hükümete, ordu içinde durumdan ve bu hazırlıklardan memnun olmayan genç subayların bulunduğu, hatta bir ihtilâl hazırlandığı gibi haberler gelmekteydi. Meselâ Hafız Hakkı Bey (Paşa) hiç vazifesi olmadığı halde, durmadan birlikleri dolaşmakta, ordunun gençleştirilmesi ve düşmana karşı direniş yolunda telkinler yaymaktaydı.

Balkan Harbi üzerinde en ciddî eseri yazmış olan Kurmay Yüzbaşı Nihat Bey bu havadan bahsederken, umumî karargâhın, kendisi de dahil olmak üzere beş altı erkânıharp zabitine gizli vazifeler verdiğini, bu zabitlerin birer kolorduya giderek oradaki subay kadrosunun fikirlerini anlamaya çalışacakları, önümüzde sulhten başka çare kalmadığı ve çaresiz olarak hükümetin sulh teşebbüslerine yardımcı olmak havasını hazırlamaya memur edildiklerini anlatır. Bu kurmaylar, gizli vazifeleri ile yola çıkarlar. Ama az aşağıda göreceğimiz

gibi, sözü duyulmaya başlayan ihtilâl, Yarbay Enver Beyin düzenleyeceği bir hükümet darbesi şeklinde ve hükümetin tam karara vardığı anda birden patlayacaktır. O zaman, bu kurmaylar da vazifelerini sona ermiş sayarak kolordularına döneceklerdir. Ondan sonra ise olayların çarkı, aşağıda tasvir edeceğimiz gibi dönecek, yani söz, artık Enver Beyin olacaktır. Fakat Enver Beyin, evvelâ bir hükümet darbesi ile ilk sözünü söyleyeceği günlerden önceki olayların akışına, kısaca göz atmalıyız...

⁂

YENİLENLERİN ÇIRPINIŞI...

Bulgarlar, hâlâ Istanbul kapılarındaydı. Bulgarların, müttefikleri olan Sırplardan bu cepheye yardımcı kuvvetler çağırabilecekleri endişesi fikirleri meşgul ediyordu. Yahut da, son direnişlerini yapan Edirne kalesi, belki düşebilirdi. Ve o zaman, bu kalenin çevresinden boşalacak Bulgar ordusu ile, bu ordunun bütün ağır ve hafif topları Çatalca hattında Istanbul kapılarına dayandırılabilirdi. Böyle bir vaziyet ise Istanbul'un ve belki de Osmanlı imparatorluğunun ölümü olabilirdi. Çünkü Rus hariciye nazırı Petersburg'daki Osmanlı sefirine açıktan açığa şöyle konuşuyordu:

— Bulgarlar sizi yenerek Istanbul'a girerlerse ben bir şey yapamam. Ama diyelim ki siz onları geri sürerseniz, ben harbe müdahale eder ve onların imdadına koşarım!

İngiliz hariciyesi ise Londra'daki sefirimize daha şimdiden, Doğu Anadolu ve Suriye'de çıkabilecek patlamalardan bahsediyordu. Osmanlı ordusu ise, Bulgarların 17-18 kasım günlerinde cepheye yönelttikleri saldırıları önlemiş, o günlerin muharebelerini kazanmıştı.

Ama bu muharebelerde, son atım barutunu, neredeyse tüketmiş gibiydi. Yeni ve hele takviyeli bir saldırıya bu cephenin artık dayanamayacağında şüphesi olmayan asker ve siviller, vaziyete hâkimdi. Zaten bunun için idi ki Kâmil Paşa, daha o son taarruz patlamadan bütün büyük devletlere aracılık için durmadan baş vurmuştu. Ve nihayet bunlar pek tın-

mayınca da, haysiyet kırıcı görünen bütün şartları göze alarak, Rus sefiri vasıtasıyle ve Rus hariciyesi yolundan, Bulgar kralına mütareke isteği için baş vurmuştu. Kral ve askerler gerçi mütarekenin aleyhinde idiler. Bu bir nevi «dize geliş» demek olan Osmanlı isteği, onları hem sevindirmiş, hem de kızdırmıştı. Ama Bulgar hükümeti ve sivil idaresi, galiba Istanbul'a girişin Balkanlı müttefikler arasında uyandıracağı kıskançlığı ve bunun Makedonya'da vereceği neticeleri de düşünerek, mütarekeyi ve barışı istiyordu. Yalnız, Osmanlı hükümetine yöneltilen şartlar, daha önce de değindiğimiz gibi, çok ağırdı.

Gerçi mütareke müzakereleri, barış şartlarını konuşmak için değildi. Bu müzakerelerde yalnız «ateşkes» anlaşması ve bununla ilgili askerî hususlar ele alınacak ve barış müzakereleri için mutabık kalınacaktı.

Bulgarlar 19 kasımda mütareke için cevap vermişlerdi. 28 kasımda murahhaslar karşı karşıya geldiler. 3 aralıkta da mütareke imzalandı. Barış konuşmaları, 20 gün sonra Londra'da başlayacaktı. Bu konuşmalar arasında dikkati çeken bir olay, Bulgar ve Yunan temsilcileri arasındaki soğukluk ve gergin havaydı. Bu iki müttefik arasında ilk çekişme, galiba burada belirdi.

Daha Londra Konferansı toplanmadan ve mütareke havası içinde müttefiklerin askerî istekleri belirmişti:

— Rumeli'de son müdafalarını yapan bütün kaleler teslim edilecek,

— Çatalca hattındaki Türk istihkâmları, silâhları ile beraber Bulgarlara teslim olunacak,

— Bulgar askeri Istanbul'da geçit törenleri yapacak vb...

Londra Konferansına gelince, 16 aralık günü toplandı. Bu konferansta, başlarında Mustafa Reşit Paşanın bulunduğu (1) Osmanlı heyeti ile, diğer Balkanlı müttefiklerin temsilcileri

(1) Bu heyete Osman Nizami Paşa ile Salih Paşa da dahildi.

katıldılar. Bunlar arasında Venizelos, önemli bir yer alıyordu. Fakat 17 aralıkta ve gene Londra'da bir de «sefirler konferansı» toplandı. Bu konferansa büyük devletlerin sefirleri katılıyorlardı. Müzakerelerin gidişine bir nevi yön vererek, bu devletlerin aracılık rollerini yerine getiriyorlardı. Osmanlılardan istenenlerin ana konuları şunlardı:

— Marmara denizi üzerinde Tekirdağ'ının doğusunda bulunan bir noktadan, Karadeniz kıyısında Midye'nin doğusunda Kalatra körfezine çizilecek bir hattın batısında kalan bütün Osmanlı toprakları, Gelibolu yarımadası hariç, Balkanlı müttefiklere terk edilecektir.

— Ege adaları tamamen terk edilecektir.

— Türkiye'nin Girit adası üzerindeki eski şekli ilgisi de kalkacak ve bu adada Osmanlı devletinin hiç bir alâkası kalmayacaktır.

Bu şartlarla Bulgarlar Marmara denizine, Istanbul'un yakınlarına iniyorlardı. Edirne, onlarda kalıyordu. İmparatorluğun Avrupa sınırı, şimdiki Silivri-Tekirdağ arasında bir noktadan başlayarak, Tekirdağ, Çorlu, Babaeski ve Kırklareli'yi de Bulgarlarda bırakmak üzere, Çerkesköy yakınlarında bir hattan geçiyordu...

Osmanlı heyetine gelince? Londra'daki Osmanlı murahhas heyeti ve Istanbul'da Osmanlı hükümeti, sözün tam manası ile mağlûpların, yani yenilenlerin çırpınışı içindeydiler. Çünkü Osmanlı heyeti Londra Konferansında hâlâ, Bosna-Hersek sınırındaki Yenipazar sancağından ve Makedonya'da padişahın söz hakkı olacağı bir muhtariyetten, Arnavutluk'ta padişahın hâkimiyeti altında bir özel idareden, Ege adalarının, Anadolu'nun birer parçası olduğundan, bunların Osmanlı ülkesinden katiyen ayrılamayacağından, Batı Trakya'nın batı sınırından, Doğu ve Batı Trakya'ların Osmanlı idaresinde kalmasından bahsediyordu. Halbuki bunlar konuşulurken düşman askeri, Istanbul'un kapılarındaydı! Ve Balkan murahhasları, haklı olarak biraz da ağır konuşuyorlardı. Gerçi İngiliz hariciye nazırı Balkan Harbi patlayınca:

— *Netice ne olursa olsun stotüko (mevcut durum) değişmeyecektir,*

demişti ama, şimdi sefirler konferansında İngiliz murahhası:

— *Veyl mağlûplara!*

yani «eyvah yenilenlere!» diye bağırabiliyorlardı...

Böylece Londra'da iki konferans, yani Balkanlılarla Osmanlıların katıldığı konferansla, sefirler konferansı, 6 ocak 1913 tarihine kadar sürdü. Osmanlıların iddia ve talepleri tabiî gittikçe geriledi. Girit'ten zaten işin başında vaz geçilmişti. Nihayet Makedonya, Arnavutluk, Adalar davaları da bırakıldı. Batı Trakya'dan da vaz geçildi. Şimdi tek kurtarılmak istenilen *Edirne*'dir. Ama ne Bulgarlar, ne müttefikler buna yanaşırlar. Hepsi de Tekirdağ'ı ve Midye doğusundaki hat üzerinde dayatırlar.

Bu defa Kâmil Paşa, Edirne ve civarının, hiç olmazsa bir serbest bölge olması için teklif hazırlamayı düşünür. Çünkü İngiliz Hariciye Nazırı Edvard Grey, bu temaslar başlarken bir aralık:

— *Size Midye-Enez hattı bırakılacaktır,*

demiştir. Fakat mağlûplara verilen sözler çabuk unutulur. Nihayet yabancı devletler 4-17 ocakta Babıâli'ye, son şartlarını bildirirler. Bu şartlarda da Edirne Bulgarlara bırakılmakta, Doğu Trakya içinden geçecek malum sınır çizgisinde ısrar olunmaktadır. Bunun üzerine Kâmil Paşa, işe bir şeklî dayanak bulmak için «saltanat şûrası» nı davet eder. Yani ileri gelen devlet ve ordu erkânı, padişahın önünde toplanacaklardır. Danışma mahiyetinde görüşlerini söyleyeceklerdir. Şûra toplanır. Kâmil Paşa vaziyeti açıklayan ve şartları belirten nutkunu okutur. Zaten kimsenin söyleyeceği pek bir şey yoktur. Müttefiklerin Balkanlılar adına teklifleri kabul edilecek ve imparatorluğun Avrupa sınırları, Istanbul vilâyetinin bugünkü Rumeli sınırları gibi düzenlenecektir. Başka çare görülmez.

Nihayet bu şartların kabulüne dair olan cevap hazırlanır. Fransızcaya çevrilir.

Şimdi 23 ocak 1913 günündeyiz. Kabine toplanır. Bu toplantıda cevap metni bir daha gözden geçirilecektir.

O sırada padişahın başkâtibi Fuat (Türkgeldi) Bey de nazırların toplandığı odaya girmiştir. Sadrazamın yakınında bir koltuğa ilişir. Fakat ne olursa, işte o dakikalarda olur:

Nuruosmaniye istikametinden küçük bir topluluk ilerlemektedir. Bu küçük grup Cağaloğlu'ndan Babıâli'ye doğru dönünce, önlerinde kır atlı bir süvari görünür. Bu kır atlı süvari, Hürriyet Kahramanı Enver Beydir. Enver Bey, sonu gene «ya hep! ya hiç!» olan bir yola çıkmıştır. Tıpkı haziran 1908'de, Selânik'ten Makedonya dağlarına çıkarken olduğu gibi. Ve şimdi bu yola o, hayatının en önemli basamak taşlarından birini daha serecektir...

Gerçi şimdi hedefler aynı değildir. 10 temmuzda, saray dize getirilmişti. İstibdat idaresi devrilmişti. Meşrutiyet idaresine dönülmüştü. Hürriyet ilân olunmuştu. Ama ne var ki, iktidara el konulmamıştı. İktidar gene padişahın ve saray adamlarının elindeydi. Şimdi devrilecek olan ise, bir kabinedir. İktidar, tam olarak ele alınacaktır. Ama düşman, Istanbul'un kapılarında olsa da...

* * *

KIR ATLI SÜVARİ, HÜKÜMETİ DEVİRİYOR!

Yakın tarihlerimizde bu olaya «Babıâli Baskını» denilir. Deyim doğrudur. Babıâli, o zaman Osmanlı imparatorluğunun merkezi ve kabinenin toplandığı binadır. Sadaret, yani başvekillik makamı ve dairesi de oradadır. Hele 10 temmuz 1908 ihtilâlinden sonra saray ve padişah kenara itilip, karar mercii kabine olunca, Babıâli oldukça önem kazanır. İşte Babıâli Baskını (1) denildiği zaman, basılan yer burasıdır (2). Baskın sırasında kabine, toplantı halindedir. Padişahın en yakın görevlisi de oradadır. İşte tam bu sıradadır ki baskın yapılır ve pek çabuk tamamlanır. Baskıncıların önünde Enver Bey vardır. En-

(1) Babıâli Baskını hakkında üçüncü cildimizde, Talât Beyin elyazısı ile uzun bir mektubu verilecektir. Bu mektupta, baskının hazırlıkları ile, İttihat ve Terakkinin Nazım Paşa ile bu konuda olan ve şimdiye kadar açıklanmayan gizli temasları açıklanmış olacaktır.

(2) Bu bina şimdi, Istanbul valiliği olarak kullanılmaktadır.

ver Bey Babıâli'ye dalar. Yanında silâhşorları yürürler. Kabinenin toplandığı salona hışımla girer. Sadrazamın elinden istifasını alır. Nazırlar odalarda muhafaza altına alınırlar. Enver Bey yanına gene iki silâhşor takarak, kapıdaki resmî otomobillerden şeyhülislâmınkine atlar. Saraya koşar. Ama geride, ölenler ve kalanlar vardır. Bu ölenlerden biri de, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Nazım Paşadır. Şimdi olayların hazırlanışına ve akışına kısaca göz atalım.

10 temmuz 1908 ihtilâlinden sonra İttihat ve Terakkinin, hükümeti ele almadığını, gerek padişah, gerek eski devlet adamlarının gene başta bulunduklarını biliyoruz. 31 mart ayaklanmasından sonra da kabineye, gene ve tam anlamı ile İttihatçı bir kabine denilemez. Yalnız Mebusan Meclisinde İttihatçılar hâkimdir. Fakat muhalefet de başlamıştır.

İşte bu durumlar dolayısıyle ve 10 temmuz 1908 ile 10-23 ocak 1913 arasında teşekkül eden kabinelerin, İttihat ve Terakki ile ilişkisi bakımından nitelikleri, çeşitli yazarlarca, çeşitli yönlerden değerlendirilir. Biz de bu bakımdan duruma *tekrar geriye dönerek,* kısaca göz atmalıyız:

İttihat ve Terakki Cemiyetinin 10 temmuz 1908 ihtilâlinden sonra kabineye katılması, ihtilâl sırasındaki Sadrazam Sait Paşa kabinesini takip eden Kâmil Paşa kabinesine, adliye nazırı olarak Manyasi Zade Refik Beyi vermesiyle başlar. Bu kabinelerin kuruluş ve iniş hikâyelerini, daha önce vermiş bulunuyoruz. Fakat Manyasi Zade ömürlü olmadı. Zaten bir ihtilâlciden ziyade, yaşlıca ve mazbut bir Osmanlı efendisi olan Refik Bey, adliye nazırlığında, kısa bir süre sonra öldü. Zaten Kâmil Paşa kabinesi de bildiğimiz gibi, 31 ocak 1324 (13 ocak 1908) tarihinde düşürüldü. Meclisi Umumînin, yani Mebusan ve Âyan Meclislerinin ise 3 aralık 1324 (16 aralık 1908) de açıldığını da keza biliyoruz. İkinci Meşrutiyetin ilk seçimleri sonunda Mecliste mebuslar tamamen İttihat ve Terakki Fırkası adaylarından gelmişti. Yahut da kaderlerini bu fırkaya (partiye) bağlayan insanlardı. Bu açılış sırasında Sadrazam Kâmil Paşa bulunuyordu. Yeni Meclise İttihat ve Terakkinin Avrupa Grubu Reisi Ahmet Rıza Bey, başkan ola-

rak seçildi. Talât Bey (Talat Paşa) da işte bu suretle Meclis ikinci başkanlığına getirildi. Demek ki Meclis İttihat ve Terakkinin elindeydi ama, kabinede İttihatçı nazır yoktu. Kâmil Paşa kabinesini Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi takip etti. 31 mart ayaklanması üzerine ve kısa bir süre Tevfik Paşa sadarette kaldı. Ve onu, ikinci defa olarak Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi takip etti (12 ocak 1910).

İttihat ve Terakkinin kabineye katılışı asıl, Sadrazam Hakkı Paşa zamanında başlar. Hakkı Paşanın Trablus Savaşından bir süre önce ve nasıl sadarete getirildiğini de biliyoruz. İşte bu 12 ocak 1910'da kurulan Hakkı Paşa kabinesine İttihat ve Terakki Cemiyeti üç nazır verdi: Talât Bey dahiliye nazırı, Cavit Bey maliye nazırı ve Emrullah Bey maarif nazırı... İtalyanların 29 eylül 1911'de Trablus'a saldırması üzerine istifa edinceye kadar kabine bir nevi İttihatçı karması şeklinde devam etti. 29 eylül 1911'de Hakkı Paşa kabinesi çekilmek zorunda kalınca, yerine sekizinci defa olarak Sait Paşa sadrazam oldu. İşte bu 1911 yılı ve hele bu yılın ilk aylarıdır ki, İttihat ve Terakki bütünlüğü bu sırada parçalandı. Mecliste beliren muhalefet bu hava içinde güçlendi. Mecliste muhalefete başlayan mebusların sayısını, Hüseyin Cahit (Yalçın) 40 kadar gösterir. Bunları 120'ye çıkaran yazılar da vardır. Hatta nisan ayı başlarında, Mecliste beliren muhalefet, evvelâ yeni bir parti şekline gitmeden ve Meclis içinde «Hızb-i Cedît» yani yeni grup olarak bir nevi teşkilâtlandı. Sözcülerini, liderlerini buldu. İşte bu ayrılıktır ki az süre sonra Mecliste yeni bir fırkaya (parti) Hürriyet ve İtilaf Fırkasına vücut verecektir. Ve yeni parti, kendisine reis olarak, 10 temmuzdan önce Manastır İttihat ve Terakki merkezinin başında bulunan Miralay (albay) Sadık Beyi seçecektir. O Sadık Bey ki, hem kendi şahsiyeti, hem de başına geçtiği Hürriyet ve İtilaf Fırkasının yapısı ve niteliği, yakın tarihimizin, karanlık levhalarını teşkil ederler. Bu gelişmeler tabiî İttihat ve Terakki içinde de dalgalanmalar yaratıyordu. Meselâ mart 1911'de artık cemiyetin fiilen başkanı gibi görülen Talât Bey biraz geri çekilmek zorunda kalacak ve güçlü bir hukukçu olan Seyit Bey, cemiyetin, daha

doğrusu Meclis grubunun reisi durumuna girecektir. İttihat ve Terakkinin bu safhasında ise, asıl Meclis grubunun fırka=parti olarak sayıldığını biliyoruz.

Mecliste evvelâ muhalif grup, sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası şeklinde beliren muhalefet, görünüşe göre saldırgan, her türlü tahrikleri körükleyen, bu arada halkın din duygularına kadar her gücü sömüren bir azılı hareket olarak gelişiyordu. Bu fırkanın karanlık adamı ve bütün hayatınca kaypak, hasta ruhlu, karıştırıcı ve dönek bir adam olan; iki taraf için de çalışan Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur, bu arada sahnenin, hem gizli, hem açık tahrikçisi olarak belirdi.

Hulâsa muhalefet, İttihat ve Terakkinin, hilâfeti, saltanatı kaldıracağından, cumhuriyeti kuracağından tutarak, akla gelen her tahriki yapıyordu. Din ticareti, yani bütün buhranlı zamanlarda, eskiden de, o gün de, bu gün de Şarkın ve cehaletin paslı, fakat vaz geçilmez silâhı olan din sömürücülüğü, gene harekete getirilmişti. Hem de dinsizler tarafından...

Bu artık soysuzlaşan, bu çıkmaz parlamento havası içinde İttihat ve Terakki, tek çıkar yolu, Meclisin feshedilişinde buldu. Muhaliflerin katılmadığı bir toplantıdan faydalanarak, bu konuda getirdiği bir tadil kararını geçiremeyince, Sait Paşa istifa etti. Ama ertesi gün ve dokuzuncu defa olarak, gene sadrazamlığa getirildi. Ve bu sefer iş şekline uydurularak, 18 ocak 1912'de Mebusan Meclisi feshedildi. Âyan Meclisi ise, değişmez üyelerden teşekkül ettiği için tabiî varlığı devam ediyordu. Ama Mebusan Meclisinin feshinde, Âyanın da muvafakatı alınabildi.

İkinci Meşrutiyetin ilk Mebusan Meclisinin feshi üzerine yapılan seçimler sırasında, İttihat ve Terakkinin bazı baskı usulleri kullandığı yazılır. Bu mümkündür. Çünkü Birinci Meclisteki muhalefet şekli Hürriyet ve İtilaf ve meselâ Dr. Rıza Nur tipi insanların orduyu ve halkı isyana teşvike kadar varan davranışları, bizzat Meşrutiyetin devamı için tehlike yaratmaya başlamıştı.

Fakat yeni Meclisi büyük gaileler bekliyordu. Trablus'ta harp patlayacaktı. Arnavutluk'ta Yemen'de isyanlar patlaya-

caktı. O sırada İttihat ve Terakkiden Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nazırı, Hacı Adil Bey Dahiliye Nazırı, Talât Bey Posta-Telgraf Nazırı, Hayri Bey Evkaf Nazırı olarak kabinedeydiler. Bu arada Dr. Rıza Nur hatıralarında, hem Arnavutları, hem Istanbul'daki askerleri, hem tekkeleri, medreseleri nasıl isyana teşvik ettiğini ve bütün bu işler için 5000 altını nasıl şüpheli bir kaynaktan aldıklarını yazacaktır. Balkan Harbi ise patlamak üzeredir.

İşte bu şartlar üzerinedir ki, hem Mebusan, hem Âyanda çoğunlukta olmalarına rağmen İttihat ve Terakki, bir süre için hükümetten çekilmeye karar vermişti. Zaten Sadrazam Sait Paşa, hem de bir gün önce Meclisten kuvvetli bir çoğunlukla güvenlik kararı almasına rağmen, 16 temmuz 1912'de istifa etti. Yerine, daha ileride üzerinde duracağımız ve adına hissî bir benzetişle büyük kabine denilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi geldi. Mebusan Meclisi dağıtıldı. Hiç birinde sadrazamlığı, yani kabine başkanlığını elinde bulundurmamakla beberaber karma kabineler içinde bazı temsilciler ile yer alan İttihat ve Terakkinin resmî iktidarı bu suretle sona erdi.

İşte bazı yazarlar, 10 temmuz 1908'den, yani Hürriyetin ilânından, 16 temmuz 1912'ye, yani büyük kabinenin kuruluşuna kadar olan devreyi, ya İttihat ve Terakkinin nüfuzu altında, yahut da İttihat ve Terakki hâkimiyetinde geçen bir nevi İttihatçı iktidar devri olarak alırlar. Ama bu devrin, tam anlamı ile cemiyetin iktidar safhası olarak alınmasının doğru olmayacağı kanısındayım. 16 temmuz 1912 ile, Enver Beyin başa geçerek Babıâli'de bir hükümet darbesi yaptığı ve iktidarı mutlak olarak İttihat ve Terakkiye verdiği 23 ocak 1913 arasındaki büyük kabine ve Kâmil Paşa kabinesi safhasında İttihat ve Terakki, tamamen iktidar dışı kalmıştı.

Şimdi kabineler zinciri ve bunların niteliği bakımından yaptığımız bu özetlemeden sonra olayların akışına ve şu Babıâli baskını hikâyesine artık göz atabiliriz.

***

BASKIN VE ENVER BEYİN DİKTASI!

Babıâli baskını ve hükümet darbesinde Enver Beye ve arkadaşlarına asıl zemin hazırlayan şartlar, şahısların davranışı değil, olayların akışı olduğu aşikârdır. 16 temmuz 1912'de iktidara gelen büyük kabine, zaten tam bir acz içindeydi. Balkan Harbi patlayıp da birkaç gün içinde Rumeli orduları erimeye başlayınca, bu ordularla beraber, zaten güçsüz bir paravan olan büyük kabine de eridi. 29 ekim 1912'de iktidara gelen Kâmil Paşa ise 80 yaşındaydı. Hakikaten güç şartlar içinde, taşınması imkânsız bir yük kabul ediyordu. Düşman Istanbul'un kapılarına yaklaşmıştı. Moral sıfırdı. Hatta işler öyle gelişebilirdi ki, büyük devletler arasında doğabilecek kombinezonlarla bütün imparatorluğun parçalanması dahi mümkündü. Devlet bu şartlar içinde ve bu bedbaht sadrazamın elinde, bütünü ile eriyebilirdi.

Kâmil Paşanın, Istanbul'un o kadar tehdit edildiği, Rumeli ordularının eridiği, koleranın Çatalca'daki kılıç artıklarını yere serdiği ve elde kalabilen birkaç batarya topun, neredeyse son mermilerini attığı şartlar içinde ve Rusya'nın aracılığı ile nasıl bir mütarekeye gittiğini ise, daha önce özetlemiş bulunuyoruz. Mütarekeyi bir Londra Konferansı takip etmişti. Ama o da başarı sağlayamamıştı. Büyük devletler, Balkanlı müttefikler adına hükümete son notayı vererek, son şartları bildirmişlerdi. Hükümet çaresizdi. Osmanlı imparatorluğunun Avrupa sınırı, Istanbul'un biraz ilerisinden, Tekirdağ'ının doğusu ile Midya'nın doğusu arasında bir hat üzerinden çizilecekti. Edirne düşmana terk edilecekti. Ümitsizlik tamdı. Zaten Bulgarlar bu mütareke ile, muhasara altında ve açlıktan inleyen Edirne istasyonu üzerinden Çatalca'daki hatlarına gıda ve malzeme taşımak hakkını da almışlardı. Halbuki Edirne açtı.

İşte Kâmil Paşa kabineyi, bu şartlar içinde ve 23 ocak 1913'de Babıâli'de, büyük devletlere verilecek cevap notasını konuşmak üzere toplamıştı. Notanın Fransızcaya çevrilen metni gözden geçiriliyordu. İhtiyar sadrazam, hayatının en mihnetli dakikalarını yaşıyordu. İşte baskın, tam bu sırada patlak verdi...

Baskının hazırlanışı hikâyesi pek karışık değildir. Ve bu baskına, daha ziyade şartların zemin hazırladığını da kaydetmiştik. Ortada bir çıkar yol da görünmüyordu. Ama nice zamandır iktidar dışı kalan İttihatçılar, henüz genç insanlardılar. Son bir talih denemesine gidebilirlerdi. İktidar ise artık güçsüzdü, iktidar sokakta yatıyor gibiydi. Kaybedecek ne vardı ki?

İşte bu hava içinde İttihatçıların ileri gelen, yani en gözü pek olanları bir araya geldiler. Enver Bey zaten Istanbul'daydı. Bir gizli toplantıya karar verdiler. Toplantı Vefa'da İttihatçılardan Emin Beşe Beyin evinde yapıldı. Fakat ilk toplantıya Enver Bey yetişemedi. Mensup olduğu Hurşit Paşa Kolordusunun, o sırada İzmit'te bulunan bir tümenini teftiş için oraya gitmişti. Haydarpaşa'ya döndüğü zaman artık geceydi. Geceyi Kadıköy karakolunda geçirdi. Enver Bey olmayınca da, ilk toplantı kesin bir sonuca varılmadan dağıldı.

Bu teşebbüsün başında Talât Bey görünür. Talât Bey Enver Beyi teşebbüsten haberdar etmişti. Aracı olan subay, İttihat ve Terakki silâhşor ve müfettişlerinden Adapazarlı Mümtaz Beydir. Mümtaz Bey daha sonra Enver Paşanın yaveri olacaktır. Enver Bey baskın fikrine katılır. Nitekim Emin Beşe Beyin evindeki ikinci toplantıda bulunur. O gece yapılan toplantıya katılanlar olarak şu isimler sayılır: Sait Halim Paşa, Talât Bey, Hacı Adil Bey, Ziya Gökalp Bey, Albay İsmail Hakkı Bey (daha sonra Bursa valisi), Fethi Bey (Okyar), Mithat Şükrü Bey, Cemal Bey (Paşa), Kara Kemal Bey, Dr. Nazım Bey, Mustafa Necip (1) Bey...

Bu listenin tam ve doğru olmaması mümkündür. Meselâ Sait Halim Paşa, Ziya Gökalp gibi şahsiyetlerin, silâhlı bir baskın işinde faydalı düşünceler ileri süremeyecekleri haklı olarak düşünülebilir. Ama doğru olan, baskına karar verildiğidir. Hatta ilk toplantıda hazır bulunanların hepsinin de zaten aynı fikirde birleşmedikleri anlaşılmaktadır. Ama şu oldu ki, Enver Beyin katıldığı ikinci toplantı, Babıâli'nin basılması kara-

(1) Bu baskın sırasında öldürülecektir.

rına vardı. En hareketli ve en aceleci üyeler, tabiî Talât ve Enver Beylerdi. Bu arada Enver Beyin son karar safhasındaki konuşmalarından parçalar da nakledilir. Meselâ şu satırları okuyalım:

«— Arkadaşlar! Geçen seferki toplantınızda verdiğiniz karardan haberdar oldum. Hayretler içinde kaldım. Bin türlü bahane ve vesilelerle hükümete ilişmeyi doğru bulmamışsınız. Bu hususlaki görüşlerinizi bilmiyorum. Yalnız hepinizden bir şey sormak isterim. Şayet memleketin geleceğini bu hükümetin kurtaracağına inanıyorsanız, mesele yoktur. Burada toplanıp beyhude yere dedikodu yapmayalım. Dağılalım, vazifemize bakalım. İnanmıyorsanız, o halde birtakım nazariyata kapılıp, kararsız davranmayalım. Derhal çaresine bakalım ve hükümeti devirelim.

— Hayır, hükümete katiyen güvenmiyoruz.

— O halde ne duruyoruz. Yarından tezi yok, işe, hazırlığımıza başlayalım...

— Fakat bu işi kim yapacak? Hükümeti kim devirecek?

— Yanımda bulunacak 60 (altmış) fedakâr arkadaşla ben bu işi, muvaffakiyetle yaparım...»

Bu sözler söylenmiş veya söylenmemiş olabilir. Netice şudur ki, Enver Bey hükümeti devirmek işini hakikaten üstüne alır. Ve teşebbüs muvaffak olur. Hükümet devrilir..

Olayın akışına gelince? Şu anlaşılmaktadır ki, Enver Bey gerçi 60 fedakâr arkadaşla bu işi yapmayı göze almıştır. Baskın 23 ocak 1913'de yapılacaktır. Fedakâr arkadaşların o gün hazır bulunmaları için Istanbul'un her tarafına haber salınır. Meselâ Kara Kemal gibi küçük bir memur, fakat cemiyetin halk arasındaki örgütlerinde söz ve itibar sahibi olduğuna inanılan bu İttihatçı harekete geçer. Enver Bey için de, o sırada üzerine binerek kafilenin önüne düşmesi için acar bir kır at hazırlanır. Hareket İttihat ve Terakkinin Nuruosmaniye klübünden başlayacaktır. O zamanki Nuruosmaniye klübü, şimdi

Nuruosmaniye Caddesinin, Nuruosmaniye'den Cağaloğlu'na gelirken sol tarafta ve biraz arkalara düşen bir konaktır: Arifi Paşa Konağı...

Nihayet gün gelir, saat çalar. Tabancalarını beline takan Enver Beyle silâhşorları konağın önüne çıkarak yürüyüşe başlayacaklardır. Ama konağın önünde, fedakâr arkadaşlardan görünürlerde pek de kimseler yoktur. Şöyle birkaç kişi, onlar da kararsız, çekingen oralarda dolaşırlar. Enver Beyin ilk hayal kırıklığı daha ilk adımda başlar. Ama o kararlıdır. Yolundan dönmeyecektir. Hem bu 60 fedakâr arkadaş, nasıl olsa Babıâli'ye çıkan yolda kendisine katılacaklardır. Yola düşülür.

Nuruosmaniye'den Cağaloğlu'na yürünür. Ama ortalıkta gene de görünenler yoktur. Talât Bey Sirkeci istikametine koşar. Vaktiyle her türlü politikacı veya komitecilerin toplandığı Meserret Oteli kahvesine dalar. Şuna buna kaş göz işaretleri yapar. Ama ordan da Babıâli'ye sürükleyebildikleri, pek de güvenilir sayıda değildir. Enver Bey ise, kır atı üstünde ilerler. Sağında solunda Yakup Cemil, Mustafa Necip, Mümtaz, Sapancalı Hakkı, Ömer Naci gibi şilâhşorlar, cesaretlerini kaybetmeden ilerlemeye çalışırlar. Caddenin etrafında meraklılar birikir. Hatta bazıları kafileye de katılırlar. Ama Enver Bey bir aralık:

— *Hani arkadaşlar nerede? Hani her şey hazırdı,*

demekten kendini alamaz...

Fakat Cağaloğlu'ndan Babıâli'ye dönülürken, her yaşta, her cinsten birtakım insanlar kalabalığı arttırırlar. Bunların içinde hangileri fedakâr arkadaşlardandır, hangileri değildir, pek bilinmez. Fakat artık yola çıkılmıştır. Hatta yolun sonuna ulaşılmıştır. Hedef Babıâli binasıdır. İşte o sıradadır ki kabine toplantı halindedir...

Binanın muhafazasına gelince, kapıda tabiî polisler, inzibatlar vardır. Ama asıl muhafaza gücü, bir tabur askerdir: Uşak Taburu! Ve Uşak taburu Babıâli önünde silâh çatmıştır. Vazifesi Babıâli'yi korumaktır. Bir taraftan, bir saldırı olmasın diye?.. Fakat her nedense bu Uşak Taburu, bu görünen kafileye karşı yerinden bile kımıldamaz. Hatta gelenleri, bu ta-

burun askerleri de merakla seyrederler gibidir. Ve bunun sırrı hâlâ bilinmez. Bazı yazarlara göre, Uşak Taburu kumandanı İttihatçılar tarafından elde edilmiştir. Ama olaydan sonra bu kumandan bir yıldız gibi parlamadığına göre, bu ifade doğru olmasa gerektir. Yalnız ve biraz önce nafıa nezareti (şimdi maarif müdürlüğü) önünde bir şeyler haykıran Ömer Naci, tam o sırada Babıâli önünde de ortaya atılır. Ömer Naci, İttihat ve Terakkinin ünlü hatibidir. Babıâli'de merdivenlerin veya parmaklıkların önünde haykırmaya başlar:

— Muhterem Osmanlılar! Muhterem Vatandaşlar! Asker kardeşlerim! Yaşasın Millet! Yaşasın İttihat ve Terakki!..

Ömer Naci'den daha önce de ve bazı vesilelerle bahsettik. Daha Manastır İdadisinde (askerî lise) etrafına ve bilhassa Mustafa Kemal'e, vatan fikrini, Namık Kemal'in vatan edebiyatını aşılayan odur. Kabına sığmaz bir insandır. Meşrutiyetten sonra, o da bir silâhşordur. Makedonya'yı, Istanbul'u kanat çırpmak için dar görüp, İran'da da ihtilâller peşinde koşan odur. Yerine ve keyfine göre kıyafetlere bürünür. Ve öyle anlaşılıyor ki «kardaşlarım!» diye haykırdığı zaman, havada şimşekler çakar gibi etraf, inim inim inlermiş. «Kardaşlarım!» diye haykırdığı zaman, vücudu ve bütün azaları da zangır zangır titrermiş...

O gün de öyle olur. Askerler etrafına toplanır. Halk yığılır. Ve bir görgü şahidinin yazdığına göre, hatta her iş olup, bitip de Ömer Naci'yi âdeta merdivenlerden, parmaklıklardan zorla koparıp, İttihat ve Terakki merkezine götürmek için bir faytona sokarlarken bile, hâlâ cezbeli dervişler gibiymiş. Bindiği fayton, onun hâlâ süren haykırışlarından sarsılıyormuş. Ne ise, Uşak Taburu şu veya bu sebeplerle yerinde mıhlanmış, yerinden kımıldamamıştır.

Cağaloğlu'ndan inen, her adımda, her türlü insanların katıldığı kafileye gelince, bu kafilenin Babıâli'ye yaklaşışını, kabinenin toplandığı odadan gören Saray Başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi, hatıralarında şöyle anlatır:

«Dışarıdan bir gürültü işitildi. Başımı pencereye çevirince, önlerinde irili ufaklı çocuklar olduğu halde, sarıklı sarıksız birtakım adamların tekbir alarak, Babıâli'ye doğru gelmekte olduklarını gördüm. Sadrazama:

— Bugün miting mi var? Ellerindeki bayraklarla birçok adamlar Babıâli'ye doğru geliyorlar,
dedim.

— Yok öyle şey,
diyerek, elindeki telgrafı okumaya devam etti. Fakat gürültü artıyordu. Birtakım insanlar kapıları, parmaklıkları aşıyorlardı. Sadrazam kapıların kapanması için haber verilmesini söylüyordu. Ben, haber vermek bahanesiyle odadan ayrıldım. Çünkü tehlike vardı.

Hariçteki büyük sofada da şangır şungur camlar kırılıyor, silâhlar atılıyordu. Deniz tarafındaki odaya gittim. Odacılar gelip, Harbiye Nazırı Nazım Paşanın vurulduğunu haber verdiler. Gerçi Nallı Mescit önünden asker yetişti ise de, silâh çatıp, hiç bir harekette bulunmadı...»

Kapıları açtıran ve muhafız polisleri bir tarafa iten İttihatçılardan Enver Beyle, silâhşorlardan Yakup Cemil (Birinci Dünya Harbi sırasında İttihatçıların emriyle idam edildi), Hilmi (Cumhuriyet devrinde idam edildi), Sapancalı Hakkı, Mümtaz, Mustafa Necip (baskın sırasında öldürüldü) hemen Babıâli'ye girdiler. Daha sonra Talât Beyle (Paşa-mütarekede Almanya'da öldürüldü) Nail ve Abidin Beyler de (Cumhuriyet devrinde idam edildiler) içeri dalmışlardı.

İlk karışıklık holde başladı. Mustafa Necip, kendilerini önlemek isteyen bir komiseri öldürdü. Sonra da Yaver Nafiz Beyi yaraladı. Ama Nafiz Bey de imkânını bularak Mustafa Necip'e ateş etti. Neticede her ikisi öldüler. Gene yaverlerden Kıbrıslı Şevket Bey de bu arada öldürüldü. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Nazım Paşa bu silâh sesleri arasında hole çıkmıştı. Bir yuvarlak masa etrafında Enver Bey ve dört silâhşoru ile karşılaştı. Fakat daha bir şeyler söylemeye başlarken silâhşorlardan Yakup Cemil, tabancasını ateşledi. Nazım Paşayı

cansız yere serdi. Olan artık olmuştu. Şimdi işin sonu alınacaktı...

Yazılanlara bakılırsa Enver Bey, Sadrazam Kâmil Paşanın ve bazı nazırların bulunduğu odanın kapısını sert bir şekilde ardına kadar açar. Kâmil Paşaya:

— *Millet sizi istemiyor, istifa ediniz,*

diye hitap eder. Paşa direnmez. İstifasını yazar. Ve bu istifa yazısında, askerlerin arzusuyle çekildiğini kaydeder. Fakat Enver Bey ısrar eder. «Halkın arzusu» kaydının da konulmasını ister. İstifa şu şekli alır:

«Padişahın yüksek huzuruna:

Ahali ve askerler tarafından yapılan teklif üzerine, istifamın yüksek huzurlarınıza arzını mecbur olduğumu yüksek bilgilerine sunmakla...» (1).

10 kânunusani (ocak) 1328 (23 ocak 1912)

Sadrazamın elinden istifasını alan ve böylece hükümeti deviren Kaymakam (Yarbay) Enver Bey, arkadaşlarından Yakup Cemil, Hilmi ve Mümtaz Beyleri yanına alarak hemen dışarı çıkar. Bu arada Babıâli'nin emniyet ve idaresi Talât'la diğer arkadaşlarına kalır. Ayrılırken de İttihatçılardan Azmi Beye hemen gidip Polis Müdürlüğünü devralmasını söyler. İttihatçılardan Sûdi(daha sonra mebus) ve Nail Beyler ona yardım edeceklerdi.

Kapının önünde Şeyhülislâm Cemalettin Efendinin otomobiline atlayan Enver ve arkadaşları, Dolmabahçe Sarayına koşarlar. Enver Bey hemen padişahın huzuruna çıkar. Kâmil Paşanın istifasını sunar. Yerine Mahmut Şevket Paşanın sadrazamlığa getirilmesini ister ve bunu da sağlar. Enver Bey hem kabineyi devirmiş, hem de yerine yeni sadrazamı getirmiş olur. Padişahın tepkisi:

---

(1) İstifanın asıl metni:

«Huzûr-u âli-i Hazreti Padişâhiye,

Ahâli ve ciheti askeriyeden vukubulan teklif üzerine huzûr-u Şâhanelerine istifanamei acizânemin arzına mecbur olduğum muhât-ı ilmi âli buyurulduktа...»

— *Pekiyi, öyle olsun, hayırlı olsun,*

gibi birkaç sözden ibaretti...

O gün ve ertesi günler için, olayların üzerinde daha fazla durmasak da olur. Enver Beyle arkadaşları Babıâli'ye döndükleri zaman, artık sokaklar, meydanlar, geçilemeyecek kadar kalabalıktı. Her taraftan «Yaşasın!..» sesleri geliyordu. Babıâli önünde hatipler ardı arası kesilmeden halka nutuklar veriyorlardı. Bütün nutukların sonu, tabiî:

— *Yaşasın millet, yaşasın İttihat ve Terakki,*

çığlıkları ile bitiyordu. Talât Bey ise bu arada, hem de hiç bir yetkisi olmadan, hatta kabine bile kurulmadan Babıâli telgraf merkezinden bütün valilere, padişahın emri ile kabinenin istifa ettiğini ve nasıl hareket etmeleri gerektiğini bildiriyordu. Evet, İttihat ve Terakki artık iktidardaydı. Darbeden birkaç saat sonra Sadrazam Mahmut Şevket Paşa da, evvelâ padişahı ziyaret ederek Babıâli'ye geldi. Yollarda, meydanlarda çılgınca alkışlandı. İki gün sonra da resmî sadaret alayı töreni yapıldı. Ve Mahmut Şevket Paşa kabinesini kurdu. İşte bu kabine ve ilk defa olarak, tamamıyle İttihatçılardan kurulan bir kabineydi (1). Muharebe durumuna gelince, Kâmil Paşa son muvafakat cevabını vermeye vakit bulamadığı için, büyük devletler ve Balkanlılarla bir anlaşmaya varılamamıştı. Düşman, gene Istanbul'un kapılarında idi. Bütün nutuklarda, Edirne'nin kurtarılacağından bahsediliyordu. Fakat Edirne, 26 mart 1329'da (8 nisan 1913) düştü. Bulgarların eline geçti. Ve şimdi sorumluluk, artık İttihat ve Terakkinin, daha doğrusu Enver Beyindi...

*
**

(1) **Yeni kabine şöyle kuruldu: Sadrazam: Mahmut Şevket Paşa, Şurâyı Devlet Reisi: Sait Halim Paşa, Dahiliye Nazırı: Hacı Adil Bey, Vekâleten Hariciye Nazırı: Muhtar Bey, Bahriye Nazırı: Çürüksülu Mahmut Paşa, Adliye Nazırı: İbrahim Bey, Divanı Muhasebat Reisi: Rıfat Bey, Maliye Nazırı: Rıfat Bey, Nafıa Nazırı: Basarya Efendi, Evkaf Nazırı: Hayri Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı: Celâl Bey, Maarif Nazırı: Şükrü Bey, Posta-Telgraf Nazırı: Oskan Efendi...**

Selimiye'de Bulgar askerleri.

YOLLAR GENE ÇIKMAZ GÖRÜNÜYORDU?

İttihat ve Terakki iktidara gelmiştir. Ama bu bir *zafer* değil, bir sorumluluk yüklenişidir. Nitekim daha ilk şaşkınlık veya heyecan günleri geçmeden, Çatalca cephesinde muharebe, 4 şubatta (17 şubat) yeniden başlar. Enver Beyin, biraz da halka beklenmedik bir askerî başarı göstermek, yani Babıâli baskınını da haklı çıkarmak için giriştiği önemli bir teşebbüs, tam bir başarısızlıkla neticelenir. Bu teşebbüs, Marmara kıyılarında Şarköy'e önemli askerî birlikler çıkararak, Bulgarları bir nevi arkadan vurmak, yahut da onların Çatalca cephesiyle Edirne kalesi etrafındaki askerlerinden yeni bir cepheye bir kısım askerlerini çekmek düşüncesine dayanıyordu. Hareket iki istikametten olacaktı. Bir taraftan Enver Bey denizden sevk edilecek askerleri Şarköy'e çıkarırken, diğer taraftan Bolayır (Gelibolu yarımadası) cephesinden aynı istikamete harekete geçilerek, Bulgarlar tam bir baskı altına alınacaktı. Bolayır cephesindeki kolordunun kurmayları, Fethi (Okyar) ve Mustafa Kemal (Atatürk) Beylerdi. Bu cephede bu iki subay da çok tedirgindiler. Vaziyeti iyi görmüyorlardı. İttihatçıların faal simalarından olan Fethi Bey, Babıâli baskınına zaten taraftar değildi. Fakat baskın yapılmıştı. Ve şimdi kimbilir neler olacaktı. Bunun üzerine ve usul dışına çıkarak, yani raporlarını Gelibolu yarımadasındaki üstlerine verecek yerde, doğrudan doğruya harbiye nezaretine ve bir nüshasını da başkumandanlık vekâletine olmak üzere, uzun bir yazı hazırladılar. Altına her ikisi imzalarını koydular. Bu yazıda, 23 ocak-1 şubat 1913 tarihleri itibarıyle siyasî ve askerî durumu belirttiler.

Gönderilen yazıda ilk göze çarpan, 10-23 ocakta yapılan Babıâli baskınının, açıkça yerilmesidir. Baskın «Babıâli önüne toplanan bir cemaat tarafından» yapılmış olarak ele alınır. O sırada toplantı halinde bulunan nazırlar heyetinin tehdit edildiği, kabinenin zorla istifa ettirildiği, harbiye nazırının öldürüldüğü ve bütün bunları yapanlarla katillerin ceza görmediği ve aksine olarak mükâfatlandırıldıkları açıkça yazılır. Bu hareketlerinde de, iktidara gelen hükümetin baskıncılarla fikir ve işbirliğinde olduğunu açığa vurduğu belirtilir.

Sonra askerî vaziyetler ele alınır. Mütareke artık fiilen bozulmuş sayılacağına göre, düşmanın yakında büyük bir saldırıya geçeceğinin beklenmesine işaret olunur. Edirne'nin direnişinin son günlerine yaklaştığı bildirilir. Ve düşman oradan kazanacağı asker ve silâhı da Çatalca'ya yığmadan, hem Çatalca, hem Gelibolu cephelerinden büyük saldırıya geçilerek, hükümetin kurtarmaya çalışacağını ilân ettiği Edirne'nin kurtarılması gereği kuvvetle teklif edilir (1).

Aradan 52 yıl geçtikten sonra ve soğukkanlılıkla düşünüldüğü zaman, Fethi ve Mustafa Kemal Beylerin bu yazılarında, hissî (duygusal) unsurun da önemle yer aldığını sezmemek kabil değildir. Yani bu yazı aslında Enver Beyin, o sırada muazzam bir başarı gibi gösterilen ve onun şöhretine elbette ki yeni katkılar yapan Babıâli baskınının tenkidinden ziyade, Enver Beye karşı duyulan bir tedirginliğin ifadesidir. Hatta bu vaziyette, Enver Bey bir de büyük bir taarruza önder olur ve eğer Edirne de kurtarılırsa, o halde kendileri böyle bir taarruzu daha önce teklif ederek, muhtemel şerefte pay sahibi olmak gibi bir duyguyu da bu satırlarda sezmek mümkündür.

Çünkü Mustafa Kemal'in de, Fethi Beyin de, Bulgarların vaziyetinde başka türlü ve kendilerinin aleyhine bir değişiklik olmadıkça, ordunun böyle bir taarruza muktedir olmadığını bilmemeleri, ihtimal haricindedir. Nitekim bu yazının gönderilmesinden bir hafta sonra girişilecek ve Enver Beyin denizden getireceği kuvvetlerle, Fethi ve Mustafa Kemal'in kurmaylıklarını yaptıkları Bolayır Kolordusunun, aslında iyi tertiplenemeyen Şarköy taarruzları, tam bir başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Ne yazık ki bu düzensiz teşebbüs, büyük sayıda asker kaybına mal olacaktır.

Bu Şarköy çıkartmasının askerî hareket ayrıntıları üzerin-

---

(1) Binbaşı Fethi (Okyar) Beyle Binbaşı Mustafa Kemal (Atatürk) Beylerin bu yazılarının tam metni ile, bir sayfalık fotokopi kısmı, *Tek Adam* isimli eserimizin birinci cildinin dördüncü baskısında verilmistir. s. 174-177.

de durmak gerekmez. Gerçi bu konuda yazılanlar oldukça zengindir. Fakat biz, harbin gidişatı üstünde etkisi olmayan ve zaten iyi planlanamayıp, ağır kayıplarla biten bu hareketi incelemeyi faydalı bulmuyoruz. Teşebbüste, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Enver Beyin Babıâli baskınından sonra halka bir zafer müjdesi vermek hevesi, elbette ki başta gelen etkendi. Bu baskını yeren, benimsemeyen Mustafa Kemal ve Fethi Beylerin de, bir taraftan bir yergiyi yaparken, diğer taraftan, yapılacağını sezmiş oldukları bu hareketin dışında kalmamak ve buradan bir zafer payı elde edilecekse, ona katılmak duygularının da, kendilerini böyle bir teklife sürüklemiş olması mümkündür. Fakat harekâtta teşebbüs gücü, Enver Beyin elindeydi. Ve gerçek şudur ki, bu teşebbüs gücü, iyi kullanılamadı.

Bu harekâta Bolayır'dan kendi bölgelerinin kuvvetleri ile katılan ve az sonra da İttihat ve Terakki Genel Merkezine alınan iki arkadaştan Fethi Bey, daha sonra küçük bir broşürle olayın uygulanma hatalarını ve sonuçlarını açıklamıştır (1). Bu küçük eser aslında, asıl plan hatalarını meydana vurmakla beraber, o sırada yayınlanan diğer bir esere (2) cevap olmak üzere yayınlanmıştır. Bu ikinci eserde, Şarköy'deki başarısızlık için gösterilen sebeple, Fethi Beyin savunmasında göze çarpan olaylar sırasında pek de fark yoktur. İkinci eserin yazarına göre Bolayır'daki kolordu, yani Fethi ve Mustafa Kemal Beylerin kurmaylıklarını yaptıkları kolordu, aslında Enver Beyin, yani X. Kolordunun, Şarköy'de 26 ocak 1329 (12 şubat 1913) teki çıkarmasını desteklemek için, evvelâ Bolayır cephesindeki düşmanı işgal etmeli, taarruza kalkmamalıydı. Taarruz, çıkarmadan bir gün sonra başlayacaktı. Halbuki bu eserin yazarına göre «Bolayır'daki kolordu, yalnız başına kesin neticeyi almak ve zaferi kazanmak hevesine düştü. X. Kolordu ile işbirliği yapmadı. Yani bir gün sonra ve çıkartma tamam-

(1) Ali Fethi. Akdeniz mürettep kuvvetleri eski erkânıharbiye reisi. Sofya sefiri: *Bolayır Muharebesinde Ademi Muvaffakiyetin* (başarısızlığın) *Sebepleri*. Kasım, 1329 (1913) Istanbul.

(2) Ali Fethi: *Askeri Muvaffakıyetsizliklerimizin Sebepleri*. 1913. Istanbul.

lanınca ileri harekete geçmedi. Evvelâ işgal hareketi yerine, katî muharebeye girdi ve perişan oldu». Bu esere göre Şarköy'de henüz ve ancak iki tabur karaya çıkarılmışken, Bolayır kolordusu daha ilk taarruzda yenilmiş ve mevcudunun yarısını kaybetmişti.

Fethi Beyin bu esere karşı savunmasında da netice pek değişmez. Ona göre Bolayır cephesinde, iki piyade tümeni ile bir piyade alayı ve sekiz batarya top mevcuttu. Ve burada taarruz için 23-24 ocakta (6 şubat) vaziyet müsaitti. Bu durum merkeze bildirilmişti. Halbuki Şarköy'e çıkarma günü vaziyet değişmiş ve düşman güçlenmişti. Yani Bolayır'a asker çıkarma işi, umumî karargâh tarafından geciktirilmişti. Bolayır'dan taarruz edenler ise, Şarköy tarafından Türk askerinin görünmesi yerine Bulgar birlikleri ile karşılaşınca, kuvvetlerinin yarısını kaybettiler ve çekildiler. Böylece neticede koordinasyon hatası aşikârdır.

Hulâsa her iki tarafın anlattıkları aslında birdir. Bu suretle de, Babıâli baskınından sonra halka müjdelenmek istenen muvaffakiyet haberi suya düşer. Ve anlaşılır ki, Trakya'da Bulgar ordusu henüz çok kuvvetlidir. Bir müddet sonra Edirne düşüp, oradaki Bulgar askeri de serbest kalınca, bu sefer de İttihat ve Terakki iktidarında tam bir ümitsizlik başlar. Yani gene, Babıâli baskını sırasında bırakılan noktaya dönülür. Ve şimdi İttihat ve Terakki iktidarının kendisi mütareke istemek zorunda kalır. Gene aynı hat, hatta biraz daha gayri müsait şartlar altında, Tekirdağ şehri berisinden geçip Karadeniz'e ulaşacak bir sınır üstünde, barış aramak yoluna girişilir. Bu netice, elbette ki kötü bir neticeydi. Şimdi olayların biraz da beklenmeyen gelişmelerine kısaca göz atarak, Balkan Harbi faslını kapayalım...

Çünkü bu arada Istanbul'da öyle bir olay meydana gelir ki, bu olay hem İttihat ve Terakki ile Enver Bey için, hem de dolayısıyle memleket geleceği bakımından, önemli neticeler doğurabilecek nitelikte olacaktır...

*
* *

YENİ İKTİDARI BİR FACİA BEKLİYOR:

Yarbay Enver Beyin Babıâli baskını başarılmıştı. Bu baskın onun partisini, yani İttihat ve Terakkiyi iktidara getirmişti. Makedonya'da ihtilâli başaranların diğer bir yıldızı olan Yarbay Cemal Bey (Paşa) şimdi Istanbul muhafızı, yani Istanbul'un kuvvetli adamı idi. Enver Bey de 23 mayıs 1329 (5 haziran 1913) ten beri yarbaydır. Ve artık İttihat ve Terakkinin, daha şimdiden tek söz sahibi gibidir. 2 ocak 1913'te ve Kuzey Afrika'dan dönünce, Çatalca cephesinde Hurşit Paşanın kumanda ettiği X. Kolordunun kurmay başkanlığına atanmıştı. Babıâli baskını bu görevi sırasında yapılmış, ama mensup olduğu askerî güçlerden bu baskına hiç bir kuvveti katmamıştı. Baskın onun, ona bağlı silâhşorların ve nihayet İttihat ve Terakkinin eseriydi. Ancak Şarköy çıkartması, elbette ki onun kolordusu ile, Enver'le biraz da atbaşı beraber gitmek isteyen Bolayır'daki kurmayların işiydi.

Şimdi kabinenin başında Mahmut Şevket Paşa vardı. Bu paşayı evinden çağırtıp iktidara getiren hareket Babıâli baskını olduğu gibi, eski sadrazamın elinden istifasını alan ve saraya koşup bu yeni sadrazamı başa geçirten de, gene Yarbay Enver Beydi. İttihat ve Terakki ile Kabinesi ise, artık rakipsiz ve kontrolsüz görünüyordu. Çünkü Mebusan Meclisi toplantı halinde değildi. Mebusan Meclisi toplantı halinde olmayınca da, Âyan Meclisi, kendiliğinden çalışamaz hale girerdi. Bu Meclissiz devrenin oluşumunu, daha aşağıda özetleyeceğiz.

Hulâsa iktidar, yeni icraatında serbest ve rakipsizdi. Çünkü son Mecliste ona baş kaldıran ve Meclis dışında her gün daha da güçlenen muhalefet, yani Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Partisi) Meclis kapalı olduğu için artık söz sahibi değildi. Babıâli baskını da basını sindirmiştir. Şu halde, önde yürünülecek yol açıktır. Ele alınacak işlerin başında ise, elbette ki Balkan Harbinin yarattığı meseleler ve en başta Edirne'nin kurtarılarak bir sulha varılması vardır. Bu arada harbin yenilgi ile sonuçlanmasından sorumlu olanların cezalandırılmaları veya tasfiyesi gelir. Ama Mahmut Şevket Paşa ve tabiî Kurmay Yar-

Cemal Bey (Paşa)
Istanbul Muhafızı
(Babıalî baskınından sonra Istanbul'un kudretli adamı)

bay Enver Bey, bütün dikkatlerini ve gayretlerini, orduda ıslahat ve tasfiye ile orduyu güçlendirme işlerine verirler.

Mahmut Şevket Paşa birtakım dramatik cezalandırma sahneleri yaratılması taraflısı değildir. Olan olmuştur. Şimdi bunun suçlularını aramakla vakit kaybetmektense ordunun temizlenmesi ve yeniden kuruluşu işlerine girişilmelidir. Öyle de yapılır. Gerçi bir harp divanı kurulur ama, bu divan, cezalar kesmekle vakit geçirmez. Balkan Harbi kumandanlarının hızla tasfiyesine ve emekliliklerine geçilir. Orduda ayrıca geniş tasfiyelere de girişilir. Alaylı subaylar kadrosu zaten ve daha önce temizlenmiş gibidir. Şimdi ordu gençleştirilecektir. Bunun için de ayrıca bir çare olmak üzere, Alman ordusundan subaylar ve ıslahatçı uzmanlar davet edilecektir. Ordu bütçesi arttırılacaktır. Yeni kışlalar yapılacak, yeni silâhlar tedarik olunacaktır. Bu işlerde bize yardım için Alman imparatoru ve devleti hazır görünür. Zaten Enver de bu teşebbüsler için hazırdır. Neticede Mahmut Şevket Paşa, aynı zamanda harbiye nazırı da olduğu için, Almanya ile ilk Alman askerî ıslahat heyeti mukavelesi 27 ekim 1913'de onun tarafından imzalanır. Gelecek Alman heyetinin başında bizde bir rütbe üst derece ile müşir (mareşal) olarak hizmet edecek olan Liman Von Sanders Paşa bulunacaktı. Heyet kısa zamanda Istanbul'a geldi. Liman Paşa, ıslahat heyeti reisi sıfatıyle eğitim ve teşkilât işlerine bakacak, fakat fiilen kumanda mevkiinde bulunmayacaktı. Genelkurmay başkanlığında, gene Ahmet İzzet Paşa vardı. Demek ki, Balkan Harbi faciasının asıl sebebi olan ordu intizamsızlığı, ilk planda ele alınmış bulunuyordu. Bu teşebbüste Mahmut Şevket Paşaya Yarbay Enver Bey, hükümeti elinde tutan İttihat ve Terakki merkezinde de, ordu içinde de, ciddî ve kararlı bir yardımcıydı. Düşman ise, henüz Istanbul kapılarındaydı. Yeni hükümet, ordu dışında da bazı ıslahat işlerine el attı. İlk aylar, ümit verici hamlelerle geçiyordu. Fakat çok geçmeden, beklenmeyen bir olay patladı...

*
* *

SU UYUR, DÜŞMAN UYUMAZ!

Evet, su uyur, fakat düşman uyumaz. Hele bizimki gibi Şarklı, geri bir toplumda düşman, daima ümidin, iyinin, gelişmenin ve düzenin karşısındadır. Bu düşman Şarkta, yani Doğu ülkelerinde, her zaman tetiktedir. Yılan gibi kış uykusuna yattığı ve çukuruna çekildiği zamanda bile gene yılandır. Daha 1908 Meşrutiyetinin ilk günlerinde, Edirne'de askeri kışkırtmıştı. O zamanki Yüzbaşı İsmet Beyin (İnönü) anlattığı gibi, bir gün askerler, avuçlarından akan sular gibi akıp gitmişlerdi:

— *Şeriat isterik! Istanbul'a varıyok, padişah babamızı göreceyik,*

diye bir alaylı «çarıklı kolağası» nın peşine takılıp, kışlaları boşaltıvermişlerdi. Gerçi çarıklı kolağası da, ona uyup öne düşenler de, çok geçmeden bunu hayatları ile ödemişlerdi. Ama bu olay, komşu Balkan devletlerinin kurmay heyetlerine, Osmanlı ordusunun ne olduğu hakkında, çok önemli bilgiler, işaretler de vermişti. Sonra Fatih medresesi avlularından, arkasına alay alay yobazlar takıp, Yıldız Sarayına dayanan ve İkinci Abdülhamit'e:

— *Şeriat irteriz! Sürüne baş ol, baş isteriz baş! Tecelliyat böyle emrediyor!*

diyen Kör Ali'nin hikâyesini de biliyoruz. Bunlara benzer nicelerini bir tarafa bıraksak bile, 31 mart ayaklanmasında, gene şeriat bayraklarını açan bir Derviş Vahdeti'nin, bir Saidi Kürdi'nin (Nursî) ve harbiye nazırı askerlikten muaflık için medreselerden, hiç olmazsa biraz okuyup yazmak, bir de dört işlem imtihanını isteyince:

— *Şeriat elden gidiyor, asker kardaşlarımız ayaklanın,*

diye kışlalara dolan, onları ayaklandıranların hikâyesini de daha önce okuduk. Gerçi bunlara ön ayak olanlar, cehaletlerinin bedelini hayatları ile ödediler. Ama düşman uyudu mu? Asla! Çünkü su uyur, ama düşman uyumaz!

Evet, Balkan Harbi korkunç bir felâketti. Muharebe hâlâ da bitmemişti. Şimdi bin bir zorluk içinde orduya el atılı-

yordu. İdareye el atılıyordu. Fakat yılan, köşelerde, bucaklarda, hanlarda, kahvelerde, gene kıvranmaya başlamıştı. Bir damat paşanın sarayından ve ayrıca Prens Sabahattin adında bir sultanzadenin köşkünden, Koska'daki Topal Tevfik'in kahvesine kadar, köşede bucakta tertipler alınıyordu. Tabancalar temizleniyordu. Ve o kadar çok gaileler içinde bocalayan bu yeni idareye de suikast hazırlanıyordu: Mahmut Şevket Paşa, Talât Bey, Cemal Bey, Enver Bey öldürülmeliydi. Vatan böyle kurtulacaktı!..

∴

MAHMUT ŞEVKET PAŞA ÖLDÜRÜLÜYOR!

Mahmut Şevket Paşa, hem sadrazam, hem harbiye nazırıydı. Üsküdar'da basit, mütevazi bir evde otururdu. Fakat yeni ve ağır işleri onu çok defa, Istanbul'da ve vazifeli olduğu dairelerde gecelemeye mecbur bırakıyordu. Günün yarısını Babıâli'de, yarısını harbiye nezaretinde işleri başında geçirirdi. Balkan Harbi ise bildiğimiz gibi, henüz sona ermemiş ve sulh imzalanmamıştı!

İşte o günlerden birinde, 29 mayıs 1329 (12 haziran 1913) perşembe günü saat 11.30'da Mahmut Şevket Paşa, şimdi Istanbul Üniversitesi olan o zamanki harbiye nezaretinden ayrılarak, Babıâli'deki işlerinin başına varacak ve nazırlar heyetine başkanlık edecekti. Harbiye nezareti meydanından tam Divanyolu'na girerken, otomobilinin önü kesilir. Ara sokaktan bir cenaze ve onu takip eden insanlar çıkmaktadır. Yolun bir tarafına da, tamir halinde bir otomobil yerleştirilmiştir. Kendisi otomobilinde, iki yaveri de şöför yerindedir. Tabiî otomobil yavaşlar. İşte o zaman bu tamirde görünen otomobilin içinden ve üstünden, sadrazamın arabasına tabancalar boşaltılmaya başlar. Yaverlerden İbrahim Bey derhal ölür. Paşa beş kurşun isabeti alır. Gerçi henüz ölmemiştir. Ama cansız gibi otomobile yığılır. Etraf karışır. Başyaver Şeref Bey arabadan atlar. Silâhına davranır. Ama artık olanlar olmuştur. Şöför otomobili hemen geriye harbiye nezaretine çevirir. Paşa henüz nefes almaktadır. Doktorlar koşarlar. Ama nafile. Sadrazam

Enver Bey kurtarılan Edirne'de
22 Ağustos 1329 (5 Eylül 1913)

ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, biraz sonra son nefesini verir.

Katiller, tamir halinde gösterdikleri otomobile atlayarak Topkapı istikametine kaçarlar. Fakat katilde vefa yoktur. Bu arada arkadaşlarından, kahveci ve namlı bir külhanbey olan Topal Tevfik'i meydanda bırakırlar. Topal Tevfik koşarak bir hana girer, bir helâya saklanır. Ama bunu Üsküdarlı Kâmile adında ve o sıralarda ordan geçen, sahneye şahit olan bir hanım görmüştür. Polise haber verir. Topal Tevfik katildir, külhanbeydir ama, intihar edecek kadar da cesaretli değildir. Yakalanır. Istanbul Muhafızı Cemal Beyin önüne çıkarılır. Cemal Bey o günlerde, Istanbul'da en kudretli adamdır. Daha sonrasını anlatmasak da olur: Topal Tevfik, kendisine de vefasızlık gösteren, onu almadan kaçan arkadaşlarını ele verir. Takipler başlar. Fakat araştırma derinleştirildikçe iş, hem derinlere, hem yükseklere varır. Muhalif geçinen Hürriyet ve İtilaf Fırkasının suikastte ilişkileri meydana çıkar. Ve hayretle görülür ki asıl tertipler, padişahın damatlarından Salih Paşanın konağında başlamıştır. Prens Sabahattin işin içindedir. Onun kâtibi görünen ve yabancı sefaretlerle daima ilgisi olan Satvet Lütfü sahnededir. Hatta gene bir sefaret mensubunun evinde o da tutulur. Dr. Rıza Nur, Ali Kemal (1) silâh kullananlar değil, ama havayı yaratanlar arasındadırlar.

Artık iş, kaçanların hepsinin tutulmasına kalır, bu da başarılır. Evvelâ bunlardan bir kısmı, sonra diğer gizlenenler yakalanırlar. Dışarıya kaçanlar da vardır. Prens Sabahattin ve Gümülcüne Mebusu İsmail Hakkı gibileri ortadan kaybolanlar arasındadırlar. Enver Paşanın silâhşor arkadaşları, takip ve yakalama işinde aktif görünürler. Hulâsa divanıharp kurulur. Başta Salih Paşa olmak üzere 12 kişi mahkeme huzurunda, 11 kişi de gıyaben idama mahkûm olurlar. Hükümler derhal yerine getirilir. Birçok da hapis ve sürgün cezası verilir. Bodrum, Sinop kaleleri dolar. İttihatçıların diğer önderlerine karşı düşünülen suikastler ise, bu ilk teşebbüs katillerinin ya-

(1) Mütarekede İkdam gazetesinin sahibi. Büyük zaferden sonra İzmit'te linç edildi.

kalanmaları ile sona erince, artık yapılamaz. Netice şu olur ki, İttihat ve Terakki bu defa iktidara, tam ve sorumsuz olarak yerleşir...

***

YENİLGİNİN KABULÜ VE BEKLENMEYEN BİR FIRSAT...

Babıâli baskınından sonra 4 şubatta muharebe, Çatalca'da başlamıştı. Bugün kullanılan tarihlere göre 11 şubatta Şarköy çıkarması yapılmış, fakat başarısızlıkla neticelenmişti. 26 martta ise Edirne düşer, Bulgarların eline geçer. Nisanda, büyük devletlerin aracılığı ile, ikinci bir mütarekeye varılır. Barış konferansı gene Londra'da başlar. Nitekim 30 mayısta Londra'da barış imzalanır. Netice, gene aynıdır: Osmanlı imparatorluğunun sınırı Trakya'da, Midye-Enez hattından geçecektir. Edirne ve civar ilçeler Bulgarlara kalmaktadır. Tabiî Girit kesin olarak gitmekte ve Ege adaları da imparatorluktan koparılmaktadır. Arnavutluk üzerinde karar hakkı, büyük devletlere bırakılmaktadır. Yani Balkan Harbi, bu barış andlaşması ile kapanır. Yenilgi kabul edilmiştir. Trablus da gittiğine göre, Osmanlı imparatorluğu artık bir Asya devletidir...

Evet, gerçi Osmanlılarla Balkanlılar arasında barışa varılmıştır. Ama bu sefer Balkan devletleri kendi aralarında tedirgindirler. Bulgaristan Selânik ümidini artık kaybetmiştir. Sırbistan'ın kazançları da Bulgarları sinirlendirir. Halbuki bir aralık hatta Istanbul'un zaptı rüyaları bile Bulgarları sarhoş etmişti. Balkan'lardaki tedirginlik, çabuk meyvelerini verir. Ve bu sefer, Balkanlıların kendi aralarında muharebeler başlar. Tabiî Sırpların da, Yunanlıların da saldırdıkları devlet, şimdi Bulgaristan'dır. Bulgaristan elbette ki yorgundur. Bir taraftan Çatalca önündeki kuvvetlerini geri çeker. Ama şimdi de İttihat ve Terakki hükümetinde bazı ümitler uyanır. Mademki Bulgarlar bir nevi panik içindedir. O halde Edirne niçin kurtarılmasın? Bu düşünce asıl Enver Beyde hızla bir sabit fikir haline gelir. Bulgarların Trakya'da çekildikleri ve Londra Andlaşması ile bize kalan topraklarla Bulgarların boşalttığı yerlere hızla dalınır. Hareket kollarının önünde hemen hemen Bulgar

askeri yok gibidir. O halde ilerlenebilir. Öyle de olur. Hem Çatalca istikametinden, hem Bolayır (Gelibolu) cephesinden Edirne üzerine bir yarış başlar. Enver Bey tabiî en önde bulunmak ister. Nihayet Edirne'ye varılır. Bulgarlar burasını da boşaltmışlardır. Edirne geri alınır ve öncü kuvvetler, Meriç'i de geçerek Garbî Trakya'ya girerler. Dimetoka işgal edilir. Milis kuvvetleri ise, Gümülcüne havalisine kadar sokulurlar.

Balkanlılarla savaşta, Bulgarlar yenilmiştir. Şu halde bize karşı direnecek ve Londra Andlaşmasının haklarını isteyecek halde değildirler. Neticede, yeni bir barışa gidilir. 29 eylül 1913 Istanbul Andlaşması ile Edirne ve Dimetoka havalisi bizde kalmak üzere yeni bir anlaşmaya varılır (1). Bu anlaşma ile Batı Trakya'da ve Meriç'in batısında geri alınan topraklar, ancak 1914'de Almanlar safında Birinci Dünya Harbine girerken, hem de Alman müttefiklerimizin baskısı ile, tekrar Bulgarlara verilecektir...

Bu bahsi burada sona erdirirken şunu ayrıca belirtmeliyiz ki, Edirne'nin geri alınışı ve bu harekette Kaymakam Enver Beyin aktif davranışları, halk arasında onun şöhretine, yeni halkalar ekler. Hatta bu arada onun için «Edirne'nin ikinci fatihi» gibi övgüler de yazılır. Edirne'ye girdiği zaman verdiği beyanat kısa ve kesindir:

— *Buradayız ve burada kalacağız!*

Bu kısa sözler de o zaman büyük manalarla yorumlanır. Çünkü, en az XIX. yüzyıldan beri Avrupa'da:

— *Salibin (haç'ın) girdiği yere, hilâl giremez,*

sözü yaygındı. Halbuki şimdi ve büyük Rumeli elden gitmiş olsa da, Edirne ve çevresinin geri alınması ve bu olup bittiyi Avrupa devletlerinin de kabul edişi, bu kaideyi bozuyor ve demek ki salibin girdiği yere hilâl, tekrar girebiliyordu...

---

(1) Aynı şekilde andlaşmalar, 14 kasım 1913'te Atina'da Yunanistan'la ve 14 mart 1914'de Sırbistan'la Istanbul'da imzalandı.

Enver Bey, Enver Paşa Oluyor!

İttihat ve Terakki, Meşrutiyeti getirmişti. Ama Meşrutiyete hazır değildi. Parlamentoda çoğunluğu elinde tutmasına rağmen, gittikçe hırçınlaşıyordu.

Enver Beyin, Babıâli baskınından sonra hızla yükseldiği basamaklar ise, onu İmparatorluğun, tek söz sahibi adamı olmaya doğru götüren baş döndürücü aşamalar oldular: Enver Bey, Enver Paşa oldu. Ama İmparatorluğun sonu, Enver Paşanın da sonu olacaktı...

XI

BÜTÜN KAPILAR AÇILIYOR!

Edirne'nin kurtarılışı, Yarbay Enver Beyin şanına yeni halkalar, yeni haleler ilâve etti. Enver Bey yeniden, Hürriyet Kahramanı Enver Bey oldu. Hatta ona Edirne'nin ikinci fatihi de dediler. İktidarda artık, tek başına İttihat ve Terakki vardı. Meclis ise kapalıydı. Yeni seçimler düşünülmüyordu. Padişah, bir gölgeydi. Saray, söz sahibi değildi. Kabinenin başında, şekilden ibaret bir Mısırlı sadrazam vardı. Daha ileride, bu Mısırlı paşanın üzerinde duracağız. Çünkü imparatorluğun bir gün Dünya Harbine, hem de tam vakitsiz olarak katılmasının, yani devletin sonunun ve parçalanmasının fermanını, üç arkadaşı yanında, işte bu Mısırlı paşa da imzalayacaktır...

Enver Beyin önünde ise, artık bütün kapılar açıktı. Daha Edirne kurtarılıp, kendisi de Edirne'de iken, büyük davalarına daldı. Evvelâ saraya girmeliydi. Nikâhlısı olan küçük sultan, onu sarayda bekliyordu. Gerçi henüz ne sultanı görmüştü. Ne de onun resmini. Ama artık sarayda yerini almalıydı.

Sonra da Balkan Harbinin yaralarını sarmalıydı. Bunun için de, orduyu ele almalı ve onu yeniden kurmalıydı. Bu da ancak ordunun başına geçmekle olabilirdi. Çünkü yalnız padişahın damadı olmak yetmezdi. Paşa olmak, harbiye nazırlığına yükselmek, genelkurmay başkanlığını da eline almak lâzımdı. Yani imparatorluğun başkumandan vekili olmak, kısacası Osmanlı ülkesinin tek söz sahibi haline gelmek lâzımdı. Gerçi henüz 33 yaşındaydı. Ve rütbesi de ancak yarbaydı. Ama bunlar niçin olmasındı? Etrafında şimdi, tabancaları bellerinde ve bütün varlıkları ile ona bağlı, onun emrinde, bir de silâhşorlar kadrosu vardı. Bunlar artık yalnız Enver'in «öl» dedikleri

yerde ölürler. «Kal» dedikleri yerde kalırlardı. Ve göreceğiz ki bu silâhşorlar, az sonra ve günü gelince vazifelerini, mükemmelen yapacaklardır...

Evvelâ şu uzayıp giden evlenme işini ele aldı. Sonra açılan kapılardan birer birer geçebilirdi. Daha doğrusu hayal ettiği merdivenin basamaklarından, adım adım yükselecekti. Edirne 12 temmuz 1913 tarihinde kurtarılmıştı. Bütün bu hayaller ve düşünceler zincirini tamamlamak için, arada gereken vakit geçmişti. Bir gün padişahın başkâtibine bir mektup yazdı. Bu mektubun fotokopisini bu sayfalarda görüyoruz. Mektup Edirne'den ve tabiî Enver Beyin elyazısı ile yazılmıştır. 19 ağustos 1329 (2 eylül 1913) tarihini taşır. Mektup, rica edici, hatırlatıcı, hatta acındırıcıdır. Enver Beyin mizacına biraz da uymaz gibi görünür. Hatta nikâhlısı tarafının kayıtsızlığından şikâyetler bile taşır. Hulâsa ne olacaksa artık olmalıdır. Şimdi bu mektubu, bugünün diline uydurmaya çalışarak burada verelim:

«*Beyefendi hazretleri,*

Üç seneyi aşkın bir zamandan beri, Naciye Sultan hazretleri ile nikâhlı duruyoruz. Araya bazı zorunlu nedenler girmekle beraber, padişahımız efendimiz hazretleri, öz evlâdı gibi her ikimizi de sevdiklerini ve düğünün kendi taraflarından yapılacağını birçok defalar irade buyurdukları halde, henüz bu iradenin yerine getirilmesine teşebbüs olunmamıştır. Bundan dolayı iş böyle uzadı. Padişahımız efendimiz hazretlerinin bu lütuflarını bekleyen sultan efendi hazretleri tarafı da, hiç bir teşebbüste bulunmuyorlar. Bendeniz bu vaziyet karşısında şaşırdım kaldım. Şimdi sizden padişahımız efendimize, bu şüpheli hale bir nihayet verilmek üzere ve kendilerinin vaat ve arzularını yerine getirecek fiilî bir neticeye varacak bir şey irade buyurmalarını beklediğimi arzetmenizi rica ediyorum. Yok, padişahımız tarafından hiç bir şey yapılmayacak ta, sultan efendi hazretlerinin teşebbüslerde bulunmaları padişahımızın arzuları ise, onu da sultan efendi hazretlerine irade buyursunlar.

Yok, bu işin esasen böyle uzaya uzaya, nihayet soğuması ve ilişkilerin kesilmesi padişahımızın arzuları ise, onu da bilmek isterim. Tekrar istirham ediyorum. Beni bu şüpheli vaziyetten kurtarınız. Ve bu hususu, tabiî pek gizli tutarsınız efendim. Ben dünyada kimseye yük olmak istemem. Fakat böyle, dünyaya bu vaziyette gülünç olmayı da çekemem. Bu vesile ile saygılarımı arzeylerim efendim»

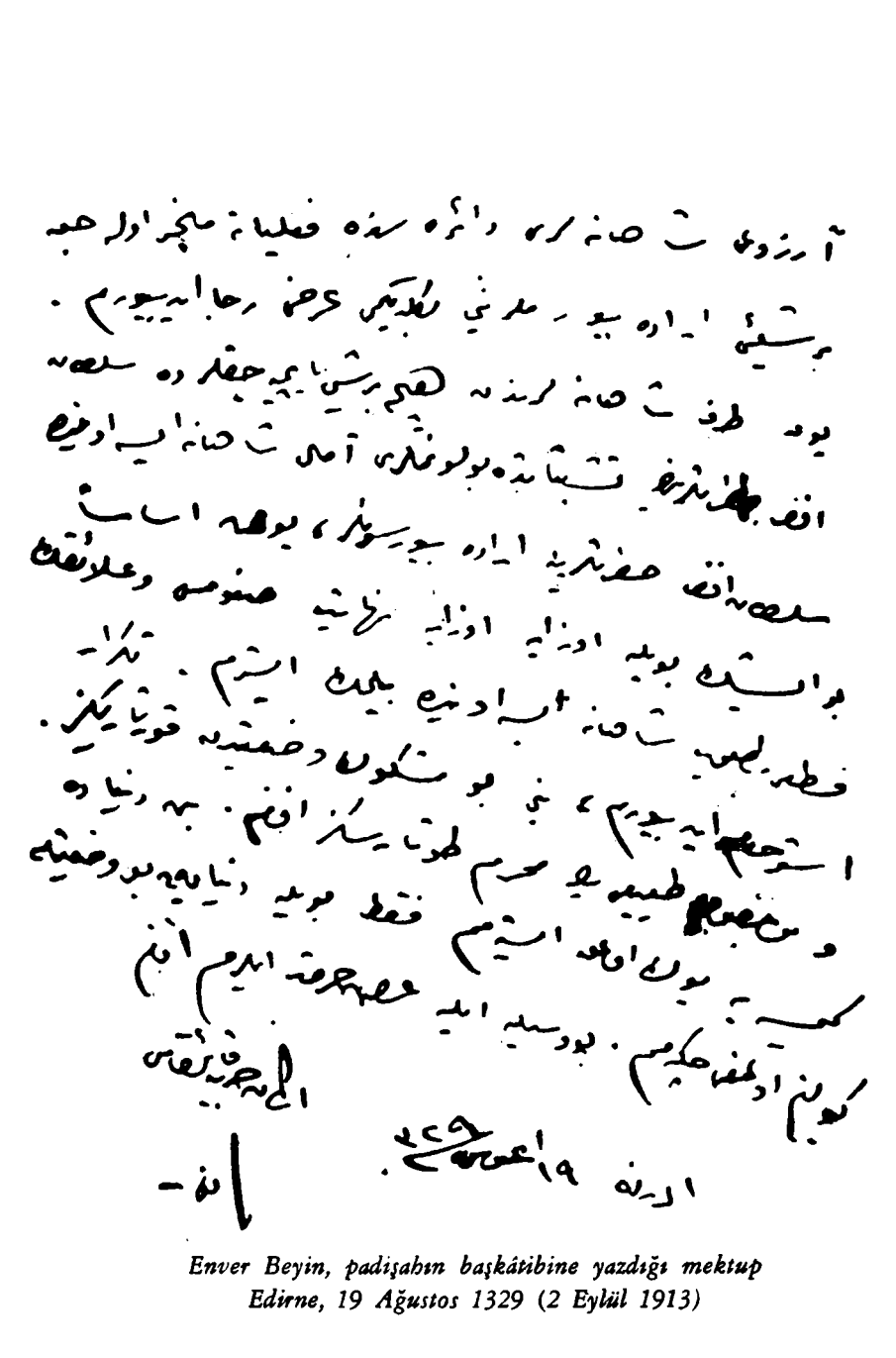
Edirne 19 Ağustos 1329 (2 eylül 1913)

Kurmay Yarbay
Enver

Mektup budur. Ve görünüyor ki çok cepheli birtakım iç tedirginlikleri yansıtır. Enver Bey bunda haklıdır da. Kaldı ki, o gün ve o şartlar altında saray, Enver'in nikâhını bozacak ve ilişkileri kesecek bir güçte, arzuda da değildir. Ama ne var ki Naciye Sultan, yani Yarbay Enver Beyin nikâhlısı, henüz 14 yaşının içindedir. Ve sultan, nikâhlısını gerçi henüz görmemiştir ama, onun hem elinde bulunan, hem her gün gazeteleri, dergileri dolduran ve Enver Beyi göklere çıkaran yazılardan, resimlerinden, gelecekteki kocasını tanır. Onunla mektuplaşır da. Fakat ne var ki saraylarda, söz kızların değildir. Hele başta Sultan Reşat gibi yaşlı, yorgun ve aslında kararsız bir padişah olup da, söz bu padişahın olunca, Naciye Sultan kendi kapalı kafesi içinde ister istemez biraz daha bekleyecektir. Biraz daha gelişsin diye. Nitekim Enver'le Naciye Sultanın evlenmeleri, ancak çok daha sonra, yani 1914'de olacaktır. Bunda, fizikî zorunluk da vardır. Sultan hanım için...

Fakat Enver Bey, neticeden, yazdığı gibi kuşkuda değildir. Bu işin olacağını bilir. Onun kafası şimdi ve asıl başka davalarla meşguldür. Gerçi vazifesi Onuncu Kolordu kurmay başkanlığı ve rütbesi yarbaylıktır ama, beklediği, özlediği ikbalin, yani herkesi şaşırtacak baş döndürücü yükselişin eşiğinde olduğuna inanır. Bunu kimse önleyemeyecektir. O halde artık Edirne'de oyalanmamalıdır. İstanbul'a döner. Zaten 16 eylül 1913'de barış da imzalanmış olacaktır. O halde hemen harekete geçmelidir.

***

Enver Beyin, padişahın başkâtibine yazdığı mektup
Edirne, 19 Ağustos 1329 (2 Eylül 1913)

مدرسه افق حفظ مدرسی

اوچ سنه بو منوال وزره تاجیر سعی ایله افق حفظ مدرسی تدریجاً
ترقی ایدیور. . . آرتیق مدرسه اسباب مجبوریه کرمکله برابر شوکتاب
افندی نک اوغلاری کبی حرارتکار و سوزکلری و دوکوف
طرف شاخانه لرینده یاپه جقلری دقائق اراده سیه دائره
سنده حکومتک انفاذ ارادهٔ سنیه ثبتیه اولدیغی بوتون
طولایی اسیه بولمیه جقلری اداره . شوکتاب افندی نک بو تصفیه
نظریه سی ایله افق حفظ مدرسی طرفیه تصحیح بر تسویه بولمیه جقلری
بنده کز بو وضعیت قارشوسنده مستعفی قالدم. شوکتاب
افندی نک بو شبهه خاطر برلشیه دیرلدیکی اوزره

MISIRLI BİR SADRAZAM:

Mısır hanedanından kimseler, Osmanlı devleti hizmetinde zaman zaman görev almışlardır. Meselâ Sultan Aziz devrinin kabine üyelerinden olup, bir aralık şahsî çıkar sebepleri ile padişaha küsen ve Avrupa'ya kaçan, orada Genç Osmanlıların koruyucusu kesilen, onları vezir maaşları ile bir süre besleyen Prens Mustafa Fazıl Paşa bunlardan biriydi. Bu aşırı refahlı, fakat geçici koruma, bu eserin birinci cildinde işlenilmiştir. Bu refahlı hayat, Genç veya Yeni Osmanlıların orada bazı gazeteler çıkarmaları ile beraber onlarda idealizmin değil, refahlı ve rahata düşkün bir Meşrutiyetçiliğin gelişmesine sebep olmuştu. Yani aslında onlar için övünülecek sahneleri olmayan zararlı neticeler vermişti.

Aynı suretle, gene Mısır hanedanından ve Mustafa Fazıl Paşanın oğlu Prens Mehmet Ali Paşanın da daha sonra ve Paris'teki Genç Türkler arasında koruyucu görünüşü, Avrupa'daki Genç Türkler tarihinde de saf idealizmin havasını gölgeler. Gene bu Genç Türkler tarihinde, Ahmet Celalettin Paşanın yardım ve müdahaleleri gibi. Bu Ahmet Celalettin Paşa, Sultan Hamit'in, yıllar boyu serhafiyesi, yani istihbarat işlerinin başıydı. Çok zengin bir Mısırlı kadınla evlendi. Bir aralık padişahla arası açılır gibi göründü. Avrupa'ya kaçtı. Ve oradaki Genç Türklere para yardımlarına başladı. Halbuki bu paraların kaynağı, ya Abdülhamit'in ihsanlarından, ya Mısırlı kadının kasalarından geliyordu. Bu eserin birinci cildinde, bu konuya da değindik. Ve bazı vesikalar verdik. Ama biz şimdi Mısırlı Sadrazam Prens Sait Halim Paşaya gelelim.

Sait Halim Paşa Mısır hanedanındandır. Babası Prens Halim Paşa da Osmanlı vezirlerindendi. Sait Halim 1863'te Kahire'de doğdu. Bütün Mısır Prensleri gibi özel öğretmenlerden Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce dersleri aldı. Sonra İsviçre'ye giderek orada beş sene kaldı. Bunu bir tahsil devresi olarak sayarlar. Oradan Istanbul'a geldi. 1888'de kendisine sivil paşalık ve ikinci rütbeden mecidî nişanı verildi. Devlet şûrası azalığına atandı. Ondan sonra padişahın lütufları birbirini kovaladı. 1889'da ikinci defa büyük bir nişanla taltif edil-

Mısırlı bir Sadrazam
Prens Said Halim Paşa

di. 1892'de ikinci rütbe Osmâni, 1899'da altın Mecidî nişanlarını aldı. 1900'de Rumeli Beylerbeyliği şeref payesine ulaştı. Böylece sarayın ve padişahın gözde bir bendesi olarak yetişti. Serveti sonsuz, yalısındaki hayatı şahaneydi.

Fakat saray çevresinde usulden olduğu gibi, onu da kıskananlar oldu. Hakkında çeşitli ihbarlar yaptılar. Belki de Avrupa'da bulunmuş ve okumuş olması sebebiyle evinde, Abdülhamit'in çevresinde yasak sayılan Batı eserleri bulunabilirdi. Bunun için bir gün sarayı arandı. Sait Halim ürktü. Evvelâ Mısır'a, sonra Avrupa'ya geçti. Ve orada Genç Türklere, bu prens de para yardımlarında bulundu. 1908'de Hürriyet ilân edilince, Istanbul'a döndü. Zengindi. İttihatçılarla ilişkileri kesilmedi. Bir aralık, yalısının bulunduğu Yeniköy belediye reisliği, daha sonra Istanbul şehremaneti (belediyesi) umumî meclis üyesi oldu. Hürriyetin ilânından sonra, 1908 yılı içinde kurulan âyan meclisine padişah tarafından, fakat herhalde İttihat ve Terakkinin tavsiyesi ile üye seçildi. Ondan sonra ise, sonuna kadar siyasetin içinde kaldı. Cemiyete mensuptu. Ve İtalya ile yapılan barış konuşmalarına, gayri resmî olarak evvelâ o memur edildi. Barışın zeminini hazırladı. Asıl siyasî faaliyetleri ondan sonra başlar.

1912'de, yani Balkan Harbinin çıktığı yıl, İttihat ve Terakki umumî merkezine seçildi (1). 1913'te parti ile ilgisi devam etmek üzere devlet şûrası reisliğine geçti. Hatta Babıâli baskınını hazırlayan gizli toplantılara onun da katıldığı yazılır. Bunun doğru olmaması da mümkündür. Çünkü bu toplantılar daha ziyade, aktif komiteciler ve silâhşorlar toplantısıydı. Nihayet âyan azalığından bir süre hariciye nazırlığına ve nihayet, Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi ile sadrazamlığa getirildi. İttihat ve Terakki önderlerinin bu vazifeye Sait Halim Paşayı getirişlerini, bir taraftan kendi aktif kadrolarında o sırada bu mevkiye çıkaracakları bir zatın bulunmaması ve Sait Halim Paşanın ise, gerek dil bilgileri, gerekse zaten bir vezir

(1) Bu vazifenin, fiilî ve idarî bir hizmet olmaktan ziyade, bir şeref üyeliği olması mümkündür.

olarak arzettiği görünüş bakımından, bir politika icabı şeklinde değerlendirmek mümkündür. Hulâsa böylece Mısırlı Sait Halim Paşa, Osmanlı imparatorluğunun sadrazamı oldu. Ama baştan sona bu gölge sadrazam, İttihat ve Terakki yöneticilerinin elinde bir alet, hem de zararlı bir alet ve vasıta olarak kaldı...

Bu sadrazamın fikir seviyesi ve hüviyeti üzerinde, daha ileride biraz duracağız. Çünkü ondan kalan bazı broşür niteliğinde eserler vardır ki bunlar bize, imparatorluğun en kritik devrinde kabinenin başına getirilen ve sonra da onun bir imzasıyle imparatorluğu bir Dünya Harbine sürükleyen ve neticede devletin sonunu getiren bu şahsın, dünya ve memleket hakkındaki görüşlerini bu broşürler bize aksettirecektir. Fakat biz şimdi gene Enver Beye dönelim...

* * *

ORDUNUN BAŞINA GEÇMELİSİN!

Enver Bey Istanbul'a dönmüştür. Sait Halim Paşa sadrazamdır. Fakat İttihat ve Terakkinin fiilen lideri Talât Beydir. Talât Bey dahiliye nazırıdır. Hem partinin, hem Hükümetin manivelalarını, şiddet ve kudret yolu ile değil, ama o herkesçe bilinen Rumeli babacanlığı ve babacanlık ardında işleyen oynak zekâsı ile elinde toplar. Harbiye nazırı ve başkumandan vekili Ahmet İzzet Paşadır. Paşa gösterişli ve mevkiini doldurduğu kabul edilen bir insandır. Ama nazik ve yumuşak başlıdır. Aslen de Arnavuttur. Fakat bir siyasî mücadele adamı değildir. Ve şimdi ortada, onun yerine geçmek isteyen, ama rütbeleri henüz geride, fakat ihtirasları, kararları ileri iki insan vardır: Yarbay Enver Bey ve Yarbay Cemal Bey! Cemal Bey, hâlâ Istanbul muhafızıdır. Fakat perdenin arkasında bir de silâhşorlar var. Ve bu silâhşorların hemen hepsi, ilk bakışta Enver Beyin arkasında görünürler. Ama onlar da birtakım oyunların içindedirler.

Böylece ve kabinenin etrafında bir güçlü mücadele başlar. Talât Bey, Enver Beyi sever. Onun 11 temmuz 1908 günü, yani dağdan indiği zaman Selânik istasyonunda ilk defa elinden tutup kolunu havaya kaldıran ve:

— *Yaşasın Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey!*

diye halka tanıtan odur. Ama Talât Bey şimdi biraz kuşkudadır. Enver Beyin sınırsız ihtiraslarını sezer. Beraber katıldığı Babıâli baskını da Enver Beyin icabında nelere atılabileceğini göstermiştir. Enver Beyin ve silâhşorlarının şimdi, bu kabineyi iktidara ve Talât Beyi bu mevkiye getirenlerin kendileri oldukları hakkındaki düşünce ve davranışlarını da açıkça anlamaktadır. Yarbay Enver Bey bir adım daha atıp, kabinenin içinde de yer alınca, karar ve etkilerinin nelere varabileceğinden ve kendi mevkilerinin ne olacağından, hakikaten şüphelidir. Ona kalsa Cemal Bey kabinede, hele harbiye nazırlığı için, daha münasiptir. Cemal'i evvelâ daha az önemli bir vazife, meselâ nafıa nazır vekilliği ile kabineye almalı ve sonra harbiye nazırlığına getirmelidir. Enver Beye gelince?..

Evet, Enver Beye gelince? Orada soru işaretleri oldukça çatallaşır. Meselâ kabinede bir de bahriye nazırlığı vardır. Fakat imparatorlukta deniz kuvvetleri o kadar önemli olmadığı için, bahriye nazırı demek, orduya hâkimiyet demek değildir. Hulâsa bu hesaplar, yalnız Talât Beyin kafasında değil, bütün önde gelen İttihatçıların kafalarında oynaşır durur. Çünkü meselâ, arada çözülmesi zor görünen düğümler, artık herkesi meşgul etmektedir. Evet, bir şeyler olacaktır. Ve ilk göze çarpan şudur ki, yakında padişahın damadı da olacak olan Yarbay Enver Bey, artık kenarda kalmaya razı olmayacaktır.

Evet, Enver Bey de bu hesaplar ve kararlar içindedir. Ortada en önemli mesele, orduyu gençleştirmek, yenileştirmektir. Bu da Alman askerî uzmanlarının, daha doğrusu Almanya'nın yardımı ile olacaktır. Almanlarla bu alanda işbirliği yapmak ise, Enver Paşaya ancak kendi hakkı gibi görünür. O halde artık karar ve müdahale vakti gelmiştir. Arkasında silâhşorları da hazırdır. Onu durmadan harekete teşvik ederler. Gerçi arada, can sıkıcı bir mesele de vardır: Enver'in hastalığı! Evet, Enver apandisitten hastadır. Hastalığın başlangıcı eskidir. Daha Edirne'ye ileri hareket başlamadan bir ameliyat geçirmiştir. Fakat anlaşılmaktadır ki hastalık geçmemiştir. Ve bu en önemli

günlerde bu hastalığın onu eve bağlaması canını sıkar. Bu bir talihsizliktir. Yeni bir ameliyat ister. O zaman ise bu ameliyat, oldukça önem taşır. Daha doğrusu hiç bir operatör, bu işi üstüne almak istemez. Ona Avrupa'ya gitmesi ve ameliyatını orada yaptırması tavsiye edilir. Fakat hayır, gitmeyecektir. Kendisi Avrupa'da iken, burada kimbilir neler olabilir. Silâhşorlar ise kulağına durmadan bir şeyler fısıldarlar. Bu silâhşorlar malum: Babıâli'de Nazım Paşayı bir kurşunla deviren Yakup Cemil, Topçu İhsan, öldürülen gazetecilerin katili olduğuna inanılan Abdülkadir, Sapancalı Hakkı, Enver'in amcası Halil, daha sonra onun yaveri tayin edilecek olan İzmitli Mümtaz, Atıf, Hilmi, Ali (Afyon), Hüsrev Sami, Salim, Süleyman Askerî, Ömer Naci, yani hepsi de Rumeli ihtilâlinden gelen elleri silâhlı, gözü pek insanlar! Istanbul'da sonradan bunlara katılan ve pek çok maceraya adları karışacak olan jandarma subayı Kuşçubaşı oğlu Eşref'le, kardeşi ve polislikten gelen Sami'yi ve diğerlerini de eklemelidir.

Hulâsa o günler Enver Bey, her taraftan esen, fakat asıl içinden gelen çok kuvvetli rüzgârlar etkisindedir. Bir taraftan saraydaki ve henüz görmediği nikâhlısı ile durmadan mektuplaşır. Ona bir şeyler anlatmak ister. 14 yaşını süren saray kızı bunlardan ne anlar diyeceksiniz. Ama Enver Bey bu mektuplarına, gene de cevaplar alır. Padişahtan ise henüz evlenme haberi yoktur. Saray başkâtibi sadece, padişaha gönderilen arizanın «zat-i şahaneye» arzedildiğini saygı ile bildirir.

Hastalık ise gittikçe sıkıştırır. Ameliyat artık kaçınılmazdır. Karar vermek lâzımdır. Silâhşorlar da durmadan başka şeyler fısıldarlar. Meselâ; daha sonra ve Birinci Dünya Harbinin ilk safhalarında Irak'ta, yaralanıp intihar eden, fakat ölümüne kadar hayalinde İran, Hindistan fetihleri yaşatan Süleyman Askerî şöyle konuşur:

> «— *Bilmezsiniz, Talât Bey hemen hemen zorla dahiliye nazırı oldu. Biz arkadaşlar, Talât'ın yalnız başına kabineye girmesini doğru bulmadık. Bu esnada Cemal Beyde, hem harbiye nazırlığı, hem de bahriye nazır vekilliği*

arzusu doğdu. Talât onu ,muvakkaten atlatıncaya kadar hayli zahmet çekti. Fakat benim fikrimce Talât, Cemal Beyin arzularını yapmak isteyecektir.

Bilmem ama, siz dururken Cemal Bey harbiye nazırlığına nasıl geçebilir. Biz Talât Beyin tehakkümünden şikâyet ederken, bir de inatçı, mağrur Cemal kabineye girerse, Talât'ın istediğini yapacaklar, diktatörlük tesis edeceklerdir. Edirne'yi kurtaran sizsiniz. Harbiye nazırlığı sizin hakkınızdır...» (1).

Enver, söylenenleri dinler. Onun da kulakları zaten kiriştedir. O sıralarda Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ona, yakında miralaylığa (albaylığa) yükseltileceği haberini vermiştir. Gerçi albaylık Enver için bir şey ifade etmez. Silâhşorları ise okşamak lâzımdır. Cevabı şöyle olur:

«— Hele bakalım, bir iki gün sabredelim. Ben size haber veririm. Bütün arkadaşlar birleşir, nasıl icabederse öyle hareket ederiz.»

Süleyman Askerî Bey, Enver'in yanından çıkınca, Istanbul muhafızlığına koşar. Cemal Beyi de ziyaret eder. Konuştukları aynıdır:

«— Biz arkadaşlar karar verdik. Sizi harbiye nazırı görmek istiyoruz! Fırkayı (partiyi) son tehlikeden siz kurtardınız. Edirne'nin kurtuluşunda en önemli tesiri siz yaptınız. Siz olmasaydınız, hükümet hâlâ kararsızlıktan kurtulamazdı. Ordu yerinde sayardı. Trakya geri alınamazdı. İttihat ve Terakki düşmanları, gene gelir, Babıâli'ye yerleşirlerdi.

Gerçi Enver Bey de akla gelebilir. Fakat o henüz gençtir. Şimdiye kadar idare işlerinde bulunmadı. Yüksek bir memuriyet vermedi. Harbiye nazırlığı, makamı, hele böyle bir zamanda, çok mühim ve naziktir. Barıştan sonra

---

(1) M. Ragıp Esatoğlu: *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 152.

yeni Türk ordusunu ancak siz ıslah ve teşkil edebilirsiniz.» (1).

Cemal Bey de söylenilenlerden memnundur. Süleyman Askerî'ye güzel cevaplar verir. Arkadaşların hepsinin gözlerinden öptüğünü bildirmesini ister. Evet, durum böyledir. Orduyu ele alması lâzım olduğunu söyler. Bunun için Talât Beyle görüşeceğini bildirir...

Bu sözler aynen böyle mi geçmiştir? Tabiî bir şey denemez. Ama nakledilenler, günün havasına uygundur. Fakat denilecektir ki Süleyman Askerî niçin böyle iki taraflı çalışır. Bunun izahı kolaydır.

***

Evvelâ şu soruyu soralım:

— Kimdir bu silâhşorlar? Yani bellerine birer ikişer tabanca takıp evlerde, kahvelerde, gece gündüz basacak yer, öldürecek adam, kısacası yapacak iş arayanlar kimlerdir? Cevap şudur: Bunlar aslında, eli silâhlı işsizlerdir!..

Eli silâhlı işsizler tabiri yerindedir. Çünkü bunların hemen hepsi askerdirler. Ama ordudan çoktan kopmuşlardır. Askerlikten ayrılmışlardır. İttihat ve Terakkinin, bir nevi muhafızları, bir nevi kanlı icra gücüdürler. Ama her gün bir Babıâli baskını olmaz ki? Fakat onların da geçinmeleri lâzım! Bunun için de İttihat ve Terakki iktidarda olmalıdır. Bunları havadan beslemelidir. Babıâli baskını bunun için yapıldı. Baskın muvaffak da oldu. Herkes kabinede, valiliklerde, orduda, idarede yerlerini aldı. Ya bunlar? Kaldı ki şimdi İttihat ve Terakkinin kendi içinde de post kavgası var. Talât gerçi kabinededir ama, ancak kendi bildiği gibi çalışır. Herkesi oyalar, kararları kendisi verir. İstikbal ise, ya Enver, ya Cemal Beylerdedir. Onların da işbaşına geldikten sonra kendilerini tutacakları ne malum? O halde silâhşorlar son kozu oynamalı. Ve iki taraflı oynamalı? Oradan buraya haber, buradan oraya haber götürmeli. Kim kazanırsa bahtlarına! Hoş, bu da bir şey ifa-

(1) Aynı eser, s. 153.

de etmez ya? Çünkü farz edelim ki Enver ve Cemal'in her ikisi de kabineye girdiler. O halde artık onların yıldızı parlayacaktır. Onların zaten kanunla elde edecekleri güçler yürüyecektir. Ya bu beş on yersiz, vazifesiz, unvansız, istikbalsiz şilâhşorlar ne olacak? Hem hissederler ki, kendi efendileri bile daha şimdiden kendilerinden bıkmışlardır. Meselâ Talât Beyin elinden gelse, bunları bir anda çil yavrusu gibi dağıtır. Ama hele şu Cemal-Enver davası da halledilsin...

Evet, o günlerde silâhşorlar hakikaten tedirgindirler. Hatta bir aralık ve kendi aralarında, İttihat ve Terakki Umumî Merkezini basmayı bile düşünürler. İyi ama basıp da ne olacak? Bu eski mülâzimler (teğmenler) yüzbaşılar mı kabineyi kuracaklar...

***

ENVER BEYİN SIHHATİ:

Enver Beyin bir derdi var demiştik: Apandisit! İlk ameliyatı olmuştu. İkinci ameliyata da karar verilir. Biraz kaçınmalarına rağmen, ikinci ameliyatı da, gene Operatör Cemil Paşa ile Orhan Abdi Bey yapacaklardır. Ameliyat 18 aralık 1913'te yapılır. Muvaffak olur da. Ameliyat sırasında Talât Bey, Halil Bey ve İttihatçıların ileri gelenleri, hastanenin bir odasında beklerler. Hem merak, hem endişe, hem de kimbilir belki bazı çelişkili ümitler içindedirler. Silâhşorların en delişmeni, en delikanlısı, bu sefer de tabancasını çekerek bu bekleyiciler odasına dalar. Haykırır:

— Eğer Enver'e bir hal olursa, bu tabancayla evvelâ onu ameliyat edenleri temizler, sonra da?..

Evet sonra da belki sağa sola ateş edecektir. Yahut Enver öldükten sonra bunların yaşamasını lüzumsuz görecektir. Ama bu da bir yatırımdır. Fakat sonu pek de bir şeye yaramayacaktır. Çünkü ileride göreceğimiz gibi bir gün gelecek ve bu deliden kurtulmak için bu büyük arkadaşları onu bir vesile ile idama mahkûm edip kurşuna dizdireceklerdir. O vakit, Yakup Cemil'in yazacağı yalvarma mektuplarına, cevap bile ver-

Enver Paşa Harbiye Nazırı

meyeceklerdir (1). Yerini ve muvazenesini bulamayan aşırı silâhşorların sonu, bütün ihtilâllerde budur.

Ne ise ameliyat geçer, Enver açılır. Rütbesi de artık 15 ekim 1913'te albaylığa yükseltilmiştir. Bu rütbe yükseltilişi, tabiî Cemal Bey için de yapılır. Şimdi Enver hastaneden çıkacağı günleri bekler. Her gün işi, sultanına mektup yazmaktır. Çünkü sultanını da artık görmüştür. Naciye Sultan Enver'i, ilk defa hastanede ziyaret eder. Babası Hürriyetin ilânından bir sene sonra öldüğü için, hastaneye başka yakınları ile gelir. Naciye Sultan hatıralarında şöyle anlatır:

«Hastaneden beni görmek istediği haberi geldi. Çok heyecanlandım. Onu ilk defa hasta yatağında gördüm. Bu, ikimizi de üzdü...»

Bu ziyaretin 19-20 aralık 1913 günleri arasında yapılmış olması mümkündür. Çünkü Enver Bey Naciye Sultana yazdığı 21 aralık tarihli mektubunda, artık hastaneden çıkabileceğini bildirir. Ve hoş cümleler yazar:

«Beni, bir binbaşı iken kabul ettiniz. Benimle nikâhlandınız. Şimdi bir miralayım (albay). Sizi gördüm. Teşekküre geleceğim. Bu rütbe yükselişime şimdi, bir de sıhhat ve afiyetim ilâve edildi.»

Hakikaten de bu mektuptan üç gün sonra, 24 aralık 1913'te hastaneden çıkar. İlk ziyaretini padişaha yapar. Ve bu ziyaretler tekrarlanacaktır. Düğün hazırlıklarına ise başlanmıştır. Meselâ 24 aralık tarihi ile Naciye Sultana şöyle yazacaktır:

«Dün padişahımız efendimize gittim. Beni yanlarında alıkoydular. Bana birinci rütbeden Mecidî nişanı ihsan buyurdular...»

Evet, düğün dernek hazırlanmaktadır. Nişanlar, madalyalar da göğsünü süsler. Ama rahat değildir. Ya şu mesele? Şu harbiye nazırlığı meselesi? Hem gerçi birkaç gün önce albay olmuştur ama, bu yetmez. Albaydan harbiye nazırı ve genelkur-

(1) Son aylarda bulunan bu mektupların metinleri, yeri gelince ve üçüncü cilttе verilecektir.

may başkanı olmaz ki? Hiç olmazsa bir paşalık lâzım! Meselâ bir mirlivâlık (1)! Bu iş için ise, şansı ilerlemektedir. Talât Beyin kazanılması lâzımdır. Çünkü silâhşorlar, gerçi sağa sola oynarlar ama, nihayet Enver'in harbiye nazırlığı için karar vermişlerdir. Kuşkuları Talât Beydendir. Onu da gene silâhşorluk usulleri ile halletmeye karar verirler. Bir gün bunlardan dört kişi Talât Beyin dahiliye nezaretinde kapısına dayanırlar. Talât Bey ziyaretten haberli değildir. Ve silâhşorlar için böyle bir nezaket kaidesine lüzum da yoktur. Ama gelenlerin kim olduklarını öğrenince, Talât Bey onları pek güleryüzle karşılamaz. Biraz da alaylı bir şekilde sorar.

— Ne var beyler, gene ne emriniz var?

İlk sözü, Manastır'da Şemsi Paşayı postane önünde öldürüp, sarayı dize getiren Atıf Bey alır:

— Biz, katî karar verdik. Enver Bey harbiye nazırı olacaktır! Bunu size tebliğ ediyoruz. Sadrazama söyleyiniz. Enver Bey de bu talep ve arzudadır. Ordunun ıslahı, hükümetin kuvvetlenmesi için de başka çare yoktur...

Talât Beyin karşılığı başka türlü olur:

— Biz İzzet Paşadan fevkalâde memnunuz. Kendisini nezaretten çekmek için hiç bir sebep yoktur. Enver Beyin harbiye nazırlığına gelmesine daha vakit vardır...

Fakat, İttihat ve Terakkinin yarattığı asi ve şımarık evlât Yakup Cemil gene ortaya atılır:

— Muhakkak gelecektir. Bizim kararımız katidir. Sonra karışmam, pişman olursunuz...

Konuşma daha da ağır bir hava içinde biraz daha sürer. O sırada Talât Beyi Avusturya sefiri ziyarete gelmiştir. Talât Bey bu davetsiz misafirlerden, bir başka odada lütfen biraz beklemelerini rica eder. Fakat Yakup Cemil'in karşılığı kesindir:

---

(1) Mirliva, tuğgeneral demektir.

— Artık sizinle münakaşaya lüzum yok. Düşüncenizi anladık (1)...

O günlerde ve bu konudaki çeşitli temaslar üzerinde yazılanlar, nakledilenler, çelişmeli olabilir. Hatta doğru da olmayabilir. Ama dört silâhşorun Talât Beye bu ziyaretlerinin şekli, konusu ve havası üzerinde bütün nakiller mutabıktır. Kaldı ki işin sonu, zaten onların istediği gibi gelecektir.

Bu arada Enver Beyin de daha son ameliyat öncesinde Sadrazam Sait Halim Paşa nezdinde bir teşebbüsü nakledilir. Enver Beyin hemen her gün olup biteni Naciye Sultana anlatan mektuplarında bu ziyaretten bahsedilmez. Ama o günlerin havasına hiç de aykırı düşmeyen bu ziyareti de burada ihtiyat kaydı ile verelim. Tarihi kaydedilmeyen bu ziyaret şöyle cereyan eder:

«Enver Bey sadrazamın odasına sert adımlarla girdi. Sadrazama resmî ve askerce selâm verdikten sonra bir koltuğa oturdu. Ve hiç bir mukaddemeye lüzum görmeden sert ve kati bir dille şöyle konuştu:

— Müsaade buyurunuz paşa hazretleri, ben artık fiilen orduyu idare etmek, kabinenize girerek harbiye nazırı olmak istiyorum.»

Sadrazam, çocukluğundan ve gençliğinden beri merasim ve teşrifat kaideleri içinde yaşamış bir saray adamıdır. Bu tepeden inme ziyareti ve sözleri tabiî çok yadırgamış olacaktır. Ama Enver Bey devam eder:

«— Evet paşa hazretleri. Balkan Harbi orduyu mahvetti. Ordunun yeniden düzenlenmesi, ıslahı, canlanması lâzım. Şimdiye kadar henüz bir şey yapılmadı. Bu gidişle de bir şey yapılacağı yok. Artık bendeniz (ben) ve arkadaşlarımın kararı, memleket umumî efkârının arzusu üzerine Harbiye nazırı olmak mecburiyetindeyim. Sizden rica ederim, bu isteğimi gün geçirmeden tatbik ediniz...»

Sait Halim Paşa şaşkındır. Ne diyeceğini de pek bilmez:

(1) M. Ragıp Esatoğlu: ***İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi***, s. 167.

«— Fakat siz daha pek gençsiniz. Harbiye nazırlığı için daha bir müddet sabretseniz fena olmaz.

«— Hayır, rica ederim, maksadımı arz edemedim galiba. Bir İttihat ve Terakki hükümeti olan kabinenizde harbiye nazırlığını üzerime almama karar verilmiştir. Bu karar ve arzu o kadar mühimdir ki, yalnız dahilde değil, hariçte de duyulmuştur. Benim harbiye nazırlığım daha şimdiden Almanya'da ve diğer ülkelerde söylenmeye başlanmıştır. Genç olmaklığım bir mani değil, bilâkis, idare başına geçmem için en mühim bir sebeptir. Vatanı kurtaracak, vatanın bekçisi olan orduyu yeniden düzenleyecek eller, genç ve tuttuğunu koparır şahsiyetler olmalıdır. Genç olmayan, yapacağı işlerde kararsızlık gösteren kumandanların, vatanı, orduyu ne hale getirdiklerine, şu geçen Balkan Harbinden daha canlı bir misal bulunamaz. Yüksek şahsiyetinizin, umumî bir arzuya dayanan bu arzuya razı olmayacağınızı, ben ve arkadaşlarım, tahmin edemezdik..»(1).

Bu anlatılan sahne, naklettiğimiz kaynakta daha da uzar, gider. Sait Halim Paşa, şimdilik genelkurmay başkanlığı ile işi geçiştirmek ister. Enver ısrar eder. Son sözleri daha da serttir. Enver Bey ayrılınca Sait Halim Paşa, Talât Beyi telefonla çağırır. Talât Bey gene diretir, daha sonra Cemal Beyle de konuşür. Onu Enver'i görmeye ve yatıştırmaya gönderir. Ama sonuç değişmeyecektir.

***

ENVER HESAPLARINI YAPIYOR!

Fakat biz şimdi olayların gelişmesini, Enver Beyden dinleyelim. Ve onu, daha ilk hastane günlerinden başlayarak takip edelim. Şu mektuplar okunmaya değer:

«Güzel ve necip sultanım,

Doktorlar bugünden itibaren, bir iki saat kadar çıkmama müsaade ettiler. Enver'in bedbaht değil, bahtiyar,

(1) M. Ragıp Esatoğlu: ***İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi,*** s. 156-160.

Sizi uzaktan olsun görebilsem? Yahut yeni dairemizi beraber görebilsek?..» (1)

13 Kasım 1913 Bendeniz (kulunuz).
Enver

Enver Bey, 1 kasım 1913 tarihli mektubunu Fransızca olarak yazar. 19 kasım tarihli mektupta hasret ve arzu duyguları, en şiddetli cümlelerle ifadeye çalışılır. Bir ay sonra artık, evlenmek için sıhhatine kavuşacağını yazar. Otomobille, evlendikleri zaman oturacakları Nişantaşı'ndaki konağa (şimdiki Işık Lisesi) gittiğini anlatır. Sarayın hadım ağalarından Tahsin Ağa, sultanla Enver Bey arasındaki mektuplara aracılık eder. Enver'in mektupları uzun, heyecanlı ve taşkın duyguların ifadelerini taşır.

22 kasım tarihli mektubunda enteresan hikâyeler vardır. Şöyle özetleyebiliriz:

«Bugün otomobille Büyükdere yolunda Hürriyeti Ebediye tepesine gittim (2). Şehitlerimizin ruhuna fatihalar okudum. Güneş, birbiri ardından şehit düşmüş birçok arkadaşlarımın karanlık mezarlarını, en derin köşelerine kadar göstermek için, sanki bana yardım ediyordu. Mazinin, az veya çok feci hatıratı zihnimi dolduruyordu. Ellerimi kaldırarak hepsine gene fatihalar okudum.

Rumeli dağlarında, geceleri birbirimizin kollarına dayanarak, tutunarak kayaları aştığımız arkadaşım Binbaşı Muhtar Bey ve diğerleri, hep birer birer gözlerimin önünden geçtiler.

Nihayet, dört köşe sakalı, kuru çehresi ile karşımda canlanan Mahmut Şevket Paşa, azimli gözlerini bana dikti...»

Ama bu sahnelerin ve duyguların sonu, gene sultanına olan sevgisi ile bağlanır.

(1) Mektupların tarihleri, bugünkü tarihe çevrilerek verilmiştir.

(2) Hürriyeti Ebediye Tepesi'ndeki abide, 31 martta şehit düşenlerin yattığı, daha sonra Mahmut Şevket Paşanın da gömüldüğü yerdir. Şimdi Talât Beyle Mithat Paşanın kemikleri de oraya nakledilmiştir.

Dahiliye Nazırı
Talat Paşa

Şu sözler de Enver Beyindir:

«Sultanım, aşkınız beni çok aç gözlü yaptı!..»

Aynı gün, Kuruçeşme'deki yalıyı, köşklerini de dolaşır:

«Gözlerim, önümdeki denizin koyu mavilikleri içinde kaybolurken, hayalimde sizi, yanımdaki karyolada, gece halinizle düşünüyordum! Zihnimi hep böyle işgal ediyordunuz...»

23 kasım tarihli mektubunda, padişahı ziyaret ettiğini ve padişahın kendisini bir saat yanında alıkoyarak çok iltifatlarda bulunduğunu yazar. Fakat 24 kasım tarihli mektubu biraz şikâyetlidir. Sultanın sarayına gitmiş. Ama dört saat bekletildiği halde sultan hanım gelmemiş. Ertesi gün haber getiren Hadımağası Hayrettin Ağa, işi şöyle açıklar:

— Bu akşam saraya teşrif edeceksiniz. Onun için dün göndermediler!

Ne çare, şimdilik söz sarayındır. Ve Enver Bey bu saray kaprislerine uymak zorundadır. Nitekim 25 kasımda hakikaten, sarayı ziyaretinde, sultan hanımla ikinci defa «müşerref olduklarından» yani görüşmek şerefine eriştiklerinden bahsederek bahtiyarlığını anlatır. Padişah ise, düğün hazırlığını emretmişlerdir.

26 kasım mektubunda, artık işlere girilir. Çünkü evlenmek, sultanına kavuşmak büyük aşkıdır. Ama, asıl büyük ihtirası paşalık ve harbiye nazırlığıdır. Arada kombinezonlar yürür, durur. Silâhşorlar, artık Enverin arkasında toplanmışlardır. Talât Bey kazanılmıştır. Ve İzzet Paşa meselesi artık halledilmelidir. Şimdi şu 26 kasım 1913 tarihli mektuptan parçalar verelim:

«Mukaddes sultanım,

Dünkü mesele hakkındaki müsaadeniz üzerine Talât Beye ve diğer arkadaşlara kati kararımı bildirdim. Hep sevindiler. Şimdi Ahmet İzzet Paşa tarafımızdan, Arnavutluk prensliği için namzet gösterilecek. Yakında bu iş üzerinde çalışmak için gidecek. Bendeniz (kulunuz) de, yeni vazifeme geçeceğim.

Bütün ordu zabitanının bendenize (yani ben kulunuza) karşı olan itimadından (güveninden) başka, ordunun ıslahı için tek ümidin bendenizde olduğuna inanmaları, vazifemi kolaylaştıracaktır. Böylece inşallah memleketimize iyi iş görmeye muvaffak olacağım. Tabiî bu işler, fevkalâde mahremdir (gizlidir).

Talât Bey işe başlamak için, sıhhatimin iyi olmasını bekliyor. Ve en çok kânunuevvelin (aralık) ortasına doğru düğünümüzün yapılması, en büyük arzumdur.»

Henüz 14 yaşını süren Naciye Sultan bu işlerden neler anlıyordu pek bilinemez. Ama işlerin yoluna girmekte olduğu da anlaşılıyordu. Demek Talât Paşa kazanılmıştır. Ya «arkadaşların» müdahaleleri, ya Talât'ın pratik zekâsı onu bu işe yatırmıştır. Ordu ise kendisini beklemektedir. Kararı[5] da kesindir. Ahmet İzzet Paşaya gelince? Demek o da Arnavutluk prensi yapılacaktır (1)!

Hem nazırlık, hem evlenme işlerinin artık yoluna girdiğini açığa vuran bu fevkalâde gizli mektup, daha başka konudaki işleri de ele alır:

«Derslerinizi merak ediyorum. Ziya Efendi tarih ve coğrafyaya ait bir şeyler okutuyor mu? Yoksa yalnız Arabî ve Farisî ile mi başınızı ağrıtıyor. Sultanlarımızda, memlekete hizmet edenler var. Meselâ Sokullu Mehmet Paşa, ancak Dördüncü Sultan Mehmet'in annesinin nüfuzu ve koruması sayesinde o mevkie gelmiştir. Sizin bunları okumanızı ne kadar arzu ederdim.

Atalarımızın, durdurulmak bilmeyen azimleri ile Viyana'ya nasıl gittiklerini görüp, sonra hanedanın zevk ve

(1) Balkan sulhü Arnavutluk işlerinin düzenlenmesini, büyük devletlere bırakıyordu. Arnavutlar ise zaten istiklâllerini ilân etmişlerdi. Oraya bir de prens lâzımdı. Fakat bu işte, kendisi Arnavut asıllı olmakla beraber Ahmet İzzet Paşa için şans düşünülemezdi. Nitekim daha sonra Arnavutluk'a, Prens De Vid adında biri getirilecek, fakat o da istikrarlı bir saltanat kuramadan, memleketi terk etmek zorunda kalacaktır...

sefalete meyli ve milletin kendilerine uymaları ile ne kadar gerilediklerini anlardınız.

Güzelim! İşte kardeşleriniz şehzadeler için uğraşmam, hep bu sebeptendir. Ama siz onlar gibi de geri değilsiniz. vb...»

Görünüyor ki Enver Bey, eğer saraya girer ve hele kabinede de tek söz sahibi olursa, önünde bir de hanedan meselesi olacaktır. Hanedanı ıslah etmek, okutmak, onlara yeniden, Viyana'ya kadar yürümüş olan atalarının azim ve karar gücünü vermek! Yahut da, belki de bir başka adım daha: Meselâ hanedanı değiştirmek? Yarın elbet çocukları olacaktır. Hem de bir hanım sultandan. O halde bu padişahlık tahtı, meselâ niçin kendinin olmasın? Evet, bir Enver hanedanı?..

Ama biz bu bahsi çok daha ilerilere bırakarak, şimdi gene şu harbiye nazırlığı bahsine dönelim.

15 aralık 1913 tarihi ile Enver Beyin mektubunda şöyle bir not var: Ahmet İzzet Paşa, ordular müfettişi sıfatıyle nezaretten çekilecek. Ve kendisi onun yerine geçecek. O halde evvelâ Ahmet İzzet Paşaya bir yer bulmalıdır. Daha doğrusu, Ahmet İzzet Paşa yerinden ayrılmalıdır. Arnavutluk prensliği işi, uzun vadeli bir meseledir. Daha doğrusu olup olmayacağı pek de belli olmayan bir ihtimaldir. Şu halde ne yapıp yapmalı, İzzet Paşayı yerinden ayrılmaya razı etmelidir. Meselâ Ahmet İzzet Paşa, istifaya sevk edilmelidir. Bu iş de gene, Talât Beye düşer.

Çünkü artık mesele, Enver'in nazırlık meselesidir. Ahmet İzzet Paşanın istifaya razı edilmesine ait olan sahne, ayrıntıları ile bilinir. Çok defa hikâye edilmiştir. Sahnenin kahramanı gene Talât Beydir. Yanına, o sırada devlet şûrası reisi olan Halil Beyi de (Halil Menteşe) alır. Beraberce İzzet Paşanın Nişantaşı'ndaki konağına giderler. Edirne'nin kurtarılışı, İzzet Paşanın da mevkiini kuvvetlendirmiş, şöhretini artırmıştı. Çatalca cephesinde ordunun yeniden düzenlenmesinde hizmetleri aşikârdı. Nitekim bu başarılar üzerine İzzet Paşa hem birinci

feriklik rütbesine (orgeneral) yükseltilmiş, hem de yaver-i ekremlik, yani padişahın fahrî büyük yaverliğine atanarak, büyük bir şeref payesi ile mükâfatlandırılmıştı. İşte Talât Beyle Halil Bey şimdi bu paşaya, harbiye nazırlığından istifa etmesini teklif edeceklerdi. Yerine geçecek olan Enver Bey ise, henüz birkaç gün önce albay olmuştur.

Talât Beyin bu ziyaretteki müşkül durumu üzerinde durmasak da olur. Zaten o da bin dereden su getirmenin faydasızlığını bilir. Aslında mantıkla hiç bir ilgisi olmasa da İzzet Paşaya, hayat boyunca başkumandan vekilliği gibi bir şeyler teklifine çalışır. Paşa durumu anlar. Yerine Enver Beyin getirileceğini de tahmin eder. Bunun mahzurlarına da değinir. Ama yapacak bir şey de yoktur. Ertesi gün istifasını sadrazama gönderir. Harbiye nazırlığı artık boştur...

Enver Bey bu meseleyi 30 aralık 1913 tarihli mektubunda Naciye Sultana şöyle yazar:

«Ahmet İzzet Paşa meselesine verilecek şekil hakkında Talât ve Halil Beylerle görüştük. Bir geçici kanun yaptık. Yarın bu harbiye nazırlığı meselesi hallolunuyor.

Yarın akşam mirlivâ (paşa-tuğgeneral) üniformamla gelip, saygılarımı arz etmeme müsaade eder misiniz? 15 gün sonra ise, kendi dairemizde ve yuvamızda bulunacağız...»

Bendeniz
Enver

1 ocak 1914'teki mektup daha kesindir:

«Yarın yeni vazifeme başlayacağım. İnşallah utanmam. Yarın akşam paşa üniformamı giyip, size "mirliva kulunuz" diye "arzı ubudiyet" edeceğim...» (1).

---

(1) Bu eserin üçüncü cildinde göreceğiz ki; Enver Paşa bu «inşallah utanmam» sözlerini, en kritik günlerde daima kullanacaktır.

Buradaki «ubudiyet arz etmek» sözleri kulluğunu sunmak» manasına gelir. Fakat ne var ki Enver Bey o dediği günlerde, bir türlü paşa üniformalarını giyemez. Naciye Sultana kulluğunu sunmak imkânını bulamaz. Beklediği netice bir türlü alınmaz. Sinirlidir, hatta kötümserdir. Meselâ şu mektubu okuyalım:

«Muazzez ve mukaddes sultanım,
İşten hâlâ haber yok! Talât Beye telefon ettiriyorum.
Bu başlangıç canımı sıkıyor. İstifa edeceğim geliyor...»

Bu mektupların metinlerinden burada kısa ve önemli olan parçaları veriyoruz. Yoksa her mektupta işe ait meselelerden başka, aşk, arzu ve coşkun ihtiras ifadeleri, geniş yerler alır.

Bu kararsızlıklar uzar gider. Fakat 15 ocaktaki mektuptan şu satırları verelim:

«Yarın gelmeme müsaade buyurur musunuz? İsterseniz tamamıyle resmî ve büyük üniformamla geleyim...»

Enver Bey «tamamıyle resmî ve büyük üniformalarını giyerek» artık acaba sultanına gidebilir mi? Evet! Çünkü 18 aralık 1913'te miralaylığa (albaylığa) yükselen Enver Bey, 19 gün sonra, yani 1 ocak 1914'te hem mirlivalığa, yani paşalığa yükselmiş, hem de Osmanlı ordularının harbiye nazırı olarak kabineye girmiştir. Hürriyet Kahramanı Enver Bey, artık Enver Paşadır. Padişah onu yeniden ve büyük rütbede bir nişanla da şereflendirir. Ama iş bununla da kalmayacak ve paşalığa yükselip harbiye nazırı da olan Enver Paşa, 5 gün sonra, yani 6 ocak 1914'te Osmanlı ordularının, aynı zamanda genelkurmay başkanlığına da tayin olunacaktır. Yani ordu şimdi onun elindedir. Ve daha ilk günden kabinede, fiilen söz sahibi, artık odur. Daha ileride, Enver Beyin Paşalığını padişahın, ancak gazete okuyarak öğrendiği nakledilecektir. Enver Paşa, o sırada 34 yaşındaydı (1).

***

(1) Enver Paşanın kabineye girişi ve harbiye nazırı oluşu işi böylece tahakkuk ederken, Cemal Paşa da aynı şekilde ve iki rütbe alarak Paşalığa yükseltilir. Ve zaten kabinede nafıa nazır vekili ola-

Bahriye Nazırı
Cemal Paşa

PADİŞAHA DAMATLIK İŞİNE GELİNCE?

Naciye Sultan şöyle anlatır:

«Enver Bey paşa olmuş ve düğün hazırlıkları da başlamıştı. Düğünümüz Nişantaşı'ndaki konakta (şimdi Işık Lisesi) yapıldı. Bütün aile, uzak, yakın akrabalar davetliydi. Vükela (nazırlar) aileleri de çağırılmıştı. Konağın selâmlık kısmında erkeklere, harem kısmında kadınlara ziyafet sofraları kuruldu.

Konağa bir sürü de davetsiz misafir doldu. Ayrıca davetliler kadar da seyirci vardı. Dikkat ettim. O gün bu düğünde en güzel kadın annemdi...»

Böylece Enver Paşa, aynı zamanda aşkına da kavuşmuş oluyordu. Naciye Sultan 15 yaşına basmıştı. Sultan, Enver Paşayla evlilik hayatında çabuk kaynaştı. Hatıralarında şöyle anlatır:

«Enver'i birçokları sert, haşin olarak tanımıştır. Fakat bence, dünyada onun kadar munis, yumuşak ve nazik bir insan düşünülemez. Ağzından hiç bir zaman, kimse için fena bir söz duymadım...»

Naciye Sultan bu sözlerini her zaman ve her vesile ile tanıdıklarına tekrarlamıştır. Hatta Cumhuriyet devrinde saltanat hanedanı azaları yurt dışına çıkarıldıktan sonraki mihnetli günlerde ve Avrupa'daki hayatında ona galiba tek güler yüzlü dostu olarak davranan ve o yıllarda İsviçre'de sefir bulunan Karaosmanoğlu ailesine eski günlerden bahsederken, Enver Paşanın saray hayatındaki biraz da çocuksu uysallığını, çeşitli sahneleri ile anlatmıştır. İleride göreceğimiz gibi Enver Paşanın 1922'de Orta Asya'da ölümünden sonra Naciye Sultan, paşanın kardeşi Kâmil Beyle evlenecek ve bu evlilik, bir aile hayatının devamı bakımından hayırlı olacaktır. Fakat Cumhuriyet devrinde ve hanedanın kadın azalarının yurda dönme-

---

rak bulunan paşa bahriye nazırlığına getirilerek, denge sağlanır. Daha sonra Cemal Paşa, bahriye nazırlığı da üstünde kalmak şartıyle Suriye'deki Dördüncü Ordu kumandanlığını da fiilen eline alacak ve bir süre Suriye'nin, fiilen hâkimi kesilecektir...

lerine izin veren kanun çıkıncaya kadar 29 yıl gurbette kalan Naciye Sultanın, bu gurbet yıllarında ve Enver Paşayı düşünürken kendisinin, paşayı gereği gibi anlayıp anlayamadığı ve bu bakımdan ona, bütün ruh ve duygu ölçüleri ile tam bir eş olup olamadığı hakkındaki nefis murakabeleri, zaman zaman sultanı işgal edecektir...

***

Enver Paşa artık ordunun başındadır. Bütün istediklerine ulaşmıştır. Şimdi ordunun ıslahı, onun ilk işidir. Ufukta ise Avrupa'da yeni bir harbin işaretleri vardır. Ve imparatorluğun kaderi, bu dünya harbinde tutulacak yola ve Osmanlı devletinin, bu harbe sürüklenip sürüklenmemesine bağlıdır. Istanbul'da ise artık, bir Alman askerî ıslahat heyeti vardır. Ve Enver Paşa bilindiği gibi, Almanya'nın ve Alman ordusunun, kayıtsız şartsız hayranıdır. Onun o yaşta harbiye nazırlığı ve genelkurmay başkanlığı ile, aynı zamanda padişahın damadı olarak saraya katılışı Almanya'da, hem basında, hem Alman genelkurmayı ve özellikle Alman İmparatoru İkinci Wilhelm nezdinde, geniş, heyecanlı yankılar uyandırır. Zaten Enver Paşanın ilk işi, Istanbul'daki bu Alman heyetini genişletmek ve bunun için de Almanya ile yeni anlaşmalara varmak olacaktır.

Istanbul'daki Alman askerî ıslahat Heyetinin başı, Mareşal Liman Von Sanders'tir. Heyet, daha Mahmut Şevket Paşa zamanında teşebbüs edilip Çürüksulu Mahmut Paşa tarafından imzalanan sözleşmelerle Türkiye'ye gelmiş bulunuyordu. Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ile de Alman müşiri (mareşal) iyi anlaşıyorlardı. Mareşal bu hava içinde bir gün ve Kurmay Enver Beyin, hem harbiye nazırı, hatta hem de genelkurmay başkanı olarak karşısına çıkabileceğini, hiç de tahmin etmiyordu. Buna hazır değildi. Liman Paşa uzun vadeli birtakım ıslah ve düzenleme planları içindeydi. Ama ne var ki hem de hiç beklenmeyen bir gün bu genç kurmay, mareşalin karşısına dikilir. Liman Von Sanders «Türkiye'de Beş Sene» isimli hatıra eserinde, sahneyi şöyle anlatır:

«1914 ocak ayında bir gün, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa harbiye nezaretine gelmedi. Ben ertesi sabah konağına ziyaretine gittiğim zaman, istifa etmeye mecbur kaldığını kendisinden işittim. Böyle tedbirli ve her cihetle saygı değer olan bir çalışma arkadaşımı kaybettiğimden dolayı cidden eseflendim.

Ertesi akşam Enver, harbiye nezaretindeki dairеme geldi. Ben o zamana kadar kendisini, yalnız bir defa, Almanya'daki bir manevrada görmüştüm. O, paşa elbisesi giymiş bulunuyordu ve bana harbiye nazırı tayin olunduğunu bildirdi.

Padişah da yeni harbiye nazırının tayinini, benden daha evvel haber almış değildi. Padişah o sabah kendi odalarında gazete okuyorlarmış. Birdenbire gazeteyi ellerinden düşürmüşler. Ve yanlarında hazır bulunan bir yavere:

— Burada Enver'in harbiye nazırlığı yazılı, olur şey değil, o henüz çok genç sayılır,
buyurmuşlar.

Bu bilgilerin kaynağı, o gün orada hazır bulunan nöbetçi yaveridir. Olayın tek şahidi de odur. O sahneden birkaç saat sonra Enver padişahın huzuruna çıkarak, kendisinin paşalığa ve harbiye nazırlığına tayin olunduğunu padişaha arz etmiş!.. Enver bu yüksek makama pek çabuk alıştı. Biraz sonra bir sultan hanımla da evlenerek, yavaş yavaş bir prens hayatına başladı. Enver'in bu yüksek makama yükseliş şekli dikkatle gözden geçirilirse, padişahın, her şeye hâkim olan komiteye karşı nasıl mutlak bir acz içinde bulunduğu meydana çıkar...»

Evet, yapacak bir şey yoktu. Ve artık söz, bu genç paşanındı. Nitekim o günden sonra Alman heyetinin gücü, tesiri ve üye sayısı daha da artacaktır. Enver Bey Enver Paşa olunca, tabiî Cemal Bey de artık eski rütbesinde kalamazdı. Onun da rütbesi mirlivalığa yükseltildi. Cemal Bey de Cemal Paşa oldu. Ve kabinede bahriye nazırı olarak yer aldı...

Enver Paşa ve Naciye Sultan evlendikleri günde

Enver Paşanın iktidarında Türk ordusu, tamamıyle Alman yüksek yöneticilerinin, yalnız orduyu düzenleme işlerinde değil, fiilen kumandasında da bir gün, ne yazık ki vakitsiz bir Dünya Harbine sürüklenecektir.

Ama biz bu olaylara girmeyi daha ileriye bırakarak bu bahse son verirken şimdi burada, Enver Paşa hakkında bugün Türkiye'de söz söylemeye yetkili diğer bir şahsiyeti dinleyelim. Bu şahsiyet, İsmet Paşadır...

***

İSMET PAŞA NE DİYOR ?

İsmet İnönü, Enver Paşa hakkında hakikaten ve her cephesi ile söz söyleyebilecek olan tek insandır bugün sahnede. Onu daha ihtilâl günlerinden tanır. Enver'in Selânik'te girdiği gizli ihtilâl cemiyetine, o da Edirne'de girmiştir. Gizli teşekkülün, ikinci orduda başı olmuştur. 1908 ve 1909 kongrelerinde Selânik merkezi, Edirne'den İsmet Beyin görüşlerini almaya ve dinlemeye, özel bir değer vermiştir. 31 mart ayaklanmasında Istanbul'a yürüyen Hareket Ordusunda Enver Bey gibi, İsmet Bey de önde gelen kurmay heyetine dahildir. Nitekim bu ordunun Istanbul'daki günlerinden hatıra kalan ve bu kitapta da verilen grup resminde, Enver'le İsmet ayakta ve yanyana görülürler.

Balkan Harbi sırasında İsmet Bey, Araplarla ve imparatorlukta ilk defa uygulanan bir anlaşma şeklini Yemen'de düzenlemeyi başarırken, Enver Bey de Kuzey Afrika'da bir çöl harbini teşkilâtlandırıyordu. Fakat Balkan Harbi sonrası, onları gene bir araya getirir. Enver Paşa 34 yaşında harbiye nazırı ve genelkurmay başkanı olduğu zaman, o vakit 30 yaşında olan Binbaşı İsmet Beyi de genelkurmayda, imparatorluk ordusunun harekât şubesi başkanlığına getirir. Ondan sonra ya umumî karargâhta, ya cephelerde vazife alan İsmet Bey, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşanın bütün harekât ve kararlarını yakından izlemek imkânını bulur. Harp yenilgi ile bitip Enver Paşa yurt dışına kaçtıktan sonraki devrede ve Enver Paşanın ta Orta Asya'daki ölümüne kadar paşanın An-

kara ve Mustafa Kemal Paşa ile olan çeşitli ve bu eserin üçüncü cildinde göreceğimiz yazışma ve teşebbüslerine ise, Mustafa Kemal Paşa ile beraber, elbette ki İsmet Paşa da yakından vakıf, hatta muhatap oldu. İsmet Paşa şöyle konuşur:

«Enver Paşa ihtilâlden önce, ahlâk, cesaret ve kahramanlık misali tanınmıştır. Enver'e, en çetin kıta hizmetleri, tam ve itibarla emniyet edilmiştir.»

Bu arada İsmet Paşa bu hizmetleri sayar. Fakat biz bu konuda ve daha bu eserin birinci cildinde bunların silsilesini, Enver Beyin kendi hatıralarından izlediğimiz için, burada bunların tekrarını faydalı bulmuyoruz. Şimdi İsmet Paşanın daha başka değerlendirmelerini takip edelim:

«Enver Paşa harbiye nazırı olunca, evvelâ yeni orduyu kurdu. Hakikî bir tasfiye ve temizlik yaptı. Balkan Harbi öncesinde orduya giren siyaseti, ordudan çıkardı. Orduda siyasetten ayrılmamak isteyenleri, ordudan ayırdı. Orduyu tam ve cezrî manada kudretli hale getirdi. Orduyu gençleştirdi. Geniş birliklere, meselâ tümenlere, kaymakamlar (yarbaylar) kumanda eder oldular.

Böylece Türk ordusu, yeni bir hüviyetle kuruldu. Orduda Almanlarla, hoca ve talebe ilişkileri meydana geldi. Birinci Dünya Harbinde müşterek imtihan verildi. Bu harpte Türk subayı, başlı başına kanaatı, görüşü ve icra gücü olan bir varlık haline geldi. Ama ne var ki Enver Paşa, evvelden kaybedilmiş bir harbe girdi. Biz Türkler ittifakımıza sadıktık. Ama Almanlarla, aynı hakta anlaşmalar yapılamıyordu. Fakat Enver Paşa, sonuna kadar orduya hâkim kaldı. Kudretli bir adamdır...»

İsmet Paşa diğer bir görüşmede Enver Paşa için şunları söylemişti:

«Enver Beyin birden ön plana çıkışı, Meşrutiyetin ilânında fedakârlık ve kahramanlık olarak ön safta yer tutmuş genç subaylar arasında, şahsî ahlâkı, komitecilerin takiplerindeki müstesna vasıflarının, dillerde dolaşması ve

bunların herkes tarafından kabul edilmesi iledir. Zamanın telâkkisine göre, şahsî ahlâkı, örnek denecek kadar temizdir. Eşkıya takibinde çok cesur ve başarılıydı. Erkânıharp (kurmay) subayı, o zaman orduda, az çok tenkit edilen, çekiştirilen bir sınıftı. Kurmay olarak orduda itibarlı bir yer tutmak kolay değildi. Çok vasıf istiyordu. Enver Paşa bu vasıflar bakımından çok başarılı, çok şöhretliydi.

Görüştüğüm zaman fark ettim ki, çok konuşkan değildir. Konuşmalarının çekici bir özelliği yoktu. Az konuşurdu. Fakat konuşmaları etraflı, inandırıcıydı.

Muhakkak ki çok cesurdu. Özellikle Bulgar, Rum komitecilerinin takiplerinde başarıları büyük oldu. Meşrutiyetten sonra Hareket Ordusuna karıştı. Trablus Muharebesinde çalıştı. Ataşemiliterliklerde bazı tenkitlere uğradı: Lükse kaçtı, filan gibi...

Balkan Harbi sırasında bir ihtilâlin başına geçti (Babıâli baskını). Sonunda muzaffer oldu. Bir hükümet darbesinin kahramanı olarak da, Edirne'nin kurtarılışında da ön plana geçti.

Harbiye nazırı olduğu zaman, yeni orduyu kurmak için, radikal tasfiyeci olarak, fevkalâde cesaretli hareket etti ve hareketleri başarılı oldu.

Kumandan olarak, diğer vasıflarının üstünde kumanda vasıfları gösteremedi. Stratejik anlayışı ve sevk-idare bakımından anlayışı yüksek değildi. Bu bakımlardan anlayışı, orta bir seviyede kaldı. Ama emir ve kumandadaki tesir itibarıyle vasfı yüksektir. Ama sanıyorum ki kendini o, stratejik anlayış ve sevk-idare anlayışı bahsinde de yüksek olarak kabul ediyordu.

Meselâ Birinci Dünya Harbi: Aslında kaybolduktan sonra harbe girdi. Bu harp, Marn Meydan Muharebesi ile, çabuk bir zafer kazanmak planından esasen kopmuştu. Artık uzun ve sürekli bir savaş safhasına girmişti. Bu sürekli savaş safhasından Almanlar, artık muzaffer çıkamazdı. Halbuki Enver, işte böyle bir netice belli olduktan sonra, Almanlar safında harbe giriyordu. Yani En-

ver'in harbe giriş şartları, tamir kabul etmez derecede elverişsizdi. Ama madem ki harbe giriliyordu. Biz ordunun genç subay ve kumandanları sonuna kadar vazifemizi, bütün azmimizle yerine getirmeliydik. Öyle de yaptık.

Çünkü Enver Paşa harbe girişte takdir hatası işlemişti ama, âmir olarak metaneti ve tesiri çok güçlüydü. Ve bu sonuna kadar devam etti. Hulâsa daha alt kademede askerî vazifelerde, muvaffakiyet kazanarak yetişti. Fakat başkumandanlıkta, yetişme yetersizliğinin ve askerî kültürünün zaafı aşikârdır.

Ama kahramanlığını, cesaretini, gözü pekliğini tekrar belirtmeliyim. Büyük emeller gütmüştür. Meselâ belki de Timurlenk'i düşünmüştür.»

İsmet Paşanın, yakından tanıdığı Enver Paşa hakkında önemli tahlilleri bunlardır. Enver Paşanın büyük emeller peşinde koştuğu ise, onun ayrı ve kaderini tayin eden bir vasfı olarak elbette doğrudur. Timurlenk misaline gelince? Timurlenk'i değil ama, Enver Paşanın Napolyon'a karşı daha çok genç yaşlardan başlayan kuvvetli hayranlığını artık biliyoruz. Bu eserin üçüncü cildinde, onun bu kompleksini açığa vuran bir yazılı belge de vereceğiz. Kaldı ki, bu cildin başında işlediğimiz gibi, hem kaderci, hem kaderini arayan bir insan olarak, meselâ kaşındaki küçük bir beyazlığın onu bir gün cihangirliğe, padişahlığa vardıracak bir işaret olduğuna inanışını açığa vuran hatıra ve işaretler, daha önce verilmiştir.

Hulâsa Enver Bey, artık Enver Paşadır. Hem harbiye nazırı, hem genelkurmay başkanıdır. Hem de artık Osmanoğulları hanedanının bir azası. Bir padişah damadı. Demek ki dizdiği basamak taşları, onu umduğu yere getirmiştir. Şimdi önünde, artık istediği gibi yükselebileceği bir ikbal merdiveni var. Bu merdiven, yahut bu talih köprüsü onu nerelere ulaştıracak? Zaman onun için nelere gebedir? Elindeki şan ve şeref ağını nasıl kullanacak? Bunları daha ileride görecek, izleyeceğiz. Şimdi 1914 yılının başındayız. Ve bu yıl, insanlık tarihine büyük bir Dünya Harbi getirecek. Biz, Enver Paşanın tertip ve

iradesi ile bu harbe katılacağız. Fakat şimdilik bu harbin hikâyesine girmeden önce, Balkan Harbi sonrasında imparatorluktaki duygu ve fikir âleminde çok önemli bir akıma, yani Türklerde *milliyetçilik* cereyanının doğuşu ve gelişmesi hadisesine, etraflıca bir şekilde göz atmalıyız. Yani adına Türkçülük, Turancılık dediğimiz akım? Eğer bu akımı gereği gibi işlemez ve değerlendiremezsek, hem Birinci Dünya Harbi, hem daha sonrası, daha doğrusu çok dikkate değer bir *neslin* psikolojik yapısı ve ruhî atmosferi ile *fikir* yapısı bizim için meçhul kalır. Bunlar ise Enver Paşa ve devrinin, büyük ve üstünde durulması gereken bir faslını teşkil eder...

Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Problemleri

Balkan Harbi ile Birinci Dünya Harbini yaşayan aydın nesil ve subaylar, birbirleri ile çelişen ve hepsi de devletin hayatı ve kaderi ile ilgili, üç ayrı görüş, üç ayrı akım karşısında bulunuyorlardı: Islâmcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük!.. Bunlara bir de Garpçılığı eklersek, tutulacak yollardaki çaprazlaşma tamam olur...

Enver Paşa, bu üç veya dört akımın hiç birinde, tam yerini bulamadı. Daha ilerlde ve Orta Asya'da yaşanacak dramda, bu yön tayinsizliğinin, büyük etkisi olacaktır...

XII

ÇARPIŞAN ÇARKLAR:

Şimdi, millet dediğimiz tarihsel kategori, yahut *millet* kavramı ile, milliyetçilik dediğimiz akım üzerinde biraz duracağız. Ama daha önce, Osmanlı toplumunu ve Osmanlı aydınını, çarpışan çarkları arasında saran bir çelişmeye, burada da değineceğiz. Gerçi biz bu çarpışan çarkları, imparatorluğun *etnik* ve *etnolojik* yapısını işlerken, bu eserin birinci cildinde oldukça belirtmişizdir. Ama burada da bu konuya, Türk milliyetçiliğinin doğuşu bahsine girerken kısaca değinmekte fayda görüyoruz.

Bu eserin birinci cildinde ve imparatorluğun etnik yapısını incelerken belirttiğimiz gibi, Osmanlı imparatorluğu, bir *halklar topluluğu* idi. Yani tek ırkın hâkimiyeti temeline dayanan ve bu ırkın da milliyet şuuruna (bilincine) ulaştığı, *millî* bir devlet değildi. Zaten hiç bir imparatorluk millî değildir. Çünkü imparatorluklar, cihan devletleridirler. Bu cihan devletleri, tarihin şu veya bu safhasında şu veya bu coğrafî alandan harekete geçen bir yayılma ve istilâ gücünün hamlesi ile kurulurlar. Bu güç, şartların şu veya bu çeşit elverişliliği sonunda, ayak bastığı başka coğrafî alanları ve önüne gelen ırkî toplulukları veya halkları, silâh gücü ile, teşkilât gücü ile kendi idaresi altına alır. Böylece hâkimiyetini, cihanın büyük bir parçası üstünde kurar, yürütür. Kısacası imparatorluk demek, istilâcı bir dalganın, başka ülkeler ve halklar üstünde yerleşmesi, hâkimiyetini tesis etmesi demektir.

Şu halde imparatorluk, yalnız onu kuranların veya onun kuruluşunda öncü olan bir ırkın veya halkın değil, tek bir idare altına alınan nice nice halkların topluluğu demektir. Yani bir imparatorlukta, ayrı ırklardan, ayrı diller konuşan, ayrı

tarihî gelişmelerin veya oluşların eseri olan bir sıra kavimler veya halklar aynı sınırlar içinde yaşarlar. Bu sebeple de bir imparatorluk, bir millî birlik arz etmez. İmparatorluk, millî bir kuruluş veya teşekkül değildir. Meselâ eski İran devleti, meselâ Roma imparatorluğu, Bizans, İslâm veya Cermen, Rus imparatorlukları, böyle kuruluşlardı. Osmanlı imparatorluğu da böyle bir halklar topluluğu, böyle bir teşekküldü. Ama millî değildi. Öyle olunca, bir millî akımı veya ülküyü temsil etmiyordu. Zaten imparatorluğun adı da, bir milletin hâkimiyetini ifade etmiyordu. İmparatorluğun adı, Osmanlı devleti idi. Ve Osman adı sadece, bu devletin kuruluşuna önder olan başbuğun adından geliyordu. Meselâ Selçuk imparatorluğunda olduğu gibi. Hatta asırlar boyunca idare de, ordu da gayri millî idi. Orduyu, aslında devleti kuranların kanından insanlar değil, istilâ edilen ülkelerin halklarından olan devşirmeler teşkil ediyordu. Böyle olunca bir süre sonra devletin başında, daha ziyade ordudan geldikleri için, devleti kuranların kanından olmayan devşirmeler, köleler yer alıyorlardı. Zaten saray, yani saltanat hanedanı da bir kan saflığı gütmüyordu. Bütün kadın sultanlar, bütün padişah anaları, hele Fatih'ten sonra hep yabancı ırklardan alınan köle kadınlardan geldiler. Hanedanda bu kan yabancılığı, Osmanlı imparatorluğunun son padişahlarına kadar devam etti.

İmparatorluğun kronolojisini inceleyen dört ciltlik bir eser (1) bütün Osmanlı sadrazamlarının ırk ilişkileri ile, iktidar sürelerini verir. Bu listeyi incelediğimiz zaman görürüz ki Türk asıllı sadrazamlar Osmanlı devletinde, beş on parmakla sayılacak kadar azdır. Aynı suretle diğer bir eser, belki de bu kronolojiye dayanarak, Fatih Sultan Mehmet'ten, Birinci Sultan Ahmet'e kadar geçen 150 yıl içinde, yani imparatorluğun en güçlü devrinde gelmiş geçmiş olan 37 sadrazamın milliyet, daha doğrusu ırk asıllarını sıralamıştır (2). Bu listeyi incelersek görürüz ki, bu 37 sadrazamın içinde Türk asıllı görünen, yalnız 3 sadrazam vardır! Diğerleri hep, Rum, Hırvat

(1) İsmail Hami Danişment: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi.*
(2) Ali Kemal Meram: *Türkçülük Mücadeleleri Tarihi.* s. 53-54.

(Slav) Arnavut asıllı kimselerdir. Bu tasnifi, şeyhülislâmlık, yeniçeri ağalığı, vezirler, kumandanlar gibi kademelere götürürsek, tabiî aynı neticeleri alırız.

***

İşte 1908 ihtilâli ile Genç Türkler, Osmanlı imparatorluğundan böyle bir halklar topluluğu devraldılar. Fakat bu imparatorluğa karşı millî şahsiyetleşme, milliyetçilik akımları, millî istiklâl mücadeleleri, artık almış yürümüştü. Buna karşılık kendilerini imparatorluğun hâkimi sayan Türk unsuru ile, Türk aydınları veya idarecileri için ise; Türk varlığından, Türk benliğinden, Türk milletinden, hatta Türk milletinin ayrı kültür veya problemlerinden bahsetmek, akla gelmez bir haldi.

Sonra, imparatorluğu teşkil eden halklar arasında, yalnız milliyetçilik cereyanları başlamakla kalmamış, hatta millî istiklâl mücadele ve savaşları sürdürülerek, millî devletler kurulmaya başlamıştı. Yani imparatorluk, millî devletlere bölünüyordu. Meselâ Balkan yarımadasında, ve bu eserin birinci cildinde etrafıyle işlendiği gibi, Sırp, Yunan, Romen, Bulgar devletleri, XIX. yüzyıl içinde kurulmuşlardı. Bu halklarda millî şuur (bilinç) doğmuş, gelişmiş, kökleşmiş ve millî devletler şeklinde ilk mahsullerini vermişti.

Ortada açıkta kalan, yani kendi milliyetinden, millî kültüründen, millî davalarından bahsetmekten alıkonulan, kısacası millî şuur ile, milliyetçilik cereyanlarından yoksun olan, yalnız Türklerdi.

Türk millet ve milliyetçiliği kavramları, Türkler için bilinmeyen, güdülmeyen söylenilemeyen sözlerdi. Ve 1908 ihtilâli, yani İkinci Meşrutiyet öncesinde Türkiye'de bir milliyetçilik cereyanından bahsedilemez. Ama burada biz, adına milliyetçilik öncesi devir diyebileceğimiz bu safhadaki bazı işaretlere de kısaca değinerek, asıl Türk milliyetçiliğinin doğuşu bahsimize gireceğiz. Çünkü Enver Paşanın tek söz sahibi haline geldiği bir devrin problemlerini inceleyen bu ciltte, Türkiye'de millet ve milliyetçilik hareketinin ana hatları ile incelenmesi,

devrin getirdiği değer hükümleri ile, karakteristik davalarını izlemek ve anlamak bakımından şarttır.

***

İnsanoğullarının kümeleşmesinde ve yaşantısında, çağdaş anlamda *millet* denilen toplum şekli, o kadar eski değildir. Tarih içinde *milliyetçilik* denilen akım ve aksiyon ise, büsbütün yenidir. Tarih ve sosyoloji bilginleri milliyetçilik hareketlerinin doğuşunu, ancak Fransız İhtilâlinden başlatırlar. Buna göre, Fransız İhtilâlinden sonraki çağ, milliyetçilik çağıdır.

Fakat biz şimdi biraz, *millet* ve *milliyetçilik* kavramları üzerinde duralım. Ve bu yoldan, 1908'den sonra Osmanlı imparatorluğunda Türk milliyetçiliğinin doğuşu ve problemleri bahsine girelim (1). Bunun için ilk açıklanması gereken sorular, elbette ki şunlar olacaktır:

— *Millet* nedir? *Milliyetçilik* nedir?

Bu soruların cevaplarını araştırırken derhal şunu belirtmeliyiz: Gerek millet denilen toplum şeklinin, gerek bu toplum içinde milliyetçilik denilen akımın herkes için, her tarafta kabul edilmiş, kesin, tam ve sınırlı bir tarifi, bugüne kadar ortaya konulmuş değildir. Bu konuları işleyen sosyoloji ilmi ve bu ilmi kullanan sosyologlar, böyle tam ve kesin tariflerin ortaya konulamayacağında da görüş birliği halindedirler. Bunun için, millet denilen sosyal kümeleşmenin tarifinde, çeşitli hâkim ölçülerden hareket olunarak, çeşitli tariflere varılmıştır. Bu suretledir ki, meselâ milletin *ırk* açısından tarifi, kavim açısından, coğrafya açısından, imparatorluk kümeleşmesi açısından, din açısından veya milleti teşkil eden bireylerin kendi iradelerine göre bir millî topluma bağlılıkları açısından tarifi gibi.

---

(1) Bu konuda eserler zengindir. Fakat başlıca dillerden de araştırma ve derlemeler yapmak suretiyle Türk okuyucular için gereği kadar malzeme vermek bakımından, Istanbul Dârülfünunu İctimaiyat Hocası Merhum Mehmet İzzet Beyin, *Milliyet Nazariyeleri ve İctimai Hayat* isimli eserini tavsiye ederiz. İkinci baskı: Ötüken Yayınevi, 1969.

Millet kelimesi, aslında Arapça bir sözdür. Fakat Arapçada bu söz, din ve şeriat manasına yahut din topluluğu anlamına gelir (1).

Bizim burada ilk unsur olarak ele alınan *ırk* (race) millî kümeleşmenin temelinde, elbette ki etkilidir. Ama ne var ki ırk (bu kelime şimdi bizde *soy* sözü ile de ifade edilmektedir) antropolojik bir kavramdır. Ve aynı anatomik türlere mensup olan fertler demektir. Yani insan kümelerinin; vücut yapılarındaki müşterek ölçü ve vasıflara göre tasnifi demektir.

Ama ne var ki ırklar, daha tarih öncesinden beri ardı arası kesilmeyen göçler, savaşlar ve benzeri sebeplerle birbirlerine karışmışlardır. Bugün dünyanın hiç bir yerinde, bir saf ırk topluluğu ve numunesi yoktur. Hulâsa ırkın, antropolojik, yani hayvanî-beşerî bir kavram oluşu, millet denilen toplumun ise, tarihî-sosyal bir kategori, yani tarih içinde ve çeşitli ırkların birbirine karışması (tesalüp) ile şekilleşmiş bir varlık bulunuşu milleti; ırkî bir toplum olarak almayı kesin olarak imkânsız kılar. Meselâ şimdi önümde duran «Orta Asya Göçlerinde Tunçderililer» isimli esere göre biz Türkler, bir taraftan Orta Avrupa'ya, diğer taraftan Avustralya ortalarına ve bir başka istikametten de kuzey, orta ve güney Amerika'ya kadar, adları bu kitabın kabında da yazılan en az, tam 194 ırk grubu veya kavimlerle kardeşiz, soydaşız. Bunların içinde, daha İlkçağda medeniyetleri silinen Etrüsklerden, Kamçatka kavimlerine, Taciklere, Lazlara, Karayiplere, Mayalara kadar nice kavimler yer almaktadır (2). Millî toplumlarda elbette, evvelâ bir ırkın, ama ondan sonra da bin bir ırk karışımının hissesi vardır. Yani ırk, millet demek değildir. Bu sebeple ırkî milliyetçilik, zamanımızda hâkim bir milliyetçilik cereyanı olarak kendini koruyamamaktadır.

Tam anlamı ile ideal millet, yani olması hayal edilen, ama ulaşılamayan tamamlık, yahut mükemmeliyet, elbette ki şöyle olabilirdi:

---

(1) Müderris Mehmet Ali Ayni: *Milliyetçilik*. 1934.

(2) Halûk Cemil Tanju: *Orta Asya Göçlerinde Tunçderililer. Fiziksel ve Sosyo-Kültürel*. 1970. Istanbul Matbaacılık A.Ş.

Irk birliği,
Toprak-vatan birliği,
Dil-kültür birliği,
Dilek birliği (ruh ve fikirde birlik),
Devlet birliği...

Evet, bütün bunları kendinde toplayan bir millet, ideal anlamda millet olurdu. Ama ne var ki yeryüzünde böyle bir millet yoktur. Hiç bir zaman da olmamıştır.

Hulâsa bugün, kendilerine millet diyebileceğimiz bütün toplumlar, hem kendi ırk köklerini karıştırmışlar, hem de yurt, vatan, dil, kültür ve devlet değiştirmişlerdir. Biz de bunlardan biriyiz. Şimdi Avrupalı milletler olarak yurt, kültür ve devletlerini yapan toplumların aslı nasıl Hindistan'dan veya Kafkasya'dan ise, dilleri, kültürleri nasıl karma müesseseler ise, devletlerini nasıl ancak XIX. yüzyılda şekilleştirebilmişlerse ve o da tam değilse, biz de onlar gibiyiz. Asıl ırkımız Ural-Altay köküydü. Vatanımız Altay, Güney Sibirya, Orta Asya'daydı. Ama bugünkü dil ve kültürümüz, anadil ve kültürümüze hiç benzemez. Anadilimiz diyebileceğimiz Göktürk Türkçesini, bugün anlayamayız. Türklerin ilk ve en eski yazısı sayılan Göktürk harfleri ise bize, Çin harfleri kadar yabancıdır. Ama Osmanlı imparatorluğunda dahi gene de bir Türk milleti var mıydı? Elbette vardı. Bir zaman kendini bilen, sonra bir zaman kendini inkâr eden, medreselerinin kapısından Türk sözünü, Türk tarihini, Türkçeyi sokmayan, ama bir gün gelip, gene kendini arayan, bulmak isteyen bir Türk milleti vardı. Zaten bizim de bu bahiste konumuz, işte bu millette milliyetçilik duygusunun doğuşudur. Uyanışıdır. Bu uyanış, gerçi çok yeni bir zamanda başlar. Yani Osmanlı Türklerinde millet şuuru ve milliyetçilik fikri, yahut akımı, ancak 1908 ihtilâlinden sonra harekete gelir. Ondan önce hiç mi işaretler yoktu? Elbette var. Nitekim biz bu bahiste, eski devrin çabalarına da kısaca değineceğiz. Fakat bu özetlemeden önce, ve kesin bir millet tarifi ile, ideal bir milletin yeryüzünde mevcut olmadığını da tekrar ederek, millete gene de bir tarif formülü vermeye çalışalım.

Çağımızda millet; yahut Batı dillerinde az çok müşterek olan nation kelimesi ile anlaşılan varlık, tarih içinde gelişen bir sosyal kümeleşmedir demiştik. Bu kümeleşmede, ekonomik, kültürel, siyasal, psikolojik ve diğer unsurlar ve müesseseler, bu tarihî gelişmede, millet varlığına vücut verirler. Bu şekilleşmede; tarih boyunca coğrafya, morfoloji, toprak, iklim, akarsuların, denizlerin varlığı veya yokluğu, komşu toplumların kuvvet, dil, kültür veya din, ekonomik yapıları gibi pek çok unsurların da ayrı ayrı tesiri vardır. Meselâ biz Türklerin tarihî kaderinde, ta Çin sınırındaki Altay ve Tiyanşan dağlarından, Akdeniz'e kadar uzanan yüksek yaylalarla, Orta Asya ova ve sahralarının, küçük baş mera hayvancılığına dayanan aşiret hayatını sürdürmemizde, elbette ki etkisi vardı. Ama bütün bu tarihî yoğuruluş içinde Türkler, daha ziyade, milleti değil, devleti benimsediler. Onun için bizde, imparatorluktan devraldığımız bir *millet* tarifi yoktur. O halde böyle tarif ve formülleri 1908 ihtilâli sonrasından arayacağız. Bu bakımdan meselâ:

Tarih birliği,
Dil birliği,
Dilek birliği (ruh ve örf ve âdetlerle kültür birliği).

milletin temel unsurları sayılabilir. Osmanlı Türklerinde milliyetçilik akımı öncesinin tanınmış simalarından Kırımlı İsmail Bey Gasprinski (Gaspralı İsmail Bey) milleti:

«Dilde, fikirde, iş'te birlik...»

şeklinde ifade ediyordu. Meşrutiyet devrinde Türkçülük cereyanının önderlerinden Yusuf Akçora Bey, milleti şöyle tarif eder:

«Millet; ırk ve dilin esasen birliğinden dolayı, içtimaî vicdanında birlik hasıl olmuş bir cemiyet-i beşeriye (yani insanlar topluluğu) dur.» (1).

Tarif eleştirilebilir. Özellikle ictimaî vicdan kavramı üzerinde çok çelişmeli görüşler meydan alabilirler. Bizde hem mil-

(1) Y. Akçora: *Türk Yılı.*

let kavramı, hem de milliyetçilik akımı üzerinde hem önder, hem düşünür olarak beliren hem de o günkü nesle, Turan ve Turancılık gibi bir de ülkü getiren Ziya Gökalp'in millet tarifi de şudur:

> *«Millet; dilce, dince, ahlâkça ve bediiyatça (güzel sanatlar) müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir. Türk köylüsü bunu, dili dilime, dini dinime uyan diyerek tarif eder. Bir insan, kanca müşterek bulunduğu insanlardan ziyade, dilde ve dinde müşterek bulunduğu insanlarla beraber yaşamak ister. Çünkü insanî şahsiyetimiz, bedenimizde değil, ruhumuzdadır. Maddî meziyetlerimiz ırkımızdan geliyorsa, manevî meziyetlerimiz de, terbiyesini aldığımız cemiyetten gelir.» (1).*

Bu tarifleri, daha çoğaltabiliriz. Fakat gerçek olan şudur ki, dünyada milletler vardır. İmparatorluklar dağıldıkça, milletler kendi yerleşmiş bulundukları topraklarda, kendi millet yapılarını yaratmaya, tamamlamaya çalıştılar. Avrupa'da bu hareket XIX. yüzyılda başladı. Bizde ancak XX. yüzyılın ilk yıllarında, 1908 ihtilâlinden sonra hareket canlandı. Çünkü imparatorluk artık, bizde de dağılma işaretlerini vermişti. Bizde de millete doğru bir hareket ve akım, yahut aksiyon (eylem) kaçınılmazdı. Bu akım ve eylemin adı ise, milliyetçilik (nasionalism) dir.

***

MİLLİYETÇİLİK NEDİR?

Milliyetçilik her şeyden evvel, millî bir dünya görüşüdür. Dünya görüşü ise, muayyen bir açıdan topluma ve tarihe bakıştır. Bu bakımdan meselâ, materyalist dünya görüşü yahut idealist dünya görüşü veya bu arada din açısından dünyayı görüş gibi çeşitli görüş ölçüleri olduğu gibi, bir de olayları ve çağın akımını, millî açıdan görmek ve değerlendirmek de, milliyetçi dünya görüşünü teşkil eder.

(1) Z. Gökalp: *Türkçülüğün Esasları.* Varlık baskısı. s. 11.

Bu bakımdan milliyetçilik, ancak teşekkül etmiş bir millet yapısında gelişir. Yani milliyetçilik aslında, belirli ve şekillenmiş bir millî kültür işidir. Aşiretlerden teşekkül eden bir halk içinde, ne çağdaş anlamda milletten, ne de milliyetçilikten bahsedilebilir.

Demek ki milliyetçilik, ancak ve tam anlamı ile, bir *millet* içinde vardır. Milliyetçilik, millet yapısının bir mahsulüdür. Ve *fikrî* bir mahsulüdür. Milliyetçilik, bir *millî fikirler manzumesi*dir. Milliyetçi olabilmek için, evvelâ ortada bir milletin olması, sonra da milliyetçinin, bu milletin tarihini, yapısını bilmesi, davalarını kavraması, yönleri, hedefleri benimsemesi ve bunlara göre kendi dünya ve toplum görüşüne, milliyetçi bir yön tayin edebilmesi lâzımdır. Onun içindir ki milliyetçilik, aydın insan işidir. Yoksa kişinin milletini sevmesi, milletine güven duyması, onun varlığını kanıyle, canıyle savunması, bir millî bağlılıktır ama, asıl milliyetçilik dediğimiz fikirler sistemi, yahut toplum görüşü demek değildir.

***

BİZ KİMİZ?

Türk milletine ana vatan olan ve Enver Paşa devrinin millî sloganlarını besleyen ve bir gün Enver Paşanın da topraklarında can vereceği Türklük, Türk ili ve onun mahsulü olan atalarımız üzerinde elbette ki durmalıyız.

Biz Türkler, büyük Asya anamızın bağrından taşan gür ve güçlü insanoğulları selinin kollarından biriyiz. Bu sel, Tiyanşan-Altay silsilelerinin iki tarafından kaynadı. Doğuya yayılanlar, Mongoloid ırklar kollarını teşkil ettiler. Çin'e, Güneydoğu Asya'ya, Japonya'ya, Pasifik adalarına yerleştiler. Moğollarla Çinlileri, Japonya ile Güney Asya ve Pasifik Mongoloidlerini bu kola bağlayabiliriz. Gerçi Mongollarla Batıya yayılanlar ve bu arada bizim de bağlı bulunduğumuz Ural-Altay kavimleri arasında, ancak coğrafî münasebetlerden gelen bir yakınlık vardır. Ama biz Türklerin de bağlı bulunduğumuz asıl soy, Orta Asya ile daha Batıya ve güneye doğru, iki ana kol halinde yayılan, yerleşen kollardır. Bu iki koldan biri

Fino-Uğriyenlerdir ki, Çavuşlar, Çeremişler, Finler, Laponlarla Macarlar gibi antropolojik toplumları içine alır. Buna, Ural-Altay kolunun, Ural kavimleri de diyebiliriz. İkinci kol ise, asıl Altay kavimleridir ki, biz Türkler, bu kolun ana şubelerinden biriyiz. Sibirya ormanlarındaki Yakutlardan, Tiyanşan eteklerindeki Uygurlara, eski Çağataylara, Kırgızlara, Özbeklere, Azerbaycan Türklerine, Kazaklara, Tatarlara ve daha nice şubelere kadar hepimiz, bu kolun, yayılan ve açılan boyları, uluslarıyız. Ancak bunların, meselâ Kırgızlar veya kısmen Tatarlar gibi bazı boyları, Moğollarla vaktiyle ve oldukça sıkı kan karışımlarına maruz kaldıkları için, antropolojik bakımdan, bazı mongoloid vasıfları, vücut yapılarında taşırlar.

Ama ne var ki, arada sızmalar olsa bile, aslında Orta Asya kavimlerinin bu istikametten güneye akınları, ancak sekizinci asırda, yani İslâmlığın doğuşu ve güneyden gelen İslâm ordularının İran imparatorluğunu çökertip İran seddinin açılması ile mümkün oldu (1). İşte bu yoldan artık serbestçe geçip Horasan'da saltanatlar kuran Karahanlıları, Hindistan'a kadar inen Gaznelileri bir tarafa bırakırsak, bizimle soydaş, yani her ikimiz de Oğuz boylarından olan Selçuklularla Osmanlılar, bu seddin yıkılması sayesindedir ki İran, Suriye ve Anadolu'ya yerleşebildik. Selçukluların çökmesi üzerine de, kendi devletimizi kurarak Avrupa'ya geçtik. Ve meselâ Tuna boylarında (Deliorman) Tuna ağızlarında (Gagavuzlar, Peçenekler) ve Kırım'da, güneyden değil de kuzeyden gelen soydaşlarımızla karşılaştık. O sırada Avar ve Kuman kalıntıları bile Romen-Macar topraklarında henüz yaşamakta idiler...

*
* *

TÜRK ADI NEREDEN GELİR?

Türk adı, yazılı bir metinde evvelâ, Göktürkler devleti dediğimiz ve Altay'lardan Hazer denizine kadar yayılan bir hakanlığın kullandığı Göktürk yazılarında geçer. Bu devlet, İsa'dan sonra 552'den 745 yılına kadar 193 yıllık bir hâkimiyet sür-

(1) Müslümanlık Türklere, evvelâ Karahanlılar devrinde girdi.

dürür. Türk tarihinin ilk yazılı vesikalarını veren ilk Türk yazıları, yani Orhun kitabeleri, bu devletin kurucuları olan iki kardaşın, yani Bilge Kağan (Hakan) ile kardaşı Gültekin'in (yahut Kültiğin'in) işlerini ve zaferlerini anlatırlar. Fazla olarak bu yazılarda Bilge Kağan, kendi ulusuna, ulusun selâmeti ve hatırasının korunması bahsinde, çok dikkati çekici tavsiyelerde bulunur (1). Göktürkler devleti, Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma bölünmüştür. Her kısma bir hakan başbuğ olurdu. Ama Batı hakanı, Doğu hakanına tabî kalırdı. Göktürk devletinin başkenti, Cengiz'in başkenti olan Karakurum'un 60 kilometre kadar kuzeyindeki Ötüken mevkii idi.

Göktürkler kendilerini Türk olarak anarlar. Daha önce işaret ettiğimiz gibi Türk kelimesi, ilk Türk yazıları olan ve Orhun civarında bulunduğu için Orhun kitabeleri olarak adlandırılan taş sütunlardaki yazılarda geçer. Bu yazıların, 1237 yıl önce yazılmış oldukları hesaplanır. Göktürkler, bağımsız bir devlet kurup, ilk Türk yazıları da düzenlenmeden önce, elbette ki gene Türkler vardılar. Devlet, tabiî bir hanedan ve aşiret devleti idi. Yani Göktürkler, Türk boylarından, aşiretlerinden kurulmuştu. Büyük düşman Çin'di ama, devleti kuranlar, Çin kadar kendi kardeşleri olan boylarla da çarpıştılar. Bir hanedan ve aşiret devletinde ise, çağdaş anlamda millet değil, ileride milletin hamurunu yoğuracak olan milletleşme unsurlarının mevcut olması tabiîdir. Fakat şimdilik bilinen şudur ki, kendilerini Türk sayan, yazılarına göre çözülen dillerinde, o zamanki Türkçenin sözleri bulunan ve yazıya sahip olan ilk Türk devleti Göktürklerdir (2).

---

(1) Bu yazılar hakkında toplu ve etraflı bilgi için, Hüseyin Namık Orkun'un, üç kitapta toplanan ***Eski Türk Yazıtları*** isimli eserine baş vurulabilir. 1938 Istanbul. Devlet Basımevi.

(2) Yukarıdaki eserde, en eski Türk yazısının bulunmasına ve okunmasına hizmeti geçen bütün yabancı uzmanlar sayılmıştır. Bu tür Türkoloji araştırmalarına dayanarak ve bunları derleyerek Göktürkler hakkında yeteri kadar bilgiyi de, T. Yılmaz Öztuna, ***Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Türk Tarihi*** isimli 12 kitaplık eserinin birinci cildinde derlemiştir. H. N. Orkun'un dört ciltlik ***Türk***

Böylece kendini Türk olarak tanıyan ilk Türk devletini Göktürklerde gördüğümüz gibi, ilk ve yazılı olarak Türk kelimesini de, onların tarihe bıraktığı taş sütunlarda buluyoruz. Türk kelimesinin manasına gelince, Hüseyin Namık Orkun, Türk Yurdu dergisinin, 1954 yılına ait I numaralı sayısında yayınladığı araştırmalarda, bu konuyu çözümlemeye çalışır. Ve bu konudaki yabancı araştırmaları da toplar. Kaşgarlı Mahmut da «Divan-ı Lugat-ı Türk» isimli eserinde (1072-1074) bu sözün manasını araştırır. Birbirinden çok farklı olmayan yorumlarla anlaşılan şudur ki, Türk kelimesi, ya güçlü-kuvvetli, yahut da olgun-erişkin manasına gelmektedir. Fakat asıl olan Türk kavminin varlığı, tarih içinde milletleşmesi ve bugün bir millet haline gelişidir. Millî şuuruna doğru yürüyüp, milliyetçiliğini geliştirmesidir. Böyle olduğu için, bu uzun isim araştırmaları üzerinde durmayacağız...

***

İLK TÜRKÇÜLER:

Çağımızda millet fikrinin ve milliyetçilik akımının doğduğu ve yayıldığı saha, XIX. yüzyılda Batı ülkeleri olduğu için Batı Türkleri, yani Osmanlılarla Rusya Türkleri arasında belirdi. Avrupa'ya yakınlıktan gelen bu başlayışa, Batıda gelişen ve gittikçe ilim-bilgi halini alan bir çalışma kolu etkili oldu. Bu bilgi kolu, Türkoloji, yani Türklerin tarih, dil-kültür, arkeoloji ve folklor gibi kültür kolları ile uğraşan araştırmalardır. Bu kolun en ünlü şahsiyetleri, Ruslar, Finler, Macarlar, Almanlar, Danimarkalılar ve diğer Batı milletleri arasında yetiştiler. Bu Türkologların adları, Türkçülük hareketinden ve eski Türkler tarihinden bahseden eserlerde, uzun listeler teşkil ederler.

Fakat biz Türklerin, bu araştırma ve çalışmalara katıldığımızı ispatlayan Türk bilginleri, ne yazık ki yetişmemiştir. Biz Osmanlı Türklerinde eski Türklerin tarihi hakkında ilk

---

Tarihi (1946-Akba Kitabevi) ile Necip Asım Beyin, Lehon Kahun'dan alınan bilgilerle, Doğu kaynaklarını işleyerek yazdığı *Türk Tarihi* eski harfli ve fakat değerli eserlerdir.

eser ancak, Mustafa Celâlettin Paşanın Fransızca olarak yazdığı ve 1869'da yayınlanan «Les Turcs Anciens et Modernes» isimli kitabı olarak görünüyor. Mustafa Celâlettin Paşa Polonyalıdır. Lehistan ihtilâllerinden sonra Osmanlı ülkesine sığınmıştır. Burada dil bilgisi, tarih bilgisi, haritacılıktaki bilgileri ile Osmanlı ordusunda vazife alıp paşalığa kadar yükselmiştir. Çeşitli muharebelere katılıp birçok defa yaralanmış ve 1875 Karadağ muharebesinde şehit olmuştur. Asıl ismi Kostantin Berjinski idi. Eski ve yeni Türklerin tarihi hakkında bilgiler veren eserinde, ayrıca çeşitli siyaset ve idare meselelerine de değinir. Bu eser, yayınlanışından 142 yıl geçtiği halde, henüz Türkçeye çevrilmiş değildir.

Tarih sahasında bu ilk ve tek eserden bahsederken, 1877'de açılan Birinci Mebusan Meclisine başkanlık eden Ahmet Vefik Paşanın, Türk dili üzerinde ve Türk kelimeleri ile lehçelerini inceleyen «Lehçe-i Osmâni» isimli eseri de bu sahada bir çalışma olarak belirtilmelidir. Necip Asım da ilk derlemelerini daha Abdülhamit devrinde yapmaya başlar. İkdam gazetesinde yayınlar. Hulâsa 1908 ihtilâlinden önce ve lügat, dil, tarih alanlarında bazı araştırmalar olur. Ama bunların hepsi, milliyetçilik alanında siyasî, ideolojik bir çaba anlamı taşımazlar.

1908'den sonra ise Türkçülük, daha doğrusu Türk milliyetçiliği, siyasî-ideolojik bir nitelik alacaktır. Ve bu suretle Türk milliyetçiliğinin doğuşu, asıl bu devrede olacaktır. Balkan Harbindeki yenilgi ve bunun yarattığı ruh düşkünlüğü ise, bu harpten sonra Türk milliyetçiliğinin getireceği yeni ruh ve fikir hamleleri ile bilhassa genç neslin, Balkan Harbinin yarattığı aşağılık duygusundan kurtuluşunda önemli bir rol oynayacaktır.

Fakat biz Osmanlı Türkleri içindeki bu ruh, fikir ve ülkü hareketlerine geçmeden önce ve evvelâ imparatorluk sınırları dışında kalan Türkler arasında da, ilk milliyetçilik çabalarına kısaca göz atmalıyız.

⁂

RUSYA TÜRKLERİ ARASINDA TÜRKÇÜLÜĞE YÖNELİŞ:

Çarlık Rusya'sında yaşayan bütün Türk kavimlerinde asıl olan ruhî faktör, İslâmcılıktı. Çünkü bu Türkler arasında, çağdaş bilgiler veren mektepler açılamamıştı. Buna çarlık engel oluyordu. Eski gücünü kaybetmiş, seviyesizleşmiş ve artık haraba yüz tutan bina kalıntıları içinde varlığını sürdürmeye çalışan medreseler ise, artık birer cehalet yuvası haline düşmüşlerdi. Orta derecede mektepler, ancak Rus Gimnazyumlarıydı. Yüksek mekteplere ve üniversitelere ise Türklerin girişine, Rus maarif siyaseti engeldi. Avrupa'ya tahsil için gitmek isteyen Türk gençlerine, bin bir engel çıkarılıyordu. Gerçi Rusya'da, biri Orenburg'ta (Başkırdistan) biri de Tiflis'te (Gürcistan) iki Müslüman başmüftülüğü dairesi vardı. Ama bu mevkilere getirilen müftüler, ancak çarlığın güvenini kazanmış insanlar olurdu. Varlıkları çar saltanatında, dekoratif bir özellikten başka bir şey ifade etmiyordu. Bunun içindir ki meselâ 1917 ihtilâlinden sonra, Rusya çarlığı içinde girişilen mahallî istiklâl hareketlerinde en ziyade ihtiyaç duyulan unsurlar, yüksek tahsil görmüş aydınlardı. Ve bunların sayısı, Azerbaycan'da, Tataristan-Başkırdistan ve Orta Asya ülkelerinde, parmakla sayılacak kadar azdı...

Rusya'da millî hareketler, Rus imparatorluğunun 1905 Rus - Japon Harbinde yenilgisinden sonra hızla gelişmiştir. Nitekim Rusya'da sınıf kavgaları da aynı dönemde alevlenmiş ve 1905 - 1907 arasında meselâ devlet merkezi olan Petersburg'ta, âdeta hükümet içinde hükümet denebilecek bir işçi-asker örgütü faaliyetini sürdürmüştür. Rusya'nın Meşrutiyet rejimine az çok yönelişi de bu safhada başlar.

Fakat Rusya Türkleri arasındaki milliyetçilik çabaları hiç bir zaman, bir maarif ve gazete çerçevesini aşamadı. Hiç bir zaman siyasî ve istiklâlci bir akım halini alamadı. Hareketin mektep, tiyatro ve basın sahasındaki gelişmeleri de fazla ileri gidemedi. Çünkü mutaassıp İslâmcılık, millî şuuru her tarafta köstekliyordu. Bu İslâmcılığın sözcüleri olan imam ve ahuntlar ise, çok defa kara cahil ve gerici idiler. 1919'da Kafkas-

Ziya Gökalp

Akçoraoğlu Yusuf Bey

ya'nın Nuha şehrinde bir mektep hocası olarak işe başladığım zaman, bende önce Abdülhamit baskısından kaçarak buraya sığınan bir başka Türkün açtığı mektep için yaptırdığı sıraları, oradaki Sünnî imamının, mektep avlusuna çıkartarak gaz döktürtüp yaktırdığının hikâyesini dinlemişimdir. Aradan geçen yıllar da pek fazla değildi. İslâmcılığın ve dinin sözcüleri geçinen bu tür din adamları, bütün Rusya Türkleri çevresini kaplamıştı. Meselâ Buhara'da, gazete okudukları, pantolon giydikleri, sakal bırakmadıkları gibi sebeplerle toptan öldürülen binlerce «Cedit» lerin, yani «Yenici» lerin hikâyesini, bu eserin üçüncü cildinde etrafıyle vereceğiz. 1914-1918 Harbi başlayınca, Türklerle de harp eden Rus askerlerinin zaferi için dua törenleri tertipleyen hocalardan da, ilerki bahislerde bilgi verilecektir.

Rusya Türkleri arasında ve Türkçülüğe dönük çalışmanın en verimli önderi olarak Kırımlı İsmail Gasprinski'yi hatırlamalıyız. Gerçi Rusya Türkleri arasında ilk Türkçe gazete olan «Ekinci» yi, 1875'te Azerbaycanlı Melekzade Hasan Bey çıkardı. Hasan Bey aydın bir Türktü. Ama gazetenin ömrü kısa oldu. Gazete, milliyetçi olmaktan ziyade, maarifçiydi. Gazetenin okuyucusu ise, yok denecek kadar azdı. Nitekim Hasan Bey gazetesini kaparken, milletdaşlarına şöyle seslenir:

«Ey kardaşlar, sizin bu can çekişme halinizde bir tek gazeteniz Ekinci vardı. Bırakalım, o da ölsün...»

Bu arada Kazanlı Şehabettin Mercâni'yi de Tatar soydaşlarına, İslâm taassubu içinde kapalı kalmayıp, bir de Tatarlıkları olduğunu hatırlatan, yani milliyetçi önder insanlardan biri olarak anmalıyız.

Ondan sonra Tiflis (Gürcistan) ve Azerbaycan'da çeşitli gazete ve dergiler yayınlandı. Ama bunlarda halkı uyarmaya gayret görülse bile, Türklüğe dönük bir tutum ve davranış pek görülmez. Yalnız Azerbaycan'da tiyatro sahasında büyük bir eser vericisi ve aktif bir insan olan Mirza Fethali Ahundof'u, ayrıca ve önemle hatırlatmalıyız.

Hulâsa XIX. yüzyıl sonunda Rusya Türkleri arasında ve

Türkçülüğe yönelen hareketin başında biz, Kırımlı İsmail Gasprinski'yi görürüz. İsmail Bey daha 1881'den itibaren ve Rusça olarak Kırım'daki bir gazetede, Rusya Müslümanlığı üzerine yayınlara başlar. Ondan sonra kendi çıkardığı bir küçük gazetede «Türk ve Tatarların Dilde Birliği» meselelerini ele alır. Daha sonra kurduğu «Terceman» gazetesi ise, Rusya Türkleri arasında ilk ve son önemli organdır.

İki sene kadar Paris'te kalmıştı. Sonra İstanbul'a geldi (1874). Bir sene sonra Kırım'a döndü. İsmail Bey Rusya Türkleri arasında ilk milliyetçidir denilebilir. Kendisini Türk dili ve dil birliği mücadelesine verdi. Gerçi Kırım'ın merkez şehrine (Bahçesaray) belediye reisi seçildi, ama çarlık hükümetinden bir Türkçe gazete izni ve imtiyazı koparamıyordu. Nihayet ve çetin uğraşmalardan sonra Terceman gazetesinin müsaadesini aldı. Bu gazete Kırım'da değil, bütün Rusya Türklüğü âleminde, hızla etkiler yaptı. «dilde, fikirde, iş'te birlik» onun formülüdür. İsmail Bey, Garplılaşmak ve «İslâmı çağdaş anlamlar ve ölçülerle anlamak» konularına kadar her sahada yazılar yazdı. Yusuf Akçora şu hükmü verir (1):

> *«Öyle sanıyorum ki, bütün Türklük nazariyesini (teorisini) ilk evvel meydana çıkaran, eski Kırım hanlarının bugün terk edilmiş, âdeta unutulmuş, dünyadan ayrı ve uzak gibi yaşayan küçük başkentlerinde haftada bir yayınlanan, ufacık bir gazete olmuştur. Bu küçük gazete, Tercemandır. Yazarı ve yayıcısı, Gaspıralı İsmail Beydir. İsmail Bey, bütün Türk âlemini göz önünde tutarak, ona göre çalıştı. Tercemana göre, şu veya bu kola mensup Türkler değil, aynı dinden olan, aynı dili konuşan Türkler vardı...»*

Akçora'ya göre, İsmail Bey Gasprinski'yi bütün Türkçülük harekâtının merkez siması saymak doğrudur. Gasprinski' nin gazete yayınları kadar önemli bir hizmeti de, ilk derecedeki Türk mekteplerinde Türkçenin okunup yazılmasını kolay-

(1) Y. Akçora: *Türk Yılı.* 1928. s. 346.

Rusya Türkleri arasında bir öncü
İsmail Bey Gaspirinski

laştırmak için bulduğu ve «sesli harflerle» yazıya dayanan bir öğrenim sistemi oldu. Bu sistem etki sahasını hızla genişletti. İsmail Beyin ölümü 11 eylül 1914'tür. Kırım'da, Terceman idarehanesine bitişik olan evinde, yani vazife başında öldü.

Fakat İsmail Beyin milliyetçiliğinde ve tabiî Rus çarlığının da baskısı ile, siyasî Türkçülük ve hele Türklerin birleşmesi, Türk ittihadı (pantürkizm) görüş ve prensipleri elbette ki olamazdı. Bu fikrin duyulması, gelişmesi, ancak 1908 ihtilâlinden sonra Türkiye'de olacaktır. Şimdi artık, İkinci Meşrutiyette milliyetçilik fikrinin doğuşu ve problemlerine ve bu arada Pantürkizm-Turancılık bahsine geçebiliriz...

*
* *

İLK HAREKET BİZDE DE DİL VE DİLİ SADELEŞTİRME ÜZERİNDE BAŞLADI:

1908 ihtilâlcilerinin İkinci Meşrutiyete, bir milliyetçi şuuru ile girmediklerini biliyoruz. İttihat ve Terakki iktidarı da sonuna kadar Osmanlıcı kaldı. Enver Bey, Türkçü değil, Osmanlıcı-İslâmcı idi. Hatta bu eserin üçüncü cildinde göreceğiz ki, Türk soydaşlarımızı kurtarmak gibi görünen bir gaye ile Orta Asya'ya gittiği zamanda da, Türkçü değil, İslâmcı olmak zorunda kaldı. Çünkü vardığı topraklarda Türk kardaşlarımız, kendilerini Türk değil, İslâm sayıyorlardı. Türkçüler, Orta Asya'nın ceditleri, yeni yeni uyanmaya başlayan, fakat yetersiz bir kültür seviyesinde bırakıldıkları için, milliyetçilik bahsinde de ufukları ve dünya görüşleri dar olan gençler arasında az çok yerleşmeye başlamıştı.

1908 ihtilâline Genç Türkler, tam bir Osmanlıcılık şuuru içinde girdiler. Gerçi Rumeli'de yaşayan gençler ve bazı genç subaylar arasında, ancak Balkan komiteciliğine hayranlıktan gelen ve komiteciliğin görüş sınırlarını aşmayan bir nevi millî sezgi vardı. Ama bu, milliyetçilik demek değildi. Adına Türkçülük ve milliyetçilik diyebileceğimiz ilk cereyan ise, Selânik'te ve o da *edebî* sahada oldu. Bu akım veya cereyanın hedefi, Türk dilini sadeleştirmekti. Milliyetçilik bizde dilde başlıyor-

du. Bu harekete girişenler, Feyzullah Sacit'in çıkardığı «Genç Kalemler» dergisi etrafında toplandılar. Bu derginin çalışmaları, tarihî bir şans eseri olarak o sıralarda Selânik'e gelen ve Türkçülük akımına kısa zamanda kendi damgasını vuracak olan Ziya Gökalp'le güçlendi. Fakat Genç Kalemler, Selânik'te ve dilin sadeleştirilmesi bahsinde, hakikaten değerli ve hatırası unutulmamak gereken diğer güçlü, ama iddiasız bir genç de buldu: Ömer Seyfettin!..

Ömer Seyfettin bir genç subaydı. Makedonya'daki her genç asker gibi, subaylığının daha ilk günlerinden başlayarak Makedonya dağlarında geçen ve karşı taraf bakımından, milliyetçi bir kurtuluş hareketinin bayrağını dalgalandıran, sloganlarını sürdüren bir atmosfer içinde yaşadı. Hikâyeler yazmaya heves etti. Ve Ömer Seyfettin bu hikâyecilikte, sade Türkçe bakımından, şaşılacak başarı gösterdi. Konularının hemen hepsi Balkan hayatından, Balkan davalarından alınıyordu. O karmakarışık Osmanlıca, Ömer Seyfettin'in elinde birden berrak bir kaynak suyu kadar temiz, pürüzsüz hale geldi. Ziya Gökalp'in yazı ve fikir hayatına girişi de, Hürriyetin ilânından sonra Selânik'te, işte bu Genç kalemler hareketi ile başladı. O sıralarda Ziya Gökalp, doğduğu yer olan Diyarbakır'dan İttihat-Terakkinin temsilcisi olarak, cemiyetin Selânik'te yapılan kongresine gelmişti. Henüz yazı ve fikir hayatına karışmış değildi. Ama bunun için hazırdı (1).

---

(1) Mehmet Ziya 1876'da Diyarbakır'da doğdu. İlkokulu ve askerî rüştiyeyi (orta mektep) orada okudu. Kendi kendine Fransızca öğrendi. Bir süre Mülkiye İdadisine (yedi sınıflık lise) orada devam etti. Arapça-Farsça dersler aldı. Abdülhamit devrinde Diyarbakır'a sürülen ve İttihat-Terakkinin tıbbiyede, 1889'da kurucularından olan Arapgirli Abdullah Cevdet'in (Doktor) o yıllarda Ziya Beyin fikrî gelişmesinde çok yapıcı etkileri olduğu anlaşılıyor. Ziya Bey 25 yaşlarında Diyarbakır'da bir sinir buhranı geçirdi. İntihara teşebbüs etti. Fakat kurşun, beynin iki yarım küresi arasında kaldı. Ölmedi. Sonra Istanbul'a gelerek, parasız olduğu için Baytar (Veteriner) okuluna girdi. Ama, inkılâpçı fikirlerinden dolayı bir süre sonra okuldan çıkarıldı. Ve 9 ay hapsedildi. Memleketine sürüldü. 1899'dan 1908 yılına kadar memleketinde kaldı. İşte Abdullah Cevdet'in onun

Ziya Gökalp, bu mutlu dönemi şöyle anlatır:

«24 temmuz inkılâbından sonra Türkiye'de, Osmanlılık fikri hâkimdi. Bu sırada yayınlanmaya başlayan Türk Derneği mecmuası, gerek bu sebepten, gerek gene tasfiyeciliğe *(yani Osmanlıcadaki Arap-Fars söz ve kaidelerinin temizlenmesi) kapılmasından dolayı, hiç bir rağbet görmedi.*

31 mart ayaklanmasından sonra Osmanlıcılık fikri, eski gücünü kaybetmeye başladı. Vaktiyle Abdülhamit'e «İslâm ittihadı- birleşmesi» fikrini vermiş olan Alman imparatoru, bu fırsattan faydalanarak, Sultanahmet meydanında İslâm ittihadı namına (1) bir miting yaptırdı. Bu günden itibaren memleketimizde, gizli İttihat-ı İslâm teşkilâtı yayılmaya başladı. Genç Türkler, Osmanlıcı ve İttihad-ı İslâmcı olmak üzere, iki karşı kısma bölünmeye

---

üstündeki işlemeleri bu devre rastlar. Bu devrede okumak ve kendini yetiştirmek için bütün gücü ile çalıştı. 1908'de Diyarbakır'da, Dicle isimli küçük bir gazete çıkardı. İttihat ve Terakkinin bir şubesini o vakit Diyarbakır'da kurdu ve bu cemiyetin temsilcisi olarak 1910'da Selânik'teki cemiyet kongresine seçildi. Orada cemiyetin genel merkez komitesine intihap olundu. Bundan sonra Ziya Beyin, artık milliyetçilik, millî öncülük ve uyarıcılık hayatı başlar. Balkan Harbinden sonra Istanbul'da dârülfünuna (üniversite) hoca oldu. İctimaiyat-Sosyoloji kürsüsünü ele aldı. Değerli gençler yetiştirdi. Ve imparatorlukta milliyetçilik cereyanı ile Turancılık akımının şefi ve önderi oldu. Geniş bir yayın hayatına girdi. Birinci Dünya Harbi sonunda imparatorluk yenilince müşkül durumda kaldı. İngilizler tarafından Malta adasına sürüldü. Malta sürgünleri Ankara hükümeti tarafından kurtarılınca, o da Ankara'ya döndü ve az sonra, memleketi olan Diyarbakır'a giderek orada *Küçük Mecmua*yı yayınlamaya başladı. 1923'te Ankara'ya, maarif vekâletinde «telif-tercüme» heyetine davet edildi. Büyük Millet Meclisinin ikinci seçim devresinde Diyarbakır mebusu seçildi. Fakat az sonra hastalandı. 25 ekim 1924'te vefat etti. Bu son hastalığında, intihar teşebbüsünden sonra beyin dışında kalan kurşunun etkisi olduğu söylenir. En önemli şiirleri, Kızılelma, Yeni Hayat, Altın Işık eserlerinde toplanmıştır. Diğer eser ve derlemeleri de vardır.

(1) İslâm İttihadı bahsine ileride değinilecektir.

başladılar. Osmanlıcılar kozmopolit, İttihad-ı İslâmcılar ise ültremonten idiler (1).

Her iki cereyan da memleket için zararlıydı. Ben 1326 (1910) kongresinde Selânik'te, İttihat ve Terakki umumî merkezi azalığına seçildiğim sırada, siyasî vaziyet bu haldeydi...»

Şimdi burada önemli olan şudur: O zamanki Anadolu'da dünyanın öteki ucu kadar uzak görünen Diyarbakır'dan, o güne kadar adı sanı duyulmamış, fakat o günden sonra Osmanlı gençliğinin hayal ve fikriyatında bir çığır açıcı, ruhlara yön tayin edici ve kendine göre bir mütefekkir (düşünür) olacak olan, bir bakışta sessiz sadasız bir meçhul insan, artık sahnededir. İttihat ve Terakkinin böyle uzak, unutulmuş bir diyardan, aktif bir mücadeleci de değil, silik, gösterişsiz bir kimseyi Selânik'e çağırıp umumî merkezine alışının sebebi, tabiî ve sadece, bu uzak Anadolu köşesinden de birinin, cemiyet yönetiminde bulunması gibi bir şekil meselesinden ibaretti. Çünkü bu bilinmeyen insan, ne bir kürsü adamıydı. Ne bir teşkilâtçıydı. Ne bir politikacıydı. Ne de sokak kalabalıklarını peşinden sürükleyecek bir halk hatibiydi. Hatta ne de Diyarbakır'da fazla tanınmış biriydi. Ama ne var ki o günden ve 1326 kongresindeki bu seçimden sonra Ziya Gökalp, artık partinin sonuna kadar genel merkez üyesi olarak kalacaktır. Ve bu genel merkez üyeleri ile Önder İttihatçılardan, meselâ Talât Beyden, Enver Paşadan ve emsallerinden başka genç insanlar, onu okuyacaklar, onu dinleyeceklerdir. Onun açtığı yolda, siyasî veya ruhî bir Ergenekon kurtuluşu arayacaklardır...

---

(1) 1326 (1910) kongresinin konu ve problemleri, 1332 (1915) te Tanin gazetesi tarafından bir broşür halinde yayınlanmıştır. Yukarıdaki açıklamalar Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* isimli eserinden alınmıştır. Varlık 1963 baskısı. s. 10.

Ultremonten sözünü, biz mütaasıp, fanatik İslâmcı olarak alabiliriz. Aslında Fransızca olan bu kelime, «dağların ardındakiler» yani Fransa'ya göre Alp-Jura dağlarının arkasında kalanlar, mütaassıp, aşırı papalık taraftarları anlamına gelir.

Daha sonra Gökalp adını da ismine ekleyecek olan Ziya Bey, yukarıda verdiğimiz beyanatına şöyle devam eder:

«Bu sırada Selânik'te «Genç Kalemler» isminde bir mecmua çıkıyordu. Mecmuanın başyazarı Ali Canip Beyle bir gece, Selânik'teki Beyaz Kule bahçesinde konuşuyorduk. Bu genç bana mecmuasının, lisanın sadeliğine doğru bir inkılâp yapmaya çalıştığını ve Ömer Seyfettin'in, bu mücadelede öncü olduğunu anlattı. Ömer Seyfettin'in dil hakkındaki fikirleri, benim kanaatlerime tamamen uyuyordu. Gençliğimde, Taşkışla'da mahpus bulunduğum sırada, neferlerin (erlerin) de konuşurken Arapça terkipleri bozduklarını, «Mülâzim-i Sâni» ye «Sâni Mülâzim», Trablusgarp'a, Garp Trablusu dediklerini fark etmiştim. Bunlar bende katî olarak şu kanaati uyandırmıştı:

Türkçeyi ıslah için evvelâ, bu dilden bütün Arapça, Farsça kelimeleri değil, ama bütün Arapça, Farsça kaideleri, terkipleri atmalıdır. Türkçesi bulunmayan kelimeler, dilde kalabilirler.

Bu fikir üzerinde bazı yazılar yazmışsam da, yayınlamaya fırsat bulamamıştım. Nasıl ki Türkçülük *hakkında yazı yazmaya da, henüz bir fırsat elvermemişti. Ama daha 15 yaşımda Ahmet Vefik Paşanın «Lehçe-i Osmânî» sini okumuştum. Istanbul'a gelince de ilk aldığım kitap, Léon Cahun'un tarihi oldu. Bu kitap sanki, Pantürkizm mefkûresini (ülküsünü) teşvik etmek üzere yazılmış gibidir. O zaman Hüseyin zade Ali Beyle de temas ederek (1889'da tıbbiyede İttihat ve Terakkiyi kuranlardan. Kafkasyalı) Türkçülük hakkındaki fikirlerini öğreniyordum...»*

Bu suretle 1908'den sonra Türkçülük Osmanlı Türkiye'sinde, evvelâ lisan bahsinde başladı. Dili sadeleştirmek, dilden Arapça, Acemce kaidelerini atmak, mümkün olduğu kadar Türkçe kelimeler bulmak, kullanmak, ama bütün Arapça, Acemce kelimeleri silmek çabasına düşmemek, dili fakirleştirmemek ve halka mal olmuş yabancı sözleri dilde muhafaza etmek şeklinde hız aldı.

Hakikaten de o devrin edebî dili, halk dilinden çok ayrıydı. Arapça, Acemce, edebî dile hem sözleri, hem kaideleri ile yerleşmişti. Gerçi ve daha sonra Türk şairi olarak anılacak olan Mehmet Emin Bey, daha 1897 Osmanlı-Yunan harbi sırasında:

«Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur,
Sînem özüm, ateş ile doludur,
İnsan olan vatanının kuludur,
Türk evlâdı evde durmaz giderim»

gibi Türkçe şiirler yazmıştı. Ama bu Türkçe edebiyat tutmamıştı. Bir akım halini almamıştı. Aydınların şiir dili 1908'den sonra da, anlaşılmaz kelime ve terkiplerle yazılmaya devam ediyordu.

Ziya Gökalp'ın Selânik'te, Genç Kalemler dergisi sahibi Ali Canip Beyle konuştuğu zamanın edebî dilini bugün anlayamayız. Meselâ Genç Kalemlerin sahibi olan ve Ziya Gökalp Beyle konuşan Ali Canip Bey de şairdir. Ama onun da dili, pek başka türlü değildir. Meselâ «Leyl-i sehrân» yani «yalnızlık gecesi» başlıklı şiirinde Ali Canip şu mısraları yazar:

«Müzlim şebin, uzak yakın âguşte-i melâl,
amâk-ı ıhtifâsını setreylemiş sükût,
Bazan verir ağaçlara bir bâd-ı bî mecâl,
dalgın tenessümât ile bir lerziş-i samût..» (1).

Görünüyor ki, Ziya Gökalp'ın da, Ali Canip'in de önlerinde yapılacak çok şeyler vardı. Ama sonradan Türk şairi olarak anılacağını daha önce kaydettiğimiz Mehmet Emin Bey de (Yurdakul) bu çerçeveyi kıran şiirlerini bu sıralarda yazmaya başlar.

«— Ağlamıyor,
— merak etme, uzun sürmez, çok ağlar,
Gün gelir ki ağlamaktan, ömrü günü kararır,
Elâ gözler içe kaçar, gül yanaklar sararır,
Şakaklardan kırmık fırlar, tombul eller zayıflar (2).
. . . . . .»

(1) Ali Canip: *Resimli Kitap*, cilt. 3, No. 15, 1909.
(2) Mehmet Emin: *Resimli Kitap*, cilt. 4, No.23, 1910. Emin Be-

Fakat Balkan Harbinden önce, onun sesi pek duyulmaz... Şimdi biz gene Ziya Gökalp'i dinleyelim:

«Hulâsa, on yedi, on sekiz seneden beri Türk milletinin psikolojisini, sosyolojisini tetkik için sarf ettiğim çalışmaların mahsülleri, kafamın içinde istif edilmiş bulunuyordu. Bunları meydana atmak için, yalnız bir vesilenin zuhuruna ihtiyaç vardı. İşte, Genç Kalemlerde Ömer Seyfettin'in başlamış olduğu mücadele, bu vesileyi hazırladı. Fakat ben dil meselesini kâfi (yeterli) görmüyordum. Türkçülüğü, bütün mefkûreleri (ülküleri) ile, bütün programı ile ortaya atmak lâzım geldiğini düşündüm. Bütün bu fikirleri ihtiva eden (kapsayan) Turan *manzumesini ya-*

---

yin baba tarafı, Istanbul civarındaki Terkos gölü tarafında Zekeriya köyündendir. Babası balıkçıydı. Anası Edirne taraflarından göçmen bir köylü kadındı. Anası da, babası da okumak yazmak bilmezlerdi. Fakat babası evde, eski halk destanlarını, âşık divanlarını okutturup dinlemesini severdi. Babasının Beşiktaş'ta, küçük bir ahşap evi de vardı. Mehmet Emin Bey 1869'da Beşiktaş'ta, evin civarındaki mahalle mektebinde okudu. Sonra Beşiktaş askeri rüştiyesine (orta mektep) girdi. Onu tamamladı. Daha sonra mülkiye idadisine (7 sınıflı lise) girdi. Fakat mektebi tamamlayamadı. Tasdikname alıp çıktı. Babıâli'de stajyer-parasız memur olarak bir işe girdi. Ve iki sene sonra hukuka yazıldı. Ama, bu mektebi bitirmeden ayrıldı. O zaman 21 yaşındaydı. Hukuk mektebinde okuduğu yıllarda, hem ders dışında kitaplar okumaya merak sardı. Hem de hatta 1890'da küçük bir broşür bastırdı. Eserin adı ***Fazilet ve Asalet***'ti...

Ondan sonra Emin sırasıyle devlet memurluklarında bulundu. Rusumatta (Gümrükler idaresi) çalıştığı sıralarda, Şeyh Cemaleddin Afgâni ile tanıştı (bu zat hakkında bu eserin birinci cildinde bilgi verilmiştir). O zaman Şeyhin Nişantaşı'ndaki konağı, birçok aydınların ziyaret ettikleri bir fikir tekkesi gibiydi. Mehmet Emin bu zata, dünya ve millet meselelerinde, çok şeyler borçlu olduğunu anlatır:

— Beni o yoğurmuştur, ruhunu bana bırakmıştır, ruhu bende yaşıyor,

sözleri Emin Beyindir.

Emin Bey ilk Türkçe şiirlerini, Cemaleddin Afgâni'ye devam ettiği sıralarda yazdı. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi sırasında yazdığı ve:

«Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur,»

zarak, Genç Kalemlerde neşrettim. Bu manzume, tam zamanında yayınlanmıştı... Çünkü Osmanlılıktan da, İslâm ittihadı (birleşmesi) hareketinden de memleket için zarar doğacağını gören genç ruhlar, kurtarıcı bir mefkûre arıyorlardı. Turan manzumesi, bu mefkûrenin (ülkünün) ilk kıvılcımı idi...» (1).

Ziya Gökalp'in Turan manzumesi, 4 şubat 1326 (17 şubat 1910) tarihini taşır. Selânik'te, Beyaz Kule'de yazılmış görünür. Beyaz Kule Selânik rıhtımında bir Roma-Bizans eseridir. Şehrin temiz gazinoları bu kulenin adını taşıyan bu rıhtım üzerinde toplanır. Mustafa Kemal'in de hatıralarında Beyaz Kule ve gazinoları önemle yer alır. Ziya Gökalp'ın şiirlerini toplayan «Şiirler ve Halk Masalları» isimli eserde (2) Turan manzumesi en başta yer alır. Altında, tarihle beraber Beyaz Kule kaydı da vardır. Buna göre, Ziya Gökalp'ın bu manzumeyi Beyaz Kule gazinolarının birinde ve tenha bir köşeye çekilerek yazmış olduğu anlaşılabilir. Aslında yalnızlıktan hoşlanan Ziya Bey, o zamanki Selânik'in havasında bu köşelerde, belki biraz dinlenebiliyordu. Çünkü Selânik'e İttihat ve Terakki kongresine giden, orada İttihat ve Terakkinin merkez komi-

---

mısraı ile başlayan şiiri, bunların en tanınmış olanıdır. Mehmet Emin bu ilk Türkçe şiirleri bir küçük eser olarak ve *Türkçe Şiirler* adı altında yayınladığı zaman çok büyük yankı uyandırdı. Bu şiirler ilk defa 1899'da Istanbul'da neşredildi. Bu şiirler bizde, Türkçe ve memlekete dönük şiirlerdir. Eser gerçi 63 sayfalık küçük bir kitapçıktı. Ama yankısı çok geniş oldu. Bu şiirler Türkçülük edebiyatında ilk çağrıdır. Bu şiirlerde Arapça, Acemce kaideler yoktur ve halk dilinde kullanılanlardan başka yabancı kelimelere de yer verilmez. Ona göre milliyetçilik, aynı zamanda halkçılıktı. O halde halka dönecek ve halkı duyacaksın. Fakat Mehmet Emin Beyin asıl şöhret ve hizmeti, 1908'den sonra oldu. Onun Türk yurdu ve Türkocağındaki faaliyetlerine ise, metinde değinmiş bulunuyoruz. Türk Sazı isimli eseri, onun asıl bu faaliyet devresindeki şiirlerini toplar. Ve bu devrededir ki artık ondan «Türk Şairi Mehmet Emin Bey» olarak bahsedilir...

(1) Ziya Gökalp: *Türkçülüğün Esasları:* Varlık baskısı, 1963. s. 11.

(2) Notlayan ve hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu. 1952.

tesine de seçilen, fakat bir komite ve günlük siyaset adamı olmayan Ziya Bey için, o vakit bu gazinolar, günün tenha saatlarında, herhalde sığınılabilecek en elverişli yerlerdi. Şimdi biz, Turan kavramı ile Turancılığa daha sonra geçmek üzere burada evvelâ, şu Turan manzumesini verelim. Çünkü bu manzume, yakın tarihimizde ve aydınlar arasında bir geniş hareketin ilk bayrağının açılışıdır:

Turan

«Nabızlarımda vuran duygular ki, tarihin
birer derin sesidir, ben sahifelerle değil,
Güzîde, şanlı, necîp ırkımın uzak ve yakın
Bütün zaferlerini kalbimin tanîninde,
nabızlarımda okur, anlar, eylerim tebcîl...
Sahifelerde değil, çünkü Attila, Cengiz,
Zaferle ırkımı tetviç eden bu nâsıyeler,
O tozlu çerçevelerde, o iftirâ-âmiz
Muhit içinde görünmekte kirli, şermende,
Fakat şerefle nümâyan Sezar ve İskender!
Nabızlarımda evet, çünkü ilm için müphem
kalan Oğuz Hanı kalbim tanır tamamıyle
Oğuz Han, işte budur gönlümü eden mülhem,
Vatan ne Türkiyedir Türklere, ne Türkistan,
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan...»

Turan manzumesi budur. Dil gerçi Arap, Fars kaidelerinden arınmamıştır. Çünkü Arap, Acem kelimeleri hâlâ yerli yerinde durur. Manzume millîdir ama, bu milliyetçilikte, Ziya Beyin sonra oldukça sıyrılacağı ırkçı anlayış, henüz yaşar. Meselâ, babası bir Türk-Kırayt boyundan olmakla beraber, aslında bir Mogol önderi olan Cengiz, bizim soyumuzdan sayılır. Attila ile de soydaş görünürüz.

Fakat manzumede önemli olan, tarihe milliyetçi bir bakıştır. Milliyetçi tarih anlayışını, daha doğrusu milliyetçi dünya görüşünü ise milliyetçiliği formüle ederken, başta gelen şart olarak almıştık.

Ama henüz bir «ilk sezişler» manzumesi olan Turan'ın en önemli kısmı, şüphe yok ki, son iki mısraıdır:

«Vatan, ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan,
Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan...»

İşte bunlar yeni sözlerdir. Yeni bir görüştür. Bu görüş, Osmanlıcılığın da, İslâmcılığm da dışında ve onlardan başka bir mana taşır. Bu Turan neresidir? Gerçi manzume bunu vermez. Daha doğrusu Turan, hiç bir zaman tam anlam ve kavramını bulamayacaktır. Çünkü Ziya Beyin dediği gibi, o bunu, bir mefkûre (ülkü) olarak almıştır. Mefkûre ise, hayal edilen, fakat ulaşılamayan hedeftir. Tıpkı Kızılelma gibi! Nitekim ondan sonra Ziya Bey bize «Kızılelma» adı altında derleyeceği manzumelerinde, bir de Kızılelma hikâyesi veya masalı verecektir.

Fakat ne var ki Selânik'te Beyaz Kule'de Türkçülük, artık sadece dil sadeleşmesi demek olmayan unsurlar bulmuştur. Daha doğrusu bir ülküye ad ve yön vermiştir. Gerçi ileride göreceğiz ki, Ziya Bey bu Turan'ın nerede olacağını, kendi de arayacak soracaktır:

«Yüce Turan, güzel ülke, söyle sana yol nerede?»

Bunun cevabını veremeyince ise, getirdiği mefkûreye, kendi gönlünde bir vatan arayacak ve galiba en doğru olarak Turan'ı şöyle tarif edecektir:

«Ne Hint'tedir, ne Çin'de,
Türk ruhunun içinde...»

Fakat şimdi biz bu bahsi burada ve Ziya Beyi Selânik'te bırakarak, biraz da Istanbul'a dönelim...

***

TÜRKÇÜLÜK ÖRGÜTLENİYOR:

Türkiye'de, Türk milliyetçiliği esasına dayanarak kurulan ilk cemiyet, Türk Derneğidir. Bu cemiyet 1908 yılı kasım ayında Istanbul'a gelen Akçoraoğlu Yusuf Beyin teşebbüsü ile te-

şekkül etti. Yusuf Bey (1) bazı Türkçüleri, meselâ Necip Asım Bey, Velet Çelebi Efendi gibi kimseleri ziyaret ederek, tamamen hars (kültür) alanında bir dernek kurulması ve bir dergi çıkarılması fikrini tartıştı. Dernek, aynı senenin nihayetlerine doğru, Mülkiye Mektebi Müdürü Celâl Beyin odasında yapılan bir toplantıda doğdu. Bu «Türk Derneği» adlı bir ilmî teşekkül olacaktı. Nizamname, 25 aralık 1908'de basıldı. İkinci madde, cemiyetin maksadını şöyle ifade eder:

---

(1) Yusuf Akçora, Kuzey Türklerinin eski bir ailesine mensuptur. Ailenin soy kökü, eski asırlara kadar gider. Babası Hasan Bey Kazanda bir fabrika sahibi, anası Bibi Kamer Bânu'da Kazanlı tanınmış bir ailedendi. Yusuf Bey 1879'da Volga kıyısında Simbir şehrinde doğdu. Daha iki yaşında babasını kaybetti. 7 yaşında annesi ile beraber Istanbul'a geldi. İlk kademeden başlayarak tahsilini Istanbul'da yaptı. Yüksek tahsil için Harbiye mektebine girdi. Mektebi bitirdi. Kurmay okuluna ayrıldı. Fakat işte bu okuldayken ve hürriyetçi hareketlere karıştı. Tevkif edildi. Bu eserin birinci cildinde değindiğimiz «Şeref Kurbanları» arasında ve Orta Afrika'ya sürülmek üzere Trablus'a sürgün edildi. Fakat sonra karar değiştirilerek, o da sürgünlüğünü Trablus'ta geçirdi. Şeref kurbanları 84 kişiydi.

Yusuf Bey, daha mektepte iken yazı yazmaya, yazarlığa heveslıydi. İlk yazısı, Tatar aydınlarından «Şehabettin Mercânî» hakkında ve Malumat dergisinde 1897'de çıktı. Kırımlı İsmail Gasprinski enîştesiydi. Tatil aylarında Kırım'a, Kazan'a gider ve bu seyahatlerden, Türk âleminin meseleleri hakkında çok faydalanırdı.

Osmanlılık fikrine karşı ilk reaksiyonu Paris'te ve Dr. Şerafeddin Mağmûmi isimli genç İttihatçı ile temaslarından sonra başlar. Paris'te «Siyasî İlimler» mektebini bitirdi. Paris'te Genç Türklerle de temaslarını sürdürdü. Makaleler yazdı. Akçora, bir aydın karakterinin bütün vasıflarını en iyi aksettiren insan, yüksek bir şahsiyetti. «Osmanlı imparatorluğu, varlığını muhafaza ve devam ettirebilmek için, birleşmiş bir devlet-etat federatif şekline gitmelidir» görüşü, ilk defa ve ondan geldi. Bundan başka «Üç tarz-i Siyaset» yani Osmanlılık, Türklük ve İslâmlık meseleleri, yani imparatorluğun içinde bocaladığı üç ana dava hakkında ilk eseri veren de odur. 1908'den sonra Istanbul'a döndü. Ve bildiğimiz gibi, Türkçülük, hem de şuurlu ve muvazeneli Türkçülük fikrinin, hatta denebilir ki, en bilimsel temsilcisi o oldu. Cumhuriyette hoca ve mebustu. Dil ve Tarih Kurumlarının kurucularındandır.

«Cemiyetin maksadı, Türk diye anılan bütün Türk kavimlerin, mazi ve haldeki eserlerini, hallerini ve çevrelerini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, yani Türklerin arkeolojisini, tarihini, dillerini, halk ve aydın edebiyatını, etnografya ve etnolocyasını, içtimaî hallerini ve şimdiki medeniyetlerini, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp taraştırarak ortaya çıkarmak, bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin açık, sade, güzel ilim dili olabilecek surette geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını (yazınını) ona göre tetkik etmektir.»

Gazetelere verilen bir bildiride, cemiyetin kurucuları şöyle görünür:

Ahmet Mithat Efendi (yazar ve romancı), Emrüllah Efendi (dârülfünun hocası), Necip Asım Bey (Türkçü yazar), Bursalı Tahir Bey (yazar ve hoca), Korkmazoğlu Celâl Bey (ihtilâlden sonra Dağıstan cumhurbaşkanı), Velet Çelebi Efendi (Mevlevî tarikatinden ve tarihçi), Akçoraoğlu Yusuf (aslı Kazanlı, Osmanlı ordusunda askerlik öğrenimi yapmış, Abdülhamit devrinde sürgün, yazar ve daha sonra müderris-mebus), Agop Boyacıyan Efendi, Arif Bey (tarihçi), Akyiğit oğlu Musa Bey (muallim, iktisatçı), Fuat Raif Bey (dilci-yazar ve aydın asker), Rıza Tevfik Bey (felsefeci, şair, yazar ve siyasetçi), Ferit Bey (eski sürgünlerden, yazar ve sonra devlet adamı). Dernek ilk senede, Türk ve yabancı Türkçüler olarak, oldukça geniş bir üyeler kadrosu meydana getirdi.

Ziya Gökalp Türk derneğinden sempati ile bahsetmez. Derneğin çıkardığı dergide, bilhassa Fuat Raif Beyin, dilde yeni kelimeler aramak, bulmak yolundaki çalışmalarını aşırı bulur. Dergi 7 sayı çıkabildi. Ama Türk derneğinin üyeleri daha sonra ve daha güçlü bir teşekkül haline gelecek olan Türk Yurdu Dergisi ile, Türkocağı teşekkülünün de aktif üyelerini teşkil edeceklerdir.

Türk derneğinden sonra «Türk Yurdu» dergisi, Türkçülük hareketinin, hakikaten güçlü organı oldu. Bu dergiyi «Türk

Yurdu» cemiyeti (derneği) çıkardı. Türk Yurdu cemiyeti, 1 eylül 1911'de resmen kuruldu. Kurucular şunlardı: Mehmet Emin Bey (Türk şairi) Ahmet Hikmet Bey (hariciyeci-yazar), Ağaoğlu Ahmet Bey (yazar ve sonra dârülfünun hocası, siyasetçi, mebus), Hüseyin zade Ali Bey (doktor, siyasetçi ve İttihat-Terakkinin ilk kurucularından) Akil Muhtar Bey (doktor), Akçoraoğlu Yusuf Bey (Türk Derneği kurucularından).

Yusuf Akçora'ya göre, Türk Yurdu fikrini ortaya atan, Şair Mehmet Emin Beydir. İttihat ve Terakki cemiyeti bu kuruluşa ilgi gösterdi. Murahhas azalığa Yusuf Akçora seçildi. 1912 eylülünde Ziya Gökalp Bey, dış vazifelere tayin edilip ayrılan Ahmet Hikmet Beyin yerine cemiyet idareci üyeleri arasına girdi. Bu suretle Gökalp, Türkçülüğün ön safında yerini almış oldu. Zaten artık Balkan Harbi yenilgisi dolayısıyle Selânik'teki faaliyetler sona ermişti. Selânik gençleri de Istanbul'a göçmüşlerdi. Cemiyetin önemli işi, Türk Yurdu dergisini çıkarmak oldu. 1911'de ve Mehmet Emin Bey Erzurum valisi olunca, mecmuanın sahipliği Yusuf Akçora Beye geçti.

1911'de Türk Yurdu dergisinin yayınları bir programa bağlandı. Dilin sadeliği, Türk ırkının mümkün olduğu kadar çok kısmı tarafından anlaşılır halde olması, millî konuların ele alınması ve «bütün Türklerce makbul olabilecek bir ideal (mefkûre-ülkü) yaratılmasına çalışılması, derginin particilik yapmaması, Garpçılığı, fakat esas fikir olarak Türk âleminin menfaatlarını savunmak gibi maddeler bu programda yer alır. Derginin ilk sayısı 1911 yılı kasımında yayınlandı. Büyük ilgi gördü (Bu tarih 7 aralık 1911 olarak da kaydedilir). Birinci sayı 4 defa, ikinci sayı üç defa ve dördüncü sayı iki defa basıldı. Rusya'da Türkçülük ve İslâmiyet isimli bir eserin sahibi olup, eserini 1966'da İngilizce olarak yayınlayan ve Amerika'da yerleşmiş araştırıcılardan bulunan S. A. Zenkovski bu eserinde Türk yurdunun ilk sayısının çıkışı münasebeti ile, Padişah Sultan Beşinci Mehmet'in (Reşat) dergi heyetine bir tebrik mesajı gönderdiğinden bahseder. Bunun metnini verir. Fakat gerek Türk Yurdu'nda, gerekse Akçoraoğlu Yusuf Beyin bu konudaki

yayınlarında, bu mesajdan bahsedilmez. Zaten o zaman bir Osmanlı padişahı olan sultanın, böyle bir mesajı yazdırmış olabileceği de şüphe götürür. Ama biz, S. A. Zenkovski'nin eserinden bu tebrik yazısını alarak tabiî ihtiyat kaydı ile burada veriyoruz. Padişahın mesajı:

> *«Türk Yurdu dergisi ve onun kurucuları ile yazarlarının göstermiş oldukları himmet, Türk ırkını tanıtmak gayretidir. Bu yolda onları, bilhassa tebrik ederim.»*

Böyle bir mesaj yazılmış veya yazılmamış olabilir. Ama gerçek şudur ki, Türk Yurdu seviyeli bir dergi olarak doğdu. Yüksek alâka gördü. Geniş etki yarattı. Daha ilk sayıda, Türkiye dışındaki Türk halklarının ve eski Türk tarihinin konularına da sayfalarında yer verdi. Hulâsa Türk Yurdu ve şimdi bahsedeceğimiz Türkocağı, Osmanlı Türklüğünde ve bilhassa Balkan Harbinden sonra, yeni geniş ve genç nesil üzerinde ciddî fikir ve mefkûre (ülkü) etkileri yapan bir hareketin öncüleri oldular. Türk Yurdu'nda milliyetçilik aslî ve Türk tarihinden güç alan bir hâkim fikirdi. Ama dergide bu milliyetçilik şöven-müteassıp bir aşırılık veya genişlik arz etmez. Türkocağında ise cereyan, millî sınırları aşacaktır. Ziya Gökalp'in de asıl karargâhı Türkocağında kurulacaktır.

*
* *

TÜRKOCAĞI KURULUYOR!

1908 ihtilâlinden sonra ilk bayrağını evvelâ Selânik'te ve ilk önce dilin sadeleştirilmesi mücadelesi için açıp, kısa zamanda Turan manzumesi ile Ziya Gökalp'ın görüş ufuklarına açılan Genç Kalemler hareketi, Istanbul'da Türk Derneği ve Türk Yurdu yayınları ile asıl etki sahalarını yaratmıştı. Yeni öncüler yani idealistler bulmuştu. Ama bütün bu gelişmelerin müşterek vasfı, ancak, duygular ve fikirler âleminde çalışmalarla çerçevelenmiş olmalarıydı. Halbuki artık Türkçülük akımı üstünde örgütlenmeler ve aksiyon-hareket safhası başlamıştı. Bu

gelişmelerin de bayraktarı, Türkocağı oldu. Türkocağı 12 mart 1912'de kuruldu. Yani bu kuruluşta da, Istanbul'da ve Balkan Harbi sonrasında başlayan milliyetçi uyanışın hamlesi etkilidir. Ama kuruluş teşebbüsleri daha öncelerden ve en az Türk Yurdu hareketi ile beraber başlar. Ocağın maksadı, nizamnamesinin ikinci maddesinde şöyle ifade edilir:

> *«İslâm kavimlerinin başlıca mühimmi olan Türklerin, millî terbiye ve ilmî, içtimaî (sosyal) iktisadî seviyelerinin terakki ve itilâsı (yükselmesi) ile, Türk ırk ve dilinin kemaline (olgunlaşmasına) çalışmak...»*

Bu ocağın da siyasetle uğraşmayacağı, partilere alet olmayacağı, üçüncü madde icabındandı. Ama ocağın gayeleri, zaten siyasî idi. Parti kaydına gelince, Türkocağı baştan sona, İttihat ve Terakkinin ve bu arada Enver Paşanın, maddî, manevî yardımı altında gelişti. Ocağın kuruluşuna daha önce ve bilhassa Tıbbiye Okulu öğrencilerinden bazılarının hareket ve teşebbüsleri öncülük etti. Fakat ocak hızla ve etkili bir suretle, Türkocağı önderlerinin yönetimi altına geçti. Daha ilk adımda düşünülen, kurulacak cemiyetin gelecekte Anadolu ve Rumeli'de, ve hatta Türk bulunan diğer memleketlerde şubeler açması, mektepler kurması hedef olarak görülüyordu. Hulâsa ocak, dergilerden ayrı olarak, bir teşkilâtlanma ve hareket (aksiyon) meydana getirecekti. Türkocağının kurucuları ve geçici idare heyeti şu zatlardan teşekkül ediyordu: Mehmet Emin Bey (Türk şairi), Ahmet Ferit Bey (yazar ve siyasetçi), Ağaoğlu Ahmet Bey (Azerbaycanlı. Yazar ve sonra dârülfünun hocası ve mebus) Dr. Fuat Sabit Bey. Geçici idare heyeti olarak da, Mehmet Emin Bey (reis), Akçoraoğlu Yusuf Bey (ikinci reis), Mehmet Ali Tevfik Bey (yazar) ve Fuat Sabit Bey seçildiler. Fakat az sonra ocağın fiilî lideri, önderi ve Türkçülük hareketinin renkli siması Hamdullah Suphi Bey, Türkocağının bayrağını asıl taşıyan insan olarak belirecektir. Ocak ilk yardımı da, İttihat ve Terakkinin bir önde gelen mensubundan, Tanin gazetesi sahibi Hüseyin Cahit Beyden gördü: 50 altın. Ondan sonra İttihat ve Terakkinin ocağa maddî yardımları, geniş öl-

Bir heyecan adamı
Hamdullah Suphi Bey

çüde artacaktır. Enver Paşaya gelince? Aslında Osmanlıcı ve İslâmcı olan Enver Paşa da, ocağa ve bazı Türkçülere geniş para yardımlarında bulundu. Meselâ onun kendi elyazısıyle:

«Ahmet Agayef (Ağaoğlu) Beye bin lira veriniz.»

şeklinde, bu işleri idare eden yaveri Kâzım Beye (Orbay) yazdığı belge Türk Tarih Kurumu arşivindedir. O zaman 1.000 lira, 1.000 altın demekti.

Hamdullah Suphi Beyi ocağa, bu ocağın kurulması hareketinde öncü görünen tıbbiyeli gençler tavsiye ettiler. Fakat o sıralarda Hamdullah Suphi henüz tanınmış değildi. İdare heyetine seçilemedi. Akçoraoğlu'na göre Hamdullah Suphi, ocağa 776 numara ile üye kaydedilmiş ve fakat pek hızla yükselerek, ocakta mevkiini almıştır. Hamdullah Bey böylece idare heyeti reisliğine geçti. İkinci reisi, gene Akçoraoğlu'ydu. Hamdullah Suphi, nice yıllar sonra ve Ankara Türkocağının temel taşı konulurken, ocağın ilk günlerini şöyle anlatır (1):

«Bundan on altı sene evveldi. İstanbul'un tarihî bir caddesinin kenarında, mütevazî bir evin üst katında bir çıplak ve fakir oda... Orada toplananlar, bir içtima tertip ettikleri vakit, dinleyicileri oturtmak için yeteri kadar sandalye bulamazlardı. Aşağıya sokağa inerler, civar kahvelerden ve kendi ceplerinden verdikleri paralarla iskemle alırlar, bunları sırtlarında ocağa getirirler ve içtimadan sonra gene iade ederlerdi. Türkocağı, kendini red ve inkâr eden bir hava içinde doğdu. Ona herkes karşıydı. Hatta birçok Türk aydınları bile...»

Turancılık, hakikî merkezini ve mihrakını, zamanla ve sınırlarını da genişleterek Türkocağında buldu. Ziya Gökalp bu safhadadır ki, Türkocağındaki konferansları, konuşmaları, Türk Yurdundaki makaleleri ve daha sonra Istanbul Dârülfünunundaki hocalığı ve yetiştiriciliği ile Türkçülük ve Turancılık fikir ve çalışmalarının gerçek önderi oldu. Selânik'teki Genç Kalemler hareketini yürütenler de Balkan Harbinden

(1) Hamdullah Suphi: Dağ Yolu s. 30.

sonra Istanbul'a göçünce, artık ayrı bir çalışmayı sürdürmediler. Hepsi Türk Yurduna ve Türkocağına katıldılar (1). Türkocağının ondan sonraki devri, artık Ziya Gökalp'ın manevî ve fikrî liderliği devridir.

***

ZİYA GÖKALP, MİLLİYETÇİLİK AKIMININ ÖNDERİ:

Ziya Gökalp'ı, gerek Rusya'daki Türk öncülerinden, gerekse Türkiye'de milliyetçilik akımına karışanlardan ayıran vasıf, onun Türkçülüğe sloganlar veren, problemler ortaya koyan ve bu akıma yön tayin eden bir şahsiyet olmasıdır. İş, bu temelden baktığımız zaman, Türkçülüğü aslında, üç istikamette mütalaa etmek kabildir:

---

(1) Hamdullah Suphi Bey, soy ve kültür bakımından tipik bir Osmanlı ailesinden gelir. Babası, dedesi ve dedeleri, hep Osmanlı devletinin idare ve kültür hayatında yerleri olan insanlardı. Büyük babasının babası Şeyh Necip Efendi, Yunan istiklâl mücadeleleri sırasında Mora'da vazifeliydi. Bilgin ve şairdi. Oğlu Abdurrahman Sami Paşa, imparatorluğun ilk maarif nazırı oldu. Edebiyat sahasında tanınmış bir insandı. Hamdullah Suphi'nin babası Abdüllatif Suphi Paşa valiliklerde bulundu. Maliye, nafıa, evkaf ve maarif nazırlıkları ile kabinede çalıştı.

Hamdullah Suphi, 1885'te Istanbul'da, dede ve babasının Horhor'daki büyük konağında doğdu. Konakları o devirde, ilim ve edebiyat mensuplarının, din adamlarının toplandığı bir merkez gibiydi. Hamdullah daha çocukluğundan başlayarak, bu insanların ve bu havanın etkisi altında kaldı. Galatasaray'da okudu. Çok genç yaşta da dârülfünunda hocalığa başladı. Yaşı henüz 26'yı bulmuş. Ve talebelerinin arasında kendisinden yaşlılar vardı. Dârülfünunda estetik dersleri okutacaktı.

Türkçülük hareketlerinde sivrilişi Türkocağı ile başlar. O ocağın fikirde değilse de, idarede başbuğu oydu. Asıl şöhretini yapan, kendisine özgü hatiplik kudretiydi. Hitabette, belki biraz sunî, belki derinlere inmeyen, fakat havası ile etrafında, bilhassa gençler üzerinde etkiler yaratan tesirli bir ifadesi vardı...

Bu sebeple Hamdullah Suphi'nin, bilhassa hissî konulardaki konuşmaları, gençler üzerinde çok etkili oluyordu. Sesinin, çok etkileyici bir ahengi vardı. Hatta o zaman bazı gençler için, Hamdullah Suphi gibi konuşmak, âdeta özenekti.

Bilimsel Türkçülük (Türkoloji),
Dilde Türkçülük ve edebiyatta Türkçülük,
Ülküde Türkçülük.

Bunlardan birincisinde önderler, Türk milliyetçileri değildir. Bu alanda Macar, Rus, Alman, Fin, Danimarkalı, İngiliz ve benzeri yabancılar, en önde yer alırlar. Türk aydın ve yazarlarından, meselâ Ahmet Celâlettin Paşa (Polonyalı) lügatta «Lehçe-i Osmâni» ile Ahmet Vefik Paşa, daha sonraları Necip Asım, Velet Çelebi gibi Osmanlı Türkçüleri içinde, orijinal değerler ve araştırmalar verenler yoktur. Bizde Türkoloji konusundaki araştırmalar, daha ziyade derlemelerden ibarettir.

Hikâye, şiir, hatta roman sahalarında da değerli insanlar yetişmiştir. Bu bahiste Mehmet Emin Beyi, sanat derecesi ne olursa olsun, ısrarlı ve öncü bir Türk şairi saymak, bir tarihî vazifedir. Hikâyede Ömer Seyfettn, tek başına bir anıt gibidir. Aşağıda ve mefkûreci-ülkücü Türkçülük bahsinde gene değineceğimiz Ziya Gökalp'ı da, aynı zamanda şiir-edebiyat sahasında da bir mücahit olarak almak elbette ki lâzımdır. Romanda Müfide Ferit (Aydemir isimli eseri ile) Halide Edip önemli yazarlardır. Şiirde Mehmet Ali Tevfik (Turanlının Defteri) ve bu gruba giren bazı eserlerle yazarları aynı kategoride mütalaa edebiliriz. Bunlardan başka, Akçoraoğlu, Ahmet Ağaoğlu gibi, Türk tarihi ve Türkçülüğün problemleri üzerinde, düşünürler olarak yazı yazan, emek harcayan ve aynı zamanda, Türkçülük hareketlerinin örgütlenmesinde yönetici olarak çalışan insanları bu grupta anmak gerekir.

Türk ülkücülüğü (mefkûreci Türkçülük) bahsine gelince, bu alanda Ziya Gökalp, tektir ve benzersizdir. Bu önderlik ilk önce, Selânik'te, Genç Kalemlerde yayınlanan «Turan» manzumesi ile başladı. Ama sonra arkası bir sel gibi geldi. Ziya Gökalp'ın Türkçülük akımındaki yerini gereği gibi tayin etmek güçtür. Ziya Gökalp bir bilgin miydi? Bir mütefekkir (düşünür) miydi? Bir idealist miydi? Bir şair miydi? Bir teşkilâtçı mıydı? Sürükleyici bir önder miydi? Yahut bir ıslahatçı mıydı? Bir politikacı mıydı? Bu soruların hiç birine, tam ve

sınırları kesin olarak cevap verilemez. Ama ne var ki, bunların hepsiydi demek, galiba en doğrusudur. Bunların hepsi olduğu için de, tabiî *tam* değildi. Çünkü hiç bir insan, bu kadar çok ve bu kadar ağır davalara, hepsinde aynı derecede kendini tamamlamış olarak katılamaz. Belki tam bir şair değildi. Belki tam bir mütefekkir (düşünür) değildi. Belki tam idealist, tam bilgin, yahut tam politikacı değildi. Ama bizim yakın tarihimizde muhakkak ki, bir Ziya Gökalp vardır. Ve gene bizim tarihimizde hiç kimse, Ziya Gökalp kadar çok cepheli davalara ve problemlere, onun kadar sessiz sadasız, ama onun kadar çalışarak el atmamıştır. Meselâ Akçora ve Ağaoğlu (1) başka şahsiyetlerdir.

Gerçi mefkûreciliği platonik, yani aktif prensip ve hareketlere varmayan, biraz da hayalî bir idealizmdi. Ama ne var ki bu idealizm, Turan ve Türkçülük alanında bir genç neslin, meselâ benim neslimin o zaman baş döndürücü, sürükleyici gücüydü. Ve Ziya Gökalp, muhakkak ki, bir fikir lideriydi.

Şimdi de şu Turan kavramına veya anlamına geçmeden önce, Ziya Gökalp'ı, evvelâ çok cepheli yönleri, davaları, daha doğrusu Ziya Gökalp'ın dışarıya yayılıcı ülkücülüğü yanında, memleket için getirdiği davaları, yani Ziya Gökalp Türkçülüğünün problemleri ile alalım. Ancak burada Ziya Gökalp'ın hayatını iki devreye ayıracağız. Bizim meşgul olacağımız devre, Birinci Dünya Harbinin sona ermesinden ve bu harbin bitmesiyle Ziya Beyin tevkif edilip Malta adasına sürgün edilmesinden önceki devredir. Bir de Ziya Beyin Malta dönüşü Diyarbakır ve Ankara'da fikir ve neşriyat hayatını sürdürdüğü devre vardır. Ama bu devre, bizim bu cildimizin, yani 1908-1914 yıllarının dışında kalır. Zaten bu ikinci devrede Ziya Gökalp, artık başka bir insan, başka bir şahsiyettir. Ve şüphe yok ki bu ikinci devrenin Ziya Gökalp'ı, artık bir fikir ve mefkûre önderi de değildir. Zaten Malta'dan sonraki hayatı uzun sürmez. Çünkü Gökalp, 25 ekim 1924'te hayata gözlerini kapar.

***

(1) Ağaoğlu Ahmet Bey Azerbaycanlıdır. Azerbaycan'ın Karabağ dağlık bölgesinin merkezi olan Şuşa Kalede 1869'da doğdu. Bizde

Ziya Gökalp'ın en geniş çalışmaları, şiir sahasında olmuştur. Ama bu sahada Türkçülüğün bütün problemlerine dokunmuştur. Şiirlerin sanat bakımından ziyade, muhteva bakımından değerleri üstünde durmak icap eder. Onun şiirleri şöyle gruplandırılır:

Kızılelma,
Yeni Hayat,
Altın Işık,
Ve bunlar dışında kalan eserler...

Bunlar arasında «Türkçülüğün Esasları» isimli eseri, en dikkati çekici olanıdır. Kızılelmanın en önemli şiiri ise, Tu-

---

Türkçülük hareketinin ilk ve önder şahsiyetlerinden biridir. Türk Yurdu dergisinde ve Türkocağında, Batı kültüründen de faydalanmış ve bu kültürü hazmetmiş olarak Ağaoğlu Ahmet Bey, Yusuf Akçora'nın yanında yer alır. Babası ve baba tarafı, hep ulema (okumuş mollalar) kolundan gelir. Amcaları, Türkçeden başka Arapça, Farsça ve Rusça bilirlerdi. Hulâsa Ahmet Bey çocukluğundan beri, çatısı altında o devrin kültürünü, yani dinî kültürü temsil eden insanların yaşadığı hareketli bir hava içinde çocukluğunu geçirdi. 1884'te ilk mektebi bitirerek, Şuşa'da yeni açılmış olan Gimnazyuma girer. 1887'de o mektebi de bitirir. Petersburg'da Politeknik Enstitüsüne kaydedilir. Fakat gözleri hastadır. Az çok tedaviden sonra Paris'e gider. Azerbaycan'dan Avrupa'ya giden ilk genç Ahmet Beydir. Orada bir taraftan hukuk, bir taraftan da dil ve siyaset bilgileri kurslarını takip eder.

Paris'te hukuk mektebinden 1894'te lisans alır. Ve Istanbul yolu ile Kafkasya'ya döner. Kafkasya'da basın işleri ve yazı yazmakla uğraşır. Azerbaycan'da millî görüşün öncülerinden biri Ağaoğlu Ahmet Beydir. Fakat bunun için de ilk önce İslâmcılığın düzenlenmesi ve İslâmın ıslahı davalarını güdüyordu. 1908 senesinin sonuna doğru Istanbul'a geldi. Ondan sonra ve hayatının sonuna kadar Türkiye'de, millî hareket, millî mücadele, kurtuluş davaları üzerinde fasılasız çalıştı. Cumhuriyette hoca, yazar ve politikacı olarak ön safta gelen ve ne yapmak istediğini bilen gerçek aydınlar arasında Ağaoğlu'nun adı daima anılacaktır. Ancak klasik anlamda Batı demokrasisine olan sarsılmaz ve çerçeveli hayranlığı, daha doğrusu bağlılığı, onun, millî kurtuluş hareketi Türkiye'sinin ve cumhuriyet devrinin, Türkiye'ye özgü davalarını anlamasına, sanıyorum ki, bir fikir engeli olmuştur...

ran mefkûresini, yarı masal, yarı hayal, yarı cezbe (kendinden geçiş) şeklinde anlatan Kızılelma manzumesidir. Bu manzume, Selânik'te ilk defa yayınladığı «Turan» manzumesinden ayrıdır. Ondan sonra eserde *Masallar* yer alır. Ama burada, meselâ «Esnaf Destanı» gibi, halka ve halk topluluğunun iç meselelerine hitap eden bir şiir de vardır.

Fakat Ziya Gökalp milliyetçiliğinin asıl konuları ve problemleri «Yeni Hayat» eserinde toplanmıştır. Bu eserde biz, din, vatan, millet, ahlâk, vazife, köy, dil, kadınlık, medeniyet, seciye (karakter), kavmi, İslâm birliği, halife ve müftü, devlet, aile, bütçe birliği, evkaf, üniversite gibi, mevcut ve hepsi de aktüel konuların ayrı ayrı formülleştiğini görürüz ki, Ziya Gökalp'ın asıl önderlik ve çoğu geleceği de kapsayan önemli fikirleri bu eserde yer alır. Bunlar arasındadır ki meselâ, Türkçe ezanı, dârülfünun-medrese birleştirilmesini, kadın hürriyetini, layikliği hulâsa bugün de çözülmüş sayılamayan problemleri, bu şiirlerde işlenmiş buluruz. Bunlardan meselâ *Vatan* başlıklı şiirini burada verelim:

V a t a n

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını, namazdaki duanın,
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
Küçük, büyük, herkes bilir buyruğunu Hudânın,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın...

Bir ülke ki toprağında, başka ilin gözü yok,
Her ferdinde mefkûre bir, lisan, âdet, din birdir,
Mebusânı temiz, orda hainlerin sözü yok,
Sınırında evlâtları seve seve can verir,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın...

Bir ülke ki çarşısında dönen bütün sermaye,
Sanatına yol gösteren ilimle fen Türkündür,
Sanatları birbirini daim eder himâye,
Tersaneler, fabrikalar, vapur, tren Türkündür,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın...

Bu şiirin, şimdi dahi bizi derin derin düşündürecek manasını bir tarafa bırakalım. Fakat şiirde görünen şudur ki, Ziya Gökalp Turancılıkta platonik bir idealist olsa bile, memleket problemlerine inen şiirlerinin çoğunda, realist, hatta zamanını muhakkak ki aşmış bir insandır.

Aynı hür ve ileri sıçrayışları, Ziya Beyin birçok şiirlerinde görürüz. Meselâ gene Altın Işık eserinden şu şiirini alalım:

Din

Benim dinim, ne ümittir, ne korku,
Allahıma sevdiğimden taparım,
Ne cennet, ne cehennemden bir koku,
almaksızın vazifemi yaparım...

Vaiz! Deme cehennemin ateşi,
çıkar bilmem kaç bin çeki odundan,
Deki vardır bir güzellik güneşi,
doğmuş bizim, aşkımızın od'undan (1)...

Deki vardır, Tubâ adlı bir ağaç,
Kökü gökte, gönüllerde dalları,
Yemişinden yedi ruhum, değil aç,
Bütün sevgi, şefkat onun balları...

Vaiz! Bana muhabbeti şerheyle,
Ben aramam şeytan nedir, melek ne,
Erenlerin esrarından söz söyle,
Seven kimdir, sevilen kim, sevmek ne?..

Beni cennet vaadi ile avutma,
O kalbimdir, çünkü sevgi elidir (2)
Cehennemin azabıyle korkutma,
Korku nedir bilmez, gönlüm delidir...

---

(1) Od, Türkçe ateş demek.

(2) Burada «elidir» sözü «ilidir» şeklinde de okunabilir. Yani kalbimiz, aşkın, sevginin ülkesidir manasına.

Ziya Beyin bu tür şiirleri çoktur. Hele dinde aklın yerini naklin, yani rivayetlerin, söylentilerin, şuradan buradan aktarılanların alışını şiddetle yerer: «Bu devirde din, ancak hikmete, akla ve müspet ilme rehber olmalıdır» diye haykırır. «Din ile İlim» başlıklı şiiri:

«Din, kalpteki vecdin, müspet ilmidir» (1)

mısraı ile biter.

⁂

TURAN NEDİR?

Ziya Gökalp'ın, kendi yurdunda ve kendi öz milleti için ortaya attığı prensiplerle, hepsi de Türke yönelmeyi ve Türkü sevmeyi hedef tutan şiirlerinden başka, getirdiği müşterek *ülkü,* yahut *mefkûre,* Turan ve Turancılıktır.

Turan nedir?

Ziya Gökalp'a göre *Turan,* lügat bakımından ve Farsça *«Türkler»* demektir. Türklerin yaşadığı topraklar ise, Şehnamenin anlattığı İran-Turan kavgalarında Turanı teşkil ediyordu. Nitekim daha önce de bir vesile ile kaydettiğimiz gibi, o zaman Türklerin yaygın oldukları yerleri İranlılar «Turan zemin» yani «Türklerin toprakları» olarak anarlardı. Nitekim İranlıların yaygın ve yerleşik oldukları topraklar da, İran zemin olarak adlandırılırdı.

Ama işte burada Turan sözünün, evvelâ saha ve ülke, yahut da topraklar olarak sınırlandırılması, sonra da bir ülkü olarak tarifi meseleleri ortaya çıkar. Çünkü Ziya Gökalp'ın ilk Turan şiirinde Turan kavramı, dumanlı bir hayal halinde belirmişti. Bu dumanlılık az çok, sonuna kadar açılmamıştır. Nitekim Ziya Gökalp'ta asıl büyük Turan şiirinde bu ülküyü, cezbeli, yani kendinden geçmiş bir vecd ve istiğrak halinde anlatmıştı.

---

(1) Vecd: Şevk, heyecan, gönlümüzün, kalbimizin hakka kendini verişindeki güçlü coşkunluk duygusu manasına gelir.

«Güzide, şanlı, necip ırkımın uzak ve yakın,
Bütün zaferlerini kalbimin tanininde,
Nabızlarımda okur, anlar, eylerim tebcil.
Sahifelerde değil, çünkü Attila, Cengiz,
Zaferle ırkımı tetviceden bu nâsiyeler...» (1)

Yani Ziya Gökalp'ın bu Turan manzumesine göre biz, Hunlarla, Mogollarla aynı soydan oluyorduk. Gerçi Cengiz'in babası Krayt Türklerinden görünür ama, Cengiz bir Mogol başbuğudur. Gerçi yazısı yoktur. Ve resmî yazışmalar Çağatay Türkçesi ile yapılır. Ama Mogollar, nihayet Mogoldurlar. İşte bu manzumede Ziya Bey, Cengiz'i ve tabiatıyle Mogolları da Türk ırkından sayar. Attila ve Hunlar bahsine ise burada girmiyorum.

Fakat bir süre sonra, Türk-Mogol ırkdaşlığı bahsi gevşedi. Ve nihayet büsbütün silindi. Nitekim Ziya Gökalp dahi «Türkçülüğün Esasları» kitabında şöyle yazacaktır:

«Türkçülüğün uzak mefkûresi Turandır. Turan, bazılarının zannettiği gibi, Türklerden başka, Mogolları, Tunguzları, Finovaları (Fin-Macar kollarını) da içine alan bir kavimler halitası (karışımı) değildir. Bu zümreye ilim dilinde Ural-Altay zümresi denilir. Mamafih bu sonuncu zümreye mensup kavimlerin dilleri arasında bir akrabalık bulunduğu da henüz ispat edilmemiştir. Hatta bazı müellifler, Ural kavimleri ile Altay kavimlerinin birbirinden ayrı iki zümre teşkil ettiğini ve Türklerin, Mogollarla beraber Altay zümresine, Finovalarla Macarların Ural zümresine mensup olduklarını iddia ediyorlar. Türklerle Mogolların-Tunguzların dil yakınlığı olduğu da henüz ispat edilmemiştir. Bugün ilmen sabit olan bir hakikat varsa, o da, Türkçe konuşan Yakut, Kırgız, Özbek, Kıpçak (Tatar), Oğuz (2) gibi Türk şubelerinin, dilce ve gelenek-

(1) Tetviceden demek taçlandıran demektir. Nâsiyeler de, yüzler, simalar, daha doğrusu burada şahsiyetler manasına gelir.

(2) Oğuzlar, biz Batı Türkleri. Bunların kolları İran, Irak ve Suriye'de de vardır.

Mehmet Emin Bey

Ağaoğlu Ahmet Bey

çe, kavmî bir birliğe malik bulunmasıdır. Turan kelimesi Turlar, yani Türkler demek olduğu için, yalnız Türkleri içine alan camiavî (toplayıcı) bir isimdir. O halde Turan kelimesini, bu Türkleri toplayan büyük Türk iline, büyük Türkistan'a hasretmemiz lâzım gelir. Bugün Türk kelimesi, yalnız Türkiye Türklerine verilen bir unvan hükmündedir. Ama Türkiye'deki (Türkiyede gelişen) Türk harsına (kültürüne) girecek olanlar, tabiî bu ismi alacaklardır. Benim inanışıma göre, bütün Oğuzlar, yakın bir zamanda bu isimde birleşeceklerdir. Fakat Tatarlar, Kırgızlar, Özbekler ayrı kültürler vücuda getirdikleri takdirde, ayrı milletler halini alacaklarından, yalnız kendi isimleri ile anılacaklardır...» (1).

Ziya Gökalp'ın bu yazılarında, Türk anlamı da, Turan kavramı da oldukça aydınlığa kavuşur. Turan; yalnız Türklerin vatanı olur. Türk kolları veya kavimleri de belirlenir. Mogollar, Fin ve Macarlar, kendi ayrılıklarını alırlar. Türk dilinin bu iki grupla dil akrabalığının ispat edilemediği de meydana konulur. İlerideki kültür birliği de, ancak Oğuz Türkleri için düşünülür. Özbekler bile bunun dışında bırakılır. Halbuki Özbekleri, Oğuz dil birliği içinde almak mümkündür.

Hulâsa Ziya Beyin bu izahları işe, ışık ve şekil verir. İş, aklın çerçevesi içine girer.

***

ENVER PAŞA TÜRKÇÜ MÜYDÜ, TURANCI MIYDI?

Şimdi bu bahsimizi, yani Enver Paşanın tek söz sahibi olduğu bir devrin fikir ve ideal akımını, eserimizin kahramanı olan ve devrini aydınlatmaya çalıştığımız Enver Paşaya bağlayarak tamamlayalım:

— *Enver Paşa, Türkçü müydü? Turancı mıydı?..*

Bu soruya biz, daha önce de dokunmuştuk. Kısaca hükmümüz şu olmuştu. Her ikisine de hayır!

(1) Ziya Gökalp: *Türkçülüğün Esasları*. İlk baskıdan.

Evet Enver Paşa, ne Türkçü, ne Turancıydı. Çünkü o, her şeyden önce, Osmanlıcıydı. Halbuki Ziya Gökalp, Osmanlılığı eritir. Ama ne var ki Ziya Gökalp, İttihat ve Terakkinin de umumî merkez üyesidir. Enver Paşaya gelince, o yalnız harbiye nazırı, ve aynı zamanda genelkurmay başkanı değildir. Başkumandan vekilidir de. Yani ordu, onun elinde ve emrindedir. Memleket ise artık Birinci Dünya Harbine girmiştir. Kaldı ki Enver Paşanın iktidarı yalnız bu kadarla da kalmaz. Enver Paşa demek, artık ve aynı zamanda, İttihat ve Terakki de demektir. İttihat ve Terakkinin adı ise, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetidir. Fazla olarak da padişah, aynı zamanda halifedir. Yani bütün dünya Müslümanlarının dinî reisidir. O halde Osmanlı hükümeti aslında, Osmanlıcı-İslâmcı bir devlettir. Nitekim Enver Paşa da hem Osmanlıcı, hem İslâmcıdır. Nutuklarında, yazılarında, Türkçülüğün, Turancılığın adı geçmez. Birinci Dünya Harbi patlayınca da, halifenin imzası ile bir Cihâd-ı Mukaddes (Kutsal Savaş) ilân edilecek ve bütün İslâm âlemi bu savaşa çağırılacaktır. Gerçi hiç bir İslâm ülkesinde kimsenin kılı kıpırdamayacaktır. Hatta tersine olarak, Rusya'dan, Hint'ten, Cezayir'e nice Müslüman ülkelerinden askerler, İngilizlerin, Fransızların saflarında bize karşı savaşacaklardır. Bu savaşta canla başla savunduğumuz kutsal ülke ve şehirlerde ise, Peygamberin sülâlesinden gelen şerifler, bizzat halifeye ve Osmanlı devletine karşı isyan edeceklerdir. İngiliz altınları ve İngiliz casusları emrinde Müslüman Osmanlı Arapları, Hicaz'da, Medine'de, Mekke'de, Suriye'de Türk askerlerinin toptan öldürülmelerinde ön safı alacaklardır.

Ama biz bütün Birinci Dünya Harbi boyunca, gene de Osmanlı imparatorluğu topraklarını savunmak için, Yemen'de, Hicaz'da, Irak'ta, Suriye'de «kanımızın son damlasına kadar» dövüşeceğiz. Hem dış düşmanlara, hem Arap Osmanlılara karşı. Bu konu, yani Birinci Dünya Harbi, bundan sonraki bahiste, gereği kadar işlenecektir...

Ya Ziya Gökalp? Ya Turan? Evet, onlar da ayaktadır. Orduya ve memlekete Enver Paşa hâkimdir ama, mektepler ve genç mekteplilerle aydınların önemli kısmı, Türkocağının, Tu-

rancılığm ve Ziya Gökalp'ın etrafındadırlar. Zaten Enver Paşa, açık bir himaye ile olmasa da, Türkocağına ve Turancılara da yardım eder. İttihat ve Terakkinin de davranışı budur. Orduda vazife alacak genç yedek subaylar ise bu mekteplerden toplanmaktadır.

Nitekim Enver Paşa ile Ziya Gökalp arasında da bir çatışma yoktur. Ziya Gökalp «Tanrının hakkını Tanrıya, Kayser'in (devletin) hakkını Kaysere» verir. Enver Paşa ise memleketin, fiilen kayseridir. O halde onun hakkını da ona vermeli: Nitekim Enver Paşa için de bir şiir yazar:

— Enver Paşa —

«Bir kalpsin ki, tereddütsüz, şüphesiz,
Bir ruhsun ki, iradeli, imanlı,
Sen olmasan ihtimal ki şimdi biz,
Kalacaktık Avrupa'da bühtanlı (1).
Herkes meyûs iken sendin ümitvâr,
Bu millete, ancak senden ümit var...

Mağlûp idik, sen etmedin tereddüt,
Dedin: Bu il gene galip olacak,
Ordumuzda yaptın anî teceddüt (2)
Dedin: Biziz harbe talip olacak.
Siyasette ittifaklar dokudun,
Yedi çara birden meydan okudun...

Biz hepimiz şüphelerin içinde,
iken, vardı sende büyük itminân (3)
Arş'tan sana ya ilâhî bir müjde,
verilmişti, yahut kudsî bir ferman.
Biliyordun nedir Hakkın murâdı,
O imânla açtın büyük cihadı...

(1) Bühtanlı: Suçlu, kusurlu, yahut iftira ve şüphe altında.
(2) Teceddüt: Yenilik, yenileşme.
(3) İtminân: Güven ve inanış.

Tarih diyor: Bütün büyük Fâtihler,
Milletleri gibi, Haktan mülhemdir (1)
Bugün halk da senin gibi mübeşşir (2),
Yalnız sana vazıh, ona müphemdir:
Selâmlardan gelen gizli Hak sesi,
Türkler artık kurtuluyor müjdesi...»

Bugün bu şiirin üstünde, elbette çok şeyler söylenebilir. Ama bunları yazarken Ziya Gökalp'ın, harbin o mihnetli, çetin yıllarında, imparatorluğun hemen bütün sorumluluğunu omuzlarına yükleyen Enver Paşaya, yani henüz 35 yaşlarındaki bu genç adama karşı bu duygularını, bir övgü olsun diye değil de, bir minnet nişanesi, hatta belki de, Enver Paşanın çilesine bir katılış duygusu ile yazmış olabileceğini de düşünmek mümkündür. Yoksa Ziya Gökalp de, gidişatın ağırlığını ve sonun karanlığını görmeyecek, sezmeyecek kadar duygusuz, elbette ki olmazdı. Şimdi gene konumuza dönelim:

Demek ki Türkocağı ve Turan, ordu saflarında ve bu genç yedek subaylar tarafından yaşatılıyordu. Turancılığın bayrağı, onların omuzlarındaydı. 18-25 yaşlarındaki gençler arasında Turancılık umumî gibiydi. Çünkü onlar, Balkan Harbi sırasında ve sonrasında, çeşitli kademelerdeki mekteplerde okuyanlardı. Hatta onların hayali Ziya Gökalp'ın daha önce verdiğimiz ufuklarını da aşıyordu. Bütün dünyayı kaplayacak kadar! Meselâ şu Türkocağı marşının sözlerini verelim:

«Türküz, ederiz, daim iftihar,
Hilkatla başlar tarihimiz var
Kalplerde Türklük aşk ile çarpar,
yok bize başka yâr...
Önde bayrak, elde süngü, kalpte Tanrı biz,
Dünyaya hâkim olmak isteriz,
Mâbedimiz Türkocağı, kâbemiz de yüce, parlak,
Turandır hep ancak...»

---

(1) Mülhem: İlham alınan, esinlenilen.
Mübeşşir: Müjdelenmiş.

Evet, Enver Paşa Hicaz'daki kutsal şehirleri, Mekke'yi, Medine'yi savunuyordu. Ama karşısında İngilizleri değil, Peygamber sülâlesinden şerifleri, şeyhleri, onlara İngiltere'den altın hazineleri getiren Lavrens'i, yani baş İngiliz casusunu buluyordu. Gençler için ise Kâbe, Mekke'de değil, Turandaydı. Kâbe Turandı. Umumî harp, bu garip ruh çelişmeleri içinde geçiyordu.

Ama Enver Paşaya lâzım olan askerdi, subaydı. Harbiye artık sayıca önemli subay vermiyordu. Ancak yedek subay talimgâhları, üç ayda, dört ayda, nihayet altı ayda istenildiği kadar genç yedek subay yetiştiriyorlardı. O halde bu çocuk yaşta genç subaylar yetişsin de, hangi havayı çalarlarsa çalsınlardı. Zaten öyle de oluyordu. Meselâ şimdi bir de, İhtiyat Zabitleri (Yedek Subaylar) Marşının sözlerini verelim:

— İhtiyat Zabitleri Marşı —

İhtiyat zabitleri! Yol göründü kalkın,
Gidiyoruz işte, Turan bizi bekliyor...

Bir taraftan Kahire, bir taraftan Batum, Kars,
Bir taraftan Hint, Afgan,
Bir taraftan Farisistan
Bizi bekliyor.
Şanlı günlerdeyiz...

Dağ, dere, tepe aşın,
Durmayın,
Meydan bizi bekliyor...»

Evet, bu bizi bekleyen ufuklar artık, Ziya Gökalp'ın da, Enver Paşanın da, hülâsa hayal ve rüyanın da ötesindeydi... Ve görünüyordu ki, bu bahse konu olarak aldığımız ve bir devrin karakteristik akımı olan Türkçülük-Turancılık, bazen hayal, bazen gerçek, bazen bir ülkü, bazen masal olarak, geldi, gelişti, yaşadı ve tabiî, ömrünü tamamladı...

Şimdi artık eserimizin bu cildinin son konusuna geçebiliriz. Bu konu, Birinci Dünya Harbine giriş bahsidir. Yani Os-

manlı imparatorluğunun son harbinin başlangıcı! Enver Paşanın yakın tarihimize en büyük müdahalesi, en büyük kozu ve tam yenilgisi... Bir yenilgi ki artık bu yenilgi, imparatorluğun da sonu olacaktır. Evet, bu harbin sonu; ya zaferle bitecek ve Enver Paşanın padişahlığı başlayacaktı. Ya yenilgi ile bitecek ve bitiş, imparatorluğun da, Enver Paşanın da sonu olacaktı. Ve netice bildiğimiz gibi, Osmanlılığın da, padişahlığın da, padişah olmak hayalinin de tarihe karışması oldu...

Enver Paşanın ondan sonraki hayatı ise gerçek bir dramdır ki, bu eserin üçüncü cildinde biz bu dramı adım adım izleyeceğiz...

Osmanlı İmparatorluğunun Son Harbi Başlıyor!

Enver Paşanın hikâyesi ile, Osmanlı İmparatorluğunun son harbi (1914-1918) birbirine, sıkı sıkıya bağlıdır. Hatta bu harbe, Enver Paşanın harbi demekte, mübalağa olmasa gerektir. Çünkü 1914-1918 harbine katılışın gerçek kararcısı, Enver Paşadır.

Ama ne var ki bu harp, Osmanlı İmparatorluğun da son harbi oldu. Ve bu son, hem İmparatorluğun, hem de Enver Paşanın sonunu tayin etti...

XIII

DÜNYA HARBİNE ÇIKAN YOL:

XIX. yüzyıl, Batıda sanayi inkılâbı asrıdır. XVIII. yüzyılın sonunda keşfolunan buhar kuvveti ve bunun sanayie uygulanması, sanayi ve ulaştırmada tam bir inkılâba yol açtı: Sanayi inkılâbı! Ama makine ve yeni teknik bütün insanlığa mal edilmedi. Sanayi Batı Avrupa'da merkezleşti. Ve Batı Avrupa ülkelerinin inhisarında kaldı. Bu ülkeler, makinelerin sanayie uygulanmasından sonra, dünyanın merkezi oldular. Metropoller, yani sanayii elinde bulunduran ülkeler, Batı Avrupa'da güçlendi. Makineli sanayi, makineli ulaştırma ve bilhassa açık denizlerde dünyanın bütün kıyılarına sefer yapan buharlı gemiler ve aynı suretle buharlı harp filoları, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, birkaç Batı ülkesinin eline ve inhisarına geçti. Bu ülkelerin ucuz ve çok miktarda üretilen sanayi mamulleri, dünyanın bütün diğer ülkelerinde, meselâ Çin'de, Hint'te, İran'da, Türkiye'de ve benzeri ülkelerdeki el-ev sanayiini veya tezgâhçılığını çökerterek, dünya yüzünde sanayi üretimi ile, bunların ihracatını, sanayici devletlerin ellerinde topladılar. Batı Avrupa, sanayi alanı ve dünyanın diğer kıtaları da, gıda maddeleri ve hammadde üreticileri haline geldiler. Bu suretle, hâkim ve tâbi (bağımlı) memleketler olmak üzere, dünya ikiye bölündü. Ve tâbi ülkeler, metropol devletleri tarafından paylaşıldı. Ya tam sömürgeler, ya yarı sömürgeler haline getirilen bu ülkeler, hem iktisatça, hem siyasetçe, metropollerin hâkimiyeti altına girdiler. Türkiye, bu yarı sömürgelerden biriydi. Bütün yerli sanayiini kaybetmişti. Bütün sınai maddeler ihtiyacını metropollerden alıyordu. Onlara da, gıda maddeleri ve hammaddeler yetiştiriyordu.

Ama dünya, makinelerin icadı ve sanayie uygulanması sonunda bu yeni nizama geçerken, evvelâ iki büyük çelişme de, dünyada bu gelişme ile beraber kuvvetlenmekteydi. Bunun birincisi, dünyanın ve dünya pazarlarının bölüşülmesi sırasında meydan alan anlaşmazlıklar, kavgalardı. Çünkü, dünya paylaşılırken diğer yeni güçler, İtalya, Almanya gibi sanayi inkılâbına geç katılmış ülkeler ve nihayet Rusya da, dünya hâkimiyetinde pay sahibi olmak üzere sahneye çıkıyorlardı. O halde dünya pazarları üzerinde ve dünyanın hâkimleri arasında, ister istemez, kavgalar ve nihayet harpler çıkacaktı. Bu kaçınılmaz bir sonuç olacaktı. İşte adına *emperyalizm* denilen, sistem buydu. Ve adına emperyalist istilâ veya paylaşma harpleri denilen muharebeler ve nihayet Birinci Dünya Harbi de böyle patladı.

Gerçi istilâcılık, yani yabancı toprakların zaptı, yağması veya oralarda yaşayan halklarla ticaret ilişkileri kurmak, ilkçağdan beri vardır. Fakat bunlar çağdaş sanayi kapitalizminin ve çağdaş emperyalizmin vasıflarını taşımazlar. Yani kapitalizm ve emperyalizm, ancak çağımızda ve bilhassa XIX. yüzyılda, dünya ölçüsünde bir sistem haline geldi. Çağımızın en zengin etütleri her açıdan, bu alanlarda yapılmışlardır. İşte 1914-1918 Birinci Dünya Harbi, böyle bir pazar ve ülke mücadelesi için çıktı. Bu harbe, çağımızda Avrupa metropolizmine biraz geç katılan Almanya, Avusturya, İtalya, Rusya gibi, hepsi emperyalist ülkeler de katıldılar. Yani emperyalist ülkeler arasındaki pazarlar ve dünyayı bölüşme davası, bu harple ilk ve dünya ölçüsünde meyvesini verdi. Bir gün bu harbin olacağı belliydi. Bilhassa Rus düşünürleri, meselâ Plehanov ve Lenin, gelecekteki dünya harbinden daima bahsettiler. Hele Plehanov bunu daha 1889'da haber verdi. Ve bu dünya harbinin sonunda, sosyalizmin, dünyanın bir kısmında, ama evvelâ Rusya'da yerleşeceğini de bildirdi. Ve nitekim öyle oldu.

Evet, Birinci Dünya Harbi, kapitalist-emperyalist âlemin bir pazar kavgasıydı. Ama ne var ki Osmanlı imparatorluğu da, üzerinde kavgalar, pazarlıklar cereyan eden bu pazarlardan

biriydi. Ve bu harbe, isteyerek veya istemeyerek, ama pek beklemeden, vakit geçirmeden hem de en elverişsiz şartlar içinde katıldı.

***

Birinci Dünya Harbi, şartları en az 1871 Fransız-Alman harbinden beri örülmeye başlayan bir sıra gelişmelerin mahsülüdür. Çünkü 1871'de Almanya, birliğini kurdu. Güçlü bir Avrupa devleti olarak, sömürgeci Avrupa devletleri manzumesinde yerini aldı. Sanayici ülkeler arasına katıldı. Donanmasını vücuda getirdi. İtalya ise birliğini, 1856'da tamamlamıştı. Rusya, daha Napolyon harplerinde Avrupa topluluğuna karıştı. 1814'te Napolyon'u tasfiye eden muharebelere girdi. Paris'e kadar asker gönderdi. O zaman imparator bulunan Aleksander I.'in himmeti ile Batıya yöneldi. 1878 Berlin Kongresinde galip ve işlerde söz sahibi bir Avrupa devleti olarak, Avrupa manzumesinde yerini aldı. Bu kongrede masaya otururken, sömürgelerini ta Çin denizine kadar genişletmişti. Asya'da istilâlarını tamamlamıştı. İngiltere ve Fransa ise, zaten dünya devletleri idiler. Birinci Dünya Harbi, işte bu kudretler arasında olacaktı.

Birinci Dünya Harbine çıkan yolun hikâyesi, birtakım anlaşmalar, ittifaklar zinciridir. Biz burada bu ittifaklar zincirine kısaca göz atmalıyız ki, bir gün harp patladıktan sonra ve Enver Paşanın önünde bir Mısırlı sadrazamın, padişahtan da, kabineden de gizlenerek, şimdi devlet arşivimizde aslı dahi bulunmayan bir ittifaka imza koyması sahnesini verirken, bu ittifaklar örgüsünün, çağın içindeki gelişmelerini bilelim...

1871'den sonra ve Avrupa içinde ilk anlaşma gayretleri, yeni Almanya tarafından başlatıldı. Çünkü Almanya ve o zaman Almanya'da tek söz sahibi olan Başvekil Bismark, büyük bir dünya devleti olan Fransa'nın, 1870-1871 harbindeki yenilgiyi unutmayacağını ve kendisine karşı birtakım ittifaklar aramaya, tertipler tasarlamaya girişeceğini biliyordu. O halde Fransa'yı Avrupa'da müttefiksiz ve dünyada yalnız bırakmalıydı.

Bismark (1) bu siyasetini hakikaten aktif, enerjik bir çalışma ile, çok başarılı yürüttü. 1871'den sonra Almanya imparatorluğu, Avrupa'nın en hareketli kudreti olduğu gibi, Başvekil Bismark da, başvekillikten çekilinceye kadar (1890) hem Almanya'nın, hem Avrupa'nın en aktif politikacısıydı. Bir sıra anlaşmalar ve ittifaklar ördü. Evvelâ 1872'de Berlin'de, Rusya, Avusturya ve Almanya imparatorları arasında meşhur «Üç İmparatorlar Toplantısı» nı başardı. Bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma, 1871 zaferinden sonra Almanya'nın, Avrupa manzumesinde yerini ve şanını yüceltti. 1873'te, Alman-Rus askerî anlaşması imzalandı. Aynı zamanda Rus-Avusturya askerî anlaşması da yapıldı. Halbuki Fransa yalnızdı. İngiltere de bu anlaşmaların dışındaydı. İngiltere, denizaşırı ülkelerde sömürgeler imparatorluğunu kurmakla meşguldü. Alman-Rus-Avusturya anlaşması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbine kadar sürdü.

Ondan sonra Bismark, Rusya'yı gücendirmemeyi de göz önünde tutarak 1879'da Almanya-Avusturya Savunma Andlaşmasını meydana getirdi. Nitekim 1881'de, gene üç imparatorlar (Almanya-Avusturya-Rusya) arasında, mühim bir tarafsızlık andlaşması kurabildi. Gerçi bu birlik, 1878 Berlin Andlaşmasından sonra zayıfladı ama Bismark, Rusya'yla gene de birtakım anlaşmalar imzalıyor, Almanya'nın Doğu sınırlarını emniyette tutmaya çalışıyordu.

Bu sıralarda İtalya ile Fransa'nın arası gerginleşmişti. Bismark hemen İtalya'ya döndü. Zaten artık işlemeye başlayan St. Gittard tüneli de İtalya'yı kuzeye bağlıyordu. 1888'de, Al-

(1) Prens Otto Von Bismark, 1815'te doğdu. Aktif hayatı, daha 1870'ten önce ve henüz Alman birliği kurulmadan, Prusya Kralı Wilhelm I.'in kabinesinde nazırlıkla başladı. Avusturya'ya karşı Sadua harbini kazandı. Prusya'yı daha o zaman güçlendirdi. 1870-1871 harbini isteyerek çıkardı. Fransa yenildi. Versay'da Alman imparatorluğunu ilân etti. İmparatorluğun başvekili oldu. Ve bu vazifesi İmparator Wilhelm II. zamanında da sürdü. Mart 1890'da Wilhelm, Başvekil Bismark'ı çekilmeye mecbur edinceye kadar Bismark, Alman imparatorluğunun, tek söz sahibi gibiydi.

manya-Avusturya-İtalya arasında üçlü bir ittifak meydana getirdi ki; işte buna tarihin, ittifak-ı müselles'i, yani üç taraflı ittifakı denilir. Biz, bir gün gelecek, işte bu üçlü ittifak saflarında harbe gireceğiz. Ama tam bu harp patlarken de ittifakın üçüncü üyesi olan İtalya kaytararak karşı tarafa geçecek, ama biz, bu emperyalist andlaşmalar zincirinde, onun yerini alacağız.

1883'te Romanya da, Almanya ve Avusturya ile ayrı ayrı anlaşmalar imzalayarak, üçlü ittifaka girmemekle beraber, bu cepheye yanaşacaktır. Ama Birinci Dünya Harbi sıralarında Romanya da, karşı cephede yer alacaktır. Hulâsa üçlü ittifak, Birinci Dünya Harbine kadar, Avrupa siyasetinin, ağırlık merkezi olmuştur. Ama arada Almanya, İngiltere ile, hatta Fransa ile de bazı anlaşmalara varacaktır. Afrika'da ve Pasifiklerde topraklar, takımadaları ve üsler alacaktır. Yani emperyalist devletler arasında, o da bir emperyalist kudret olarak çalışacaktır. Alman sanayiinin ilerlemesi ve Alman donanmasının güçlenmesi ise en başta İngiltere'yi daima tedirgin edecek, fakat bazı çelişmeler hep tatlıya bağlanarak, hem İngiltere, hem Fransa, yalnızlıklarını sürdüreceklerdir. Fakat ne var ki İtalya, güya üçlü İttifakın üyesi kalmakla beraber, 1902'de Fransa ile gizli bir anlaşma imzalayacak ve bundan, Almanya'nın haberi olmayacak dünya harbi patlayınca da İtalya, karşı cephede yer alacaktır. Çünkü İtalya'nın bütün emelleri, hep Avrupa dışında, diğer kıtalardadır. Oralarda ise söz, İngiltere ve Fransa'nındır. Ama bir taraftan da Alman-Avusturya anlaşmalarını sürdürecek ve nitekim 1911-1912'de Trablus'ta Osmanlılara saldırdığı zaman Almanya, güya Abdülhamit devrinden beri dost ve koruyucusu geçindiği Osmanlı imparatorluğuna yapılan bu baskında, İtalya'ya ses çıkarmayacaktır.

Kaldı ki Almanya'nın oyunbozanlığı o kadar da kalmayacaktır. Daha Berlin kongresinden sonra Rusya ile imzaladığı üç yıllık iyi niyet andlaşmasında, Rusya'nın Bulgaristan üzerindeki nüfuz ve himaye hakkını tanıyacak ve aynı zamanda, «Rusya Boğazları işgal etmek zorunda kalırsa, Almanya Rus-

ya'ya, manevî ve siyasî destek olacak» tı. Bu andlaşma, 1890 senesine kadar yürürlükte kalmıştır. Hulâsa XIX. yüzyıl siyasî tarihi üzerindeki bütün araştırma ve inceleme eserlerinde, bilhassa devletlerarası siyaset bahsinde etrafıyle yer alan bu andlaşmalar, ittifaklar zincirinin derinlikleri ve ayrıntıları elbette ki bu eserin konusu olmamakla beraber, Birinci Dünya Harbine çıkan ve bizi de bu harbe sürükleyen gelişmeleri ana hatları ile de olsa özetlemek için, bu gelişmelere gene de kısaca göz atmaya devam edeceğiz.

Almanya İmparatoru Wilhelm II. Bismark'ı 18 mart 1890'da çekilmeye mecbur etmişti. Ondan sonra genç imparator, siyasetin ağlarını bizzat örmeye geçer. Önce bir hata yaparak, Rusya'ya karşı bir nevi yüz çevirir. Ama bu hareket de, Rusya'nın İngiltere'ye yönelmesine yol açar. Nitekim gelecek dünya harbinde, Rusya İngiltere'nin yanında yer alacak ve buna Fransa ve İtalya da katılarak, Birinci Dünya Harbi bu dörtlü kuvveti ile, bizim de içlerine sürüklendiğimiz Merkezî Devlet İttifakı arasında olacaktır. Dörtlü ittifaka Amerika da girince, zaten harbin sonu belli olacak ve merkezî devletler cephesi çökecektir...

Almanya'nın, Rusya'ya karşı ve Bismark çekildikten sonra cephe almasında, Almanya'nın Osmanlı imparatorluğuna karşı ilgilerinin artması ve bu topraklarda menfaatler hesaplayarak, meselâ Bağdat hattı üzerinden Irak'a, Küveyt'e, yani Hindistan yoluna uzanması gibi tasavvurların rol oynadığı düşünülebilir. Ama ne var ki Almanya Rusya'ya karşı cephe almakla, aslında ve aralarında hiç bir toprak kavgası olmayan ve olmak ihtimali de bulunmayan bu bölgede, kendi geleceğini tehlikeye koymuş ve daha o günden itibaren gelecek bir harpte iki cephede, yani hem Doğuda, hem Batıda harp etmek kaçınılmazlığını zarurî kılarak, harbin akıbetini de kendisi seçmiş gibidir. Bismark'm ise bütün politikası, ne olursa olsun, Doğuda Rusya'yı ya kazanmak, ya oyalamak, ama Rusya'yla bir harpten, yani iki cephede muharebeden, mutlaka çekinmek yolundaydı...

Bu gelişmeler içinde Wilhelm II. zaten büyük harbin şartlarını da hazırlıyordu. Bu vaziyet karşısında İngiltere, 1902'de Uzakdoğuda Japonya ile anlaştı. 1904'te İngiltere ile Fransa, bir dostluk anlaşmasına vardılar. Bu gerçi bir askerî ittifak değildi ama, ona zemin hazırlıyordu. Gene 1904'te, İngiltere Fransa'yı Fas'ta ve Fransa İngiltere'yi Mısır'da serbest bıraktılar. Bugünkü Sudan İngiltere'ye ve merkezî Afrika Sudan'ını Fransa'ya bırakan anlaşmalar da bunu izledi. Güney Afrika'daki Boerler savaşında Almanya'nın, hiç bir amelî değeri olmadığı halde siyaseten İngiltere'ye karşı cephe alışı da İngiltere'yi kışkırttı. Fas ihtilâfı, 1905 mayısında Wilhelm'in Fas'ta Tanca'ya çıkışı ve nihayet 1906 Elcezire konferansı da, İkinci Dünya Harbinin havasını hazırlamakta etkili oldu. İngiltere ise denizaşırı ülkelere gittikçe yerleşiyordu. 1854'te Hindistan hâkimiyeti tamamlanmıştı. Rusya ise artık, gittikçe İngiltere kanadına kayıyordu. Nitekim 1907'de İran, Rusya ile İngiltere arasında ikiye taksim edildi. İki nüfuz bölgesi meydana geldi. Aynı yıl İngiltere ile Rusya, Hindistan sınırları üzerinde de anlaştılar. Afganistan, İngiliz nüfuz bölgesi sayılacaktı. Himalayalar'da bir tarafsız bölge ayrılacak ve Ruslar ile İngilizler bu sınırda karşılaşmayacaklardı.

Kaldı ki İngiltere ile Fransa arasında da ve daha 1904'te imzalanan Entente Cordiale'in yarattığı dostluk havası, gittikçe gelişiyordu. Dünya, gittikçe iki karargâha ayrılıyordu. Almanya ile Avusturya, yani bizim 1914'te kader birliği yapacağımız merkezî devletler cephesi, gittikçe tecrit ediliyor, yalnızlaşıyordu...

Nihayet dünya harbi yaklaştı. Ve biz 1912-1913 Balkan Harbi sonunda, iki taraftan da bir destek görmedik. Bize karşı, başta yakında müttefikimiz olacak Almanya-Avusturya devletleri de dahil olmak üzere, bütün emperyalist cephe, aynı dili konuşuyordu:

— Teslim olunuz, Avrupa'daki toprakları bırakınız, başka çareniz yok!..

Dünya harbi ise her an patlayabilirdi. Nitekim daha önce, İngiltere ve Fransa arasında, yakın bir ittifaka yeni bir zemin olmak üzere, bir elçiler mektuplaşması da geçti. Hulâsa 1914'te ve aşağıda göreceğimiz gibi dünya harbi başladığı zaman, gerçi, aralarında henüz tam bir ittifak andlaşması yoktu ama, böyle bir ittifakın ve müşterek hareketin, zemini ve şartları olgunlaşmıştı. İtalya ise, zaten 1902 Fransa gizli anlaşmasından beri, müttefiklerine ihanete hazırdı. İşte emperyalizmin ilk «Dünya Harbi» olan büyük savaş 31 temmuz 1914'te, bu hava içinde patladı. Ve biz bu emperyalistler savaşına, gözü kapalı ve sanki can atarcasına girdik. Hatta müttefik olduğumuz Almanya bizi bu savaşa sürüklerken bize, Trakya'daki son topraklarımızdan Bulgaristan'a bir de bağış ödetti.

Enver Paşa ve arkadaşları, yani Mısırlı Sait Paşalar, Talât Beyler, Halil Beyler ve İttihat ve Terakki, XIX. yüzyılda başlayıp, XX. yüzyıla geçen ve patlamasını 1914'te veren bu emperyalist cihan kavgasına varan anlaşmaların tarihini okumuşlar mıydı? Bunu bütün ayrıntıları ve şartları ile değerlendirebiliyorlar mıydı? Gerçeğe uyan görüşleri var mıydı? Attıkları ve atacakları adımın, onları ve imparatorluğu nerelere sürükleyeceğini biliyorlar mıydı? Öyle sanıyorum ki bu sorulara «evet!» diye cevap verilemez...

Şimdi bu büyük dramın hikâyesine, yani, Osmanlı İmparatorluğunun son harbine ve imparatorluğun sonu dediğimiz büyük drama, artık girebiliriz.

***

ISTANBUL BOCALIYOR!

Birinci Dünya Harbi öncesinde Osmanlı devletinin durumu şudur:

Balkan Harbindeki yenilgi, devletin itibarını bütün dünyada sarsmıştır. Yeni Genç Türkler hükümeti tamamen yalnızdır. Müttefiksizdir. Enver Paşanın bütün gayreti, Orduyu gençleştirmek, yenileştirmek içindir. Bunun için de Istanbul'a davet edilen Alman askerî ıslahat heyeti, yeni anlaşmalarla genişletilmektedir. Ama Almanların bu suretle Istanbul'da bir

nevi yerleşmesi de, diğer devletlerde tedirginlikler yaratmaktadır. Hazine ise boştur. Memlekete gelince, memlekette ne yol, ne liman, ne gemi, ne fabrika, ne de iktisadî bir birlik vardır. Kapitülasyonlarla borçlar idaresi (Düyûn-u Umumiye) hâlâ ayaktadırlar. Istanbul'da ve şehirlerde okuyan gençler, yeni güçlenen milliyetçilik cereyanları ile, dumanlı bir Turancılığın heyecanı içindedirler ama, halk, Balkan Harbinin yorgunluğu içindedir.

Ama gene de en başta gelen yalnızlık ve müttefiksizliktir. Dünya bir harbe gitmektedir. Bu harp şu gün veya bugün patlayabilir. O halde ne olacaktır? Türkiye bir yangın ortasında ve henüz Balkan Harbinin bile yaralarını sarmadan, kalelerinde, cephaneliklerinde, ordu depolarında, henüz bir silâh ve techizat stoku bile yapmadan, karşılaşabileceği tehlikelere nasıl göğüs gerecektir. Evet, yalnızlık ve müttefiksizlik, en başta gelen derttir. O halde ne yapmalı?

Yalnız son Genç Türkler hükümetinin değil, daha önceki kabinelerin de bu derdi düşündüğüne ve şuraya buraya baş vurduklarına dair vesikalar artık meydandadır. Meselâ İtalya ile savaşa girildiği, bize daima yakın görünen, fakat İtalya'nın da müttefiki olan Almanya'nın, bu saldırıda müttefiklerine ve bizim lehimize hiç bir baskıda bulunmadığı sıralarda, İngiltere ile bir ittifak veya yaklaşma çareleri aranmıştır. Çünkü tam o sıralarda, Rusya da kendi harp gemilerinin, Boğazlar' dan serbestçe geçmesi için baskılarına başlamıştı. Aynı Ruslar, Doğu Anadolu'da özel bazı istekler de ileri sürüyorlardı.

Böylece İngiltere nezdinde yapılan yarı resmî veya özel mahiyetli sondajlar daha 1911'den başlar. Ama asıl resmî teklif, Londra'daki Büyükelçi Tevfik Paşanın, 1 haziran 1913'te İngiltere hükümetine, kendi hükümetinin İngiltere ile bir ittifak yapmak arzusunda olduğunu bildiren müracaatı ile resmîleşir. Fakat İngiltere'nin cevabı, sadece iyi niyetli tavsiyelerden ibaret kalır.

Aynı suretle, Rusya ile de ittifak denemeleri yapılır. 1914 mayısında Rus çar ailesi Kırım'a yazlığa indikleri zaman, oraya ve usulen padişahın selâmını götürmeye Talât Beyle İzzet

Paşadan kurulan bir heyet gönderilir. O sırada Rus Hariciye Nazırı Sazanof'tur. İşte Kırım-Livadya'daki bu ziyaret sırasında Talât Bey Sazanof'a, Osmanlı devletinin Rusya ile bir ittifak arzusunu, son günde bildirir. Sazanof hatıralarında bunu nakleder. Ama bunda da samimîyet yoktur. Nitekim hiç bir netice vermez. Bu arada Fransa'ya, Bulgaristan'a, Yunanistan'a bile ittifak teklifleri sıralanır (1).

Bahriye Nazırı Cemal Paşa ise, Fransa ile temaslarda ve ittifak teşebbüsleri içindedir.

Hulâsa Birinci Dünya Harbinden önce Istanbul bocalar, durur. Genç Türkler hükümeti yalnızdır. Ama Istanbul'a da bir Alman ıslahat heyeti yerleşmiştir. Enver Paşanın, orduyu gençleştirmek, ıslah etmek, yeniden donatmak yolundaki ümitleri ise Almanya'dadır. Gerçi daha aşağıda göreceğimiz gibi, Almanya ile bir süre geçince gizli ittifakı imzalattıktan sonra dahi, Istanbul'daki Rus Ataşemiliteri General Leontiyev'le boyuna Rusya ile ittifak anlaşmaları üzerinde konuşur. Ama bu hareket, aslında, gizli diplomasinin sınırlarını da aşan bir davranıştır. Bu temaslara ileride değineceğiz.

Kısacası, Dünya Harbi patlamadan önce Genç Türkler hükümeti, hem yalnız, hem de galiba biraz kararsızdır. Genç Türklerin önder mevkiinde olanları arasında da pek görüş birliği olmasa gerektir. Osmanlı devletinin harp öncesindeki bu siyasî durumuna ve önde gelenlerin tutum veya davranışlarına ait yazılan şeyler çoktur.

Ama burada ve bunlar üzerinde etrafıyle durmak, elbette ki bu kitabın plan sınırlarını aşar. Yalnız bu kaynaklar hakkında en önemlisi ve en dikkati çekici olanı, hiç şüphe yok ki, Bolşeviklerin İktidara gelmesinden sonra, eski Rus hariciyesinin açıklanan gizli evrak hazinesidir. Bunlardan bizimle ilgili olan:

---

(1) Bu konularda ve Birinci Dünya Harbinden önce Türkiye'nin durumu hakkında, Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk İnkılâp Tarihi*, cilt 2 ile, aynı kaynağı işaret eden ve Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığının *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, cilt. I, s. 30-40 eserinde özetlemeler vardır.

«Cihan Harbi Esnasında Avrupa Hükümetleri ile Türkiye»
— Anadolu'nun Taksimi —

isimli eserdir (1). Bu eserde biz, yalnız gizli siyasî yazışma ve belgeleri değil, aynı zamanda ve o zamanki Rus hariciye nezareti arşivlerine göre Türkiye hakkında tarihî ve iktisadî birçok bilgileri de buluruz. Meselâ eser «Avrupa Sermayesinin Türkiye'de Zuhuru» yanî görünüşü, meydana gelişi bahsi ile başlar. Bu eserde biz, 1917'de patlayan ihtilâle kadar, gerek Rus hariciyesi ile başka ülkelerdeki Rus sefaretleri, gerekse Rus hariciyesi ile başka devletler arasındaki bütün gizli yazışma veya anlaşmaları buluruz...

Fakat burada bu kaynağı sadece işaret etmek ve icabında faydalanmak üzere belirtmekle yetinerek, şimdi artık şu Birinci Dünya Harbinin hikâyesine geçebiliriz...

*
* *

AVRUPA ATEŞLER İÇİNDE!

1914'te Avrupa, artık kurulu bir bomba gibiydi. Bu bomba, herhangi bir elin müdahalesi ile, herhangi bir gün veya saatta, derhal patlayabilirdi. Bu vesileyi, 28 haziran 1914'te, Bosna'yı ziyaret eden Avusturya-Macaristan Veliahdı Arşidük Fransuva Ferdinand'ın, Bosna-Saray'da, Prinçip adında bir Sırplı tarafından, eşiyle beraber ve bir suikast neticesinde öldürülmesi oldu. Tabiî katil yakalandı. Fakat önemli olan katil değil, Avrupa dediğimiz kurulu bombayı ateşleyen kurşun, yani cinayetin kendisi idi.

Cinayeti işleyen bir Sırplıydı. Yani İslav ırkındandı. Avusturya-Macaristan imparatorluğunda ise İslavların, hatta impa-

(1) Bu eser, 1924'te Şurâlar Cumhuriyeti Hariciye İşleri Halk Komiserliği yayınlarından olup, eski Rus hariciye nezaretinin gizli dosyalarından, E. E. Adamov'un başkanlığı altında bir heyet tarafından derlenmiş, hariciye komiserliğinin arzusu ile yayınlanmıştır. Bu eser Rusça aslından, o zaman Kurmay Yarbay (sonra mebus-sefir)) Hüseyin Rahmi (Apak) tarafından dilimize çevrilerek, Ahmet İhsan Matbaası tarafından 1926'da Türkçe olarak da basılmıştır...

ratorlukta hâkim millet olan Cermenlerden daha fazla olduğunu, bu eserin birinci cildinde ayrıntılı olarak vermiştik. 1908 temmuzundan sonra Avusturya'nın, zaten işgalinde olan Bosna-Hersek eyaletini ilhak edişi, İslavlarda ve bilhassa Sırplarda bu devlete karşı çok sert ruh tepkileri yaratmıştı. Çünkü Bosna-Hersek halkı kısmen Sırp olmak üzere, hemen tamamen İslavdı. Şu halde yeni İslav kitleleri de artık ve kesin olarak Avusturya'nın hâkimiyetine giriyor demekti. Bu hal, bilhassa Sırbistan'daki İslav birlikçisi (Pan-İslavist) teşekküller arasında heyecanı artırdı. 28 haziran 1914 cinayetinin de, aslında Sırbistan'da tertiplendiğine, Prinçip isimli öğrenci olan katilin, bu teşekküller tarafından bu cinayeti işlemeye memur olunduğuna Avusturya-Macaristan hükümeti kesinlikle inanmış bulunuyordu. Onun için baskılarını derhal Sırbistan hükümeti üzerine yöneltti. Sırbistan'dan, yerine getirilmesi mümkün olmayan şartlar istedi. Tahkikatın, asıl Sırbistan topraklarında ve Avusturya görevlileri ile müşterek yürütülmesi de bu şartlar arasındaydı. Hulâsa vaziyet her gün biraz daha kötüye gidiyordu. Avusturya Sırbistan'la harbi göze almıştı. Ama onun arkasında Rusya'nın da bulunduğunu biliyordu. Ve 1905 Rus-Japon harbinde fena bir yenilgiye uğrayan, sonra da birtakım iç karışıklıklarla boğuşan Rusya'nın, belki harbe hazır olmadığını düşünüyordu. Bir taraftan da Almanya'ya, bir harp çıkınca kendisini destekleyip desteklemeyeceğini soruyordu. Almanya'nın cevabı olumluydu. Almanya harp halinde, Avusturya-Macaristan'ın yanında yer alacaktı.

O zaman Avusturya 28 temmuzda Belgrad'ı bombardıman etti. Ve aynı gün Avusturya-Sırbistan Harbi başladı. Fakat Rusya, Sırbistan'a yapılan saldırıya kayıtsız kalamayacağını bildirmişti. Avusturya Hükümeti, Rusya ile vaziyeti konuşmaya hazırdı. Çünkü Rusya da 31 temmuzda seferberliğini ilân etmişti. Arada mühlet 31 temmuz gece yarısına kadardı. Fakat işte o sırada, pek beklenmeyen bir şey oldu. Almanya, mühletin sona ermesine bir saat kala, yani 31 temmuz gecesi tam saat 11'de Rusya'ya bir nota vererek, on iki saat zarfında seferberlik hareketlerinden ve hazırlıklarından vaz geçmesini

ve ordusunu, barış zamanı düzenine indirmesini istedi. Rusya bu ültimatoma cevap vermeyince, Almanya 1 ağustosta Rusya'ya harp ilân etti. Böylece de artık olaylar ve harp ilânları birbirini takip edecekti. Çünkü bu harplere, İngiltere ve Fransa'nın tarafsız kalmaları da elbette ki kabil değildi. Hulâsa denebilir ki, asıl Birinci Dünya Harbi, Almanya'nın 1 ağustosta, Rusya'ya karşı harp ilân etmesi ile başladı.

Almanya bunu neye güvenerek yapıyordu ve bu harbin neticesinden neler bekliyordu? Bunun cevabını şimdi bile vermek zordur. Çünkü bu harp onu, ergeç karşılaşacağı İngiliz-Fransız saldırıları ile, hem Alman genelkurmayının en büyük kâbusu, yani en korkunç ihtimal olan iki cephede birden harbe sürükleyecekti. Hem de o kadar zamandır iyi kötü kazandığı sömürgelerden, tabiî mahrum bırakacaktı. Çünkü Alman donanması güçlenmiş olmakla beraber, açık denizlerde ve büyük parçaları ile İngiliz-Fransız donanmalarından çok zayıftı. Sonra Almanya'nın Avrupa'da zaptedeceği topraklar da yoktu. Komşu ülkelerin halkları ve milletleri, zaten kendi topraklarında yerleşikti. Alman sanayii ise, güçlüydü. Dünya pazarlarında rakiplerine kolayca rekabet edebiliyordu. Halbuki harpte denizlere hâkim olmayan bir Almanya, daha ilk adımda dünya ticaretini de kaybedecekti. Müttefiki Avusturya-Macaristan ise, hepsi de millî benliklerine ve millî bilince erişmiş, çoğu da Cermen olmayan bir halklar topluluğu idi. Bu halkların bu muharebeyi gönülden desteklemeleri imkânsızdı. Ve harbin neticesi ne olursa olsun, bu ihtiyar imparatorluk, ergeç dağılmaya mahkûmdu. Tıpkı bizim Osmanlı imparatorluğu gibi...

Hulâsa ne taraftan bakılsa, Almanya'da bir dünya harbini göze alacak ve bu harpten muzaffer çıkabileceğini ümit ettirecek şartlar görmek imkânsızdır. Yani Birinci Dünya Harbine İmparator Wilhelm II. tıpkı İkinci Dünya Harbine ve birtakım mistik duygulara da kendini verip, Doğunun fethi, bin yıllık Alman hâkimiyeti güden Hitler gibi, dumanlı bir hayal âlemi içinde atılmış görünür. Zaten aynı *mistik* hava, İkinci Wilhelm'e de hâkimdi. Meselâ harbin ilânı vesilesi ile Alman imparatoru

tarafından Alman ordusuna yayılan genelgede şu sözleri okuyoruz:

«Unutmayınız ki, Alman kavmi, Tanrının seçkin kavmidir. Alman kavminin imparatoru olmam haysiyeti ile, Tanrının ruhu, benim üzerime inmiştir. Ben, Tanrının aleti (vasıtası) kılıcıyım. Tanrının savunucusuyum. Bana itaat etmeyenlerin vay haline! Bana itikat etmeyenlerin (inanmayanların) vay haline!..»

Bu beyanları okuyan İngiliz Hariciye Nazırı Loyd Corc'un şu sözleri çok manalıdır:

«Hazreti Muhammed'in yaşadığı zamandan beri, böyle sözler, asla işitilmemiştir. Delilik, her zaman acınılacak bir haldir ama, delilik bir devlet reisinde baş gösterince ve bunun önü alınmazsa, netice çok tehlikeli olur...»

Loyd Corc, Alman İmparatoru İkinci Wilhelm'in halini ve giriştiği hareketi bir delilik olarak vasıflandırmakla işin sonunda, haklı çıkacaktır. Tıpkı İkinci Dünya Harbini açarken, Hitler'in de kapıldığı mistik cezbenin (kendini kaybedecek derecede coşkunluğun) gene işin sonunda, bir delilik olduğunun doğrulaşması gibi (1). Ama ne var ki, İkinci Dünya Harbinde Türkiye, bu çılgınlık dalgasına kendini kaptırıp harbe girmediği halde, Birinci Dünya Harbinde Osmanlı imparatorluğu, Alman imparatorunun yarattığı mistik havaya kolayca kendini verdi. Nitekim olaylar, birbiri peşine ve şöyle gelişti:

28 temmuz 1914 :	Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a harp ilân etti.
1 ağustos 1914 :	Almanya Rusya'ya harp ilân etti.
2 ağustos 1914 :	Türk-Alman ittifakı imzalandı!
3 ağustos 1914 :	Almanya Fransa'ya harp ilân etti.
4 ağustos 1914 :	Almanlar Belçika'ya saldırdı.
5 ağustos 1914 :	İngiltere Almanya'ya harp ilân etti.
5 ağustos 1914 :	Avusturya-Macaristan devleti, Türk-Alman ittifakına katıldı.

(1) 12 şubat 1938'de Hitler de şöyle konuşmuştu:

«Benim tarihî bir misyonum var. Ben bu misyonu gerçekleştireceğim. Çünkü Tanrı bu misyonu yerine getirme görevini bana verdi. Benimle beraber olmayanlar ezilecektir.»

6 ağustos 1914 : Avusturya-Macarlstan, Rusya'ya harp ilân ettl.
11 ağustos 1914 : Fransa Avusturya'ya harp ilân ettl.
12 ağustos 1914 : Inglltere Avusturya'ya harp ilân ettl.
23 ağustos 1914 : Japonya Almanya'ya harp ilân ettl.

Bu arada Osmanlı imparatorluğu daha Dünya Harbi patlamadan, yani daha 24 temmuz 1914'ten başlamak üzere bütün ülkede seferberliğini ilân edecek ve 11 ağustos 1914'te, Akdeniz' den Çanakkale'ye giren Alman harp gemilerini (Yavuz-Midilli) kabul ederek, fiilen Alman cephesinde taraf tutacaktır. Nihayet 29 ekim 1914'te Istanbul'dan bütün dünyaya yayılan bir haber, bu gemilerin Karadeniz'e çıkması ve Rus limanlarını bombardıman etmesiyle Türkiye'nin, artık fiilen dünya harbine katılışını ilân edecektir. Öyle bir zamanda ki, Almanlar Fransa'da, harbin neticesini tayin edecek olan cephede Marn meydan muharebesini kaybederek durdurulmuşlardı. Ondan sonra savaş, artık bir siper ve mevzi harbi olarak bir nefes ve kan yarışına dönecektir. Bu nefes ve kan yarışında ise Almanya için, artık şans yoktur. Türkiye'ye gelince, onun Alman Amirali Souchon'un kumandasında ve Karadeniz'de harbi açtığı günler, Doğu Anadolu artık kar altındadır. İşte bu kar ve Doğu Anadolu soğuğu içindedir ki Enver Paşa, Sarıkamış muharebesi veya faciası denilen harekete girişecek ve bu harekette büyük bir ordu, 9 veya 11 gün içinde eriyecektir...

Şimdi biz, artık bu neticelere varan olayları izleyelim. Bu olayların başlangıcı, hiç şüphe yok ki ve daha dünya harbinin ikinci günü imzalanan Türk-Alman ittifakıdır...

*
* *

TEK TARAFLI BİR İTTİFAKA DOĞRU!

Birinci Dünya Harbi öncesinde ve daha evvel de belirttiğimiz gibi, Türkiye yalnızdır. Müttefiksizdir. Şimdi artık elde bulunan belgeler şunu da açığa vurmaktadır ki, İttihat ve Terakki liderlerinin her biri, zamanın şu veya bu devleti ile anlaşmak, bağlaşmak, ittifaklar kurmak peşindedir. Fakat bu temas veya nabız yoklamalarının, öyle görünüyor ki hiç birinde samimiyet yoktur: Talât Bey, Kırım-Yalta seyahatinde Rus

Hariciye Nazırı Sazanof'a Rusya ile ittifak teklif eder. Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Fransa ile anlaşmaya heveslidir. Hatta bu yakınlaşmanın bir nevi bedeli olarak Fransa Türkiye'ye ve harpten önce, büyük ölçüde borç hesapları (ikrazlar) da açmıştır. Hatta daha önce de 2 haziran 1908'de 4.752.000 altın liralık bir anlaşma yapılmıştı. Hürriyetin ilânından sonra ve eylül 1908'de 5.236.000 altın liralık bir borç anlaşması da imzalanmıştı ki, bunun bir kısmı Alman-Türk ittifakından evvel alınacaktır. İttihat ve Terakki partisinin biraz perde arkasında, fakat en aktif şahsiyeti olan Cavit Bey ise 21 ekim 1911'de İngiltere Bahriye Nazırı Çörçil'e, İngiltere ile ittifak için bir nabız yoklama mektubu yazacaktır (1). Enver Paşaya gelince, o, Almanlarla gizli ittifak imzalandıktan sonra da Rus Ataşemiliteri General Leontiyev'le, güya Rusya ile yakınlaşmak, anlaşmak için devamlı müzakereler yürütecektir! Almanya'ya gelince, aslında Enver'in kalbi, Almanya ile beraber çarpar. Nitekim Birinci Dünya Harbi patlar patlamaz ve hatta daha önce Almanya ile pek de ciddî temaslar yapılmadan Istanbul'da bir Alman Sefiri, Baron Von Vangenhaym, Alman-Türk ittifakını İttihat ve Terakkinin liderlerine, âdeta dikte edecektir. Bu sahnenin kahramanları ise, Alman sefiri ile, aslında bir gölge adam olan Mısırlı Sadrazam Sait Halim Paşa, Dahiliye Nazırı Talât Bey ve bir müddet Mebusan Meclisi Reisi olan Halil Bey, bir de Harbiye Nazırı Enver Paşadan ibarettir. Öyle ki, kabinede ve memlekette Enver Paşadan bir santim geride görünmeyi asla kabul etmeyen Bahriye Nazırı Cemal Paşa bile bu acele imzalanan ittifaktan, ancak sonradan haber alacak ve tabiî sakalları hiddetinden titreyecektir. Ama, onlara ve bu işi yapanlara ayak uydurmaktan başka hiç bir reaksiyon göstermeyecektir. Bir süre sonra da, hem padişahın, hem kabinenin haberleri olmadan Almanya Amirali Souchon'un Karadeniz'de harbi patlatması olayına bu Cemal Paşa, tıpkı Enver Paşa gibi, hem de kendileri emir vererek, fakat ne yazık ki, ancak birer piyon olarak katılacaklardır.

(1) Genelkurmay neşriyatı: ***Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi***, cilt. I, s. 36.

Şimdi biz burada ve şu garip ittifak işine ayrıntıları ile geçmeden önce, Avrupa devletlerinin siyasî-aşkerî durumlarına kısaca göz atalım. Bu arada, gerek Rusya, İngiltere ve Fransa'nın kendi aralarında, gerekse bunlarla ve Avusturya veliahdının öldürülmesi ile Doğu Avrupa'da meydan alan buhranın muhtemel neticelerini önlemek için bu devletlerle Almanya arasında meydan alan temaslara değinelim. Bu konularda geniş yayınlar yapılmıştır. Bunlar hakkında artık, tarih için *sır* yoktur. Herşey *açık*lanmıştır. Meselâ genelkurmay başkanlığımızca çıkarılan «Askerî Mecmua» nın, 45'inci yıl ve 67'inci sayısında yayınlanan «Büyük Harbin Başlangıcında Rus Erkânıharbiyesi» isimli araştırma, hem Rus, hem İngiliz, Fransız kaynaklarına baş vurularak tertiplenmiştir. İhtilâlden sonra Sovyet hükümetinin yayınladığı Rus hariciye nezareti belgeleri, oklayları ve şartları, bütün derinliği ile verir. Aynı konuda yayınlanan Batı Avrupalı tarih ve hatıraları sonsuzdur. Birinci Dünya Harbi hakkında yazılan tarihler ise, hatta bizim dilimize çevrilenleri ile de, bütün şartları açıklarlar. Bizim harbe girişimiz hakkında da, meselâ Kâzım Karabekir Paşanın «Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik» isimli ciltleri, bizden ve işin içinde bir asker gözü ile önemli açıklamalar verir. «Birinci Dünya Harbinde Türk Ordusu» adlı en önemli eser olarak Fransız Larcher'in dört cildi ile, General Fahri Belen'in beş ciltlik ve çok değerli eseri, önemli müracaat kitaplarıdır. Kaldı ki şimdi Genelkurmay Harp Tarihi Teşkilâtımız da Birinci Dünya Harbimizi ele almış ve ilk cildini yayınlamıştır. Bunlara ve bu büyük dramın psikolojik problemleri açısından çok şeyler anlatan ve Dr. Gustave Le Bon'un «Enseignements Psychologiques de La Guerre Européenne» adı altında yayınlanıp, Dr. Abdullah Cevdet Bey tarafından dilimize de çevrilen ve Birinci Dünya Harbini takip eden devrede bizde çok okunan önemli eseri de ayrıca işaret etmeliyiz.

Ama ne var ki, bu kitabın konusu, Birinci Dünya Harbinin tarihini yazmak değildir. Biz bu harbe, bu eserin mihveri konusu olan Enver Paşanın, hem Türkiye için bu harbi hazırlamakta, hem harbi açmakta, hem de bu harbi sonuna kadar ida-

re etmekteki direkt ve aktif karar ve müdahaleleri dolayısıyle ve ancak bu çerçevede göz atmak zorundayız. Çünkü Osmanlı imparatorluğu için bu harbin baş adamı ve yöneticisi, şüphe yok ki Enver Paşadır. Öyle ki, bu harp bahis konusu olduğu zaman ve çeşitli müdahale veya iştiraklerine rağmen diğer İttihat ve Terakki önderleri, Enver Paşanın yanında, ancak tâbi ve gölge figüranlar olarak kalırlar. Hulâsa hiç şüphe yoktur ki, Osmanlı imparatorluğunda Birinci Dünya Harbinin, baş adamı olduğu kadar, bilerek sorumlusu da, elbette ki Enver Paşadır. Ve Enver Paşa, bu sahnenin ve dramın ön planında, tâ baştan sonuna kadar yer alır.

Şimdi oluşları izleyelim:

28 temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan Sırbistan'a harp ilân etmişti. Bunu, 1 ağustos 1914'te Almanya'nın Rusya'ya harp ilânı takip etti. 2 ağustos 1914'te ise, Alman-Türk ittifakı imzalandı. Yani daha harp yeni patlamıştı. Batı devletlerinin bu harbin dışında kalmalarına elbette ki ihtimal yoktu. Nitekim 3 ağustosta Almanya Fransa'ya harp ilân edecek ve 4 ağustosta, harp dahi ilân edilmeden Almanlar Belçika'ya saldıracaklardır. O halde Türkiye, daha harbin ikinci günü kaderini Almanya'ya bağlayacak ve böylece de, Batı devletleri ile mukadder harpleri göze alacaktı. Niçin? Bu sorunun cevabı, hâlâ verilmiş değildir.

Bizim yalnız ve müttefiksiz olduğumuzu gerçi biliyoruz. Bizim için en tehlikeli kudret olan Rusya ile tarihî düşmanlığımızı da biliyoruz. O güne kadar, yani bütün XIX. yüzyıl boyunca ve ondan sonra Osmanlı imparatorluğunun sahnede kalabilmesinde, aynı derecede güçlü olan Rus-İngiliz rekabetinin ve sonsuz anlaşmazlığın etkileri de, bu eserde her vesile ile işaret edilmiştir. Nitekim 10 temmuz 1908 ihtilâli de, Reval'de Rus-İngiliz hükümdarları arasında ve Türkiye'nin taksimi üzerinde bir anlaşmaya varıldığı haber ve endişelerinden çıkmıştı. Gerçi böyle bir anlaşmanın metni, Bolşevik ihtilâlinden sonra yayınlanan Rus hariciyesi gizli belgeleri arasında yoktur. Aynı suretle Batı arşivlerinde de böyle bir vesikanın bulunduğu hakkında, şimdiye kadar bir gerçek payına tesadüf edilmemiştir.

Ama Reval'de Rus-İngiliz hükümdarlarının Türkiye, hîç olmazsa Makedonya hakkında, sözlü de olsa bir anlaşmaya varmış olmalarında kanaat umumîdir. 1914 harbinin patladığı sırada ise, Rusya ile sonraki müttefikleri, yani İngiltere, Fransa ve bunlara katılacak olan İtalya arasında, herhangi bir ittifak andlaşması mevcut değildi.

Bu sebeple Türkiye, Almanlar cephesinde ve harbin hemen ikinci gününde yer almakta, elbette ki acele etmeyebilirdi diye düşünmek, hatalı olmasa gerektir. Çünkü Rus devleti, Almanlarla muharebeden elbette ki çekiniyordu. Daha yukarıda işaret ettiğimiz ve Askerî Mecmuanın kırk beşinci sene ve 67'inci sayısında yayınlanan «Büyük Harbin Başlangıcında Rus Erkânıharbiyesi» isimli ve Fransızca aslından nakledilip, geniş kaynaklara dayanan yazıda, Rus çarının ve erkânıharbiyesinin Almanlara karşı korku ve çekingenlikleri açıkça meydana serilir. Çünkü Rusya zannedildiği kadar güçlü değildi. 1905'te Japonlara yenilmiştir. 1905-1906 yılları, Petersburg'ta bile siyasî-sosyal karışıklıklar içinde geçer. Hatta harbin ilânından önce de grevler, karışıklıklar henüz yatışmış değildi. Erkânıharbiyede ve kabinede, kimse harbe taraflı görünmüyordu. Hatta Rus çarı bile ve hem de kendi şahsî teşebbüsü ile, yani hükümetine bile haber vermeden Almanya İmparatoru İkinci Wilhelm'e çektiği telgrafta:

«Senin dirayet ve muhabbetine itimadım var»

diye yazıyordu. Yani onun muhabbetine ve kabiliyetine sığınıyordu. Etrafındakilere, harp sebebi sayılabilecek hiç bir tedbire baş vurulmamasını tavsiye ediyordu. Rus Harbiye Nazırı Sohumlinov, askerî kararların alınmasından bile korkuyordu. Bunların sorumluluğunu, kurmay başkanlığına bırakmak için çabalıyordu. Rus Bahriye Nazırı Amiral Grigoroviç, Rus donanmasının, Alman donanması ile harp edemeyeceğini, Petersburg önündeki Kronştad ada ve istihkâmatının, Petersburg'u koruyamayacağını açıkça bildiriyordu. Dahiliye Nazırı Maklakov ise, şunları söylemekten çekinmiyordu:

«Bizde harp, milletin büyük, derin kütleleri içinde, şevkle, hevesle kabul edilir şey değildir. Almanlara karşı bir muvaffakiyet kazanmaktan ziyade, ihtilâl fikirleri halka yer etmiştir. Fakat ne yapalım, mukadderattan kaçınılamaz.» (1).

Hulâsa çar mecbur kalıp da harp ilân ettiği zaman bu iradeyi, onun altına imza koymak mecburiyetinde olan bu üç nazır, daha baştan ümitli olmadıkları bir maceraya katılır gibi ve isteksizce imza ettiler. Nitekim zamanın akışı bu nazırları haklı çıkardı. Rusya Almanlara karşı muzaffer olamadı, halk, ihtilâle kaydı ve Rus çarlığı, bütün heybeti ile daha 1917'de devrildi.

Evet, gerçi Rusya'ya karşı hassas olmaya mecburduk. Ama devleti idare edenler, Rusya'nın askerî, siyasî ve psikolojik yanlarını da tanımaya mecburdular. Nitekim harp içinde ve Osmanlı hükümetinin son nefere kadar bütün gücünü Çanakkale'ye yığdığı ve nice cephelere yaydığı safhada dahi Rus çarlığı, hatta bazı telkinlere rağmen, Karadeniz Boğazı'na, Istanbul'a ve çevresine asker göndermek kararını alamamıştır. Bu meselenin ve üzerindeki tartışmaların belge ve hikâyeleri de artık bilinmektedir.

Hulâsa haklı olarak denebilir ki, Türkiye'nin Almanya ile ve harbin hemen ertesi günü bir ittifaka girişi, sanılır ki acele oldu. Bunun içindir ki bu ittifaka, bir *yıldırım ittifakı* da diyebiliriz. Bu acele ittifak, tabiatıyle askerî ve malî mahiyette hazırlık çalışmalarına da dayanmıyordu. Andlaşma kabinede de görüşülmüş değildi. Padişahın ise böyle bir ittifaka imza konulmakta olduğundan, zaten haberi yoktu. Bu noktaları da böylece belirttikten sonra, şimdi Alman-Türk ittifakına ve bu ittifakın metnine geçebiliriz.

***

(1) Büyük Harbin başında Rus erkânıharbiyesi.

YILDIRIM İTTİFAKI!

İttifak andlaşması, 2 ağustos 1914 günü gecesi, Boğaziçi'nde, Mısırlı Sadrazam Sait Halim Paşanın yalısında imza edildi. Almanya'nın Istanbul'daki sefiri Baron Von Wangenheim (Vangenhaym) yalıya gelmiş bulunuyordu. Sadrazamla başbaşa konuşmalarının konusu hep bu ittifaktı. Bir de proje hazırlanmıştı. Sadrazam tereddütlü görünüyordu. Yalıda Dahiliye Nazırı Talât Bey, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Mebusan Meclisi Reisi Halil Bey vardı. İttifak belgesi, sadrazamla Alman sefiri arasında imzalandı. İmzadan önce bu arkadaşları ile istişarelerinde sadrazam, hiç bir itirazla veya ihtiyat kaydı ile karşılaşmadı. Hatta Halil Bey, Alman sefirini diğer bir odada bekletmenin ayıp olduğunu, sefirin sinirlenmekte olduğunu ve artık imzayı basıp işin bitirilmesi gerektiğini ısrarla tekrarlayıp duruyordu! Enver Paşa ise neticeden zaten emindi. Talât Bey uysaldı. O da ne olacaksa olmasını bekleyen bir hava içindeydi. O gecenin Sait Paşa yalısındaki bu havası, çeşitli yayınlara konu olmuştur. Bu yazılanlar aynen böyle geçmemiş olsa bile ve neticeye bakınca, anlatılanlar da pek de aykırılık bulunmadığı tahmin edilebilir. Her ne hal ise iş, nihayet imza safhasına geldi. Ve Sadrazam Sait Halim Paşa ittifak andlaşmasını imzalayarak, Türkiye'yi Almanya'nın safına katmış oldu. İttifak 8 maddeliktir. Metnini aşağıda veriyoruz.

Ancak eski Osmanlıca olan metni aynen muhafaza ettik, zaten daha aşağıda o zamanki Maliye Nazırı Cavit Beyden nakledeceğimiz notlar, bu metnin önemli hükümlerini özetlemektedir. Fakat gerçek olan şudur ki, bu andlaşma tek taraflı bir andlaşmadır. Çünkü Almanya harbe girince Türkiye de derhal harbe girmek zorunluluğundadır. Buna karşılık Almanya'nın taahhüdü, düşman devletler Türkiye'ye saldırırsa, Alman askerinin Türk topraklarını savunacağıdır. Ama ne var ki Almanya ile Türkiye sınır komşusu değildir. Bu sebeple de, bu taahhüdün hiç bir fiilî kıymeti yoktur.

TÜRK-ALMAN İTTİFAK MUAHEDESİ

İSTANBUL - TARABYA
2 Ağustos 1914

1) Tarafeyni akideyn, Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında tahaddüs eden ihtilâfı hazıra karşı katî bitaraflık muhafazasını deruhte eder.

2) Rusya, Avusturya-Macaristan aleyhine fiilî tedabiri askeriye ve müdahale ederek böylece Almanya'nın da harbe duhulünü mecburî kılarsa bu husus Türkiye'nin de harbe iştiraki için sebep teşkil edecektir.

3) Hali harpte Almanya, heyeti ıslâhiyesini Türkiye emrinde ipka edecektir. Buna mukabil Türkiye dahi bu heyeti ıslâhiyeye, harbiye nazırı hazretleriyle heyeti ıslâhiye reisi hazretleri arasında doğruca takarrür edecek esasata tevfikan ordunun sevki idaresi hususunda fiilî bir nüfuz itasını temin eder.

4) Tehdide maruz olacak Osmanlı topraklarını Almanya lüzumunda silâhla müdafaa eylemeyi taahhüt eder.

5) Her iki imparatorluğu ihtilâfatı hazıradan tevellüt edebilecek ihtilâta karşı siyanet maksadıyle akdedilmiş olan itilâf zirde isimleri muharrer murahhaslar tarafından imzası akabinde meri olacak ve mütekabil taahhüdatı mümasile ile 31 kânunuevvel 1918 tarihine kadar hükmü devam edecektir.

6) Balâda tespit edilmiş olan tarihten altı ay evvel tarafeyni âliyeyni akideyn tarafından bir ihbar vaki olmadığı takdirde muahedenin ahkâmı yeniden beş sene daha meri olacaktır.

7) Bu muahede haşmetlû Almanya imparatorluğu ve Prusya kralı hazretleriyle Osmanlı imparatoru hazretleri tarafından tasdik edilecek ve müsaddak nüshalar tarihli imzadan bir ay zarfında teati olunacaktır.

8) Bu muahede gizli tutulacak ve ancak tarafeyni âliyeyni akideynin arasında bilittifak neşredilecektir... tasdiken

Baron Von WANGENHEIM — SAİT HALİM

Bu ittifak andlaşması kabineye ancak 4 teşrinievvel 1330 (17 ekim 1914) tarihinde getirildi. Ve aşağıda isimleri bulunan nazırlar tarafından kabul olundu:

Sadrazam	:	Prens Said Halim Paşa
Şeyhülislâm ve Evkafı Hümayun Nazırı:		Hayri Efendi
Harbiye Nazırı	:	Enver Paşa
Dahiliye Nazırı	:	Talât Bey
Adliye ve Şûrayı Devlet Reisi	:	İbrahim Bey
Bahriye Nazırı	:	Cemal Paşa
Maliye Nazırı	:	Cavit Bey
Nafıa Nazırı	:	Çürüksulu Mahmut Paşa
Ticaret ve Zıraat Nazırı	:	Süleyman Elbüstani Bey
Posta Telgraf Nazırı	:	Oskan Efendi
Maarif Nazırı	:	Şükrü Bey

4 Teşrinievvel 1330

Alman-Türk ittifakı andlaşması budur. Fakat ne var ki, bu ittifak andlaşmasının orijinali, yani imzalı metni, Türk hariciyesince, bugüne kadar henüz ortaya konulamamıştır. Harpten sonra teşkil edilip Türk harp suçlularını sorguya çeken, fakat yetkileri şekilden ibaret kalan parlamento komisyonunda, bu imzanın şahit ve müşevviklerinden olan Halil Beye bu muahedenin aslı ne olduğu sorulduğu zaman, alaylı bir şekilde bilgisizlik beyan etmiş ve «herhalde hariciye nezaretinde olacaktır» gibi sudan bir cevapla sorguyu savuşturmuştur.

Hulâsa andlaşmanın devlet arşivimizde aslı mevcut değildir. Başta Prof. Nihat Erim'in, XVII. yüzyılın başından beri ve 1920 Sevr Andlaşmasına kadar bütün muahedeleri toplanan «Siyasî Metinler» (1) eserinde bu ittifakın metni mevcut olmadığı gibi (2) diğer benzeri döküman kitaplarında metin, az çok farklıdır.

***

(1) Prof. Nihat Erim: *Siyasî Metinler*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayınları, 1953.

(2) Metnin orijinali Bonn'da, Alman dışişleri bakanlığı arşivinde muhafaza edilmektedir: Auswartiges Amt, Politisches, Archiv, Deutchland 128, No. 5, Bd. 4.

Prof. Akdes Nimet Kurat: *Türkiye ve Rusya*. 1798-1919 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayını, s. 631, 1970.

CAVİT BEY NE DİYOR?

Gerçi andlaşmanın aslı bizim arşivlerimizde mevcut değildir. Genelkurmay Tarihi Teşkilâtı da, Birinci Dünya Harbini veren ilk cildinde bu metni vermemiştir. Ancak ittifak maddeleri, az önce verdiğimiz gibi, bilinmektedir. İttifakın imzalandığı kabineye aksedince, kabinede hâsıl olan havayı ve bu arada Enver Paşanın tutumunu, ciddî bir görgü şahidi, günlük notlarında pek açık anlatmaktadır. Bu görgü şahidi, o zaman kabinede maliye nazırı olan Cavit Beydir (1). Şimdi onun hatıralarından bazı parçalar verelim:

---

(1) Cavit Bey 1875'te Selânik'te doğdu. Orta öğrenimini orada yaptı. Sonra Mülkiyede okudu. Meşrutiyetin ilânından önce bir süre banka memurluğu yaptı. Asıl mesleği Selânik'te muallimlikti. Fevziye Mektebinde hocaydı. Güzel konuşma kudreti, mektebin tören günlerinde Selânik aydınlarını, onu dinlemeye çekerdi. Fakat hoca veya mektep müdürlüğünden başka, asıl Mason teşkilâtında ileri bir şahsiyet oluşu, onu Selânik'in mühim insanlarından biri yapmıştı. Selânik ve Makedonya'da Mason locası tek değildir. Fakat herşey onu göstermektedir ki, Hürriyetin ilânından önce Selânik'te avukatlık yapan, fakat iç ve dış ilişkileri çok geniş olan Emanuel Karasu Efendi, Selânik Masonluğunun en nüfuzlu şahsiyetidir. Talât, Mithat Şükrü, Cavit ve Selânik'in diğer birçok ünlü İttihatçıları, sonuna kadar onun tesirinde ve Mason locasına bağlı kalmışlardır. Hürriyetin ilânından sonra Selânik, Mebusan Meclisine önemli bir Mason kadrosu gönderdi. Cavit Bey bunlar arasındaydı. Meşrutiyet devrinde en göze çarpan tarafı, hatta Kabineye dahil olmadan dahi, bütün önemli sefaretler ve yabancılarla olan sıkı temasıdır. Harp sırasında da Cavit Bey, bu yabancılarla siyasî temaslarını hariciye nezaretinden daha ziyade sürdürür. Günlük ve tam 22 defter tutan notlarından bu temasları izlemekteyiz. Kendisi Fransız taraflısı geçinirdi. Mütarekede yurt dışına çıkınca da bu temaslar ve kendisine yapılan yardımlar devam etti. İttihat ve Terakki kadrosunda, devlet adamlığı vasıfları gösteren bir şahsiyetti.

Cumhuriyetin ilânından sonra ve Lozan müzakereleri sırasında, Hüseyin Cahit Beyle beraber Lozan'da üslendi. O günlere ait hatıraları da yayınlanmıştır. Lozan'dan sonra, resmen mevcut olmamakla beraber İttihat ve Terakki zümresinin fiilen şefi durumundaydı. Bu vaziyeti, şimdi elde bulunan mektuplardan izlemekteyiz. İttihatçı-

Maliye Nazırı
Cavit Bey

«10 temmuz (23 temmuz) pazar (1):

«Bugün sadrazamın konağına gittim. Sadrazam acele bir şeyler yazıyordu. Enver, Talât, Halil oradaydılar. Ahvalde bir fevkalâdelik hissettim. Talât'tan sebebini sordum:

— Yemin ettik,

diyerek söylemedi. Bu sebebe hayret ettim. Derhal kendisine:

— Yoksa Almanya ile ittifak mı ediyorsunuz,

dedim.

Biraz sonra biz sadrazamın yanına girdik. Kimseye ifşâ etmeyeceğimize (açıklamayacağımıza) dair yemin ettik. Hükümet heyeti azalarından saklayacağımıza dair yemin etmek kadar saçma, ahmakça bir şey olur mu? Bunun üzerine sadrazam bir kâğıt okudu. Bu, Almanya ile Osmanlı hükümeti arasında bir ittifak mukavelesi idi. Kemali hayretle (tam şaşkınlık içinde) dinledim. Buna göre:

«Sırbistan-Avusturya muharebesinde taraflar mutlak bir tarafsızlık muhafaza edecekler. Rusya'nın fiilî askerî tedbirleri, Almanya ve Avusturya'nın Rusya'yla harp yapmasını icabederse, bu hal, Türkiye için de mevcut olacaktır (yani Türkiye de Rusya'ya karşı cephe alacak demek). Muharebe halinde Alman askerî heyeti Türkiye'de kalacak. Buna karşılık Türkiye'de bu heyetin, muharebede fiilen tesirini temin eyleyecektir (yani Alman askerî heyeti, fiilen kumanda vazifeleri alacak demek).

Muahede beş sene müddetle akdolunuyor. Bunun sona ermesinden evvel taraflardan biri nakzetmezse (anlaşmadan çekilmezse) bu muahede bir yeni beş sene için de merî (yürürlükte) olmakta devam edecek.

---

ların 1926'da Atatürk'e karşı tertipledikleri suikastte, fiilen emir verici olarak değil, fakat İttihatçıların bu fiilî şefliği, İstiklâl Mahkemesinin kendi aleyhinde de en ağır hükmü vermesinde etkili oldu ve idam edildi.

(1) Bu vereceğimiz parçalar, Cavit Beyin kendi elyazısı ile yazdığı not defterinden alınmıştır.

Tarafların murahhaslarında (sadrazam ve sefir Wangenheim) imza edilir edilmez, muahede merî olmaya (işlemeye) başlayacak ve bir ay zarfında tasdikli nüshalar teâti edilecek (karşılıklı olarak alınıp verilecek).

Rusya ile Türkiye arasında muharebe olursa, Almanya icabederse *silâhla Türkiye topraklarını müdafaa edecektir.»*

«Bunu okuduktan sonra benim fikrimi sordular. Ben o kadar mütehayyirdim ki (şaşırmıştım ki) cevap vermedim ve müteredditim (kararsız) olduğumu, bu kadar mühim bir meseleye, bu kadar çabuk karar veremeyeceğimi söylemekle iktifa ettim (yetindim). Diğer arkadaşlarda ise, sevinç ve hayret vardı! Bir büyük devletle ittifak ediyor muşuz...

Beni ikna için (kandırmak için) şimdiye kadar böyle bir netice istihsaline çalıştığımız halde muvaffak olamadığımızı, eğer harpten evvel böyle bir teklif karşısında kalsaydık, derhal kabul edeceğimizi söylediler. Harpten evvel kabul ile, harp esnasında kabul arasında pek büyük bir fark olacağını, harpten evvel dahi olsa düşüneceğimizi söyledim.

Aramızda bir defa ve sadrazamın evinde, gruplardan birine katılmak için yapılmış olan müzakerenin cereyan tarzını senet olarak göstermek istediler. O zamandan beri ahvalin değişmiş olduğunu unutuyorlar.

Meğer sadrazam Wangenheim ile müzakereye devam etmiş. Nihayet şimdi Almanya büyük bir harbe girişeceği gün, buna muvaffak olmuş!..

Sadrazamın yanında münakaşayı uzatmadım. Muahedenin, Enver, Talât ve Halil arasında dört beş günden beri malum olduğu ve birkaç gece, beni ve Cemal'i haberdar etmeksizin Yeniköy'de (Boğaziçi) toplanıp müzakere ettikleri halde bizi uzakta bırakmaları fevkalâde canımı sıktı. Ahvalin nezaketi olmasa, derhal bir istifa ile cevap verecektim. Sadrazam da Muahedenin, bugün tarafından im-

zalanacağına dair hiç bir şey söylemedi. Ahval dolayısıyle, Meclisin tatil edilmesine karar vererek yanından ayrıldık.»

Cavit Bey not veya hatıra defterinde, ondan sonraki altı satırı her nedense, dikkatle ve hiç bir kelime okunmayacak şekilde karalamıştır. Daha doğrusu bu hatıralar kırmızı mürekkeple yazıldığı için, o satırlar da kırmızıya boyanmıştır. Ondan sonra notlar şöyle devam eder:

«Akşam Talât bize geldi. Birlikte Enver'e gittik. Gerek evde, gerek yolda kendisine, yapılan muamelenin memleket için nasıl bir vehamet (ağır tehlike) teşkil ettiğini, pek ziyade korkmakta olduğumu, Almanya'nın bizi silâhla müdafaa edeceğine dair olan kaydın hayalî bir şeyden ibaret kalacağını, çünkü Almanya'nın bize bugün, bir asker bile gönderemeyeceğini, Rusya'nın hücumuna maruz kalırsak, memleketimizin mahv ve harap olacağını, harbin sonunda Almanların galebesi muhakkak olmadığını, Ruslar galip gelecek olurlarsa bizim için, dünya haritasından silinmekten başka bir akıbet olamayacağını, halbuki Almanların galibiyeti halinde bize fenalık edemeyeceklerini (1) söyledim ve böyle bir mesuliyet yüklenmek istemediğimi anlattım.

Talât, sözlerini ağzında yutuyordu. Bundan, muahedenin imza edildiğini, fakat bana derhal söylerse, istifa ile cevap vermem korkusu ile tereddüt ettiğini anladım. Enver'in evi önünde otomobilden inerken:

— Ne yapalım, bu iş oldu bitti, sadrazam imza etti, mukadderat!
dedi. Ben de:

— Bu mukadderat ile sürüklenmek istemem,
cevabını verdim. Beni evvelden haberdar etmediklerine dair bir söz bile söylemeye tenezzül etmedim...»

---

(1) Bu cümlede bir anlaşılmazlık göze çarpıyor. Yani fenalığı dokunmayacak olan taraf pek iyi anlaşılamıyor.

Talât Beyin bütün bu olup bitenleri anlatmak için bulabildiği tek kelime, *mukadderat*'tır. Yani Allahın takdiri! Bu hazin bir görüştür. Ve devletin mukadderata bağlanan kaderi, hazin bir kaderdir. Ama ne var ki Osmanlı imparatorluğu, varlığının sonuna, işte bu görüşle sürüklendi...

Cavit Bey notlarına şöyle devam eder:

«Enver'le Halil ve Cemal de (Paşa) vardı. Cemal, yapılan muameleden canı sıkılmış görünüyordu. İstifadan bahsetti. Fakat zannetmem ki samimî olsun. Onu yatıştırdık.

Enver'in evinde, biraz da, yapılan şeyin mahiyetinden bahsettik. Talât'a söylediğim sözleri orada da tekrar ettim. Ve ne Talât'ın, ne de Halil'in, imzasına karar verdikleri muahedenin manasını, tamamen anlamadıklarını gördüm. Muahedede, lehimize hiç bir şey mevcut olmadığı halde, Almanya için devletin hayatını tehlikeye koymakta olduğumuzu, hiç bir aklıselimin (sağduyunun) bunu kabul etmeyeceğini söyledim.

Sonra sadrazamın evine gittik. Talât benim itirazlarımı söyledi. Ve tadilât yapılması lüzumundan bahsetti. Sadrazam:

— Tabiî, onu bana bırakınız,

dedi. Bu suretle mesele hal olunmuş oldu! İşte devlet için en hayatî bir meselenin hallinde gösterilen itina ve basiret! Sadrazamın bu cevabı karşısında ben o kadar asabileştim ki, söz söylemeye lüzum görmedim. Talât'a da uzaktan, dudaklarımı yummakla cevap verdim.

Rusya ile muharebeye, Almanya'nın bize karşı hiç bir taahhüdü mevcut olmadığından, harp kazanılsa bile açıkta kalacağımıza dair söylediğim sözler, Talât'ın üstünde tesir hasıl etmekten hali kalmadı. Sabahki hareketi, gece mevcut değildi...»

İnsan bunları, o günlerin görgü şahidi olan ve kabinenin içinde bulunan Cavit Beyin kendi elyazısı notlarından oku-

masa, basitliğin, düşüncesizliğin ve sorumsuzluğun bu kadarına elbette ki inanamaz. Ama ne çare ki gerçek budur.

Hulâsa, Türkiye'yi Almanya ile İttifaka sürükleyenlerin ilk sevinç ve heyecanlarının daha akşamında beliren bu şaşkınlık, işe ön ayak olanları, Alman sefirine yeni bir müracaata sevkeder. 22 temmuz 1330 (4 ağustos 1914) te gece ve sadrazamın evinde bir toplantı daha yapılır. Bazı şartlar düşünülür. Bu şartlar Alman sefirine bildirilecektir. Şunlar kararlaştırılır:

«— Bulgaristan hareket etmeden (harbe girmeden) ve Romanya'nın tarafsızlığı sağlanmadan evvel, Türkiye hareket etmeyecektir (harbe girmeyecektir).

— Doğu Anadolu'da, Kafkasya Müslümanları ile rabıtayı temin edecek surette hududun genişletilmesi. Rumeli'de, Türklerin yaşadığı yerlere kadar hududumuzun ilerlemesi.

— Adlî ve iktisadî kapitülasyonların kaldırılması ve harpten sonra bunu, diğer devletlere de kabul ettirmek taahhüdü.

— Topraklarımıza düşman hücum ettiği takdirde, bu istilâ kaldırılmaksızın sulh yapılmaması mecburiyeti.

— Harp tazminatından bir hisse...»

Görülüyor ki, Alman-Türk ittifakı, imzalanmasının hemen ertesi günü, bunu imzalayan ve bu ittifaka önayak olanlar arasında da yetersiz görüldü. Hepsi de yaptıkları işin, yani bu ittifakın tek taraflı bir taahhüt ifade ettiğini sezebildiler. Çünkü ittifak Türkiye'yi Almanya'ya bağlıyor, fakat Almanya Türkiye'ye açık ve uygulanabilecek kayıtlarla, hiç bir şey taahhüt etmiyordu. Bunun üzerine, birtakım rica yollarıyle sefirden daha açıklayıcı taahhütler istenmesi peşine düşüldü. Wangenheim için ise, söz vermekten, mektup vermekten daha kolay bir şey yoktur! Nihayet, Wangenheim'in yaptığı, Osmanlı sadrazamına güya ittifakı tamamlayıcı bir mektup vermek oldu.

Wangenheim bu taahhütlere ait mektubu 6 ağustos 1914 de Babıâli'ye verdi. Bu mektup ana çizgileriyle şöyle idi (1):

«— Almanya, kapitülasyonların kalkması işinde Osmanlı devletine yardım edecektir.

— Balkan devletleriyle girişilecek görüşmelerde ve Balkanlarda feth edilecek yerlerin Bulgaristan'la paylaşılması işinde Almanya Osmanlı hükümetini destekleyecektir.

— Almanya, Osmanlı hükümetinin de harp tazminatı almasına çalışacaktır.

— Düşman, Osmanlı topraklarına girerse, giren düşman oradan çıkarılmadan Almanya barış yapmayacaktır.

— Yunanistan, savaşa katılıp yenilirse, Almanya Ege adalarını Osmanlı devletine geri verecektir.

— Osmanlı devleti doğu sınırları, bu devletle Rusya müslümanları arasında doğrudan doğruya teması sağlayacak şekilde düzeltilecektir.»

Fakat az ilerde göreceğiz ki, Osmanlı hükümeti kapitülasyonların kaldırıldığını ilân edince, Wangenheim, meselâ Cavit Beyin tabiriyle «köpekler gibi uluyacak!» ve hatta «Ruslarla anlaşıp Türkiye'yi taksime gidebileceklerini» haykıracaktı.

Ama ittifak muahedesi, hükümdarların tasdiki ile kesinlik kazanacağı halde, bu taahhütler, ancak sefirin bir mektubu ile yeterli görülecekti!..

Cavit Beyin hatıralarına dayanarak şunu da kaydedelim:

«Vükelâ, yani kabine azaları, hiç bir şeyden haberli değildiler. Onlara hep, ve daima tarafsızlıktan bahsolunuyor...»

«İşte haberi olanlar başta sadrazamla, Enver, Talât(2), Halil, ben ve Cemal!..»

***

(1) Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi yayınlarından; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, cilt. I, sayfa. 50-51, 1970.

(2) İttihat ve Terakkinin fiilî lideri durumuna yükselen, sonuna kadar, önde gelen söz sahibi olan, Babıâli baskınına katılan ve

DAVETSİZ MİSAFİRLER:

Avrupa'da muharebeler artık devam etmektedir. Bu savaşların kısa hikâyesine geleceğiz. Fakat şimdi biz, neticesi Türkiye'nin kaderinde önemli rol oynayacak olan beklenme-

---

böylece İttihat ve Terakkiyi rakipsiz iktidar mevkiine getirenlerden biri Talât Beydi. Mebusan Meclisi ikinci reisi, dahiliye nazırı ve nihayet Sadrazam olarak son imparatorluğun mukadderatına karıştı. Birinci Dünya Harbinde devleti «mukadderat!» diyerek itenlerden biriydi. Talât Beyin hayat hikâyesine bu eserin birinci cildinde (s. 279-280) kısaca değinilmiştir. Ama burada ve işlemekte olduğumuz olaylar dolayısıyle, onun biyografisini ayrıca özetlemekte fayda görüyoruz.

Talât Bey 150 sayfalık biyografisi; Talât Beyin kendi notlarından olmak üzere, Hüseyin Cahit Yalçın tarafından *Talât Paşanın Hatıraları* adı altında ve kısa bir eser halinde yayınlanmıştır (1946, Güven Basımevi). Bundan başka Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Talât Paşa* adı altında ve kendisinin yazdığı, 63 sayfalık bir eseri de vardır (1943, Yedigün Basımevi). Talât Paşanın kendi eserinde, daha çok bir savunma havası, Hüseyin Cahit'in küçük kitabında da hissî unsur galiptir. Yani her iki eser, Talât Paşanın gerçek hüviyeti hakkında, bize pek az bir şeyler verirler. Fakat bizim bu kitabımızda Talât Paşanın hayat hikâyesini mihver olarak almadığımız için, bizim eserimizde de Talât Bey, yahut Talât Paşa, olayların akışı içinde geçecektir.

Evvelâ şu bilgileri tekrar edelim:

Talât 1292 (1875) te Edirne'de doğdu. Aslı, Batı Trakya'nın Kırcaali'de Çepelce köyündendi. Babası Çepelceli Ahmet Efendi, anası Hürmüz Hanım, her ikisi de Trakyalıdırlar. Babası evvelâ mahallî medreselerde okudu. Sonra başka medreselerde bilgisini genişletti. Adliye mesleğine girdi. Mustafa Paşa ilçesi müstantiki (sorgu yargıcı) oldu. Edirne'de de vazife aldı. Talât, Edirne'de, Sultan Selim civarında, Furun mahallesinde, Çayiçi sokağında dört odalı bir evde doğdu. Evleri kendi mallarıydı. Babası bir aralık Vize sorgu yargıçlığı yaptı. Ve izinli gittiği Kırcaali'de öldü. Talât küçüktü. Arasta çarşısında iyi bir insan, Kavaf Sabri Efendi onu ve aileyi koruyordu. Rüştiyede (orta mektep) basit bir tahsil gördü. Sonra 40 kuruş maaşla postahaneye memur girdi. Uysal, saf tavırlı, zeki bir çocuktu. Birkaç senede maaşı 285 kuruşa kadar çıktı. Artık 22 yaşındaydı. Hayriye ve Kâmile adında iki kız kardeşi de vardı. Bunlardan biri, Bulgaristan'ın Rusçuk kasabasından İsmail Yürük'le evlendi. Ta-

dik bir olayı vermeliyiz. Bu olay, bir gün iki davetsiz misafirin, Çanakkale Boğazı'ndan Türkiye sularına girişleri ve sonra da gene bir gün bu iki yabancı ve davetsiz misafirin Osmanlı imparatorluğunu, Birinci Dünya Harbine sürükleyişleridir. Bu iki yabancı misafir, iki Alman harp gemisidir: Göben ve Breslav...

Olay şöyle gelişir: Almanya Rusya'ya harp ilân etmiştir. Bu savaş başlangıcını daha önce verdiğimiz kronoloji içinde diğer harp ilânları izler. O sıralarda, bu iki Alman gemisi Akdeniz'de ve ayrı sahalarda bulunmaktadır. İtalya henüz Almanya-Avusturya ikilisinin müttefikidir. Fakat güvenilmez bir müttefik. Nitekim bir süre sonra İtalya kendi müttefiklerinin safından ayrılacak ve İngiltere-Fransa-Rusya ittifakında yerini alacaktır.

Diğer taraftan harp patladığı ve Almanya artık karşı cephede yer aldığı için, Akdeniz'deki Alman gemileri, İngiliz donanmasının takibi altına girerler. Akdeniz'de sert bir takip başlar. Bu işler 1914 ağustos ayı içinde cereyan edecektir. Takip hikâyesi uzundur. İki Alman gemisinden Göben İspanya sahillerinde, Breslav Adriyatik'tedir. Birindizi sularında iki gemi buluşurlar. Sığınacak yer aranır. Ve hedef olarak Çanakkale Boğazı seçilir. Kumanda, Göben süvarisi Amiral Souchon'dadır. Ve o bütün emirleri, Alman genelkurmayından alır. Eğer bu gemiler Türk sularına ve böylece Çanakkale'ye gelemeyip,

---

lât'ın siyasetle ilgisi ondan sonra ve bu enişte ile başlar. Bu ilgiler ilk safhada, Edirne'de gizli bir cemiyetin kuruluşu, sonra bir gün bu cemiyetin meydana çıkışı, tevkifler, mahkûmiyetler şeklinde olur. Nihayet ve birinci ciltte de özetlediğimiz gibi, uzunca bir mahpusluk, sonra Selânik'e sürgünlük, Selânik'te biraz hukuk tahsili, biraz memurluk, orada ve Talât'ın önderliği ile İttihat ve Terakkinin kuruluşu, 1908 ihtilâli olayları birbirini kovalar. İlk Mebusan Meclisinde Talât Edirne mebusudur. Ve Meclise ikinci reis seçilir. Sonra dahiliye nazırlığı, istifa, Babıâli baskınından sonra gene dahiliye nazırlığı ve nihayet sadrazamlık. Birinci Dünya Harbi bittiği zaman Talât Paşa sadrazamdı. Son safhaları ve ölümü bu eserin üçüncü cildinde gereği kadar izleyeceğiz.

Akdeniz'de yakalansalar, batırılsalardı, bizim için tarihin akışı, belki biraz değişecekti. Aşağıda ismini verdiğimiz eser, bütün bu safhaları usta bir kalemin, güçlü edebî kudreti ile adım adım işler (1). Sonuç şudur ki, Alman gemileri Çanakkale Boğazı önlerine varır. Şimdi o sıradaki havayı Emil Ludwig'den okuyalım. 10 ağustos 1914 ve saat sabah 5.45'teyiz:

«Alman gemileri Boğaza doğru hızla yaklaşıyordu. Tutumları, oradaki davranışa bağlıydı. Muharebeye hazırdılar. Gerekli herşeye kararlıydılar. Dosdoğru kıyıya yönelmişlerdi. Herkeş gözleme yerlerindeydi. Topların, makinelerin, tulumbaların başlarındaydı. Çünkü Türkler kendilerini iyi karşılasalar bile, onları arayan, kovalayan İngiliz gemisi, her an görünebilirdi. Çevredeki telsiz haberleşmesi öylesine yoğundu ki, amiral, İngilizlerin şu anda yakında bulunabileceklerini düşünüyordu.

Kıyıda birkaç tekne vardı. Amiral sinyallerle şu haberi yolladı:

— Bana bir kılavuz yollayınız!

İki bin Alman askeri, soluğunu kesmiş, yürekleri ağzına gelmiş meraktan. Onların yukarısında, kaptan köprüsünde amiral, yüzünü hedefe çevirmiş. Karşıdan gelecek önemli cevabı bekliyor.

Karşıdan bir flama sallanıyor:

— Beni takip ediniz,

işareti veriliyor.»

Emil Ludwig şöyle devam eder ve gün, akşama ermek üzeredir:

«10 ağustos 1914. Akşam üzeri saat 5.17.

2000 Alman askeri rahat bir nefes alıyor.

On gündür düşman tarafından izlenen, Akdeniz'de kovalanan, koca filolar arasında sıkıştırılan, bütün dünyayı

---

(1) Emil Ludwig: *Yavuz ve Midilli* (Göben ve Breslav). Çeviren: Arif Gelen, 1968.

kendine düşman sanan iki gemi, yabancı bir kıyıda ansızın, kendine renk renk mendillerin sallandığını görüyor. Kıyıdakilerin, rüzgârla gelen konuşmaları onların kendi dilinde:

— Limana hoş geldiniz,

diyor bu sesler. Büyük Alman gemileri, kendilerini mayınların arasından dikkatle geçiren Türk kılavuz teknelerinin peşinden giderken, bir yaz gününün parlak güneş ışığı altında kaptan köprüsünde duran amiral, şöyle düşünüyordu:

— Bu sulara geldikten sonra, artık ne olursa olsun, imparatorun emrettiği gibi iş başardık ya!..»

Evet, bu beklenmeyen misafirler ondan sonra da, Istanbul'a gidecek, ama Istanbul'daki efendilerin değil, gene kendi imparatorlarının emrettiği gibi işler başaracaklardır. Ve Osmanlı efendiler de, bu imparator emrinin, itirazsız icracıları olacaklardır. Akdeniz'den kaçıp Çanakkale Boğazı'na, Türk donanmasının küçük Musul torpidobotu tarafından sokulan ve artık rahat nefes alan bu gemilerin amirali, bir süre sonra, Osmanlı donanması başkumandanı unvanını alacak, bu sefer de Karadeniz'e çıkarak Türkiye'yi harbe sokacaktır. Ama son ciltte göreceğimiz gibi bu amiral kendisini hiç bir zaman Osmanlı bahriye nazırının, yani Osmanlı askerî idaresinin emrinde saymayacaktır!

***

KARAR VEREN: ENVER PAŞA!

Alman gemileri Çanakkale önünde göründükleri ve Boğaza girmek istedikleri zaman, gerçi Almanlarla, daha doğrusu Istanbul'daki Alman Sefiri Wangenheim'le aslında bizi bağlamaktan başka bir şey ifade etmeyen bir ittifak andlaşması imzalamıştık. Bu ittifak da henüz iki taraf hükümdarlarınca imzalanmamıştı. Alman gemilerinin Boğaz önünde görünüşü, işte bu safhaya rastlar. Bu gemileri içeri aldığımız gün, üçlü müttefik-

lerle artık fiilen karşı karşıya gelmiş olacaktık. Çünkü gemileri silâhsızlandıramazdık. Mürettebatını enterne edemezdik. Bu güç bizde yoktu. Kaldı ki Alman gemilerinin içeriye kabulleri de bir meseleydi. Bir kabine kararı işiydi. İngilizler ise, bu gemilerin peşindeydiler. Nitekim dört saat sonra onlar da Boğaz önüne yetişecekler, ama avlarını, artık elden kaçırmış olacaklardı.

Bu kaçırma nasıl oldu? Alman gemilerinin Boğaz önünde görünüşleri ve içeriye girmek istekleri, Istanbul'da nazırlar meclisinde (kabinede) nasıl karşılandı. Çünkü buna karar vermek işi, elbette ki, kabinenin ve hiç değilse şu Alman ittifakına karar veren dört kişinin işiydi. Fakat bu iş öyle yürümedi. Gemilerin Boğaz'dan girmesine, yalnız bir kişi karar verdi. Ve bu karar da, Alman askerî heyetinden bir Almanın isteği ve mantıkı ile oldu. Bu Alman subayı, Baron Kress Von Kressenstein'dır. Şimdi biraz Von Kress'i dinleyelim ve onun bazı görüşlerini verelim (1):

> *«1 ağustos 1914'te Osmanlı imparatorluğu ile merkez devletleri arasındaki ittifak muahedesi Sadrazam Sait Halim Paşanın konağında akşam geç vakit imza edildi (2). Daha 1914 senesi başında Türkiye hükümeti Almanya'ya bir ittifak teklifinde bulunmuştu (3). Fakat o vakit gerek Istanbul'daki Alman sefareti, gerekse Berlin'deki hariciye nezareti, bir ihtilâl ve üç talihsiz harp neticesinde zayıf düşmüş (4) olan genç Türk hükümetinin ittifak kudretinin kifayetsizliğini düşünerek, Türkiye ile bir ittifak akdinin reddedilmesini uygun görmüşlerdi. Fakat imparatorun uzak görüşlülüğü sayesinde, bu hususdaki bütün bağ-*

(1) Baron Von Kress: *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına.* Genelkurmay yayını, 1943.

(2) 2 ağustos olacak.

(3) İhzarî safhalar: Harp Tarihi Teşkilâtı, *Umumî Harp,* cilt I.

(4) Üç harpten maksat, Trablus Harbi ile, Birinci ve İkinci Balkan Harbi olacak.

lar koparılmamış ve uzatılan müzakerelerle, harp başlar başlamaz ittifakın yapılması gene kabil olabilmişti. Türkiye o zaman harp yorgunu idi. Ne ordu, ne de memleket harbe hazır değildi. Kamu efkârı da hiç bir suretle, merkez devletleri ile bir ittifak akdine hazırlanmamıştı.»

«Bütün muhalif cereyanlara karşı koyarak Türkiye' nin merkez devletlerine iltihakını temin eden iki zatın, Harbiye Nazırı Enver Paşa ile, Dahiliye Nazırı iken daha sonra sadrazam olan Talât Paşanın bu işteki hizmetleri, cidden büyük takdire layıktır. Bunlar daha o vakit, itilâf devletlerinin zaferi ile bitecek bir harpten sonra Türkiye'nin, aralarında taksim edileceğine ve bu ölümden kurtulabilmek için tek çarenin, vaktinde merkez devletlerine katılmakta olduğunu takdir eden pek az Türk politikacılarından idiler. Bu iki zatın takip ettiği siyaset, Türkiye'yi evvelâ ağır yenilgilere sürüklemiş olsa bile, Atatürk tarafından bugünkü Türkiye'nin kurulmasında bu yenilgilerin, kaçınılmaz bir amil olduğuna kanaatımca şüphe yoktur.» (1).

«Türkiye'nin derhal harbe başlaması hususunda Alman başkomutanlığının ısrarına rağmen Türk hükümeti, bilhassa Bahriye Nazırı Cemal Paşanın tesiri altında, evvelâ tarafsız kalmaya ve seferberliğini ikmal ettikten sonra harekete geçmeye karar verdi.»

«Türk devlet adamlarının, Türkiye'nin harbe girdiği 2.XI.1914 tarihine kadar, memleketlerinin tarafsızlığını muhafaza etmeye ve bu müddet zarfında Istanbul'daki itilâf devletleri mümessillerini, kendi hakikî maksatları hakkında aldatmaya muvaffak olmaları, Şark diplomasisinin bir şaheseridir...»

Son kısmına daha sonra da değineceğimiz bu görüşlerden

---

(1) **Alman İttifakı ve sonundaki yenilginin, Atatürk hareketi için mutlu birer sebep gibi gösterilmesi, garip ve anlaşılmaz bir hafiflik olsa gerektir.**

sonra şimdi Von Kress'i, şu Alman gemileri bahsinde dinleyelim:

«10 ağustos sabahı, Boğaz'ı kapayan Çanakkale müstahkem mevkiinden Türk başkomutanlık vekâletine (Enver Paşaya) bir telgraf gelmişti. Bu telgrafta, Boğaz'ın dışında bulunan Göben ve Breslav Alman harp gemilerinin, içeriye girmek için müsaade istedikleri bildiriliyordu. Ben telgrafı alarak, hemen Enver'in odasına koştum. Ve kendisinden, bu müsaadeyi vermesi için ricada bulundum. Enver'in, böyle mühim bir kararın, sadrazamla görüşmeden evvel kendisi tarafından verilemeyeceği hakkındaki itirazına karşı, bu işte yapılacak kısa bir gecikmenin, telâfi edilemeyecek sonuçlar doğurabileceğine Enver'in dikkatini çektim. Ve İngilizlerin, herhalde pek yakında ve gemilerin peşinde olduklarının kabul edilmesi lâzım geldiğini anlattım. Enver:

— Gemiler içeriye alınsın,

cümlesiyle kararını bildirdi...

Bunun üzerine:

— Alman gemilerini İngilizler takip ederek Çanakkale'yi zorlayacak olurlarsa, bunların (İngilizlerin) üzerine ateş edilsin mi,

sualini sordum. Enver:

— Bu, benim yalnız başıma karar vermekliğime imkân olmayan bir meseledir. Bunu ancak nazırlar heyeti (kabine) halledebilir. Çünkü bu hal, itilâf devletlerinin derhal savaşa geçmesi ile neticelenebilir,

dedi. Ben:

— En büyük üstlerinin, en lâzım olduğu bir zamanda, Çanakkale müstahkem mevkii kumandanlarını, vazıh ve kesin talimat vermeksizin kendi başlarına bırakmanın, onları ne kadar müşkül bir duruma sokacağı ve bu gibi ağır mesuliyetlerin alt kademelere yükletilmemesi lâzım geldiğini, büyük bir katiyetle *(kesinlikle) Enver'e izah ettim. Enver fikrimi tasdik etti. Ve benim yeniden:*

— İngilizlere ateş edilsin mi, edilmesin mi, sualime:

— Evet,

cevabını verdi. Kalbim dehşetli ferahlamıştı. Enver'in cesaretine, karar verme kudretine ve sorumluluğu sevmesine, kesin bir hayranlıkla onun çalışma odasını terk ettim.

Kendisine başkumandan vekili olarak, Osmanlı devletinin bütün harp kuvvetlerinin sınırsız emir ve komutası verildiği zaman Tuğgeneral Enver, 33 yaşında bulunuyordu...»

Von Kress, bu karar ve yetkileri alınca odasına koşar. Ve Çanakkale müstahkem mevki kumandanlığına hemen, Alman gemilerinin içeri alınması ve İngiliz gemileri de onları takip ederse, onların üzerine ateş edilmesi emirlerini verir. İşte Osmanlı devletinin mukadderatı, o gün ve o dakikadan sonra, daha ziyade, iki davetsiz misafirin, daha doğrusu bu iki harp gemisine kumanda eden Alman Amirali Souchon'un iradesine tabi olacak ve kısa bir süre sonra, Karadeniz'de vakitsiz bir saldırı ile Osmanlı devleti kendini, Dünya Harbinin içinde bulacaktır...

Enver'in verdiği karardan başka türlüsü verilebilir miydi? Yani aramızda bir sınır komşuluğu da olmadığı halde, harbin hemen ertesi günü kendisi ile, bugün elde dahi bulunmayan bir askerî ittifakı imzaladıktan sonra kapımıza gelen Alman harp gemilerini, Çanakkale'den sokmayarak gözlerimizin önünde İngilizlerle, sonu belli bir savaşa terk edebilir miydik? Bu sorunun cevabı, elbette ki:

— Hayır,

olacaktı. Çünkü daha o 2 ağustos 1914 ittifakı denilen iki imzalı vesika, bizim kaderimizi, tıpkı Babil Hükümdarı Baltasar'ın sarayının duvarında beliren ateşten harfler gibi alnımıza yazmıştı. Gerçi Balkan Harbinden mağlûp çıkmıştık. Yaralıydık. Perişandık. Sanayiden yoksunduk. Ne deniz gücümüz, ne top, tüfek fabrikalarımız vardı. Mutlaka bir ittifaka muhtaçtık. Ama

düşünmek ve düşünmeye vakit kazanmak hakkımızdı. İşte İttihat ve Terakkinin söz sahipleri, yani bu ittifaka imza koyanlar ve sonra da Çanakkale önünde beliren gemilere Von Kress'in ısrarı ile:

— *Girsinler, arkalarından gelecek İngiliz gemilerine de ateş açılsın,*

emrini veren Enver Paşa, devletin işte bu *düşünme* payını ortadan silmişlerdi. Çanakkale'den girip Istanbul kıyılarına gelen Alman gemilerinin amirali ise, artık zaten ve fiilen bizim emrimizde değildi...

***

BİR ÇOCUĞUMUZ OLDU?

Çanakkale Boğazı'na giren Alman gemilerinden, ne sadrazamın, ne de nazırlar heyetinin haberi vardı. Ve onların bu haberi alışları, Enver Paşanın garip bir esprisi ile oldu. Şimdi Cavit Beyin not defterinden olayı takip edelim:

«28 temmuz 1330 (10 ağustos 1914) pazartesi:

«Gece sadrazama gittiğim zaman garip bir haber aldım. Göben ve Breslav isimli Alman harp gemileri, bizim tarafımızdan tabiî hiç bir mukavemete uğramaksızın Çanakkale'den girmişler. Tarafsızlığı bu derecede ihlâl edecek bir vaka olamazdı. Almanlar bizi bir an evvel harbe sokmak hususundaki planlarını, tam bir dikkatle takip ediyorlar.»

Sadrazamın evinde Cavit Beyden başka, Talât ve Halil Beyler de vardır. Ve Enver Paşa orada hazır olanlara haberi, tam bir sükûnet içinde şu garip espri ile bildirir:

— *Bir çocuğumuz oldu!*

Doğan çocuk, Çanakkale'ye giren harp gemileridir. Ondan sonra da işi, kendisinin her zamanki konuşma tarzı içinde, birkaç kısa cümle ile açıklar. Enver Paşaya göre bu çocuk, beklenen bir çocuktur ve tam vaktinde doğmuştur. Cavit Bey notlarına şöyle devam eder:

— Almanlar, ittifak muahedesi imza ettikleri için, kendilerini dost evine girmekte haklı buluyorlar. Ama işin başında bu neticeleri düşünmeyenler, şimdi bu neticeleri düşünmekten kendilerini alamıyorlar.

Müzakere neticesinde, gemilerin ya silâhlarını teslim etmelerine ya çekilip gitmelerine karar verdik. Alman Sefiri Wangenheim'e haber gönderildi. Geldi. Kendisi ile evvelâ sadrazam görüştü. Bir şeye muvaffak olamadı. Sefirin çok kızdığını, Alman zırhlılarının silâhlarını teslim etmeyeceğini, bizim isteğimiz üzerine geldiklerini söylediğini bildirdi. Fransızlardan, İngilizlerden korkarak, taahhütlerimizi yerine getirmek istemediğimizden bahsetmiş. Wangenheim tahvif (korkutmak) ve tehdit de etmiş. Eğer böyle yapacak olursak, Ruslarla birleşip, Türkiye'yi taksim edeceklerini de söylemiş!..»

Evet, samimî müttefikimiz Almanlar, sadrazam milletlerarası usule uygun bir silâhsızlandırmadan bahsedince, şimdi harp halinde oldukları Rusya çarlığı ile birleşip, bizim ülkemizi, yani Osmanlı imparatorluğunu aralarında taksim edeceklerini ileri sürüyordu. Ve Dünya Harbinin, henüz onuncu günündeydik!

Biz bunları, o gece sadrazamın evinde bulunup, sadrazamın kendisinden dinleyen Cavit Beyin elyazılarından okumasak, geveze ve hafifmeşrep bir adamın uydurmaları sayabiliriz. Ama ne var ki, anlatılanlar gerçektir. Ve müttefikimiz Almanya adına konuşan ve bizi bir ittifaka, gene hiddetleri, sabırsızlıkları ile (1) sürükleyen bir şefir, daha ittifakımızın dokuzuncu gününde bize, asırlık düşmanımız Rusya ile birleşerek, ülkemizi taksim etmekten bahsedebiliyordu. Halbuki bu ittifakta ve ek mektupta, bizi, Almanya'nın Rusya'ya karşı askerle koruyacağı yazılıdır! İşte biz, bu hava ve zihniyet içinde, hem de kendi irademizle değil, şu garip müttefikimizin ve onun şimdi Türkiye'de üslenen amiralinin eliyle, sonu daha baş-

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt. I, baskı. IV, s. 199-200.

tan belli bir harbe, her gün biraz daha hızla itiliyorduk. Evet, bir çocuk doğmuştu ama, bu çocuk pek de uğurlu bir yaratığa benzemiyordu...

Sadrazam ve arkadaşları, Alman sefirinden layık oldukları cevabı alınca, çareler aramaya başlarlar. Sadrazamdan sonra Enver Paşa ile, Talât ve Halil Beyler de Sefirle konuşurlar. Ama karşılarında dikilen, tam bir Alman kabalığıdır. Yani bu çalışkan milleti idare edenlerin siyasetlerine, bütün tarihleri boyunca, zaman zaman musallat olan o kötü anlayışsızlıktır. Bunun üzerinedirki başka yollar aranır. Nihayet, şişman ve aslında gamsız bir adam olan Halil Bey bir çare keşfeder:

— *Gemileri satın alalım!*

Tabiî gemileri satın alacak paraları yoktur. Ama dünyaya:

— *Biz bu gemileri satın aldık, üzerlerinde dalgalanan bizim bayrağımızdır, içindeki insanlar, bizim ordumuzun mensubudurlar,*

denilirse, bu az çok bir mantık ifade edecektir. Buna karar verirler. Hükümete hak verdiren bir taraf da vardır. O da İngiltere'ye sipariş edilen, taksitleri ödenen ve büyük ünitesi Sultan Osman dretnotu olan iki gemimizi, İngilizler teslim etmemişlerdi. İşi, biraz da yalvararak Alman sefirine anlatırlar. Nihayet Alman sefiri bu çözüm yolunu imparatora yazmayı kabul eder. Cavit Bey şöyle anlatır:

— *Biz de bundan istifade ettik. Onlar bizi Fait Accompli (olup bitti) karşısında bırakmışlardı. Biz de onları aynı hal karşısında bulundurmak için, iki zırhlıyı seksen milyon marka satın aldığımızı gazetelere tebliğ ettik. Fakat üzüntülü bir gece geçirdik. Sabahın üçüne kadar sadrazamda kaldık. Bu haller arkadaşlara, açtıkları yolun zannettikleri gibi dikensiz olmadığını anlatıyordu...*

Alman gemileri, 11 ağustosta Çanakkale'den Istanbul'a hareket ettiler. O günlerde bunlara Kirinal adlı bir Alman vapuru da katılmıştı. 18 ağustosta bu Alman harp gemilerinin

Alman Amirali Souchon ve maiyeti
Osmanlı Donanması hizmetinde

direklerine ve Alman mürettebatın şaşkın bakışları arasında Osmanlı bayrakları çekildi. Ama gemide kumanda değişmedi. Değişen şu oldu ki, başta Amiral Souchon olmak üzere bütün subay ve erlerin başlarına, ciğer rengi birer kırmızı fes geçirildi. Ama kafa ve kalplerde, hiç bir değişiklik olmadı. Kumanda, gene Alman amirali ve üniformalar, gene Alman üniformalarıydı. Bu olup bitenleri izleyen İngiliz, Fransız, Rus sefaretleri, olayı pek büyütmediler. Yalnız gemi mürettebatının değiştirilmesini istediler. Osmanlı hükümeti ilgilileri de «değiştireceğiz» dediler ve tabiî değiştiremediler...

Enver Paşaya gelince? Onun o günlerdeki durumunu ve ruh halini, biz gene en iyi Cavit Beyden izleyeceğiz:

«1 ağustos 1330 (14 ağustos 1914) cuma:

«Sadrazamda toplandık. Almanlar artık bizi bir an evvel harbe sokmak istiyorlar. Teşvik ediyorlar, cesaretlendiriyorlar.

Enver ateşe atılmaya hazır. Ve zannederim ki içimizde mesleğine en sadık adam o. Ya batmak, ya çıkmak istiyor. Almanların biraz fazla nüfuzu altında. Almanların galip geleceğine tam itimadı var. Onlarla birlik yürümek, talihini onların talihine bağlamak istiyor. Başka bir şey düşünmüyor.

Ama Talât'ta artık, eski şevk ve ateşten eser yok. Halil de keza. Sadrazamı ise büsbütün kazandım. Telkinlerden hali kalmıyorum. Memlekete bu suretle büyük hizmet ettiğime kaniim. Yoksa şimdi ihtimal ki, harp meydanında olacaktık...»

Cavit gerçi böyle düşünür. Halbuki harp ilâhı, kapıları çalmaktadır. Daha doğrusu, harp kapımızın eşiğindedir. Çünkü artık söz bizim değildir. Tuzla kıyıları önünde yatan Alman gemilerinin telsizleri durmadan çalışır. Alman imparatoru ile Alman genelkurmayı durmadan talimat verirler. Enver ve hatta Cemal Paşaları onlar, her istedikleri anda bir maceraya sürükleyeceklerini bilirler. Nitekim öyle olacaktır.

Gerçi bizim liderler, Alman sefirini idare ettiklerini zannederler. Meselâ Cavit Bey şöyle yazar:

«Talât, Halil ve Enver, gidip Wangenheim'le görüştüler. Onlara, bizim ne şartlar altında hareket edebileceğimizi söyledim. Eğer Bulgarlar yürümez, Romenler hakkında da bir emniyet hasıl olmazsa, bizim için yürümek mümkün olamayacağını sefire anlattılar. Hatta bu meseleleri hallederek, havada bir şey bırakmamak için Talât ve Halil Bulgaristan'a gideceklerini söylediler. Bir taraftan da Yunanistan'la temas ediyoruz. Kararlıyız...»

Ama Cavit Bey bunları ve bunlara benzer şeyleri yazarken, Çanakkale'de yerleşen Alman zabiti, kendileri ile harp halinde olmadığımız devletlerin ticaret gemilerini boğazdan geçirmemektedir. Ve kendi kararı, daha doğrusu Alman makamlarından aldığı kararlar dışında, kimseden söz dinlememektedir!..

***

Kısacası o günlerde Şarklı siyaseti durmadan işler. Hani daha önce Alman Von Kress'den verdiğimiz parçada ifade edilen ve şu «Türklerin, Istanbul'daki itilâf devletleri mümessillerini kendi hakikî maksatları hakkında aldatmaya muvaffak olmaları, Şark diplomasisinin bir şahaseridir» diye ifade ettiği oyunlar var ya, bu oyunlar durmadan yürür. Enver Paşa, Rus Sefareti Ataşemiliteri General Leontiyev'le, durmadan ittifak projeleri konuşur. Cemal Paşa Fransızlarla dostluk pazarlıkları içindedir. Hatta Cavit Bey de İngilizlere ve diğerlerine, Türkiye'nin katiyen harbe girmeyeceğini temin eder. Ve Cavit Bey sadrazamın «katiyen harbe girmeyeceğiz» sözünü, notlarında önemle nakleder. İhtilâlden sonra Sovyetlerin neşrettiği gizli belgelerde, insan meselâ Enver Paşanın General Leontiyev'le temaslarının hikâye ve belgelerini takip ederken, şaşkınlıklar duyabilir. Fakat asıl dram hazırlanmaktadır ve pek yakında sahneye konulacaktır.

***

ENVER PAŞA VE ALMANLAR?

Her şey onu gösterir ki, Enver Paşa Binbaşı Enver Bey olarak Berlin'de ataşemiliterken Almanlardan özel bir ilgi görmüştür. Onun Alman ordusuna hayranlığını ise biliyoruz. Bunu canlı olarak anlatan ve oradan nikâhlısı Naciye Sultana yazılan bir mektuptan da, ilgili bahiste parçalar vermiştik. Zaten Almanlara ve Alman ordusuna hayranlık, bizim harp okullarımızın geleneği idi. Çünkü bu okullarda daha Sultan Mahmut zamanından beri ne vakit bir ıslah teşebbüsüne geçilmek istense, müşavir veya muallimler Almanya'dan getirilmişti. Biraz ileride buna ayrıca değineceğiz. Ordunun silâhları da Alman silâhları idi. Talim-terbiye esasları, yani kara ordusu talimnameleri de Almancadan tercüme olunmuştu. Bu sebeple Enver'in ve henüz 27 yaşında, fakat Hürriyet Kahramanı olarak şöhreti dünyaya yayılmış bir genç subay olarak, daha o zaman Almanlara aşırı hayranlığını tabiî görmelidir. Zaten daha harp okulunda iken Almanca öğrenmeye başlamıştı. Onun 1909'da ve diğer genç İttihatçı subaylar arasında kendisine ataşemiliterlik için Berlin'i seçmesinde de bu hayranlık elbette ki etkiliydi.

Enver, Berlin'de Almanlardan hakikaten ve rütbesinin üstünde bir ilgi gördü. Meselâ Amiral Afif Büyüktuğrul, bir inceleme serisinde (1) şöyle yazar:

> «*Enver Paşa yarbay rütbesinde iken, Berlin Büyükelçiliğimiz nezdinde kara ataşesi atanmıştı. Onun İttihat ve Terakki ile yaptığı özel gayretler de imparatorun bilgisi içinde idi. İkinci Dünya Savaşı arifesinde Hitler'in Mussolini'ye yaptığı gibi Birinci Dünya Savaşı arifesinde imparator da Enver'in gururunu okşayacak bir hareket hazırlamıştı: Berlin'de bulunan bütün sefaretlere mensup kara ve deniz ataşelerine bir yemek vermiş ve bu ziyafette baş misafir yerini Yarbay Enver'e ayırmıştı. Diğer ataşelere: Sizin rütbeleriniz Enver'in rütbesinden daha büyük; fakat*

(1) Amiral Afif Büyüktuğrul: *Tek Başına Tarih Yaratan Yavuz.* Yeni Istanbul, 10 eylül 1969.

yakında büyük bir imparatorluğun başına geçeceği için Enver'e baş yeri verdim diyecekti... Bu da yetmeyecek, yemekten sonra koluna girerek Enver'i özel bir odaya götürecekti. Burada "Enver diyordu; sen başa geçtiğin zaman her istediğin yardımı yapacağım. İşte sana bir askerî müşavir de buldum: General Makenzen..."

Korgeneral Makenzen'in gelip Yarbay Enver'in karşısında topuk çakması Osmanlı devletinin gelecek harbiye nazırını büsbütün gururlandırmıştı. Diğer taraftan imparator da Osmanlı devletinin adını değiştirmiş ve "Enverland" yapmıştı.

Birinci Dünya Savaşını çocuk çağında yaşamış olan bizim kuşak, savaş içinde memlekete gelen Alman savaş malzeme sandıkları üzerinde Enverland kelimesinin yazılı olduğunu hatırlayacaklardır»

Daha Abdülhamit devrinden beri Almanların Osmanlı imparatorluğuna olan siyasî-iktisadî alakaları ise malumdur. Nitekim Balkan Harbinden zayıf çıkmamıza rağmen Alman İmparatoru Wilhelm II. Osmanlı ittifakına önem veriyordu. Türkiye'ye bir Alman askerî ıslah heyetinin gönderilmesini bu açıdan destekliyordu. Bu konuda, Istanbul'daki sefiri Wangenheim'in yazdığı mektuptan şu satırları alalım:

«Türkleri safımda görmek istediğimi bir dakika unutmayınız. Başkası için bir dert olabilecek bu müttefik, benim için çok kıymetlidir. Almanya'da okumuş genç Türk zabitleri arasında, samimî dostlar bulabilirsiniz. Bu hususlaki kanaat ve teşebbüslerinizin neticesini, bizzat bana yazınız. İyi neticeler...» (1).

Bu genç Türk zabitlerinin başında, tabiî Enver geliyordu. Gerçi Enver gençti. Çok cephelerden yetersizdi. Ama kayıtsız şartsız dost ve müttefik olabilecek bir unsurdu. Nitekim onun bu yetersiz cephelerini, Almanya'nın Birinci Dünya Harbinde en kuvvetli askeri olan ve harp içinde Osmanlı ordusunun da

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt. I, baskı. IV, s. 188.

başkumandanı durumuna geçecek bulunan Mareşal Hindenburg (1) şöyle anlatır:

«Enver, yaradılışından çok değer taşıyordu. Almanya'nın sadık bir dostu idi. Sıcak bir yakınlık, bizleri birbirimize bağlıyordu. Savaşın sevk ve idaresinde, askerî sorunları sezmek kabiliyetini taşıyordu. Ancak askerliğin esasına ve tabiatına ait bilgileri yoktu. Askerî kültürü de yoktu. Onun büyük istidatları gelişemezdi. Galiçya ve Romenlere karşı Türk birliklerinin gönderilmesi, onun gerçek askerî duygularına uyuyordu. Bununla birlikte, Almanya'nın gönderebileceğinden, çok fazla askerî gereç istiyordu...» (2).

Genelkurmayda Enver Paşanın emrinde çalışan ve daha önce kaydettiğimiz gibi Göben ve Breslav'ın Boğazdan içeri girmeleri emrini sağlayan Von Kress, Enver hakkındaki görüşlerini, biraz daha etraflı anlatır:

«Enver basit bir aileden yetişmişti. Makedonya'daki çete harplerine iştirak etmiş, genç yaşlarında, Selânik'te gizli bir ihtilâl komitesi olan İttihat ve Terakkinin gayretli bir azası olmuştu. Radikalizmi, mahareti ve ataklığı dolayısıyle pek az sonra, onun partide baş rol oynadığı anlaşılmaktadır. Almanca bilen Enver, 1909 irticaı bastırıldıktan sonra Almanya'da Türk sefaretine ataşemiliter tayin olundu. Berlin meclislerinde pek ziyade şımartılan Enver'i o vakit ben, zayıf, kıyafeti iyi, mütevazî ve pek mahcup bir subay olarak tanıdım.»

«Trablus'ta birkaç Türk subayı ile kendisine verilen vazifeyi, enerji ve maharetle ifa etti. Balkan Harbinden sonra Istanbul'a gelen Enver, evvelâ bir kolorduda, sonra da bir orduda kurmay başkanı olarak çalıştı. Bu vazifelerin yapılması için gerekli olan tahsili hiç bir zaman

---

(1) Osmanlı ordusunun Alman başkumandanlığı emrine bağlanmasını sağlayan belge, üçüncü ciltte verilecektir.

(2) Genelkurmay başkanlığı, resmî yayınlar serisi No. 3. *Birinci Dünya Harbinde Türk Ordusu*, cilt. I. s. 250.

elde edememiş olan Enver'in, bu vazifelerde kendini gösteremediği anlaşılmaktadır. O parti politikacısı sıfatıyle, askerî disiplinle hiç bir zaman bağdaştırılamayacak olan entrikalara karışmış olmak töhmeti altındaydı.

Şöhretini, içki, kumar ve kadın meselelerindeki harikulâde sağlamlığına (imsakine) para işlerindeki alâkasızlığına, vazifedeki sadakatına ve şahsî cesareti ile beraber birinci derecede, halk ve ordunun kendisine karşı beslediği sevgi ve gösterdiği itibara borçludur.

Fakat ne yazık ki, umumî harbin devamı esnasında Enver, halkın kendisine olan bu sevgisini —kısmen talihsiz bir asker olması— bilhassa karısının tesiri altında kalmasıyle, büyük şöhret ve itibarını borçlu olduğu meziyetlerinden gittikçe koptu ve bu itibar ve meziyetlerini kaybetti.

Parti arkadaşlarının teşviki ile Enver, Osmanlı hanedanından bir prensesle evlendi. Arkadaşları bu evlenme ile, eski rejimle yeni rejimi birbirine yaklaştırmak, kaynaştırmak istiyorlardı. Ama bu mantık izdivacından, bir aşk izdivacı hasıl oldu. Enver genç karısı için, zamanının büyük bir kısmını feda ediyordu. Ve prensesin delice arzularının, israf hastalığının önüne geçemiyordu. Dostları onu bu lüks yaşama tarzının, kaçınılmaz, elîm sonuçları hakkında uyardıkları vakit, o da cevap olarak:

— Siz beni Osmanlı hanedanından bir prensesle evlendirdiniz, ben onu, bir teğmen karısı gibi ortaya çıkaramam,
diyordu...

Çok amelî meslek hayatı genç Enver'e, kıta hizmetinin amelî tecrübelerini edinmeye, yüksek komutanlıkları işgal ve birliklerini sevk ve idare edebilmek için, biz Almanların kaçınılmaz saydığımız esaslı bilgilere sahip olmaya zaman bırakmıyordu. Onun yüksek istidadı, idare kuvveti, çabuk kavrama ve karar verme kabiliyeti, askerî bilgi ve terbiye noksanlarını gerçi bir dereceye kadar

karşılayabiliyordu. Fakat meslekten olmayan kimselere özgü olduğu üzere birçok defalar, bir meselenin zorluklarını takdir etmez, teferruatın ve dikkatli çalışmaların kıymetini küçümserdi. Onda, herhalde amelî hizmet noksanından gelen, pek ziyade göze çarpan bir hal vardı ki, bu da, çok defa dürüst davranan Enver'in, bazı defalar, Osmanlı ordusunun başkumandan vekili olarak o ağır mesuliyetli meselelerden uzaklaşıp, ehemmiyetsiz işlerle uğraşmasıydı. Felâketi davet eden diğer bir mesele de Enver'in, Türkiye'nin kuvvetlerinin tükendiği zamanı, vaktinde görememesi veyahut görmek istememesi idi. Dostu Cemal Paşa bana, Enver'in kıta hizmeti görmemiş olması dolayısıyle, bunu bir felâket saydığını söylemiştir. Ama biz Almanların Enver'e, merkezî devletlerle olan ittifaka sarsılmaz sadakati ve bu işte karşılaştığı bütün muhalefetlere büyük bir enerji ile karşı gelmesi dolayısıyle, büyük bir şükran borcumuz vardır...» (1).

Von Kress'in Enver Paşa hakkındaki görüş ve mütalâaları böylece uzar gider. Alman Askerî Islahat Heyeti Başkanı Mareşal Liman Von Sanders, Enver Paşa hakkındaki değerlendirmelerinde daha objektif görüşler verir. Aslında Enver'in çok genç yaşta ve birden paşalığa yükseltilerek harbiye nazırlığına, genelkurmay başkanlığına getirilmesini yadırgar. Bunu daha önce kaydetmiştik. Ona göre Ahmet İzzet Paşa, mükemmel bir harbiye nazırıydı. Mareşal bu görüşünde galiba haksız değildir. Çünkü Ahmet İzzet Paşa, acele, kayıtsız şartsız bir Alman ittifakına, daha sonra patlayacak Karadeniz macerasına ve nihayet tam kış başlamışken bir Sarıkamış muharebesine, hele Kanal Seferi gibi bir maceraya, sanıyorum ki sürüklenmezdi. Nitekim bu Sarıkamış faciasını, ileride göreceğiz ki, Alman kurmayı da şanslı bulmaz. Gerçi bu facia başlarken Enver Paşanın yanında bazı Alman müşavirler de vardır. Ama meselâ Liman Von Sanders'in bu şanssızlığa işaret eden görüşleri de açıktır.

---

(1) Von Kress: *Kanal Seferinde Türklerle Beraber.*

Mareşal Von Sanders, hatıratında, Harbiye Nazırı Enver Paşa ile birçok defa ihtilâflara düştüğünü anlatır. Çünkü Liman Paşa, askerî birliklerde uzun yıllar normal kademeleri aşarak yükselmiş bir kumandandır. Ordu alt kademelerini ve tesislerini teftiş etmeyi bilir. Buralardaki müşahadelerini okuyacağız. Enver Paşa ise, alt kademelerle meşgul değildir. Sonra Liman Von Sanders, Göben ve Breslav gemilerinin Karadeniz'de giriştikleri maceraya da karşı olduğunu yazar. Halbuki Enver ve Cemal Paşalar bu macerada, emir verici olarak en büyük sorumluluğu yüklenirler. Nitekim Kanal seferine de Liman Von Sanders karşıdır. Ve bu sebeplerle olacak ki, Alman Sefiri Von Wangenheim, Liman Von Sanders'e karşı daima çekingen ve hatta mühim konularda kapalı kalmış, antipati duymuştur.

*
* *

ARTIK BAŞKA BİR ENVER VARDI?

Padişahın emri ile, yahut Liman Von Sanders'in anlattığı gibi kendi kendine paşalığa yükselen, birkaç gün sonra da genelkurmay başkanı olan ve nihayet başkumandan vekilliğini alan ve bu arada hanedana da karışıp saraya damat olan Enver'in, bu hızlı ve baş döndürücü yükselişler arasında, eski mizaç ve başkalarına karşı davranışlarında da büyük değişiklikler olduğu bilinir. Sırasına göre ve bilhassa Almanlara karşı mütevazî halini elden bırakmayan Enver Paşanın, eski silâh arkadaşlarına karşı arayı açtığı, onlardan koptuğu hakkında çok misaller verilebilir.

Meselâ, daha sonra General olan Ali Fuat (Erdem) Bey «Paris'ten Tih Sahrasına» isimli eserinde şöyle yazar:

> *«Paris'ten dönen ataşemiliter sıfatıyle, başkumandan vekilini usulen ziyaret etmekliğim lâzımdı. Paris'e hareketten evvel, yani dokuz ay önce onu, Beşiktaş'taki küçük ahşap evinde, karşısında Napolyon Bonapart'ın resmi asılı, mahcup, mütevazî, mültefit (güleryüzlü ve karşısındakini*

sayan) bir genç zabit olarak terk etmiştim. Şimdi Enver Beyi Nişantaşı'ndaki konağında, Sezar rolünü oynamaya azmetmiş, sert ve donuk simalı bir diktatör halinde buldum. İhtimal ki dünyada hiç bir insan, bu kadar az zamanda, bu derece mühim bir değişmeye uğramamıştır. Enver Paşa ki, bazı kaderleri yerine getirmek için dünyaya geldiğine hakikaten kanidir. Gerek hırslarını tatmin etmek, gerek bu mukadderatını tatbik sahasına çıkarmak hususunda harbi, tek vasıta saymıştır. Sulh ona göre, hiç bir müspet vaitte bulunmayan abes (saçma) bir şey, gayritabiî bir haldi. Genç diktatörün manevî yıldızı harpti. Harp, kaza ve kaderin, kendisine bağışlandığına inandığı, yapılması zarurî bir vazife idi. Enver Paşanın gözünde, dünyaya gelmekten esas maksat, şanlı bir surette ölmek, ölmezden evvel, bazı güzel süngü hücumları yapmaktı. Süngü hücumlarından başka bir şey onun gözünde, ancak ikinci derecede mühimdi. Dünya tarihinin, süngü uçları ile yazıldığına inanıyordu...»

Evet, belki bir asır önce veya Osmanlı imparatorluğunun yükseliş devrinde gelseydi, Enver imparatorluğun tarihine, böyle şanlı sahneler katabilirdi. Ama zaman değişmişti. Ve imparatorluk şimdi, yabancı bir imparatorun, yani Alman Kayseri İkinci Wilhelm'in mizaç ve iradesine hayran olan, Enver Paşanın şahsında, tam bir *icracı* bulmuştu.

Diğer bir ataşemiliter, Sofya ataşemiliterimiz Kaymakam (Yarbay) Mustafa Kemal de harp patladıktan sonra Enver'i ziyaret ettiği zaman, onun ancak asık yüzü ve içine kapalı donukluğu ile karşılaşır. Halbuki Makedonya'dan tanışırlardı. Enver dağa çıktığı zaman, Mustafa Kemal'in Selânik'ten gelip kendisini ziyaretinden, anasından mektup getirdiğinden bahseden Enver, hatıratında onunla nasıl kucaklaştıklarını anlatır. O sırada Enver Paşa, vakitsiz girdiği bir harpte ve tam kış içinde giriştiği lüzumsuz bir hareketle Sarıkamış'ta bütün bir orduyu eritmişti. Mustafa Kemal ısrarlarla ve âdeta emir almadan Sofya'dan Istanbul'a dönmüş, orduda vazife almaya gelmişti. Har-

biye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşayı da ziyareti usuldendi. Bu ziyareti şöyle anlatır:

«Biraz sonra Enver Paşa ile karşı karşıya bulunuyorduk. Enver Paşa, zayıf düşmüş, rengi solmuş bir haldeydi. Söze ben başladım:

— Biraz yoruldunuz.

— Yok, o kadar değil.

— Ne oldu?

— Çarpıştık. O kadar...

— Şimdi vaziyet nedir?

— Çok iyidir!..

Enver'i daha fazla üzmek istemedim. Kendi işime sözü getirdim:

— Teşekkür ederim. Numarası 9 olan bir tümene beni kumandan tayin buyurmuşsunuz. Bu tümen nerededir. Hangi kolordu ve ordunun emrinde bulunuyor?

— Ha, bunun için belki genelkurmayla görüşürseniz daha kati malumat alabilirsiniz.

— Pekiyi, o halde sizi daha fazla rahatsız etmeyeyim. Genelkurmayla görüşürüm...» (1).

Karşılaşma biter. Ayrılış soğuktur. Ve Mustafa Kemal gidip kendisinin tayin edildiği tümeni öğrenmek isteyince de garip vaziyetler karşısında kalacaktır. Çünkü ortada böyle bir tümeni bilen yoktur. Ama ne var ki, sonra derme çatma bir tümen kurulup Mustafa Kemal Gelibolu Yarımadası'na gidince, oradaki savaşlarda birtakım mucizeler olacak ve Çanakkale'den, bir Mustafa Kemal zuhur edecektir. Kaldı ki bu harbe girilmemesi için Mustafa Kemal, daha Sofya'dan Istanbul'a görüşlerini yazmıştır. Bu mektubu biraz ileride okuyacağız. Ama madem ki harbe sürüklenilmiştir. Mustafa Kemal ve ordunun bütün genç kadrosu ve kumandanları, vazifelerini yapacaklardır...

Enver Paşanın yakını olan Kâzım Karabekir de «Cihan Harbine Neden Girdik? Nasıl Girdik? Nasıl İdare Ettik» isimli

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt. I, baskı. IV, s. 224.

eserinin ciltlerinde, Enver Paşanın mizacı ve iktidara geçtikten sonraki davranışları hakkında fikir verecek önemli kayıt ve işaretlerde bulunur. Fakat eserimizin hacmini daha fazla genişletmemek için burada bu yazılardan parçalar almayarak, yalnız kaynağı işaret etmekle yetiniyoruz. Şimdi olayları izleyelim.

***

AVRUPA CEPHELERİNDE:

Birinci Dünya Savaşı, Bosna'daki suikast üzerine ve 28 temmuz 1914'te Avusturya'nın Sırbistan'a harp ilân etmesi ile başlamıştı. 1 ağustosta Almanya'nın Rusya'ya harp ilânı ile, Dünya Harbinin Avrupa ölçüsünde bir harp haline gelmesinin esaslı adımı atılmış oldu. Nitekim 4 ağustosta Almanlar, Belçika sınırını geçtiler. Aynı günde İngiltere Almanya'ya harp açtı. Fransa tabiî İngiltere cephesindeydi. Almanya'nın Belçika'ya saldırısı, elbette ki haksızdı. Çünkü daha 1839'da Britanıya, Fransa, Avusturya, Rusya ve Prusya aralarında anlaşarak, Belçika'nın istiklâlini ve daimî tarafsızlığını tanımışlardı. Fakat buna rağmen Belçika'ya saldıran Almanlar, bazı direnişlerden sonra Fransız topraklarına girmiş oldular.

Ruslara gelince, onlar 17 ağustosta Prusya'ya girdiler. Königsberk'i tehdit eder şekilde ilerlediler. Lâkin Mazori gölleri etrafında Mareşal Hindenburg Rusları fena vaziyete düşürdü. Ruslar büyük kayıp ve esir verdiler. Tanenberg'te Almanlar galip geldi ve Rus ordusu perişan oldu. Ama diğer Rus orduları Avusturya cephesinde ilerliyorlardı. Galiçya'ya girdiler. Lemberk'i aldılar. Lehistan'ın bir parçası ise Almanların eline geçti. Şark cephesinde 1914 yılı böyle bitiyordu. Fakat asıl kader tayin edici savaşlar Garp cephesinde olmuştu. 6-10 eylül günlerinde Fransa'da Alman-Fransız orduları, bütün harbin gidişinde ve sonucunda etkili olan Marn meydan muharebelerini verdiler. Fransız ordusuna Mareşal Jufr kumanda ediyordu. Almanlar cepheyi yaramadılar. Halbuki hemen hemen Paris'e yetişmiş gibiydiler. Marn muharebesi kaybolunca, Alman ordusu büyük kayıplar verdi. Kilometrelerce ricat zorunda kal-

dı. Marn meydan muharebesi, hem Almanlara karşı çarpışan cephenin maneviyatını yükseltti. Hem de o cephede büyük meydan muharebeleri faslını kapattı. Batı cephesinde muharebeyi, artık bir mevzi harbine çevirdi. Böyle bir harpte iş, artık bir nefes yarışına dönüyordu. Bu yarışta ise elbette ki, Avrupa karasında ve iki cephe arasında kapalı kalan değil, arkasını açık denizlere veren taraf galip gelecekti. Hele yeni müttefikler de kazanılınca? Çünkü bir süre sonra B. Amerika, Batılı müttefiklerin safında yer alacak, merkezî devletlerin müttefiki olan İtalya ise, 23 mayıs 1915'te eski müttefiki Avusturya'ya harp ilân ederek, Batılı müttefiklere katılacaktı. Böylece de Akdeniz, Batılıların kontrolü altına girmiş oluyordu.

İşte bu şartlar ve gelişmeler içinde Osmanlı hükümeti için mühim olan, Marn meydan muharebesinin neticesini doğru değerlendirmekti. Çünkü bu netice, merkezî devletlerin sonu bakımından önemli işaretler taşıyordu. Fakat biz, işte bu değerlendirmeyi yapamadık. Evet, Istanbul'da bu değerlendirme, gereği gibi yapılamadı. Ve bir süre sonra, hem Almanlar Marn meydan muharebesini kaybedip, Batı cephesinde harp bir mevzi, daha doğrusu yıpratma harbi haline geldikten kısa bir süre sonra Osmanlı devleti Almanlar safında harbe girdi. Hem de kış başlarken, Doğuda, Sarıkamış'ta güçlü bir ordunun birkaç gün içinde kaybına mal olan bir faciaya sürüklendi. Ama daha Marn muharebesinin başlamasından iki gün önce Sofya'da bir yarbayın, ataşemiliter Mustafa Kemal'in Almanların içine yuvarlandığı karışıklığı nasıl görebildiğini gösteren bir mektubunu burada vereceğiz. Şunun için vereceğiz ki, o günlerde Istanbul'da Alman sefareti ve şimdi donanmayı ele alan Amiral Souchon'la Enver Paşanın tam bir tertip hazırladığı sırada dahi, demek ki gerçek durumu görmek ve ona göre karar almak pekâlâ kabildi. Bu mektup şudur:

«Hangi tarafın galip geleceğine dair olan fikrî kanaatımı söylemek istemem. Nazik ve mühim bir devre içinde bulunduğumuza şüphe yoktur. Almanlar büyük ve hayrana şayan bir saldırışla, birçok Fransız kalesini çiğneye-

rek, sağ kanadı ile Paris'i geçip, Fransız ordusunu, arkası İsviçre'ye gelmek üzere, sıkıştırdı. Bunun, Almanların biricik maksadı olduğunda ve ona da muvaffakiyet elverdiğinde, herkes aynı fikirde idi. Bütün kâinat ve herkes, artık son ve kati meydan muharebesine ve onun neticesine intizar ediyordu. Halbuki bu neticeye karşılık, Alman ordularının, Fransız ordusu karşısında geri çekildiği görüldü.

Şarkta Ruslarla Almanlar arasında cereyan eden vakalarda Ruslar bozuldu. Fakat güneyde Rusların pek üstün kuvvetleri karşısında Avusturya ordusu çekiliyor. Batıda Fransız ordusu taarruza hazır. Binaenaleyh Alman ordusu serbest değil. Şarkta Rus ordusu üstün ve Avusturya ordusu çekilmeye mecbur.

Vaziyeti şöyle tefsir edebiliriz: Almanlar Fransız ordusunu, henüz mağlûp edemeyeceklerini ve Avusturya ordusunun, üstün Ruslar karşısında daha ziyade mukavemet etmeyeceğini görerek, Garpta bütün ordu ile geri çekilerek, nispeten doğuya yaklaşmak ve sonra Fransız ordusu karşısında bir müdafaa ordusu terk ederek, geri kalan orduları ile doğuya dönüp, Avusturya ordusu ile birlikte Rus ordusunu vurmak istiyorlar. Fakat bu defa Rus ordusu geriye doğuya çekilmeye başlarsa ve bu orduyu yakalayıp ezmek mümkün olmazsa ve diğer taraftan Fransız ordusu mukavemet için yardım istemeye mecbur olursa, bu defa doğuda gene Ruslara karşı bir müdafaa kuvveti bırakıp batıya mı dönecek? Ve böyle mekik gibi bir doğuya, bir batıya gide gele, Alman ordusunun hali ne olacak?..»

Yarbay Mustafa Kem [1]'in bir zamanlar, Istanbul'da kime gönderdiği bilinmeyen bu mektubunun, Dr. Tevfik Rüştü Aras kendisine yazıldığını bana bildirmiştir. Ancak Dr. Aras Anadolu'ya geçerken bu mektubu, İttihatçılardan Veteriner Şaban Beye saklamak üzere bırakmış, ama mektup kaybolmuştur. Bu mektup, geleceğin nasıl gelişeceğinin tam olarak belirmediği günlerde yazılmış olmakla beraber, Almanlar için ümit verici değildir.

Nitekim mektubun sonları, Mustafa Kemal'in maceradan kaçınma karakterini de şu satırlarla açığa vurarak devam eder:

> «*Eğer o yaradılışta olsaydım, sergüzeştçiliğe pek müsait olan muhit ve vazifelerde fırsatlar eksik değildi. Gayesi vatan ve milletin kurtulması, ordunun ıslahı noktasında toplanan ve bu gayeyi her türlü şahsî hislerden uzak olarak tatbik edenlerle beraber çalışmak, bence pek şerefli bir çalışma olur...*»

Bu mektubun tarihi, 4 eylül 1914'tür. 6-10 eylül tarihleri arasında ise Almanlar Marn meydan muharebesini kaybedeceklerdir. Ondan sonra Mustafa Kemal, kesin olarak Türkiye'nin harbe girmesinin aleyhinde bulunmuş, fakat her şey bir olup bittiye gelince de, yeni ordunun bütün kumanda ve subay kadrosu gibi o da cephede vazifesinin başına koşmuştur. Fakat her vesileyle tehlikeleri belirtmeye ve bilhassa Almanların Osmanlı ordusunda mutlak yetki ve söz sahibi olmalarının daima aleyhine çıkmıştır (1). Sofya'da Sefir Fethi Beyle de, devletin harbe giriş haberini aldıkları zaman, büyük ruh sarsıntısı içinde kalırlar. Mustafa Kemal, arkadaşı Fethi Beye, ancak şu sözleri söyleyebilir:

> «*Enver'den ancak bu beklenirdi. Türkiye bu harpten sağ çıkmaz!..*» *(2).*

Evet, kehanet yerindeydi. Ne çare ki Osmanlı imparatorluğu, Birinci Dünya Harbinden sağ çıkmadı...

***

MÜTTEFİKİMİZİN SEFİRİ NELER SÖYLÜYOR?

Avrupa cephelerinde muharebeler, bütün şiddeti ile devam etmektedir. Istanbul'da yabancı sefirlerin bütün gayretleri, Os-

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt. I, baskı. IV, s. 193-200 ile, Çanakkale ve Suriye harekâtı bahsi.

(2) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt. I, baskı. IV, s. 210.

manlı devletinin hiç olmazsa tarafsızlığını muhafaza etmesi içindir. İttihat ve Terakki ileri gelenleri, Almanya ittifakına ve Alman gemilerinin de Marmara'da üslenmiş olmasına rağmen, Batı ülkelerinin sefirleri ile oyalayıcı temaslarını sürdürürler.

Fakat asıl tertiplerin başlıca üç kahramanı vardır: Alman Sefiri Von Wangenheim, Enver Paşa ve Amiral Souchon. Tabiî bu üçlünün üstüne, Alman genelkurmayı ve Alman imparatoru kanatlarını germiştir. Istanbul'daki Islahat Heyeti Reisi Mareşal Liman Von Sanders vazife başındadır. Amiral Souchon iki aydır Istanbul denizindedir. Kendisi ve Alman üniformaları taşıyan diğer bütün kadrosu, başlarında kırmızı feslerle garip bir görünüş içindedirler. Ama az sonra, Osmanlı bahriyesinin de genel komutanı olacaktır. Bu sıfatla evvelâ bahriye nezaretinin, daha üstte de Osmanlı Başkumandan Vekili Enver Paşanın emrinde olmak gerekir. Fakat bu kumanda zinciri pek işlemez. Nitekim bir gün gelecek ve Alman amirali, kendisinin Osmanlı bahriye nazırının emrinde olmadığını açıkça ve yazı ile bildirecektir.

Fakat hazırlanan tertipler sırasında, yani Osmanlı devletinin harbe sürüklenmesinden önceki iki aylık safhada, ilişkiler normal görünür ve işbirliği çarkları işler. İngiliz, Fransız, Rus sefirleri ise, bir şeylerin hazırlanmakta olduğundan ve herhangi bir anda, harbin ateşlenebileceğinden kuşkudadırlar. Bu suretle çeşitli hatıra ve yazışmaları bir tarafa bıraksak bile, yalnız Maliye Nazırı Cavit Beyin günlük notları dahi, bu gelişmeleri ve endişeleri olduğu gibi açığa vuracak şekildedir. Meselâ bunlardan bazı satırlar verelim. Çünkü Wangenheim'in Osmanlı Devlet adamlarını azarlamaları, daha Alman-Türk ittifakının hemen ardından başlamıştır. Cavit Bey şöyle yazar:

«10 eylül 1914 çarşamba:

Wangenheim geldi. Tabiat dışı, delirmiş bir hal ve vaziyet içindeydi. Kendimi kudurmuş bir köpek karşısında zannettim. Söz söyleyemiyor, konuşmuyor, sanki havlıyordu. Uzun münakaşalarımız iki saat kadar sürdü. O sesini yükselttikçe, ben sükûn ve huzur ile cevap verdim. Fakat

hiç bir sözünü ve tehdidini de cevapsız bırakmadım. Bizim Alman taraftarları, bu sahneleri görmeli idiler...»

Alman sefirini hiddetlendiren, Osmanlı hükümetinin kapitülasyonların kaldırılması hakkında verdiği karar ve yaptığı tebliğdir. Devam edelim:

«Wangenheim bu kararı, kendisine danışmadan aldığımızdan, müttefik olduğumuz için, böyle bir şey yapmaya hakkımız olmadığından bağırıp çağırıyordu. Yarın İngiliz ve Fransızlar bize harp ilân edip Boğazı zorlarlarsa, bize hiç bir suretle yardım etmeyeceklerinden bahsediyordu. Boğazların da mukavemet edemeyeceğini söylüyordu. Bu kararın Berlin'de çok fena tesir yapacağından, hatta ittifakın bile bozulacağından dem vuruyordu. Kendisinin yarın, askerî ıslahat heyetini de alıp gideceği tehditlerini de savurdu. Hiddetli ve tehdit ediciydi. Ama bende bu sözler, hiddetli ve asabî her insandan gelebilecek sözler gibi hiç bir tesir yapmadı.»

«İttifakın bozulmasına ve askerî heyeti alıp gitmesine de:

— Siz bilirsiniz,

diye karşılık verdim»

«Bugün öğleden sonra, umum sefirlerin toplanıp, Türkiye'nin kararını müşterek bir nota ile protesto edeceklerini, hatta Rusya ile Almanya birleşip, Türkiye'nin aleyhine sulh yapabileceklerini ve bu suretle Türkiye'nin kapitülasyonları kaldırması kararının, harbin devamını durdurmasına dahi sebep olacağını söyledi!

Ben de, tam bir sükûn ile:

— Harbin son bulması gibi bir mucizenin olacağını zannetmediğimizi, bu harbi, o kadar kolay bitecek bir harp saymadığımızı, ama harbi kesip de bizi bundan dolayı taksime giderlerse buna da hazır olduğumuzu söyledim. Ve:

— Geliniz, bizi idam ediniz, bekliyoruz,

dedim.

Nihayet Wangenheim, maksadını büsbütün açığa vurdu:

— Siz yürümeyeceksiniz. Harp etmek istemiyorsunuz. Berlin'e böyle yazacağım. Sözünüzde durmuyorsunuz, diye bağırdı. Sonra da, kendisinin sadrazama yazdığı mektubun, bir muahede *hüküm ve kuvvetinde olmadığını, bir avukat müşaveresi mahiyetinde olduğunu söylemekten utanmadı (arkadaşlar duysunlar!)...»*

Bu nakledilen satırlar, çok şeyler ifade ederler. Ve kendimizi müttefik zannettiğimiz Alman cephesinin niyetleri, ruh halleri hakkında, bizzat bu ittifakı imzalayan adamın iç âlemini açığa vurarak, nasıl bir dümen suyuna düştüğümüzü meydana korlar. Nitekim gerek Rus sefiri, gerek Fransız sefiri, düşman halde bulundukları Almanların Istanbul sefiri tarafından hakikaten toplantıya çağırılmışlar, fakat bu daveti kabul etmemişlerdir. Bunu Cavit Bey 11 eylül tarihli notunda ve sadrazamın yanında karşılaştığı bu sefirlerden bizzat dinler. Harbe hazırlanan ordumuz ise, daha harp patlamadan malî sıkıntı içindeydi. Nitekim harpten sonra kurulan parlamento tahkik heyetinde maliye nazırı Cavit Bey, harp fiilen patladığı zaman maliye kasasında, ancak «92.000» altın bulunduğunu ifade edecektir. Harp ise çok para istiyordu: Cavit Beyden şu satırları okuyalım:

«14 eylül 1914

Bugün sadrazamın yanında toplandık. Toplantı talebi Enver Paşadan gelmişti. Harbiye nazırı, uzun uzun askerî ihtiyaçlardan bahsetti. Ayda 2 milyon altından fazla paraya ihtiyaç varmış. Ben de tabiî bu paranın verilmesine imkân olmadığını, gelir kaynaklarının kuru olduğunu anlattım. Para halk etmek iktidarında olmadığımı söyledim. Birçok münakaşadan sonra harbiye nazırı, ayda 500.000 liraya razı oldu.»

O günlerde maliye nazırının bütün sefirlerle temaslarına hep kapitülasyonlar meselesi hâkimdir. Ama asıl çarkları, Al-

man sefiri ve Alman amirali döndürür. Enver Paşa tertibin içindedir. Dava, donanmanın Karadeniz'e çıkarılmasıdır. Hatta bu sezilen tehlike ve tertip, bir aralık kabinede de ortaya dökülür. Cavit Bey şöyle yazar:

«20 eylül 1914 pazar

Sadrazamda toplantı. Amiral Souchon'un vaziyeti hakkında uzun uzadıya konuşuldu. Amiral bugün Alman umumî karargâhından, kendi imparatorundan aldığı emirleri dinliyor yalnız. Bu şartlar altında, Enver'in teklif ettiği gibi donanmanın Karadeniz'e çıkması fikri, tabiî kabul edilmedi. Enver, Souchon'un askerliği namına (yani askerî şerefi adına) Ruslara tecavüz etmeyeceğine dair söz vermiş olduğunu ve bu söze inanmak lâzım geldiğini söylemişse de, onun bu görüşüne iştirak etmedik. Amiral Souchon donanma ile çıkacak olursa ve Rus donanmasına ait gemilerle, Rus ticaret gemilerini topa tutmak gibi bir harekette bulunursa, bundan doğacak mesuliyeti kabul etmeyeceğimizi, Almanların, her hareketleri ile bizi bir an önce harbe iştirak ettirmek fikrini ihsas ettiklerini onların bu fikrine kurban olmayacağımızı söyledik.

Bunun üzerine Enver, şayet gemileri alıp çıkarsa ne yapabileceğimizden bahsetti. Ben, kararımızda mantıkî olmak için, Karadeniz Boğazı'na emir verilmesini, Göben ve Breslav çıkacak olurlarsa, topa tutulmalarını teklif ettim. Fakat duyulur diye bu teklifi kabul etmediler. Halil Bey, eğer çıkarlarsa, daha sonra avdet etmemeleri (geri dönmemeleri) için Boğaz'ın kapanacağını söyledi. Ben, Göben çıktıktan sonra bunu yapmaya cesaret edemeyeceğimizi söyledim. İleriye ait olmak kaydı ile bu fikir daha kolay göründü. Ve kabul olundu. Enver, başkumandan sıfatıyle, Amirale Karadeniz'e çıkamayacağını söylediğini bildiriyor ise de, tabiî çıkmayacağına itimat etmiyor!»

***

BİR OLUPBİTTİ:

Altı yüz yıllık bir imparatorluğun kaderinin, bu imparatorluğun başkent sularına davetsiz misafir olarak iki gemisi ile

sokulan bir Alman amiralinin, kendi imparatorundan alacağı emir girişeceği bir karar ve hareket tarzına böyle, kader tayin edici şekilde bağlı kaldığını ve bu imparatorluğu idare eden bir kabinenin bu kaderi, ancak böyle pamuk ipliği kadar dayanıksız bir çaresizlik içinde tartıştığını düşünmek, hakikaten hazindir. Bu vaziyet içinde devlet, tam bir acz ve çaresizlik içinde demektir. Kaldı ki imparatorluk kabinesinde bunlar görüşülürken de aslında bir birlik ve samimiyet yoktur. Çünkü bunlar konuşulurken, kabinenin bu konuda en başta karar ve irade sahibi iki üyesi, yani Enver Paşa ile Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Karadeniz'e çıkarak harbi açmak tertibinin, zaten hazırlığı içindedirler!

Nitekim Cavit Bey şunları da nakleder:

«Gece şeyhülislâm efendinin dairesinde toplandık. Merkezi umumî (İttihat ve Terakki umumî merkezi) azaları da dahildi. Toplantıya kabineden, ben, Cemal, Talât, Enver, İbrahim Beyler iştirak ettiler.»

«Enver, behemehal bizi yürütmek (harbe sokmak) isteyen Almanların fikrinde. Geleceği hiç düşünmüyor. Harbin iyi safhaları olacağı gibi, fena safhaları da olacağını hiç dikkate almıyor. Bugün yürüsek sevinecek. Yıllarca devam edecek olan bu büyük harbe, ne silâhlı kuvvetimizin, ne de malî kuvetimizin dayanamayacağını düşünemiyor. Gene donanmanın çıkmasından bahsedildi. Enver bugünkü fikrini gene müdafa etti. Talât ise, Köstence'ye asker çıkarmaklığımızdan bile bahsetti! Cemal Paşa buna cevaben, Bulgarların Istanbul'a yürüyeceklerini ve bizim donanmanın, Rus donanmasını denizde bulamayacağı için mahvedemeyeceğini pek güzel izah etti.

Donanmadan bahsolunurken mühim bir şeye vakıf oldum. Bu sabah sadrazamda yapılan toplantıda Enver'in, bundan haberi olduğu halde bize bahsetmeyişine ve Souchon'u müdafaa etmesine hayret ettim. Souchon, maiyetindeki gemilere, Karadeniz'e çıktıkları vakit herhangi bir

Amiral Souchon

Rus gemisine tesadüf ederlerse onu topa tutmalarını, batırmalarını emretmiş! Cemal Paşa, cumartesi günü bu emirden Enver'i haberdar etmiş (burada pazar günkü toplantıdan bahsediliyor. Demek bir gün evvel Enver haberdar edilmiş!).

Bu sabahki toplantıda, başkumandan vekili istemezse, donanma çıkmaz deyişimizi Enver, bir emniyetsizlik meselesi diye almıştı:

— Aramızda karşılıklı emniyet yoksa, meseleyi o cihetten alalım,
demişti. Halbuki böyle hayatî bir meselede, kendisinin haberli olduğu mühim bir maddeyi, bizden saklıyordu! Cemal bu gece benim gibi, Souchon Karadeniz'e çıkmak isterse, gemilerin bombardıman edilmeleri fikrini müdafaa etti!»

Burada Cemal Paşanın beyanları ve davranışları, en hazin olanıdır. Çünkü bu konuşmalarda Karadeniz macerasına o kadar aleyhte olan, hatta eğer buna teşebbüs ederlerse gemileri bombardıman etmekten bahseden Bahriye Nazırı Cemal Paşa, aşağıda göreceğiz ki bu tertibin tam içindedir. Ama bu iştirak o günlerde mi başlamıştır? Yoksa biraz daha sonra mı? Bu cihet biraz karanlıktır. Cavit Beyin ondan sonraki notları, hep yabancı sefirlerle temaslardan ve bu temaslarda, hep kapitülasyon meselesinden bahsedilmekle geçer. 27 eylülde sadrazamda yapılan toplantıda Enver Paşa, gene Karadeniz'e donanmanın çıkmasını savunur. Gene kabul edilmez. Ayni gün bir haber alınır. Çanakkale Boğazı açığındaki bir İngiliz gemisi, Boğazdan çıkan bir Türk torpidosuna, bundan sonra Boğazdan çıkacak Türk bayrağını taşıyan gemilerin topa tutulacağını bildirmiş. Torpido dönmüş ve Çanakkale Boğaz kumandanı da Boğazı kapatmış. Aynı gün, kapitülâsyonların kaldırılması hakkındaki karar da uygulanmaya başlanır. Yalnız adlî kapitülâsyonlar üzerinde pek durulmaz... Bir de malî işler var:

Almanya hükümetinin teklifi şu: Almanya, 1915'ten başlayarak ve her sene 31 ekimde ödenmek üzere, %6 faizli 5.000.000

altın avans verecek. 250.000 lirası, mukavelenin imzasından on gün sonra, 750.000 lirası, Rusya, yahut İngiltere ile harbe girdiğimizden 10 gün sonra, gerisi de, harbin ilânından 30 gün sonradan itibaren, her ay 400.000 lira. Muharebe bitince, ödeme de bitecek. Bizim Almanlar safında harbe girişimizin para ile bedeli işte bu borç oluyordu... Bu arada yabancı sefirler, arka arkaya ve harbin açılmak üzere olduğu hakkında telâşlı ziyaretlere koşuyorlar. Cevaplarımız aynı:

— Öyle bir şey yok!

Hatta Cavit Bey şöyle konuşur:

— Almanlar, Enver'le beraber olmaksızın bir şey yapamayacaklardır. Enver, hükümetle bozuşmaksızın böyle bir harekete cesaret edemez. Esasen karakteri de böyle bir şeye müsait değildir.

Sadrazam ise, böyle bir maceraya katiyen taraftar olmadığını durmadan tekrar eder durur. Fakat 29 ekim günü sadrazam arkadaşlarına şöyle bir telgraf okur:

«Rus donanması, iki günden beri bizim manevralarımızı ihlâl ediyormuş. Sonra da ateş etmiş. Muhasamat (harp hali) başlamış!»

Cavit Bey şöyle yazar:

«Sadrazam benden:

— Ne diyorsunuz?

diye sordu. Ben, böyle olacağını evvelce söylemiş olduğum için, ilâve edecek bir şeyim yoktur dedim. İbrahim (Adliye nazırı) düşünüyor, Enver Paşa ise, gülüyor'du!..

Biraz sonra Talât geldi. O da avutacak, göz boyayacak sözler söylüyordu. Takip olunan meslek, her şeyden habersiz görünmek mesleği! Biraz sonra Cemal Paşa geldi. Sadrazam ona da telgrafı okudu. O da ilk önce hayret etmiş, şaşmış gibi göründü. Ne kadar açık bir komedi?..»

Evet, cereyan eden olay bir komediydi. Ama trajik bir komedi... Ve bu komedyanın sonu, bütün imparatorluğun çöküşünün kanlı dram sahneleri ile bitecekti...

*
* *

OSMANLI İMPARATORLUĞU HARBİN İÇİNDE:

Karadeniz'deki olay şudur: 29 ekim 1914'te, Amiral Souchon emrindeki Osmanlı donanması Karadeniz'de Boğaz açıklarında manevralar yaparken, Boğazı mayınlamak isteyen Rus gemilerine rast gelmiş. Bu gemiler manevraları bozmak istemişler. Onun üzerine, karşı tarafın sebebiyet verdiği bu müdahaleye karşı Rus gemilerine ateş açılmış. Biri batırılmış, bir krovazör hasara uğratılmış, batırılan geminin mürettebatından bir kısmı esir alınmış, ondan sonra da Rus sahillerinde Odesa, Sivastopol, Novorosisk gibi şehirler bombardıman edilmiş...

Haber daha aynı gün bütün dünyaya yayıldı. Ve her tarafta bir bomba gibi patladı. Demek ki Dünya Harbi Boğazlara sıçramıştı. Böylece de, Kafkas, İran sınırlarına, Irak'a, Mısır istikametlerine yayılacaktı. Buna göre Osmanlı donanması, istemeyerek bir müdafaa vaziyetinde gösteriliyordu.

Fakat ne var ki, bugün işin artık sırrı kalmamıştır. Hele Almanlardan bu harekete iştirak edenlerin, meselâ Souchon'un ve Novorosisk bombardımanına katılmış olup, Hitler devrinde donanma başkumandanı olan Amiral Dönnitz'in hatıraları, donanmanın Karadeniz'e nasıl bir kararla çıktığını açıklarlar. Bunu, aşağıda vereceğimiz belgeler de doğrular. Fakat daha önce, gene Cavit Beyden, atmosferi aksettiren bazı satırlar verelim:

«30 ekim cuma.

Sadrazam saraya, bayram alayına gelmedi. Havadis her tarafa yayılmış. Rus Krovazörünü hasara uğrattığımız, bir torpil gemisi batırdığımız, limanları topa tuttuğumuz duyulmuş. Herkeste bir sevinç. Bunu zafer müjdesi gibi sayıyorlar. Zavallı memleket? Esvapçıbaşı elini, padişahın yanında Cemal Paşanın omuzuna koyup "yaşa paşam yaşa!" diyor. Padişah:

— Bir işin evveli iyi olursa, sonu da iyi olur,

diyor. Ne kadar karanlık ve bedbaht bir geleceğe doğru

gittiğimizi, memleketin mukadderatı ile nasıl oynamakta olduğumuzu düşünen yok. Kendimizi, hücum ve taarruza uğramış mazlum mevkiinde gösteriyoruz.»

O günkü hükümetin en nüfuzlu nazırlarından birinin, hemen o gün yazdıkları bunlardır. Nitekim sadrazam da, Cavit Bey de, daha arka planda birkaç nazır da kabineden çekilirler. Fakat sadrazam da, Cavit Bey de daha sonra, ısrarla kabinede bıraktırılacaklardır. Şimdi de, daha bu Karadeniz olayından önceye ait şu satırları okuyalım:

«Enver Paşa, 25 ekimde ve aynı gün nazırlar heyetinde alınan karara tamamen aykırı olarak, Alman büyükelçisinin istediği gibi, Amiral Souchon'a kendi imzası ile şu yazılı emri verdi:

«Bütün filo Karadeniz'de manevra yapmalıdır. Vaziyeti müsait bulduğunuz anda, Rus filosuna hücum ediniz. Muhasamata (çarpışmaya) başlamadan evvel, bu sabah size verdiğim gizli emri açınız. Sırbistan'a mühimmat naklinin önüne geçmek için, yukarıda kabul edilmiş olduğu üzere hareket ediniz.» (1).

Enver Paşanın gizli emrinin metni de şöyle idi:

«Türk filosu Karadeniz'de zorla hâkimiyet kazanmalıdır. Rus filosunu arayınız. Nerede bulursanız, harp ilân edilmeksizin hücum ediniz.» (2).

Alman Sefiri Wangenheim, Yavuz'un safdışı edilebilmesi ihtimalini de göz önünde tutarak, bu emrin karada ve emin bir yerde bırakılmasını (harp sorumluluğunun ileride Almanlara yüklenilmemesini sağlamak üzere) Amiral Souchon'dan istedi. Sonra kendisine şu talimatı verdi:

«— Hemen denize açılınız.

— Maksatsız, hedefsiz değil, fakat bütün vasıta ve kudretinizle çarpışınız.

— Mümkünse, hareketlerin neticesinden, mühimmat

(1) Genelkurmay Harp Tarihi neşriyatı: ***Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi.*** cilt I.

(2) Aynı eser.

ve insan kayıplarından, Berlin'e çabuk malumat veriniz.» (1).

Bundan başka, son yıllarda Amerikalı Prof. Ulrich Trumpnez'in, Alman hariciye vekâleti arşivlerinden faydalanarak ortaya attığı teze göre durum şudur:

«29 ekim 1914'te Alman Amirali Wilhelm Souchon komutasındaki Göben (Yavuz) ve Breslav (Midilli) krovazörleri ile, Osmanlı donanmasının diğer bazı harp gemilerinden (Barbaros, Turgut zırhlıları vb.) müteşekkil bir filo, Rusya'nın Karadeniz sahillerine bir sürpriz taarruzu yaptı. Dört gün sonra çarlık hükümeti, Osmanlı imparatorluğuna harp ilân etti. Diğer müttefik kuvvetler de kısa fasılalar ile Rusya'yı takip ettiler. Böylece, 2 ağustos 1914 tarihli gizli Alman-Türk ittifak andlaşması gereğince, Berlin'in uzun zamandan beri Türkiye'den istediği harbe katılma işi, kaçınılmaz bir hale girdi.»

Cemal Paşa da Karadeniz taarruzundan haberliydi. Ve bunun için bütün Türk donanma birliklerine emir verdi. Şu belgeleri okuyalım:

«Birinci Belge:
Nezaret-i Umur-u Bahriye (Bahriye Nazırlığı)
Birinci daire / Şube: 1571

Bütün gemi kumandanlarına

Donanmayı hümayun (padişahın donanması) birinci kumandanlığına tayin buyurulan Amiral Souchon cenapları tarafından, donanmayı hümayun talim için Karadeniz'de bulunduğu sırada vereceği her nevi emirlere harfi harfine itaat edilmesini ve bu hususta katiyen tereddüt gösterilmeyerek, emirler gereğinin her türlü haller ve şartlar dairesinde yapılmasını isterim.

11 teşrinievvel 1330 (24 ekim 1914)
Bahriye Nazırı Mehmet Cemal (2)

(1) Yusuf Hikmet Bayur: *Türk İnkılâbı Tarihi.* cilt. III, kısım. I, s. 233.

(2) Genelkurbay Harp Tarihi Teşkilâtı Başkanlığı. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi.* cilt. I. s. 93.

«İkinci Belge:

Karadeniz çatışması üzerine Amiral Souchon'dan bahriye nezaretine gönderilen 29 ekim 1914 tarihli telsiz raporunun arkasına Cemal Paşa kendi elyazısı ile şunları yazmıştı:

«. . . . . Karadeniz olayı için yarın basında resmî bir tebliğ yayınlanması uygun olur. Herhalde Rusları en evvel taarruz etmiş göstermek pekâlâ olur. Ve yarın büyük devletlere, Rusların bu hareketini protesto etmek üzere bir resmî yazı dahi gönderilmelidir. Yarın gene görüşürüz. Geri çevrilmek üzere başkumandan paşa hazretlerine takdim...» (1).

Mehmet Cemal

Üçüncü Belge:

Harekâta katılan gemilerin seyir jurnallarına ve gemi kumandanlarının ifadelerine göre, Türk donanması, Karadeniz Boğazı dışında toplanmış ve alınan emirlerle, Rusya'nın Karadeniz kuzey kıyılarına taarruz etmek üzere harekete geçmiştir.» (2).

Şu parçayı da, Prof. Cemil Birsel'in «Lozan» isimli eserinin ikinci cildinden alıyoruz:

«Ali Fuat Paşa (Erdem), harbe malum olan girişimizden birkaç gün sonra Ayastefanos (Yeşilköy) civarında yapılan bir tatbikat sonunda, mahut Rus abidesi önünde Cemal Paşanın, ordunun atlı zabitlerine hitaben irat ettiği nutukta şunları söylediğini:

«Karadeniz'de donanmamız tarafından vuku bulan harekâtın, öyle bazı korkakların zannettiği gibi, sırf Alman amiralinin Osmanlı hükümetini yeni bir emrivaki (olup bitti) karşısında bulundurmak için, kendiliğinden yaptığı bir teşebbüs olmadığını, bu hareketin, emri mahsus ile

(1) Genelkurmay Başkanlığı, Harp Tarihi Başkanlığı. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, cilt. I, s. 93.

(2) Harp Tarihi teşkilâtı. A.I.-I. dolap 102. Klâsör 87. Dosya 449.

yaptırılmış olduğunu, Alman generallerinin ve amirallerinin, Osmanlı hükümeti emrinde bir icra vasıtasından başka bir şey olmadıklarını, Osmanlı milletinin mukadderatını idare etmek mesuliyetini yüklenen insanların, kimsenin nüfuz ve tesiri altında olmayıp, müstakil hareket ettiklerini, Türklerin, zelilâne yaşamaktansa, millî hak ve istiklâllerini silâhları ile temin etmek veyahut seferle ölmek için muharebeye girdiklerini,»

söylediklerini naklediyor.

Halbuki Cemal Paşa harpten sonra yazdığı hatıratında, Karadeniz olayının sadece Amiral Souchon'un verdiği rapor mucibince, en evvel Ruslar tarafından tahrik edildiğini kabul etmek mecburiyetinde bulunduğumuz şeklinde kaydeder. Oysa ki Amiral Souchon mektubunda:

«Rusya'ya karşı ilk taarruz, Türkler tarafından yapılmıştır. Harekâtı harbiye emrini ve diğer tafsilâtı, Akdeniz Bahriye Fırkası Evrak Muhafızı E. S. Mitler ve oğlu tarafından neşredilen Der Krieg zur See 1914-1918 adlı eserde (sayfa 45-57) bulabilirsiniz,

diyor (1).

Hulâsa bu konuda şimdi malzeme pek çoktur. Ve daha önce de işaret ettiğimiz gibi, işin sırrı artık kalmamıştır. Bu Karadeniz olayı üzerinde daha fazla ayrıntılara girmeyi faydalı bulmuyoruz. Ancak bu olayı burada keserken şimdi bir de aynı denizcimizin (Amiral Afif Büyüktuğrul) görüşlerini kaydedelim:

«Dillerde dolaşan söz "Savaşa girmemize Yavuz'un sebep olduğu" etrafında toplandı. Gerçekten de Yavuz ile birlikte tekmil savaş gemilerimizin çeşitli Rus limanlarını bombardıman etmesi Osmanlı devletini savaşa sürüklemişti. Fakat "Savaşa girmemize Yavuz sebep oldu" sözü dikkatle incelenmeye değer bir kanı idi. Acaba Yavuz gemisi olmasaydı Osmanlı devleti savaşa girmeyecek miydi?

---

(1) Amiral Afif Büyüktuğrul: *Tek Başına Tarih Yaratan Gemi.* Yeni Istanbul, 12 eylül 1969.

Burada soruya hayır diye cevap vermek mümkün olamazdı. Osmanlı devletinin Almanya yanında savaşa girmesini, Almanya kadar Enver Paşa da sabırsızlıkla bekliyordu. O da Almanlar kadar devleti savaşa sokacak fırsat aramakta idi. Eğer kara kuvvetleriyle bir harekât yapmak mümkün olsa, bir sınır olayı hazırlayıp isteğine kavuşabilirdi. Fakat hazırlıksız bir kara kuvvetiyle böyle bir teşebbüste bulunmak da kolay bir hareket değildi. Kara kuvvetine, seferberliğini tamamlamak üzere zaman kazandırmak gerekiyordu. Buna mukabil deniz kuvvetleri çeşitli Rus limanlarına birden saldırmakla düşman kamu oyunu daha fazla etkileyecek ve savaşa daha iyi neden olacaktı. Deniz kuvetlerine, bu hareketi yapmak için lâzım olan zaman, sadece, eğitimi ilgilendiren bir süre idi:

Türk denizcileri Alman denizcileriyle ünsiyet peyda edecekler, dil ve talimname birliği sağlayacaklardı. Amiral Souchon bu amacı sağlamak için iki aylık bir eğitim programı hazırlamıştı.

Osmanlı donanmasının bir savaşa neden olması ihtimali bütün büyükelçileri endişelendiriyordu. Onlar da donanmanın harekâtını yakından izliyorlardı. Yaz mevsimi bittiği halde kışlık elçilik binalarına dönmemişler, Boğaziçi'ndeki yazlık elçilik binalarının pencerelerine takılı kalmışlardı...»

*
* *

CİHAD-I MUKADDES (KUTSAL SAVAŞ):

Karadeniz baskını, artık fiilen savaşa katılmamızdı. Olayın akışını izledik. Netice tabiî harp ilânı oldu. Fakat bu baskından sonra bile gerek Rusların, gerek müttefiklerin sefirlerinin Istanbul'da bir çözüm yolu bulabilmek için uğraştıklarını kaydetmeliyiz. O günlerin olayları, siyasî ve askerî tarihlerimizde olduğu gibi, Cavit Beyin hatıratında da verilir. Fakat tabiî böyle bir çözüm yolu bulunması, artık fiilen mümkün değildir. Nitekim arka arkaya harp hali, padişahın askerlerine beyannamesi ve Cihad-ı Mukaddes ilânı beyannameleri birbirini kovalar. Şimdi bu gelişmeleri izleyen belgeleri vermeliyiz:

29 TEŞRİNİEVVEL 1330 (11 KASIM 1914) HARP HALİ BEYANNAMESİ RESMİSİ (1)

Şehri halin 16. günü donanmayi hümayunun bir kısmı tarafından Karadeniz'de manevra icra edilmekte olduğu sırada Karadeniz Boğazı'na torpil dökmek vazifesiyle hareket ettiği bilâhare anlaşılan Rusya donanmasının birtakımı mezkûr manevraları ihlâl ve müteakiben izharı muhasama ile Boğaz'a doğru hareket etmeleriyle donanmayi hümayun tarafından mukabele olunmakla beraber şayanı teessüf olan şu hadise hakkında hükümet-i seniyece Rusya devletine müracaatla tahkikat icrası ve vakıa esbabının zahire ihracı teklif ve bu suretle bitaraflığı muhafazaya ihtimam edilmiş olduğu halde Rusya devleti müracaatı vakıaya cevap vermeksizin sefirini geriye celp ettiği gibi kuvayi askeriyesi de Erzurum hududunu hattı muhtelifeden tecavüz etmiş ve bu sırada Fransa ve Ingiltere devletleri dahi sefirlerini geriye çağırdıktan başka İngiliz ve Fransız donanmaları müştereken Çanakkale'ye ve Ingiliz kravazörleri Akabe'ye top atmak sureti ile bilfiil muhasemata iptidar ve ahiren de düveli mezkureye devleti Osmaniyece müsteinen bittevfikatı Allahütaalâ mezkûr üç devletle hali harp ilânını irade eyledim.

22 Zilhicce 1332 ve 29 Terinievvel 1330
Mehmet Reşat

Dahiliye Nazırı ve Maliye Nazırı Vekili
Talât

Harbiye Nazırı	Şeyhülislâm ve Evkaf Nazırı	Nafıa Nazırı
Enver	Hayri	—

Maarif Nazırı ve Posta T. T. Nazırı Vekili	Bahriye Nazırı	Adliye Nazırı ve Şurayı Devlet Reis Vekili
Şükrü	Cemal	İbrahim

Ticaret ve Zıraat Nazırı
Ahmet Nesimi

(1) Fiilen harp patlayınca Sadrazam Sait Halim Paşa, Maliye Nazırı Cavit Bey ve Nafıa Nazırı Süleyman Elbistani ve diğer iki nazır bu durumu kabul etmeyerek istifa ettiklerinden bu beyannamede imzaları yoktur. Fakat Sadrazam Sait Halim Paşa ve Cavit Bey az sonra bu olup bittiyi kabul ederek kabineye dönerler.

29 TEŞRİNİEVVEL 1330 (11 KASIM 1914) TARİHLİ CİHAD-I EKBER (BÜYÜK SAVAŞ) HATTI HÜMAYUNU

ORDUMA, DONANMAMA,

Düveli muazzama arasında harp ilân edilmesi üzerine her daim nagihani ve haksız tecavüzlere uğrayan devlet ve memleketimizin hukuk ve mevcudiyetini fırsatçı düşmanlara karşı icabında müdafaa edebilmek üzere sizleri silâh altına çağırmıştım. Bu suretle müsellâh bir bitaraflık içinde yaşamakta iken Karadeniz Boğazı'na torpil koymak üzere yola çıkan Rus donanması talimle meşgul olan donanmamızın bir kısmı üzerine ansızın ateş açtı. Hukuku beynelmilele mugayir olan bu haksız tecavüzün Rusya tarafından tashihine intizar olunurken gerek mezkûr devlet ve gerek müttefikleri İngiltere, Fransa devletleri sefirlerini geri çağırmak suretiyle devletimizle münasebatı siyasiyelerini katettiler. Müteakiben Rusya askeri, hududumuza tecavüz etti. Fransa ve İngiltere donanmaları müştereken Çanakkale Boğazı'na, İngiliz gemileri Akabe'ye top attılar. Böyle yekdiğerini takip eden hainane düşmanlık asarı üzerine öteden beri arzu ettiğimiz sulhu terk ederek Almanya ve Avusturya-Macar devletleriyle müttefikan menafii meşruamızı müdafa için silâha sarılmaya mecbur olduk. Rusya devleti üç asırdan beri devleti aliyemizi mülken pek çok zararlara uğratmış, şevket ve kuvveti milliyemizi artıracak intibah ve teceddüt asarını harpte ve bin türlü desayis ile her defasında mahva çalışmıştır. Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri zalimane bir idare altında inlettikleri milyonlarca ehli İslâmın diyanete ve kalben merbut oldukları hilâfeti muazzamamıza karşı hiç bir vakit sulfikir beslemekten farig olmamıştır ve bize müteveccih olan her musibet ve felâkete müsebbip ve muharrik bulunmuşlardır. İşte bu defa tevessül ettiğimiz Cihadı Ekber ile bir taraftan şanı hilâfetimize, diğer taraftan hukukî saltanatımıza karşı ika edilegelmekte olan taarruzlara inşaallahutaalâ lielebet nihayet vereceğiz. Avni inayeti bari ve mededi ruhanii Peygamberi ile donanmamızın Karadeniz'de ve cesur askerlerimin Çanakkale ile Akabe ve Kafkas hududunda düşmanlarımıza vurdukları ilk darbeler hak yolundaki gazamızın zaferle tetevvüç edeceği hakkındaki kanaatimizi tezyit eylemiştir. Bugün düşmanlarımızın memleket ve ordularının müttefiklerimizin payicelâdeti altında ezilmekte bulunması bu kanaatimizi teyit eden ahvaldendir.

Kahraman askerlerim,

Dinî münibiniz, vatanı azizimize kasteden düşmanlara açtığımız bu gaza ve cihat yolunda bir an evvel azmü semabattan ve fedakârlık-

tan ayrılmayınız. Düşmana aslanlar gibi saviet ediniz. Zira hem devletimizin, hem fetvai şerife ile davet ettiğim üç yüz milyon ehli islâmın hayat ve bekası sizlerin muzafferiyetinize bağlıdır. Mescitlerde, camilerde, Kâbetullahda huzuru Rabbilâlemine kemali vecdi istiğrak ile müteveccih üç yüz milyon masum ve mazlum mümin kalbinin dua ve temenniyatı sizinle beraberdir.

Asker evlâtlarım,

Bugün uhdenize terettüp eden vazife şimdiye kadar dünyada hiç bir orduya nasip olmamıştır. Bu vazifeyi ifa ederken bir vakitler dünyayı titretmiş olan Osmanlı ordularının hayrülhalefleri olduğunuzu gösteriniz ki, düşmanı dini devlet bir daha mukaddes topraklarımıza ayak atmaya, Kâbetullahı ve merkadi münevverei nevebiyi ihtiva eden arazi-i mübarekeyi Hicaziyenin istirahatını ihlâle cüret edemesin, dinini, vatanını, namusu askerisini silâh ile müdafaa etmeyi padişah uğrunda ölümü istihkar etmeyi bilir bir Osmanlı ordu ve donanması olduğunu düşmanlarımıza müessir surette gösteriniz.

Hakkıadli bizde, zulmü advan düşmanlarımızda olduğundan düşmanlarımızı kahretmek için cenabı adlii mutlakın inayeti gurrası ve Peygamberi zişanımızın inayeti manevisi bize yar ve yaver olacağına şüphe yoktur.

Bu cihattan mazisinin zararlarını telâfi etmiş şanlı ve kavi bir devlet olarak çıkacağımıza eminim. Bugünkü harpte birlikte hareket ettiğimiz dünyanın en cesur ve muhteşem iki ordusu ile silâh arkadaşlığı ettiğimizi unutmayınız. Şehitlerimiz şühedayı Salifeye müjdei zafer götürsün. Sağ kalanlarınızın gazası mübarek, kılıcı keskin olsun.

22 Zilhicce, 29 Teşrinievvel 1330
Mehmet Reşat

Birinci Dünya Harbine artık girmiştik. Harp beyannamesi yayınlanmıştı. Bu Harbin bir Cihad-ı Ekber, yani En Büyük Harp olduğu orduya bildirilmişti. Ama bununla da yetinilmedi. Bir de Cihad-ı Mukaddes, yani Kutsal Savaş ilân olunmalıydı. Çünkü Osmanlıların padişahı aynı zamanda, bütün dünya Müslümanlarının halifesi değil miydi? O halde Osmanlı ordularının yanında, bütün dünya Müslümanları da, Alman-Avusturya-Türk cephesi safında harbe çağırılmalıydı. Gerçi Almanlar esas kütleleri ile Protestan, Avusturya esas kütlesiyle Katolik ve Türkler ise Müslümandı. Ama bunların hep bir safta ve Tanrının

buyruğuna uyarak, karşıdaki Hıristiyanlara karşı savaşmaları isteniyordu! Fakat o dünya Müslümanları ki, bütün dünya yüzünde, baştan başa esir, yani hep sömürge halklarıydı. Halifenin bu davetini duymalarına bile ihtimal yoktu. Duysalar da, esir ne yapabilirdi ki? Nitekim bu kutsal savaş ilân olunacak, fakat dünya Müslümanlarından hiç kimsenin bu davet için kılı dahi kıpırdamayacaktı. Tersine olarak bu sömürgelerden yüz binlerce İslâm dininde asker, efendilerinin yanında ve Müslüman Türklere karşı savaşmak üzere, Osmanlı topraklarına sürüleceklerdi.

Ama en hazini de şu olacaktı ki, yalnız emperyalist ülkelerinde esir Müslümanlar halife ordusuna karşı savaşmakla kalmayacaktı. Halifenin kendi topraklarının Müslümanlarından olan Araplar da, başta Hicaz'da yaşayan ve Peygamber Muhammed'in sülâlesinden sayılan şeriflerin emri ile Hicaz ve daha sonra Suriye-Ürdün Arapları halifeye karşı isyan ederek, hem de asıl kutsal şehirlerin içinde ve etrafında, İngilizlerin parası ve emri ile, halife askeri Türklere karşı savaş açacaklardı. Türklere karşı suikastler, tren uçurmaları, toptan öldürmeler tertip edeceklerdi. Evet, Birinci Dünya Harbinde, padişahın, halifenin, yani Türklerin karşılaştığı gerçek buydu...

Bu bir kader miydi? Tarihin bir zarureti miydi? Yoksa dar bir dünya görüşünün dar bir çağ anlayışının, daha doğrusu devletin, dünyanın ve imparatorluğun şartlarını değerlendirmekten aciz bir idare kadrosunun kaprislerine mi kurban oluyorduk?

Padişahın yukarıda verilen ve tek cümlesini bile ordu ve donanmadan tek askerin dahi anlaması kabil olmayan Harp Hali Beyannamesi, şu yukarıdaki soruların hangisine cevap olabilirdi. Tabiî hiç birine! Ama artık tarihin çarkları dönecek, tarihin şartları işleyecek ve elbette ki netice bu şartların emrine göre şekilleşecekti.

Bu değinmelerden sonra şimdi, çıkarılan Cihad-ı Mukaddes, yani Kutsal Savaş fetvasını da burada verelim:

CİHAD-I MUKADDES (KUTSAL SAVAŞ) FETVÂSI

«İslâmlık aleyhine düşman hücumu vaki ve İslâm memleketlerinin gasp ve yağma edilmesi ve İslâm halkının esir edilmesi ortaya çıkınca, İslâm padişahı bütün halkı silâh altına almak suretiyle cihadı (savaşı) emrettikte, "Enfirû" ayeti hükmünce, bütün Müslümanlar üzerine cihad farz olup, genç ve ihtiyar, piyade ve süvari olarak, bütün memleketlerdeki Müslümanların mal ve canları ile cihada baş vurmaları farzı ayn olur mu? Elcevap: Olur...

Bu suretle, bugün İslâm halifeliği makamına ve Osmanlı ülkesine harp gemileri ile ve kara kuvvetleri ile hücum etmek suretiyle, İslâm halifeliğine düşman ve Allah korusun, Müslümanlığın yüksek nurunu söndürmeye çalışmakta oldukları gerçekleşmiş olan Rusya, İngiltere ve Fransa ile, onlara yardımcı ve destekçi olan hükümetlerin aleyhine harp ilân ederek ve harekete geçerek gazâya (savaşa) hemen başlamaları farz olur mu? Elcevap: olur...

Bu suretle maksadın gerçekleşmesi, bütün Müslümanların cihada baş vurmalarına bağlı iken, Allah korusun karşı koysalar bu davranışları büyük günah ve isyan olup, Tanrı gazabına ve bu ağır günahın cezasına müstahak olurlar mı? Elcevap: Olurlar...

Bu suretle İslâm hükümeti ile muharebe eden, adı geçen hükümetler, İslâm halkı öldürmüş ve bütün ailelerini mahv ile, istemeyerek ve zorlanmış olsalar bile, İslâm hükümeti askeri ile muharebe etmeleri şer'an haram olup, öldürülerek cehennem ateşini hak etmiş olurlar mı? Elcevap: Olurlar...

Bu suretle bugünkü günde İngiltere, Fransa, Rusya, Sırp, Karadağ hükümetleri ile bunları destekleyenlerin idareleri altında bulunan Müslümanların, Osmanlı hükümetine yardımcı bulunan Almanya ve Avusturya aleyhine harp etmeleri İslâm halifeliğinin zararını mucip olacağından büyük günah olmakla, çok acı azabı hak etmiş olurlar mı? Elcevap: Olurlar...» (1).

Ketebetülfakiri İleyhüm taâlâ
Hayri bin Avni Elürgâbî
afâ anhümâ

---

(1) Müslümanlar için kutsal savaş fetvâsı da buydu... Mümkün olduğu kadar bugünkü dile çevrilmiştir.

Böylece harp, hem imparatorluğun harbi, hem Osmanlı ve müttefiklerinin harbi, hem de kutsal bir din harbi haline getirilmiş bulunuyordu. Bu harbe girişimizin sebebi de, düşman gemilerinin Karadeniz'de, bizim manevra' yapan gemilerimize taarruz etmiş olmalarıydı?!..

Şimdi «Makedonya'dan Orta Asya'ya-Enver Paşa» eserimizin ikinci cildine de burada son vererek, gerek Birinci Dünya Harbi içinde Osmanlı devleti ile onun Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşayı bu harp içinde, gerekse harp yenilgi ile bitip, Enver Paşa ve arkadaşları yurt dışına çıkınca, ondan sonra başlayan gurbet yıllarında Enver Paşa ve arkadaşlarını Avrupa ve Asya'da izleyeceğiz. Bu son safhalar eserin üçüncü cildini teşkil edecektir. Ve eserimiz Enver Paşanın Orta Asya'da, Pamir dağları eteğindeki Taçikistan'da, Balcıvan'ın Çeğen mevkiinde, bir kurban bayramı günü, at üstünde ve kılıcı elinde vurularak son nefesini vermesiyle sona erecektir...

— İKİNCİ CİLDİN SONU —

İÇİNDEKİLER

Önsöz 5

BİRİNCİ KISIM

I. Kaderci ve Kaderini Yaratan Adam 9
II. Sahipsiz Bir İhtilâl 37
III. Avrupa'daki Siyasî Gelişmeler ve İkinci Meşrutiyet 65
IV. Parlamentoya Doğru 85
V. Reaksiyonlar 97
VI. Basamak Taşları 181
VII. Kuzey Afrika'da Savaş 213
VIII. Yenilgiye Doğru 243
IX. Büyük Yenilgi 277

İKİNCİ KISIM

X. Enver Bey Sahnede 353
XI. Enver Bey, Enver Paşa Oluyor 403
XII. Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Problemleri 441
XIII. Osmanlı İmparatorluğunun Son Harbi Başlıyor 495

Şevket Süreyya Aydemir, (1897-1976). Tuna'lı bir göçmen ailesinin oğludur. Babası, hayatı boyunca topraksız bir köylü olarak başkalarının toprağında ve hizmetinde çalışmıştır. Edirne'de doğan Aydemir ilk ve orta öğrenimini orada yaptı. Edirne Öğretmen Okulunu bitirdi. I. Dünya Savaşında yedek subay olarak Kafkas cephesindeki çarpışmalara katıldı. Subay olan ağabeyleri I. Dünya Savaşında şehit oldu. **Aydemir** de Sarıkamış savaşında yaralandı. Nesinin büyük çoğunluğu gibi o da Turancılık akımının ateşli bir taraftarıydı. Osmanlı İmparatorluğu çöküp Edirne işgal edilince, Turan'a koştu, öğretmenlik yaptı, gönüllü birlikler kurup savaşlara katıldı. Bütün bu savaşlar ve ihtilâller içinde kültür yetersizliğini kavradı. Moskova'ya ekonomi öğrenimine gitti. Türkiye'ye dönünce önce Ankara'da ekonomi öğretmenliği yaptı, sonra da devlet sektöründe yüksek görevler aldı. **Atatürk**'ün eşsiz takdirlerini kazandı, kendisini devrime adadı.

Şevket Süreyya Aydemir, hayat hikâyesini **Suyu Arayan Adam** adlı güçlü eserinde anlatır. Bu eserinde yazar, hayat hikâyesini vermekle yetinmemiş, ayrıca neslini; o yılların şartlarını, olaylarını ve atmosferini canlandırmış; ruh ve fikir oluşlarına ışık tutmuştur.